गूजरातपुरातत्त्वमन्दिरग्रन्थावली

आचार्यश्रीसिद्धसेनदिवाकरप्रणीतं

[illegible]-प्रकरणम् ।

जैनश्वेताम्बर-राजगच्छीय-प्रद्युम्नसूरिशिष्य-तर्कपञ्चानन-
श्रीमद्-अभयदेवसूरिनिर्मितया तत्त्वबोधविधायिन्या
व्याख्यया विभूषितम् ।

द्वितीयो विभागः ।

(द्वितीय-तृतीय-चतुर्थगाथात्मकः)

गूजरातविद्यापीठप्रतिष्ठितपुरातत्त्वमन्दिरस्थे
संस्कृतसाहित्य-दर्शनशास्त्राध्यापकेन
पं० सुखलालसंघविना
प्राकृतवाङ्मयाध्यापकेन जैनन्याय-व्याकरणतीर्थ-
पं० बेचरदासदोशिना च

पाठान्तर-टिप्पण्यादिभिः परिष्कृत्य संशोधितम् ।

गूजरातपुरातत्त्वमन्दिर
अमदावाद.

प्रथमावृत्ति, प्रतिसं० ५००] संवत् १९८[illegible] [मूल्य [illegible]

प्रकाशकः—विठ्ठलदास मगनलाल कोठारी, गूजरातविद्यापीठकार्यालय, अमदावाद.

मुद्रकः—रामचंद्र येसू शेडगे, निर्णयसागर प्रेस, नं. २६-२८, कोलभाट लेन, मुंबई.

टीका-टिप्पण्युपयुक्तावतरणस्थानानां संकेताः ।

अनेका०	अनेकान्तजयपताका ।
अनेका० टी०	अनेकान्तजयपताकाटीका ।
अनेकान्तज० अम०	अनेकान्तजयपताका अमदावाद-आवृत्तिः ।
अनेकान्तज० टी० लि०	अनेकान्तजयपताकाटीका लिखिता ।
अधंभ० मिता०	अधंभटमिताक्षरा ।
अपोहसि० अपोहसिद्धि०	अपोहसिद्धिप्रकरणम् ।
अमरकोशः ।	
अष्ट० टी० लि० भां०	अष्टसहस्रीटीका (यशोविजयोपाध्यायकृता) लिखिता भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधन-मंदिरसत्का ।
अष्टशती (अष्टसहस्र्यन्तर्गता)	
अष्टस० अष्टसह०	अष्टसहस्री ।
आचारा० शीतोष्णीयअ०	आचाराङ्गसूत्रम् शीतोष्णीयाध्ययनम् ।
आव० हारि०	आवश्यकसूत्रं हारिभद्रवृत्तियुतम् ।
ऋग्वे० मं० ऋ०	ऋग्वेदः मन्त्रः ऋक् ।
ऋक्सं० मण्ड०	ऋक्संहिता मण्डलम् ।
कठो०	कठोपनिषत् ।
कात० व्या०	कातन्त्रव्याकरणम् ।
काशि० काशिका०	काशिकावृत्तिः ।
गणर०	गणरत्नमहोदधि ।
गीता ।	
गौडपा० अलात० प्र०	गौडपादकारिका अलातशान्त्याख्यं प्रकरण
गौडपा० वैतथ्याख्यप्र०	गौडपादकारिका वैतथ्याख्यं प्रकरणम् ।
गौडपा० का०	गौडपादकारिका ।
चान्द्रव्या०	चान्द्रव्याकरणम् ।
जैने० व्या०	जैनेन्द्रव्याकरणम् ।
तत्त्वसं० का०	तत्त्वसंग्रहकारिका ।
तत्त्वसं० पञ्जि०	तत्त्वसंग्रहपञ्जिका ।
तत्त्वसंग्रहशब्दार्थपरीक्षा ।	
तत्त्वसंग्रहसामान्यपरीक्षा ।	
तत्त्वार्थभाष्यम् (कल०)	
तत्त्वार्थभाष्यव्याख्या यशोविजयोपाध्यायकृता (अम०)	कलकत्ता-आवृत्तिः ।
तत्त्वार्थभाष्यव्याख्या सिद्धसेनसूरिकृता (अम०)	अमदावाद-आवृत्तिः ।
तत्त्वार्थराजवार्तिकम् ।	
तत्त्वार्थश्लो० वा०	तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकम् ।
तत्त्वार्थसूत्रम् (मेसा०)	मेसाणा-आवृत्तिः ।
तृ० का० गा०	संमतितृतीयकाण्डगाथा ।
तन्त्रवार्तिकम् ।	
देशीना० व०	देशीनाममाला-वर्गः ।

त्त्वसंमहीये प्रस्तुतप्रकरणे यत्र यत्र संनिविष्टा दृष्टान्तास्तत्र तत्र यथासंभवं तत्तत्पूर्वाचार्यकृतित एव तत्तत्कारिकाक्रमाङ्कप्रदर्शनपुरःसरं तत्त्वसंग्रहीयकारिकासम्बन्धी प्रचलितः क्रमाङ्कोऽपि निदर्शितः। यथा— पृ० १७९ टिप्पणं ८। पृ० १८६ टिप्पणं २। पृ० १८७ टिप्पणं ६ प्रभृति।

एतद्व्यतिरिक्तयाऽन्ययाऽपि साधारणरीत्या तत्त्वसंग्रह इत्ययमुपायोजि—यानि यानि संमतिटीकागतान्यनिर्दिष्टकर्तृकानि निर्दिष्टकर्तृकानि वा गद्य-पद्यानि पञ्जिकायामुपलब्धिगोचरतां गतानि तानि तान्यधस्तात् टिप्पणिकायां तथैव प्रदर्शितानि। किंच, आवश्यकेषु स्थलेषु भामहालङ्कार-वाक्यपदीय-श्लोकवार्तिक-तत्त्वसंग्रह-प्रमेयकमलमार्तण्ड-स्याद्वादरत्नाकर-शास्त्रवार्तासमुच्चयटीकादिग्रन्थेभ्यः पाठान्तराणि गृहीत्वा न्यस्तानि, तथा तेषां ग्रन्थानामन्यप्रकारेणापि सविशेषमुपयोगः कृतः। यथा—पृ० १७४ टिप्पणं ५। पृ० १८१ टिप्पणं १६। पृ० १८६ टिप्पणं २,४,५। पृ० १८२ टिप्पणं ४। पृ० १८६ टिप्पणं १२, ३। पृ० १७३ टिप्पणं १०, पृ० १७६ टिप्पणं २। पृ० २४८ टिप्पणं १९। पृ० १८२ टिप्पणं ६ प्रभृति।

पञ्जिका-संमतिटीकयोर्वाक्यरचनाविषयकः कश्चित्को भेदोऽपि टिप्पणिकान्यस्तेन पञ्जिकांशेन प्रादर्शि। अशुद्धां त्रुटितां वा पञ्जिकां कारिकां च शोधयित्वा पूरयित्वा वा शुद्धः पाठः बृहत्सु सीसकाक्षरेषु दर्शितः। यथा पृ० १७७ टिप्पणं ८,१०, पृ० १८४ टिप्पणं १, पृ० २१७ टिप्पणं १५, पृ० २२१ टिप्पणं १२, पृ० २२८ टिप्पणं १५ प्रभृति।

एतच्च संमतिटीकासंशोधनं तत्त्वसंग्रहग्रन्थस्याधमर्णायते। किंतु यदि तत्त्वसंग्रहस्य संशोधकाः काङ्क्षेयुस्तदा तदृणं सवृद्धि प्रस्तुतात् संस्करणात् प्रतिग्रहीतुं प्रभविष्यन्ति।

तत्त्वसंग्रहोपलब्ध्याऽनेकेषामज्ञातपूर्वाणामाचार्याणां तत्कृतीनां च नामानि अनेकान्यनुपलब्धपूर्वग्रन्थावतरणानि चावगतानि तेषामुपयोगो यथास्थानमग्रेतनेषु प्रकाशयिष्यमाणेषु भागेषु करिष्यते।

पाठानां शुद्धौ तुलनायां स्पष्टार्थज्ञप्तौ च कर्तव्यायां परिशिष्टनिर्दिष्टेभ्यो ग्रन्थेभ्यो बहुमूल्यं साहाय्यकं समासादि। प्रायेण तेषां सर्वेषां ग्रन्थानामुपयुक्तानि स्थलान्यस्माभिर्यथास्थानं दर्शितान्येव।

तत्त्वसंग्रहलाभेन लोभिता वयं नव्यं साहित्यान्तरं गवेषयितुं प्रवर्तमानाः कांश्चिदप्राप्तपूर्वान् ग्रन्थमणीन् प्रा मु कांश्चिच्च श्रुतपूर्वानप्यनवलोकितान् ग्रन्थमणीन् संगृह्यावलोकयितुमशकाम।

बौद्धाचार्यधर्मकीर्तिकर्तृकहेतुबिन्दोर्विवरणं जयराशिभट्टकृततत्त्वोपप्लवो दिगम्बराचार्याकलङ्ककर्तृको रविभद्रशिष्यानन्तवीर्यकृतटीकोपेतः सिद्धिविनिश्चयश्चेतद्ग्रन्थत्रयमप्राप्तपूर्वमेव प्रापि। तत्रापि तत्त्वोपप्लवस्य तु नामापि प्रायेणाज्ञातमेवासीत्। प्राच्यौ द्वौ ग्रन्थौ ताडपत्रस्थौ स्तः। दिगम्बराचार्यप्रभाचन्द्रकर्तृकन्यायकुमुदचन्द्रोदय-वादिराजकृतन्यायविनिश्चयालंकारनामकबृहत्तरव्याख्यासहितयोरकलङ्ककृतमूलयोर्जैनन्यायग्रन्थयोः श्रुतपूर्वयोः संग्रहपुरःसरमवलोकनं प्रस्तुतेन संशोधनकर्मणैवोपकृतम्।

नव्यग्रन्थसामग्रीगवेषण-तदुपयोगजन्यविलम्ब-परिमाणमहत्त्वानामलक्षिततया प्रथमभागप्रकाशनसमयेऽस्माभिर्निर्दिष्टम्—'सटीकः संपूर्णोऽपि ग्रन्थस्त्रिभिर्भागैः प्रकाशयितुमुचितः इत्यादि'—किंतु साम्प्रतं सम्पूर्णं मूलग्रन्थं पञ्चभिर्भागैः प्रकाशयितुं सम्प्रधारयामः यतो ग्राहकाः परिमितपरिमाणतामजहतोऽमेवनान् भागान् शीघ्रमेव समासादयितुं शक्नुयुः।

अस्यापि भागस्य पाठान्तरादिकार्येषु प्रवर्तकश्रीकान्तिविजयानां विद्याप्रियैः सुशीलैः प्रशिष्यैः **श्रीपुण्यविजयमुनिभिः** सहर्षं साहाय्यकमनुष्ठितम् तदर्थं तेषां कृतज्ञा वयमिति।

सुखलालः

बेचरदासश्च।

संमति–तर्कप्रकरणम् ।

द्वितीयो विभागः ।

द्वितीयगाथाव्याख्या ।

[आदिवाक्योपन्याससमीक्षा]

एवमिष्टदेवतानमस्कारकरणावाप्तप्रकरणपरिसमाप्तिनिबन्धनक्लिष्टकर्मोपशमः सूरिर्जिनप्र-५ शासनस्य प्रकरणमन्तरेणापि स्वतः सिद्धत्वात् तदभिधेयस्य निष्प्रयोजनतामाशङ्कमानः इत्यादिगाथासूत्रेण प्रकरणाभिधेयप्रयोजनमाह—

[illegible] ॥

इदेव चास्या गाथायाः समुदायार्थः । तत्र श्रोतृप्रवृत्त्यर्थम् प्रयोजनस्य प्रतिपत्तिमन्तरेण प्रेक्षा-१० वतां प्रवृत्त्यनुपपत्तेः अनभिहितप्रयोजनस्य शास्त्रस्य प्रेक्षापूर्वकारिभिः काकदन्तपरीक्षादेरिवानाश्रय- । अतः प्रयोजनप्रदर्शनेन तेषां प्रवर्तनाय शास्त्रस्यादौ वाक्यं तत्प्रतिपादनपरमुपादेयम् । दुक्तम्—

"सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वाऽपि कस्यचित् ।
यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् तत् केन गृह्यते" ॥ [श्लो० वा० सू० १ श्लो० १२] १५

पुनरप्युक्तम्—

"अनिर्दिष्टफलं सर्वं न प्रेक्षापूर्वकारिभिः ।
शास्त्रमाद्रियते तेन वाच्यमग्रे प्रयोजनम्" ॥ [ ]
"शास्त्रस्य तु फले दृष्टे तत्प्राप्त्याशावशीकृताः ।
प्रेक्षावन्तः प्रवर्तन्ते तेन वाच्यं प्रयोजनम्" ॥ [ ] २०
"यावत् प्रयोजनेनास्य सम्बन्धो नाभिधीयते ।
असम्बद्धप्रलापित्वाद् भवेत् तावदसङ्गतिः" ॥ [श्लो० वा० सू० १ श्लो० २०]
"तस्माद् व्याख्याङ्गमिच्छद्भिः सहेतुस्सप्रयोजनः ।
शास्त्रावतारसम्बन्धो वाच्यो नान्यस्तु निष्फलः" ॥ [श्लो० वा० सू० १ श्लो० २५]

इत्यादि । २५

[पूर्वपक्षः—आदिवाक्योपन्यासस्य वैयर्थ्यप्रदर्शनम्]

अत्र च केचित् प्रेरयन्ति—यदि प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थं प्रयोजनप्रतिपादनाय आदिवाक्यमुपादी-

---

१–वन्दी गु० मूळे । २ होति गु० मूळे । ३–गुणेसु वा० आ० वि० विना । अत्र 'उभेज्जे' इतिटीकाकारप्रद-र्शितव्याख्यानुरोधेन 'उभेज्जे' इति स्यात् । केवलप्रकरणनामा तु 'उभेसु' इति स्यात् यतो नास्ति प्राकृतप्रक्रियायामप्राप्तु-रूपे वचने 'मु'प्रत्ययः 'सु'प्रत्ययो वा 'सु'प्रत्ययस्तु वर्तमानाबहुवचने, विध्याद्येकवचने वर्तत एव । ४–जनप्रति-भां० मां० । ५–रिव प्रारम्भ-भां० मां० वा० बा० विना । ६–प्रदर्शने तेषां वा० गु० वा० बा० । ७ इदमेकमेव पद्यं दृश्यते हेतु० टी० ता० लि० पृ० ३ प्र० पं० ५ । ८ तावेन भां० वा० बा० । ९ वाचम–भा० गु० भा० के० । १०–ते प्राप्ते त–भां० मां० । एवमेव दृश्यते प्रमेयक० पृ० १ द्वि० पं० ५, स्याद्वादर० पृ० ७ प्र० पं० १४ । ११ एतानि चत्वारि पद्यानि प्रमेयक० पृ० १ द्वि० पं० ४–७ द्रष्टव्यानि । १२ अत्र केचित् वा० बा० ।

स० त० ११

साधनस्यासिद्धिरिति वक्तुं शक्यम्, शास्त्रश्रवणतः प्रयोजनावगमे शास्त्रस्यादौ तद्वाक्योपन्यास-वैयर्थ्यप्रसक्तेः। अत एव "शास्त्रार्थप्रतिज्ञाप्रतिपादनपरः आदिवाक्योपन्यासः" [ ] इत्याद्यपि प्रतिक्षिप्तम्, अप्रमाणादादिवाक्यात् तदसिद्धेः। तथा, सम्बन्धाऽभिधेयप्रत्यायनपराण्यपि वाक्यानि शास्त्रादौ वाङ्मात्रेण निश्चयायोगान्निष्प्रयोजनानि प्रतिक्षिप्तान्येव, उक्तन्यायस्य समान-५ त्वात्। तदयुक्तम् 'समय'-इत्यादि—अभिधेयप्रयोजनप्रतिपादकम्—गाथासूत्रम्।

[उत्तरपक्षः—आदिवाक्योपन्यासस्य सार्थकत्वसमर्थनम्]

अत्र प्रतिविधीयते—यदुक्तम् 'न प्रत्यक्षमनुमानं वा शब्दः' तत्र सिद्धसाध्यता, प्रत्यक्षानुमानलक्षणायोगात् तत्र। यच्चोक्तं 'नापि शब्दः प्रमाणम् बहिरर्थे तस्य प्रतिबन्धवैकल्येन, विवक्षायां तु प्रतिबन्धेऽपि यथाविवक्षमर्थासम्भवात्' तदप्यसारम्; बाह्यार्थेन शब्दप्रतिबन्धस्य प्रसाधयिष्यमाणत्वात् १० तत्रैव च प्रतिपत्ति-प्रवृत्त्यादिव्यवहारस्योपलभ्यमानत्वाद् बाह्यार्थे एव शब्दस्य प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यं प्रत्यक्षवत्।

न चार्थाव्यभिचारित्वप्रामाण्यनिश्चयवतां ततः प्रवर्त्तमानानां प्रेक्षापूर्वकारिताक्षतिः। न चानाप्तप्रणीत'सरित्तटपर्यस्तगुडशकट'वाक्यविशिष्टतानवगमाद् नातः प्रवृत्तिः, प्रत्यक्षाभासात् प्रत्यक्षस्येवानाप्तप्रणीतवाक्यादस्य विशिष्टतानवसायात्; यस्य तु न तद्विशिष्टावसायो नासावतः प्रवर्त्तते अनवधृत-१५ हेत्वाभासविवेकाद्धेतोरिवानुमेयार्थक्रियार्थी। न चाप्तानां परहितप्रतिबद्धप्रयासानां प्रमाणभूतत्वात् स्ववाङ्मात्रेण प्रवर्तयितुं प्रभवतां प्रयोजनवाक्योपन्यासवैयर्थ्यम्, सुनिश्चिताप्तप्रणीतवाक्यादपि प्रतिनियतप्रयोजनार्थिनां तदुपायानिश्चये तत्र प्रवृत्त्ययोगात्। न च प्रयोजनविशेषप्रतिपादकवाक्यमन्तरेणाप्तप्रणीतशास्त्रस्यापि तद्विशेषप्रतिपादकत्वनिश्चयः येन तत एव तदर्थिनां तत्र प्रवृत्तिः स्यात्, तदनभिमतप्रयोजनप्रतिपादकानामपि तेषां संभवात्।

२० अतः "यत्र खल्वाप्तैः 'इदं कर्तव्यम्' इति पुरुषाः प्रतीततदाप्तभावा नियुज्यन्ते तत्रार्थपरीतरप्रेरणाऽतथाभावविषयविचारात्तदभिहितं वाक्यमेव बहु मन्यमाना अनादृतप्रयोजनपरिप्रश्ना [illegible] नासंभवात्" [ ] इति निरस्तम्, आप्त- [illegible] प्रयोजनवाक्यत्वनिश्चयात्, अन्यथाऽभिमतफला- [illegible] द् अनभिमतार्थप्रेरकत्वस्याप्यनाप्तवाक्यत्वे चाति-२५ प्रसङ्गात्। न चाप्तवाक्यादपि प्रतिनियतप्रयोजनार्थिनस्तदवगमे तत्र प्रवर्तितुमुत्सहन्ते, अतिप्रसङ्गादेवेति सुस्थितम्।

अर्थतत्त्वयोरप्रापकत्वेन चादिवाक्यस्य प्रवर्तकत्वप्रतिक्षेपे सिद्धसाधनम्, व्यापकानुपलब्धेरप्रतिपत्तोऽज्ञापनमादिवाक्यान्निश्चितबाह्यार्थप्रामाण्याद् युक्तमेव, यथा च तत्र तस्या (तस्य) प्रामाण्यं तथा प्रतिपादयिष्यामः। अत एव "आप्ताभिहितत्वासिद्धेरविसंवादकत्वायोगादप्रमाणत्वा-३० भावनिश्चयनिमित्ताभावादप्रवर्तकत्वं प्रयोजनवाक्यस्य प्रेक्षापूर्वकारिणः प्रति" [ ] इति यदुच्यते तदपि प्रतिव्यूढं द्रष्टव्यम्। एतेनैव सम्बन्धाभिधेयाभिधानस्यापि सार्थकत्वं प्रतिपादितम्। तदभिधानाभिधेयप्रयोजनप्रतिपादकत्वं समुदायार्थः 'समय'—इत्यादिगाथासूत्रस्य।

अत्र च 'आगमभद्दारहृदय' इत्यनुवादेन 'समयपरमार्थविस्तरविहाटजनपर्युपासनसकर्णौ यथा भवन्ति तमर्थमुन्नेष्ये' इति विधिपरा पदघटना कर्तव्या।

---

१ [illegible] तदादौ वाक्योपन्यास इत्येतद्योगात् [illegible] ... पृ० ११९ पं० ८। ३ पृ० १०० पं० १-३। ४ पृ० १०० पं० ८। ५ [illegible] ६ न चार्थाव्य— [illegible] ७—यथाविवक्षप्रेरणानुपपत्ति— [illegible] ८—विशिष्ट [illegible] ९—[illegible] १० [illegible] ११ [illegible] 'तथा प्रामाण्यम्' इत्येव [illegible] 'तथा च न तत्र तथाऽप्रामाण्यम्' [illegible] १२—[illegible]

पदार्थस्तु, मलमिव आरात् प्राकृतकविभागो यस्यासौ मलारो गौर्गौरी आगमे तत्र कुण्ठं हृदयं यस्य—तदर्थप्रतिपत्त्यसामर्थ्यात्—असौ तथा मन्दधीः, समयगीयन्ते परिच्छिद्यन्तेऽनेनार्था इति समय आगमः तस्य परमोऽकल्पितश्चासावर्थः समयपरमार्थः तस्य विस्तरो रचनाविशेषः—शब्दार्थयोश्च भेदेऽपि पारमार्थिकसम्बन्धप्रतिपादनायाऽभेदविवक्षया "प्रथने वावशब्दे" [पाणि० ३, ३,३३] इति घञ् न कृतः—तस्य विहार्टे इति दीप्यमानान् धीगुणी प्रकाशमानानर्थान् दीपयति ५ प्रकाशयतीति विहाटश्चासौ जनश्च चतुर्दशपूर्वविदादिलोकः तस्य पर्युपासनम्—कारणे कार्योपचारात्—सेवाजनिततद्व्याख्यानं तत्र सह कर्णाभ्यां वर्तत इति सकर्णः तद्व्याख्यानार्थावधारणसमर्थः यथा इति येन प्रकारेण भवति तं तथाभूतमर्थमुल्लेख्ये लेशतः प्रतिपादयिष्ये ।

यथाभूतेनार्थेन प्रतिपादितेनातिकुण्ठधीरपि श्रोतृजनो विशिष्टागमव्याख्यातृप्रतिपादितार्थावधारणपटुः सम्पद्यते तमर्थमनेन प्रकरणेन प्रतिपादयिष्यामीति वाक्यम् । १०

[शब्दार्थ—तत्संबन्धयोर्मीमांसा—पूर्वपक्षः]

['अपोह एव शब्दस्यार्थः' इति बौद्धमतस्य संक्षिप्य स्थापनम्]

ननु च 'समयपरमार्थविस्तर'-इत्यनेनागमस्याकल्पितो वाच्यार्थः प्रतिपाद्यत्वेन शब्दार्थयोश्च वास्तवः सम्बन्धो निर्दिष्टः, द्वितयमप्येतदयुक्तम्, प्रमाणबाधितत्वात् इति बौद्धाः । तथाहि-शब्दानां न परमार्थतः किञ्चिद् वाच्यं वस्तुस्वरूपमस्ति, सर्व एव हि शाब्दप्रत्ययो भ्रान्तः, भिन्नेष्वर्थेष्वभेदाकाराध्यवसायेन प्रवृत्तेः । यत्र तु पारम्पर्येण वस्तुप्रतिबन्धस्तत्रार्थसंवादो भ्रान्तत्वेऽपि, तत्र यत् तदारोपितं विकल्पबुद्ध्याऽर्थेष्वभिन्नं रूपं तद् अन्यव्यावृत्तपदार्थानुभवबलायातत्वात् स्वयं चान्यव्यावृत्ततया प्रतिभासनात् भ्रान्तैश्चान्यव्यावृत्तार्थेन सहैकत्वेनाध्यवसितत्वात् अन्यापोढपदार्थाधिगतिफलत्वाच्च अन्यापोह इत्युच्यते, अतः अपोहः शब्दार्थः इति प्रसिद्धम् ।

['विधिरेव शब्दस्यार्थः' इति विधिवादिमतस्य संक्षिप्य प्रतिस्थापनम्] २०

अत्र विधिवादिनः प्रेरयन्ति-यदि भवतां द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्यादिलक्षणानि विशेषणानि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानि परमार्थतो न सन्ति कथं लोके 'दण्डी' इत्याद्यभिधानप्रत्ययाः प्रवर्तन्ते द्रव्याद्युपाधिनिमित्ताः ? तथाहि-'दण्डी' 'विषाणी' इत्यादिकौ ध्वनी लोके द्रव्योपाधिकौ प्रसिद्धौ, 'शुक्लः' 'कृष्णः' इति गुणोपाधिकौ, 'चलति' 'भ्रमति' इति कर्मनिमित्तौ, 'अस्ति' 'विद्यते' इति सत्तानिमित्तकौ, 'गौः' 'अश्वः' इति सामान्यविशेषवाचिनौ, 'इह तन्तुषु पटः' इति समवायनिमित्तः (त्तौ) । तदेवं द्रव्यादीनामभावे 'दण्डी' इत्यादिप्रत्यय-शब्दौ निर्विषयौ स्याताम् । न चानिमित्तावेतौ युक्तौ, सर्वत्र सर्वदा तयोरविशेषेण प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न चाविभागेन तयोः प्रवृत्तिरस्ति, तस्मात् सन्ति द्रव्यादयः पारमार्थिकाः प्रस्तुतप्रत्यय-शब्दविषयाः ।

प्रमाणयन्ति चात्र—ये परस्परासङ्कीर्णप्रवृत्तयस्ते सनिमित्ताः, यथा श्रोत्रादिप्रत्ययाः, असङ्कीर्णप्रवृत्तयश्च 'दण्डी' इत्यादिशब्द-प्रत्ययाः इति स्वभावहेतुः । अनिमित्तत्वे सर्वत्राविशेषेण प्रवृत्तिप्रसङ्गो ३० बाधकं प्रमाणम् ।

---

१ "मट्ठ-मराल य लल्लगिम"-देशीना० व० ६ श्लो० ११२ पृ० ११२ । "मर्द अक्षमे कर्ड मदर्क च"—न्यूल० मा० श्लो० १५ पृ० ३ । २ "वेतसरे प्रथने" इति हैमे सूत्रम्-५, ३, ६१ । ३ "इट गतौ" है० धातुपा० १, १८८ पृ० २० । ४ कार्ये कारणोपचारात् भां० मां० । ५ इन्द्रस्य ऐन्द्रं ... [illegible] ... पृ० १७४ का० ८६७-पृ० ३६६ का० १११२ । ६ मद्दारो-वि० । ७—धं ला-भ० प्र० । ८—भ्रान्तेश्चा-भा० ।

९ "यदि भेदाभ्यवेदिह् विदन्ते (परमार्थतः) । (दण्डी इत्यवलादि कौ) कि इत्येते (ध्वनी) ॥ (सन्ती) निर्विषयावेतौ ... [illegible] ... " ( ) ॥

तत्त्वसं० का० ८६७ ८६८ पृ० २०२ ।

१० " 'इह तन्तुषु पटः' इत्यादिको इहबुद्धेर्विषये" प्रमेयक० पृ० ११८ टि० पं० ८-९ । ११-च द्रुति-भां० मां० । १२ प्रयोगोऽयं विदते प्रमेयक० पृ० ११८ टि० पं० ७ ।

[विधिवादिमतं सविस्तरं दूषयताम् अपोहवादिनां मतस्य निर्देशः]

अत्र यदि पारमार्थिकबाह्यविषयभूतेन निमित्तेन सन्नि(सनि)मित्तत्वमेषां साधयितुमिष्टं तदा अनैकान्तिकता हेतोः; साध्यविपर्यये बाधकप्रमाणाभावात्। अथ येन केनचिन्निमित्तेन सनिमित्तत्वमिष्यते तदा सिद्धसाध्यता। तथाहि–अस्माभिरपीष्यते एवैषामन्तर्जल्पवासनाप्रबोधो निमित्तं न ५ तु विषयभूतम्, भ्रान्तत्वेन सर्वस्य श(शा)ब्द प्रत्ययस्य निर्विषयत्वात्। तदुक्तम्—

"येन येन हि नाम्ना वै यो यो धर्मोऽभिलप्यते।
न स संविद्यते तत्र धर्माणां सा हि धर्मता" ॥ [ ] इति।

न च शाब्दप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वाऽविषयत्वयोः किं प्रमाणमिति वक्तव्यम्, भिन्नेष्वभेदाध्यवसायेन प्रवर्त्तमानस्य प्रत्ययस्य भ्रान्तत्वात्। तथाहि–यः 'अतस्मिंस्तत्' इति प्रत्ययः स भ्रान्तः, यथा मरीचि- १० कायां जलप्रत्ययः, तथा चायं भिन्नेष्वर्थेष्वभेदाध्यवसायी शाब्दः प्रत्यय इति स्वभावहेतुः। न च सामान्यं वस्तुभूतं ग्राह्यमस्ति येनासिद्धताऽस्य हेतोः स्यात्, तस्य निषिद्धत्वात्। भवतु वा सामान्यम् तथापि तस्य भेदेभ्योऽर्थान्तरत्वे भिन्नेष्वभेदाध्यवसायो भ्रान्तिरेव, न ह्यन्येनान्ये समाना युक्तास्तद्वन्तो नाम स्युः। अनर्थान्तरत्वेऽपि सामान्यस्य सर्वमेव विश्वमेकं वस्तु परमार्थत इति तत्र सामान्यप्रत्ययो भ्रान्तिरेव; न चैकवस्तुविषयः समानप्रत्ययः, भेदग्रहणपुरस्सरत्वात् तस्य। भ्रान्त- १५ त्वे च सिद्धे निर्विषयत्वमपि सिद्धम्, स्वाकारार्पणेन जनकस्य कस्यचिदर्थस्यालम्बनलक्षणस्य प्राप्तस्याभावात्।

अन्यथा वा निर्विषयत्वम्। तथाहि–यत्रैव कृतसमया ध्वनयः स एव तेषामर्थो युक्तो नान्यः, अतिप्रसङ्गात्; न च क्वचिद् वस्तुन्येषां परमार्थतः समयः संभवतीति निर्विषया ध्वनयः। प्रयोगः–ये यत्र भावतः कृतसमया न भवन्ति न ते परमार्थतस्तमभिदधति, यथा सास्नादिमति पिण्डेऽश्व- २० शब्दोऽकृतसमयः, न भवन्ति च भावतः कृतसमयाः सर्वस्मिन् वस्तुनि सर्वे ध्वनयः इति व्यापकानुपलब्धिः कृतसमयत्वेनाभिधायकत्वस्य व्याप्तत्वात् तस्य चेहाभावः।

[संकेतासंभवसाधनाय स्वलक्षणाद्यर्थभेदेन विकल्पपञ्चकविधानम्]

न चायमसिद्धो हेतुः। तथाहि–गृहीतसमयं य [illegible]
व्यवस्थाप्येत, जातिर्वा, तद्योगो वा, जातिमान् वा [illegible]
२५ समयासंभवान्न युक्तं शब्दार्थत्वं तत्त्वतः; सांवृतस्य तु शब्दार्थत्वस्य न निषेध इति न स्ववचनविरोधः प्रतिज्ञायाः। एवं ह्यसौ स्यात्—स्वलक्षणादीन् शब्देनाप्रतिपाद्य न शक्यमशब्दार्थत्वमेषां प्रतिपादयितुम्, तत्प्रतिपिपादयिषया च शब्देन स्वलक्षणादीनुपदर्शयता शब्दार्थत्वमेषामभ्युपेयं स्यात् पुनश्च तदेव प्रतिज्ञया प्रतिषिद्धमिति स्ववचनव्याघातः; न चासावभ्युपगम्यत इति। एतेन यदुक्तमुद्द्योत-

१ "उच्यते विषयोऽमीषां धी-ध्वनीनां न कश्चन। अन्तर्मात्रानिविष्टं तु बीजमेषां निबन्धनम्" ॥
तत्त्वसं॰ का॰ ८६९ पृ॰ २७५।

२ "तत्र यदि मुख्यतो बाह्येन विषयभूतेन सनिमित्तत्वमेषां साधयितुमिष्टं तदाऽनैकान्तिकता हेतो." तत्त्वसं॰ पञ्जि॰ पृ॰ २७५ पं॰ १९। ३–न संनि–कां॰। ४–भूतत्वम् भ्रा–भा॰ मां॰ विना। ५ "तत्रेदमुक्तं तायिना" इति निर्दिश्य श्लोकोऽयं समुद्धृतस्तत्त्वसंग्रहपञ्जिकायाम् पृ॰ १२ पं॰ १२। ६–भिलप्यते आ॰ भा॰ मां॰ वा॰। ७ स स वि–आ॰ वि॰ कां॰।

८ "यस्य यस्य हि शब्दस्य यो यो विषय उच्यते। स स (संविद्य) ते नैव वस्तूनां सा हि धर्मता" ॥
तत्त्वसं॰ का॰ ८७० पृ॰ २७५।

९–स्वयभ्रान्त–भा॰ मां॰ वा॰ बा॰ विना। १० पृ॰ ११० पं॰ ९। ११ "नहि अनेन अन्ये समाना भवन्ति तद्वन्तो हि तथा स्युः" इति सामान्यपदार्थविचारप्रस्तावे न्यायकु॰ लि॰ पृ॰ १६१ प्र॰ पं॰ १०। १२ "सामान्यप्रत्ययः"–तत्त्वसं॰ पञ्जि॰ पृ॰ २७६ पं॰ १०। १३ सास्नामति आ॰ कां॰ गु॰ डे॰ भा॰ वा॰ बा॰।

१४ "यतः स्वलक्षणं जातिस्तद्योगो जातिमांस्तथा। बुद्ध्याकारो न शब्दार्थे घटामयति तत्त्वतः" ॥
तत्त्वसं॰ का॰ ८७१ पृ॰ २७६।

१५ "पदार्थबुद्धेराकारः"–तत्त्वसं॰ पञ्जि॰ पृ॰ २७६ पं॰ २३। १६–ब्दार्थस्य डे॰ गु॰। १७ "शब्दार्थत्वमेषामभ्युपेयं स्यात्"–तत्त्वसं॰ पञ्जि॰ पृ॰ २७६ पं॰ २७।

करेण-"अवाचकत्वे शब्दानां प्रतिज्ञा-हेत्वोर्व्याघातः" [अ० २, आ० २, सू० ६७ न्यायवा० पृ० ३२७ पं० ६-७] इति, तदपि अयुक्तं भवति; न हि सर्वथा शब्दार्थापवादोऽस्माभिः क्रियते—आ गोपालेभ्योऽपि प्रतीतत्वात् तस्य—किन्तु तात्त्विकत्वं धर्मो यः परैस्तत्रारोप्यते तस्यैव निषेधो न तु धर्मिणः ।

[१ स्वलक्षणे संकेतासंभवसाधनम्]

तत्र स्वलक्षणे न तावत् समयः संभवति शब्दस्य, समयो हि व्यवहारार्थं क्रियते न व्यसनितया, ५ तेन यस्यैव सङ्केत-व्यवहारकालव्यापकत्वमस्ति तत्रैव स व्यवहर्तॄणां युक्तो नान्यत्र; न च स्वलक्षणस्य सङ्केत-व्यवहारकालव्यापकत्वमस्ति तस्मान्न तत्र समयः । सङ्केत-व्यवहारकालाव्यापकत्वं च शाबलेयादिव्यक्तीनां देशादिभेदेन परस्परतोऽत्यन्तव्यावृत्ततयाऽनन्वयात् तत्रैकत्र कृतसमयस्य पुंसोऽन्यैर्व्यवहारो न स्यादिति तत्र समयाभावाान्नासिद्धता हेतोः ।

न चाप्यनैकान्तिकत्वम्, व्याप्तिसिद्धेः । तथाहि-यद्यगृहीतसङ्केतमर्थं शब्दः प्रतिपादयेत् तदा १० गोशब्दोऽप्यश्वं प्रतिपादयेत् सङ्केतकरणानर्थक्यं च स्यात्, तस्मादतिप्रसङ्गापत्तिर्बाधकं प्रमाणमिति कथं न व्याप्तिसिद्धिः ?

अयमेव वा 'अकृतसमयत्वात्' इति हेतुराचार्यदिग्नागेन "न जातिशब्दो भेदानां वाचकः, आनन्त्यात्" [ ] इत्यनेन निर्दिष्टः । तथाहि-'आनन्त्यात्' इत्यनेनैं समयासंभव एव दर्शितः ।

तेन यदुक्तमुद्द्योतकरेण-"यदि शब्दान् पक्षयसि तदा 'आनन्त्यात्' इत्यस्य वस्तुधर्मत्वाद् १५ व्यधिकरणो हेतुः, अथ भेदा एव पक्षीक्रियन्ते तदा नान्वयी न व्यतिरेकी दृष्टान्तोऽस्तीत्यहेतुरानन्त्यम्" [अ० २, आ० २, सू० ६७ न्यायवा० पृ० ३२३ पं० १६] इति, तत् प्रत्युक्तम् । यत् पुनः स एवाह-"यस्य निर्विशेषणा भेदाः शब्दैरभिधीयन्ते तस्याऽयं दोषः, अस्माकं तु सत्ताविशेषणानि द्रव्य-गुण-कर्माण्यभिधीयन्ते । तथाहि-यत्र यत्र सत्तादिकं सामान्यं पश्यति तत्र तत्र सदादिशब्दं प्रयुङ्क्ते, एकमेव च सत्तादिकं सामान्यम्, अतः सामान्योपलक्षितेषु भेदेषु समयक्रियासम्भवादकार- २० णमानन्त्यम्" [अ० २, आ० २, सू० ६७ न्यायवा० पृ० ३२३ पं० ११] इति, असदेतत्, यतो न सत्तादिकं वस्तुभूतं सामान्यं तेभ्यो भिन्नमभिन्नं वाऽस्तीति । भवतु वा तत्, तथाप्येकस्मिन् भेदेऽनेकसामान्यसंभवात्साङ्कर्येण सदादिशब्दयोजनं न स्यात् । न च शब्देनानुपदर्श्य सत्तादिकं सामान्यं सत्तादिना भेदानुपलक्षयितुं समयकारः शक्नुयात्, न चाकृतसमयेषु सत्तादिषु शब्दप्रवृत्तिरस्तीति इतरेतराश्रयदोषप्रसक्तिः । २५

अथापि स्यात् स्वयमेव प्रतिपत्ता व्यवहारोपलम्भादन्वय-व्यतिरेकाभ्यां सदादिशब्दैः समयं प्रतिपद्यते, असदेतत्, अनन्तभेदविषयनिःशेषव्यवहारोपलम्भस्य कस्यचिदसंभवात् । एकदा सत्तादिमत्सु भेदेष्वसकृद् व्यवहारमुपलभ्याऽदृष्टेष्वपि तज्जातीयेषु तान् शब्दान् प्रतिपद्यत इति चेत्, न;

१-का-हेत्वोर्व्या-भां० मो० बा० बा० विना । २-यैस्त्वारो-वि० ।

३ "तत्र स्वलक्षणं तावन्न शब्दैः प्रतिपाद्यते । संकेतव्यवहाराप्तकालव्याप्तिवियोगतः" ॥

तत्त्वसं० का० ८७२ पृ० २७७ ।

४ "व्यक्त्यात्मानोऽनुयन्त्येते न परस्पररूपतः । देश-काल-क्रिया-शक्ति-प्रतिभासादिभेदतः ॥
तस्मात् संकेतदृष्टोऽर्थो व्यवहारे न दृश्यते । न चाऽगृहीतसंकेतो (बोध्यंता) न्य इव ध्वनेः" ॥

तत्त्वसं० का० ८७३-८७४ पृ० २७७ ।

५-च चा-वि० । ६ "यत् पुनरेतत्-आनन्त्याज्ज जातिशब्दो भेदानां वाचकः" इति न्यायवा० पृ० ३२३ पं० २१ एतादृश एवाऽयं पाठः तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २७७ पं० २८ । "यत्तु भिक्षुणा" इति निर्दिश्य श्लोकवार्तिकव्याख्यायां पार्थसारथिमिश्र एतत्समानमेवं श्लोकमुदाह—

"न जातिशब्दो भेदानामानन्त्य-व्यभिचारतः । वाचको योग-जात्योर्वा भेदार्थैरपृथक्छ्रुतेः" ॥

श्लो० वा० पृ० ५९९ पं० २० ।

"अयमेवाभिप्रायः 'न जातिशब्दो भेदानां वाचकः, आनन्त्यात्' इति वदत आचार्यदिग्नागस्य"-प्रज्ञा० स्याद्वाद० पृ० १९९ टि० पं० ६ । ७-न संभव ए-बा० बा० गु० भा० दे० । ८ शब्दा ए-भां० मो० । ९-दानन्त्यमिति भां० ।-दात्यन्तमिति बा० बा० ।-दानन्त्यतमिति वि० । १०-मत्स्वभेदेषु-भां० मो० विना ।

[विधिवादिमतं सविस्तरं दूषयताम् अपोहवादिनां मतस्य निर्देशः]

अत्र यदि पारमार्थिकग्राह्यविषयभूतेन निमित्तेन सनि(सनि)मित्तत्वमेषां साधयितुमिष्टं तदा अनैकान्तिकता हेतोः; साध्यविपर्यये बाधकप्रमाणाभावात्। अथ येन केनचिन्निमित्तेन सनिमित्तत्वमिष्यते तदा सिद्धसाध्यता। तथाहि–अस्माभिरपीष्यते पदैषामन्तर्जल्पवासनाप्रबोधो निमित्तं न ५तु विषयभूतम्, भ्रान्तत्वेन सर्वस्य श(शा)ब्द प्रत्ययस्य निर्विषयत्वात्। तदुक्तम्—

"येन येन हि नाम्ना वै यो यो धर्मोऽभिलप्यते।
न स संविद्यते तत्र धर्माणां सा हि धर्मता" ॥ [ ] इति।

न च शाब्दप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वाऽविषयत्वयोः किं प्रमाणमिति वक्तव्यम्, भिन्नेष्वभेदाध्यवसायेन प्रवर्त्तमानस्य प्रत्ययस्य भ्रान्तत्वात्। तथाहि–यः 'अतस्मिंस्तत्' इति प्रत्ययः स भ्रान्तः, यथा मरीचि-१०कायां जलप्रत्ययः, तथा चायं भिन्नेष्वर्थेष्वभेदाध्यवसायी शाब्दः प्रत्यय इति स्वभावहेतुः। न च सामान्यं वस्तुभूतं ग्राह्यमस्ति येनासिद्धताऽस्य हेतोः स्यात्, तस्य निषिद्धत्वात्। भवतु वा सामान्यम् तथापि तस्य भेदेभ्योऽर्थान्तरत्वे भिन्नेष्वभेदाध्यवसायो भ्रान्तिरेव, न ह्यन्येनान्ये समाना युक्तास्तद्वन्तो नाम स्युः। अनर्थान्तरत्वेऽपि सामान्यस्य सर्वमेव विश्वमेकं वस्तु परमार्थत इति तत्र सामान्यप्रत्ययो भ्रान्तिरेव; न चैकवस्तुविषयः समानप्रत्ययः, भेदग्रहणपुरस्सरत्वात् तस्य। भ्रान्त-१५त्वे च सिद्धे निर्विषयत्वमपि सिद्धम्, स्वाकारार्पणेन जनकस्य कस्यचिदर्थस्यालम्बनलक्षणस्य ग्राह्यस्याभावात्।

अन्यथा वा निर्विषयत्वम्। तथाहि–यत्रैव कृतसमया ध्वनयः स एव तेषामर्थो युक्तो नान्यः, अतिप्रसङ्गात्; न च क्वचिद् वस्तुन्येषां परमार्थतः समयः संभवतीति निर्विषया ध्वनयः। प्रयोगः– ये यत्र भावतः कृतसमया न भवन्ति न ते परमार्थतस्तमभिदधति, यथा सास्नादिमति पिण्डेऽश्व-२०शब्दोऽकृतसमयः, न भवन्ति च भावतः कृतसमयाः सर्वस्मिन् वस्तुनि सर्वे ध्वनयः इति व्यापकानुपलब्धिः कृतसमयत्वेनाभिधायकत्वस्य व्याप्तत्वात् तस्य चेहाभावः।

[संकेतासंभवसाधनाय स्वलक्षणाद्यर्थभेदेन विकल्पपञ्चकविधानम्]

न चायमसिद्धो हेतुः। तथाहि–गृहीतसमयं वस्तु शब्दार्थत्वेन व्यवस्थाप्यमानं स्वलक्षणं वा व्यवस्थाप्येत, जातिर्वा, तद्योगो वा, जातिमान् वा पदार्थः, बुद्धेर्वा आकार इति विकल्पाः। सर्वेष्वपि २५समयासंभवान्न युक्तं शब्दार्थत्वं तत्त्वतः; सांवृतस्य तु शब्दार्थत्वस्य न निषेध इति न स्ववचनविरोधः प्रतिज्ञायाः। एवं ह्यसौ स्यात्—स्वलक्षणादीन् शब्देनाप्रतिपाद्य न शक्यमशब्दार्थत्वमेषां प्रतिपादयितुम्, तत्प्रतिपिपादयिषया च शब्देन स्वलक्षणादीनुपदर्शयता शब्दार्थत्वमेषामभ्युपेयं स्यात् पुनश्च तदेव प्रतिज्ञया प्रतिषिद्धमिति स्ववचनव्याघातः; न चासावभ्युपगम्यत इति। एतेन यदुक्तमुद्द्योत-

---

१ "उच्यते विषयोऽमीषां धी-ध्वनीना न कश्चन। अन्तर्मात्रानिविष्टं तु बीजमेषां निबन्धनम्" ॥
तत्त्वसं० का० ८६९ पृ० २७५।

२ "तत्र यदि मुख्यतो बाह्येन विषयभूतेन सनिमित्तत्वमेषां साधयितुमिष्टं तदाऽनैकान्तिकता हेतोः" तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २७५ पं० १९। ३-न संनि-का०। ४-भूतत्वम् भ्रा-भा० मां० विना। ५ "तत्रेदमुक्तं तायिना" इति निर्दिश्य श्लोकोऽयं समुद्धृतस्तत्त्वसंग्रहपञ्जिकायाम् पृ० १२ पं० १२। ६-भिलप्यते आ० मां० भा० वा०। ७ स स वि-आ० वि० का०।

८ "यस्य यस्य हि शब्दस्य यो यो विषय उच्यते। स स (संविद्य) ते नैव वस्तूनां सा हि धर्मता" ॥
तत्त्वसं० का० ८७० पृ० २७५।

९-स्यभ्रान्त-भा० मां० वा० बा० विना। १० पृ० ११० पं० ९। ११ "नहि अनेन अन्ये समाना भवन्ति तद्वन्तो हि तथा स्युः" इति सामान्यपदार्थविचारप्रस्तावे न्यायकु० लि० पृ० १६१ प्र० पं० १०। १२ "सामान्यप्रत्ययः"–तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २७६ पं० १०। १३ सास्नामति आ० का० गु० हे० भा० वा० बा०।

१४ "अतः स्वलक्षणं जातिस्तद्योगो जातिमांस्तथा। बुद्ध्याकारो न शब्दार्थे घटामञ्चति तत्त्वतः" ॥
तत्त्वसं० का० ८७१ पृ० २७६।

१५ "पदार्थबुद्धेर्वा आकारः"–तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २७६ पं० २३। १६-ब्दार्थस्य हे० गु०। १७ "शब्दार्थत्वमेषामभ्युपेयं स्यात्"–तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २७६ पं० २७।

करेण–"अवाचकत्वे शब्दानां प्रतिज्ञा-हेत्वोर्व्याघातः" [अ० २, आ० २, सू० ६७ न्यायवा० पृ० ३२३ पं० ६–७] इति, तदपि अयुक्तं भवति; न हि सर्वथा शब्दार्थापवादोऽस्माभिः क्रियते—आ गोपालेभ्योऽपि प्रतीतत्वात् तस्य—किन्तु तात्त्विकत्वं धर्म्मैः परैर्यत्तत्रारोप्यते तस्यैव निषेधो न तु धर्म्मिणः।

[१ स्वलक्षणे संकेतासंभवसाधनम्]

तत्र स्वलक्षणे न तावत् समयः संभवति शब्दस्य, समयो हि व्यवहारार्थं क्रियते न व्यसनितया, ५ तेन यस्यैव सङ्केत-व्यवहारकालव्यापकत्वमस्ति तत्रैव स व्यवहर्तॄणां युक्तो नान्यत्र; न च स्वलक्षणस्य सङ्केत-व्यवहारकालव्यापकत्वमस्ति तस्मान्न तत्र समयः। सङ्केत-व्यवहारकालाव्यापकत्वं च शाबलेयादिव्यक्तीनां देशादिभेदेन परस्परतोऽत्यन्तव्यावृत्ततयाऽनन्वयात् तत्रैकत्र कृतसमयस्य पुंसोऽन्यैर्व्यवहारो न स्यादिति तत्र समयाभावान्नासिद्धता हेतोः।

न चाप्यनैकान्तिकत्वम्, व्याप्तिसिद्धेः। तथाहि–यद्यगृहीतसङ्केतमर्थं शब्दः प्रतिपादयेत् तदा १० गोशब्दोऽप्यश्वं प्रतिपादयेत् सङ्केतकरणानर्थक्यं च स्यात्, तस्मादतिप्रसङ्गापत्तिर्बाधकं प्रमाणमिति कथं न व्याप्तिसिद्धिः?

अयमेव वा 'अकृतसमयत्वात्' इति हेतुराचार्यदिङ्नागेन "न जातिशब्दो भेदानां वाचकः, आनन्त्यात्" [ ] इत्यनेन निर्दिष्टः। तथाहि–'आनन्त्यात्' इत्यनेनैव समयासंभव एव दर्शितः।

तेन यदुक्तमुद्द्योतकरेण–"यदि शब्दान् पक्षयसि तदा 'आनन्त्यात्' इत्ययं [illegible] १५ व्यधिकरणो हेतुः, अथ भेदा एव पक्षीक्रियन्ते तदा नान्वयी न व्यतिरेकी दृष्टान्तोऽस्तीत्यहेतुरानन्त्यम्" [अ० २, आ० २, सू० ६७ न्यायवा० पृ० ३२३ पं० १६] इति, तद् [illegible]। यत् पुनः प्रत्याह–"यस्य निर्विशेषणा भेदाः शब्दैरभिधीयन्ते तस्यायं दोषः, अस्माकं तु [illegible] द्रव्य-गुण-कर्म्माण्यभिधीयन्ते। तथाहि–यत्र यत्र सत्तादिकं सामान्यं पश्यति तत्र तत्र [illegible] प्रयुङ्क्ते, एकमेव च सत्तादिकं सामान्यम्, अतः सामान्योपलक्षितेषु भेदेषु [illegible] २० मानन्त्यम्" [अ० २, आ० २, सू० ६७ न्यायवा० पृ० ३२३ पं० ११] इति, तदयुक्तम्; यतो न सत्तादिकं वस्तुभूतं सामान्यं तेभ्यो भिन्नमभिन्नं वाऽस्तीति। भवतु वा तत्, [illegible] सामान्यसंभवादन्वयेन सत्तादिशब्दयोजनं न स्यात्। न च [illegible] सत्तादिना भेदानुपलक्षयितुं समयकारः शक्नुयात्, न चाकृतसमयेषु सत्तादिषु [illegible] इतरेतराश्रयदोषप्रसक्तिः।

अथापि स्यात्, स्वयमेव प्रतिपत्ता व्यवहारोपलम्भादन्वय-व्यतिरेकाभ्यां सत्तादिशब्दैः समयं २५ प्रतिपद्यते, असदेतत्, अनन्तभेदविषयविशेषव्यवहारोपलम्भस्य कस्यचिदसंभवात्। [illegible] भेदेषु भेदेष्वसकृद् व्यवहारमुपलभ्याऽदृष्टेष्वपि तज्जातीयेषु [illegible] इति चेत्, न,

---

१–का-हेतुर्व्या–भो० मा० [illegible]। २–[illegible]–भि०।

३ "तत्र स्वलक्षणं तावन्न शब्दैः प्रतिपाद्यते। [illegible]"

[illegible]

४ "[illegible] [illegible]

[illegible] ([illegible]) [illegible]"

[illegible]

५ [illegible] ६ "[illegible]" [illegible]

[illegible]

"न जातिशब्दो भेदानां [illegible]"

[illegible]

[illegible]

असद्रूपत्वात्, न ह्यदृष्टेष्वतीतादिभेदभिन्नेष्वनन्तेषु भेदेषु समयः संभवति अतिप्रसङ्गात्। विकल्पबुद्ध्या-ध्या(ऽध्या)हृत्य तेषु तत्प्रतिपत्त्यभ्युपगमे विकल्पसमारोपितार्थविषय एव शब्दसङ्केतः प्राप्तः। तथाहि-अतीतानागतयोरसत्त्वेनासन्निहितत्वात् तत्र विकल्पबुद्धिर्भवन्ती निर्विषयैव, तत्र भवन् समयः कथं परमार्थवस्तुविषयो भवेदिति? सपक्षे भावान् नापि हेतोर्विरुद्धतेति सिद्धं स्वलक्षणाविषयत्वं ५ शब्दानाम्।

अथ स्थिरैकरूपत्वाद्धिमाचलादिभावानां देशादिभेदाभावात् सङ्केतव्यवहार-कालव्यापकत्वेन समयसंभवात् पक्षैकदेशासिद्धता प्रकृतहेतोः, नैतत्; हिमाचलादीनामप्यनेकाणुप्रचयस्वभावतया उदयानन्तरापवर्गितया च नाशेषावयवपरिग्रहेण समयकालपरिदृष्टस्वभावस्य व्यवहारकालानुयायित्वेन च समयः संभवतीति नासिद्धता हेतोः। अत उक्तन्यायेन समयवैयर्थ्यप्रसङ्गान्न स्वलक्षणे समयः १० संभवति।

अशक्यक्रियत्वाच्च न तत्र समयः। तथाहि-उदयाऽनन्तरापवर्गिषु भावेषु समयः क्रियमाणः अनुत्पन्नेषु वा क्रियेत, उत्पन्नेषु वा? न तावदनुत्पन्नेषु परमार्थतः समयो युक्तः, असतः सर्वोपाख्या-रहितस्याधारत्वानुपपत्तेः, अपारमार्थिकवस्त्वजातेऽपि पुत्रादौ समय उपलभ्यत इति न दृष्टविरोधः; विकल्पनिर्मितार्थविषयत्वेन तस्यापारमार्थिकत्वात्। नाप्युत्पन्ने समयो युक्तः, तस्मिन्ननुभवोत्पत्तौ १५ तत्पूर्वके च शब्दभेदस्मरणे सति समयः संभवति नान्यथा—अतिप्रसङ्गात्—शब्दभेदस्मरणकाले च चिरनिरुद्धं स्वलक्षणमिति अजातवज्जातेऽपि कथं समयः समयक्रियाकाले द्वयोरप्यसन्निहितत्वात्? तथाहि-अनुभवावस्थायामपि तावत् तत्कारणतया स्वलक्षणं क्षणिकं न सन्निहितसत्ताकं भवति किं पुनरनुभवोत्तरकालभाविनामभेदाभोगस्मरणोत्पादकाले भविष्यति?

नापि तज्जातीये तत्सामर्थ्यबलोपजाते समयक्रियाकालभाविनि क्षणे समयः सम्भवति, तस्याऽ-२० न्यत्वात्। यद्यपि समयक्रियाकाले सन्निहितं क्षणान्तरमस्ति तथापि तत्र समयाभोगासम्भवान्न समयो युक्तः; न ह्यश्वमुपलभ्य तन्नामस्मरणोपक्रमपूर्वकं समयं कुर्वाणस्तत्कालसन्निहिते गवादावा-भोगाविषयीकृते 'अश्वः' इति समयं समयकृत् करोति। अथापि स्यात् सर्वेषां स्वलक्षणानां सादृश्य-मस्ति तेनैक्यमध्यवस्य समयः करिष्यते, असदेतत्; यतो विकल्पबुद्ध्याऽध्यारोपितं सादृश्यम्, तस्य च ध्वनिभिः प्रतिपादने स्वलक्षणमवाच्यमेवेति न स्वलक्षणे समयः।

१-पु सम-भां॰ मां॰ विना। २ "विकल्पबुद्ध्या व्याहृत्य तेषु"-तत्त्वसं॰ पञ्जि॰ पृ॰ २७८ पं॰ १८। "विकल्पबुद्धावध्याहृत्य तेषु संकेताभ्युपगमे विकल्पसमारोपितार्थविषय एव शब्दसंकेतः"-प्रमेयक॰ पृ॰ १२८ द्वि॰ पं॰ १२। ३ अत्र 'तत्प्रतिपत्त्यभ्युपगमे' इति पाठः सुचारुः- वि॰ प्रतावपि तथैव संशोधितो दृष्टः। ४-वतीति नि-गु॰ का॰ हे॰।

५ "हिमाचलादयो येऽपि देश-कालादभेदिनः। (दृष्टास्तेऽप्यणवो भिन्नाः) क्षणिकाश्च प्रसाधिताः" ॥
तत्त्वसं॰ का॰ ८७५ पृ॰ २७८।

६ "अशक्यं समय(स्तस्य जातेऽजाते च कल्पनम्।) नाऽजाते समयो युक्तो भाविकोऽश्वविषाणवत्" ॥
तत्त्वसं॰ का॰ ८७६ पृ॰ २७९।

७-यस्तु जा-भां॰ मां॰।

८ "उत्प(नापि?)जाते गृहीता(नां पूर्वं)वाचामनुस्मृतौ। क्रियते समयस्तत्र चिरातीते (कथं नु तत्)" ॥
तत्त्वसं॰ का॰ ८७७ पृ॰ २७९।

९ "यद्यपि (तत्सजातीयमस्ति) तेन तदापरः। न तत्र समयाभोग, सादृश्यं च विकल्पितम्" ॥
तत्त्वसं॰ का॰ ८७८ पृ॰ २७९।

१०-मयः भां॰ मां॰ विना।

नापि शब्दस्वलक्षणस्य । तथाहि-समयकृत् स्मृत्युपस्थापितमेव नाममेदमर्थेन योजयति, न [illegible] चिरनिरुद्धत्वात्, यं चोच्चारयति [illegible] समुत्थापयितुं शक्यः, अतः स्मृत्यु- [illegible] न स्वलक्षणत्वेऽस्य समयः । तस्मा-
दव्यपदेश्यं स्वलक्षणमिति सिद्धम् । ५

इतश्च स्वलक्षणमव्यपदेश्यम् शब्दबुद्धौ तस्याप्रतिभासनात् । यथा हि उष्णाद्यर्थविषयेन्द्रिय-बुद्धिः स्फुटप्रतिभासाऽनुभूयते न तथोष्णादिशब्दप्रभवा, न तुपहतनयनादयो मातुलिङ्गादिशब्द-श्रवणात् तद्रूपाद्यनुभाविनो भवन्ति यथाऽनुपहतनयनादयोऽक्षबुद्धयाऽनुभवन्तः । यथोक्तम्—

"अन्यथैवाग्निसम्बन्धाद् दाहं दग्धोऽभिमन्यते ।
अन्यथा दाहशब्देन दाहार्थः सम्प्रतीयते" ॥ [वाक्यप० द्वि० का० श्लो० ४२५] १०

न च यो यत्र न प्रतिभाति स तद्विषयोऽभ्युपगन्तुं युक्तः अतिप्रसङ्गात् । तथा च प्रयोगः-यो[1] यत्कृतप्रत्यये न प्रतिभासते न स तस्यार्थः, यथा रूपशब्दजनिते प्रत्यये रसः, न प्रतिभासते च शब्दप्रत्यये स्वलक्षणम् इति व्यापकानुपलब्धिः । अत्र चातिप्रसङ्गो बाधकं प्रमाणम् । तथाहि-शब्दस्य तद्विषयज्ञानजनकत्वमेव तद्वाचकत्वमुच्यते नान्यत्, न च यद्विषयं ज्ञानं यदाकारशून्यं तत् तद्विषयं युक्तम् अतिप्रसङ्गात् । न चैकस्य वस्तुनो रूपद्वयमस्ति—स्पष्टमस्पष्टं च येनास्पष्टं वस्तुगत- १५ मेव रूपं शब्दैरभिधीयते—एकस्य द्वित्वविरोधात् भिन्नसमयस्थायिनां च परस्परविरुद्धस्वभावप्रति-पादनाच्च शब्दगोचरः स्वलक्षणम् ।

[पदवाच्यविषयकस्य न्यायसूत्रकारमतस्य भाष्यकार-वार्तिककाराऽभिप्रायेण विशिष्य निरूपणम्]

नैयायिकास्तु "व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः" [न्यायद० अ० २ आ० २ सू० ६५] इति प्रति-पन्नाः । तत्र व्यक्तिशब्देन द्रव्य-गुणविशेष-कर्माण्यभिधीयन्ते । तथा च सूत्रम्—"व्यक्तिर्गुणविशे-२० षाश्रयो मूर्तिः" [न्यायद० अ० २ आ० २ सू० ६६] इति ।

अस्यार्थो वार्तिककारमतेन-"विशिष्यत इति विशेषः गुणोऽपो विशेषो गुणविशेषः कर्माभि-धीयते, द्वितीयश्चात्र गुणविशेषशब्द एकशेषं कृत्वा निर्दिष्टः तेन गुणपदार्थो गृह्यते—गुणाश्च ते विशेषाश्च गुणविशेषाः—विशेषग्रहणमाकृतिनिरासार्थम् । तथाहि-आकृतिः संयोगविशेषस्वभावा, संयोगश्च गुणपदार्थान्तर्गतः तत्रश्चासति विशेषग्रहणे आकृतेरपि ग्रहणं स्यात्, न च तस्या व्यक्ता-२५ वन्तर्भाव इष्यते पृथक् स्वशब्देन तस्या उपादानात् । आश्रयशब्देन द्रव्यमभिधीयते-तेषां गुणविशेषा-णामाश्रयस्तदाश्रयो द्रव्यमित्यर्थः । सूत्रे 'तत्'शब्दलोपं कृत्वा निर्देशः कृतः, एवं च विग्रहः कर्तव्यः-गुणविशेषाश्च गुणविशेषाश्चेति गुणविशेषाः तदाश्रयश्चेति गुणविशेषाश्रयं, समाहारद्वन्द्वमाश्रयम् "लोकाश्रयत्वाल् लिङ्गस्य" [अ० २ पा० २ सू० २९, महाभाष्ये पृ० ४७१ पं० ८] इति नपुंसक-

---

१ प्रयोगश्च-आ० डो० ।
२ "(उष्णादिप्रतिपत्तिया) [illegible]
[illegible]
३-नुभविनो डो० । [illegible]
[illegible]
५ [illegible]
[illegible]
६-सङ्गात् अत्र प्रयो-आ० डो० । सङ्गात् प्रयो [illegible]
[illegible]
[illegible] गुण [illegible] विशेषाश्चेति गु
तदाश्रयश्चेति गुणविशेषाश्रय [illegible] गुणविशेषाश्चेति गुणाश्रयश्च । तदाश्रयश्चेति,
[illegible]

शब्दाः प्रयुज्यन्ते' तथा इदानींमपि गवादिशब्देभ्योऽर्थं बुध्यन्, गवाभेत्यादौ अयमर्थं प्रतीतिकत्वाप
'अस्ति कोऽप्यर्थो यो गवादिशब्दाभिधेयो गोत्वादिः' येन्तु तदाकारविशेषपरिग्रहः केषाञ्चि
जायते स तेषां सिद्धान्तधर्मात् न तु शब्दात्।

[२ समुदायार्थवादिमतम्]

५　　अपरे "ब्राह्मणादिशब्दैस्तपो-जाति श्रुतादिसमुदायो विना विकल्प-समुच्चयाभ्यामभिधीय
यथा धवादिशब्दैर्धवादयः" इत्याहुः। तथाहि-'धवम्' इत्युक्ते 'धवो (वो वा) खदिरो वा' इति
विकल्पेन प्रतीतिरुपजायते, नापि 'धवश्च खदिरश्च' इति समुच्चयेन, अपि तु सामस्त्येन प्रती
धवादयः तथा 'ब्राह्मणः' इत्युक्ते 'तपो वा जातिर्वा श्रुतं वा' 'तपश्च जातिश्च श्रुतं च' इति
प्रतिपत्तिर्भवति, अपि तु साकल्येन सम्बन्ध्यन्तरव्यवच्छिन्नास्तपःप्रभृतयः संहताः प्रतीयन्त
१० यद्वाऽन्यनियतैकसमुदायिभेदावधारणं विकल्पः, एकत्र युगपदभिसम्बध्यमानस्य नियतस्यै
(तस्यानेकस्य) स्वरूपभेदावधारणं समुच्चयः, तद्व्यतिरेकेणात्र प्रतिपत्तिर्लोकप्रतीतेव।

[३ असत्यसंबन्धपदार्थवादिमतम्]

अपरे "द्रव्यत्वादिभिरनिर्धारितरूपैर्यः सम्बन्धो द्रव्यादीनां स शब्दार्थः, स च सम्बन्धि
शब्दार्थत्वेनासत्यत्वादसत्य इत्युच्यते। यद्वा तपः-श्रुतादीनां मेचकवर्णवदैक्येन भासनादेषा
१५ परस्परमसत्यः संसर्गः"। तथाहि-एते प्रत्येकं समुदिता वा न स्वेन रूपेणोपलभ्यन्ते किन्तु
चक्रवदेषां समूहः स्वरूपमुत्क्रम्यावभासत इति।

[४ असत्योपाधिसत्यपदार्थवादिमतम्]

अन्ये त्वाहुः-"यद् असत्योपाधि सत्यं स शब्दार्थः" इति। तत्र स (?) शब्दार्थत्वेनाऽस
उपाधयो विशेषा वलयाऽङ्गुलीयकादयो यस्य सत्यस्य सर्वभेदानुयायिनः सुवर्णादिसामान्यात्मनस
२० सत्यमसत्योपाधि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमभिधेयम्।

[५ अभिजल्पपदार्थवादिमतम्]

अन्ये तु ब्रुवते-"शब्द एवाभिजल्पत्वमागतः शब्दार्थः" इति। स चाभिजल्पः 'शब्द एवा

---

१ "प्रयोगदर्शनाभ्यासादाकारावग्रहस्तु यः। न स शब्दस्य विषयः स हि यत्नान्तराश्रयः" ॥
　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　वाक्यप० का० २ श्लो० १२२ पृ० १३३।

२ "समुदायोऽभिधेयो वाऽप्यविकल्प-समुच्चयः"। तत्त्वसं० का० ८८८ पृ० २८४। "समुदायोऽभिधेयः स
विकल्प-समुच्चयः"। वाक्यप० का० २ श्लो० १२८ पृ० १३५। तथा, शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०० प्र० पं०

३-तादिः समु-आ० कां० डे० भा०। ४ "धवो वा खदिरो वा पलाशो वेति"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ०
पं० १०। शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०० प्र० पं० ६। ५-तस्यैव(क)स्य स्व-वा० वा०।-तस्यैव स-आ०
वि० डे० भा० कां० गु०। "युगपदभिसंबध्यमानस्य नियतस्यानेकस्य स्वरूपभेदावधारणम्"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ०
पं० १५।

६ "असत्यो वाऽपि संसर्गः शब्दार्थः कैश्चिदुच्यते" ॥ तत्त्वसं० का० ८८८ पृ० २८४। "असत्यो वाऽपि सं
शब्दार्थः कैश्चिदिष्यते"। वाक्यप० का० २ श्लो० १२८ पृ० १३५। तथा, शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०० प्र० पं० १

७-मुत्क्रम्याव-वा० वा०।

८ "असत्योपाधि यत् सत्यं तद् वा शब्दनिबन्धनम्"। तत्त्वसं० का० ८८९ पृ० २८४। "असत्योपाधि यत्
तद् वा शब्दनिबन्धनम्"। वाक्यप० का० २ श्लो० १२९ पृ० १३६। तथा, शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०० प्र० पं० १

९-त्यं शब्दा-भां० मां० विना। १० "तत्र शब्दार्थत्वेनाऽसत्या उपाधयः"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २८४ पं० २

११ "शब्दो वाऽप्यभिजल्पत्वमागतो याति वाच्यताम्" ॥
"सोऽयमित्यभिसंबन्धाद् रूपमेकीकृतं यदा। शब्दस्यार्थेन तं शब्दमभिजल्पं प्रचक्षते" ॥
　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　तत्त्वसं० का० ८८९-८९० पृ० २८४-२८५।

"शब्दो वाऽप्यभिजल्प(ल्प)त्वमागतो याति वाच्यताम्" ॥
　　　　"सोऽयमित्यभिसंबन्धाद् रूपमेकीकृतं यदा। शब्दस्यार्थेन तं शब्दमभिजल्पं प्रचक्षते" ॥
"तयोरपृथगर्थत्वे रूढेरव्यभिचारिणि। किंचिदेव क्वचिद् द्रव्यं प्राधान्येनाऽवतिष्ठते" ॥
"लोकेऽर्थरूपतां शब्दः प्रतिपन्नः प्रवर्तते। शास्त्रे तूभयरूपत्वं प्रविभक्तं विवक्षया" ॥
वाक्यप० का० २ श्लो० १२९-१३२ पृ० १३६-१३७। तथा, शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०० प्र० पं० १

इत्येवं शब्देऽर्थस्य निवेशनम् 'सोऽयम्' इत्यभिसम्बन्धः, तस्माद् यदा शब्दस्यार्थेन संकेतीकृतं रूपं भवति तं स्वीकृतार्थाकारं शब्दमभिजल्पमित्याहुः ।

[६ बुद्ध्यारूढाकारपदार्थवादिमतम्]

अन्ये तु "बुद्ध्यारूढमेवाकारं बाह्यवस्तुविषयं बाह्यवस्तुतया गृहीतं बुद्धिरूपत्वेनाविभावितं शब्दार्थम्" आहुः । तथाहि-यावद् बुद्धिरूपमर्थंप्रत्यस्तं 'बुद्धिरूपमेव' इति तत्स्वभावतया गृह्यते ५ तावत् तस्य शब्दार्थत्वं नावसीयते तत्र क्रियाविशेषसम्बन्धाभावात्, न हि 'गामानय' 'दधि खाद' इत्यादिकाः क्रियास्तादृशि बुद्धिरूपे सम्भवन्ति, क्रियायोगसम्भवी चार्थः शब्दैरभिधीयते, अतो बुद्धिरूपतया गृहीतोऽसौ न शब्दार्थः, यदा तु बाह्ये वस्तुनि प्रत्यस्तो भवति तदा तस्मिन् प्रतिपत्ता बाह्यतया विपर्यस्तः क्रियासाधनसामर्थ्यं तस्य मन्यत इति भवति शब्दार्थः ।

ननु चापोहवादिपक्षादस्य को विशेषः? तथाहि—अपोहवादिनाऽपि बुद्ध्याकारो बाह्यरूपतया १० गृहीतः शब्दार्थ इतीष्यत एव । यथोक्तम्—

"तद्रूपारोपगत्यान्यव्यावृत्त्याधिगतेः पुनः । शब्दार्थोऽर्थः स एवेति वचनेन विरुध्यते" ॥ [ ] इति,

नैतदस्ति, अयं हि बुद्ध्याकारवादी बाह्ये वस्तुन्यभ्रान्तं सविषयं द्रव्यादिषु पारमार्थिकेष्वध्यस्तं बुद्ध्याकारं परमार्थतः शब्दार्थमिच्छति न पुनरा(न तु निरा)लम्बनं विजेष्यमेदाध्यवसायेन प्रवृत्ते-भ्रान्तमितरेतरभेदनिबन्धनमभ्युपैति, यदा तु यथाऽस्माभिरुच्यते— १५

"नैं सर्वो (सर्वो) मिथ्यावभासोऽय-
मर्थ इतीष्यत एव यथोक्तेष्वेका(मर्थेष्वेका)त्मकग्रहः ।
इतरेतरभेदोऽस्य
बीजं संज्ञा यदर्थिका" ॥ [ ] इति तदा सिद्धसाध्यता । यद् वक्ष्यति—
"इतरेतरभेदोऽस्य बीजं चेत् पक्ष एव नः" ॥ [तत्त्वसं० का० ९०५] इति । २०
न चापोहवादिना परमार्थतः किञ्चिद् वाच्यं बुद्ध्याकारोऽन्यो वा शब्दानामिष्यते । तथाहि-

---

१-कारदा-भा० भां० ।

२ "यो बाह्योऽर्थो बुद्धिविषयो बाह्यवस्तुनिबन्धनः । स बाह्ये कल्पितो ज्ञातः शब्दार्थः कैश्चिदिष्यते" ॥

तत्त्वसं० का० ८९१ पृ० २८५ ।

"यो वाऽर्थो बुद्धिविषयो बाह्यवस्तुनिबन्धनः । स बाह्यमित्यति ज्ञातः शब्दार्थः कैश्चिदिष्यते" ॥

वाक्यप० का० २ श्लो० ११४ पृ० ११७ । तथा, शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०० द्वि० पं० १ ।

३-नाविर्भावि-भां० मां० । "बुद्धिरूपत्वेनाविर्भावितम्"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २८५ पं० ७ । ४-त्यप्रस्तं भां० मां० । ५-ति तत्र भा-भां० मां० ।-ति स्वच भा-डा० । ६-'धि च स्वाद्' वि० ब० । ७ बाह्य-वस्तुनि बा० । ८-धनास्ता-बा० बा० । ९-स्य स मन्य-बा० बा० । १० गृहीतः शब्दार्थो इतीष्य-(र्थोऽभीष्य-) बा० बा० । गृहीतशब्दार्थो इतीष्य—भां० मां० पु० । "अपोहवादिनाऽपि बुद्ध्याकारो बाह्यरूपतया गृहीतः शब्दार्थ इति भाष्यत एव"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २८५ पं० १० । "अपोहवादिनापि बुद्ध्याकारो बाह्यरूपतया-ध्यवसितः शब्दार्थोऽभीष्ट एव"-प्रमेयक० पृ० ११९ द्वि० पं० १ ।

११ [illegible] वचनेतिरुध्यते ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible] ष्यते" ॥

तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २८५ पं० ११ ।

१२-बाह्ये बा-को० वि० । १३-स्तं सविकल्पविषयं बा० ब० । १४ "न तु (तु) निरालम्बन विकल्पमे-दाध्यवसायेन"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २८५ पं० १४ । १५-वृत्तेभ्रान्त-ब० ब० ।-वृत्तभ्रान्तमितरभेद्-बा० वि० । १६ यथा तु भां० मां० विना । यथा तु डा० । "यदि तु वक्ष्यमाणं मिथ्यैव-

सर्वो मिथ्यावभासोऽयमर्थेष्वेकात्मग्रहः । इतरेतरभेदोऽस्य बीजं संज्ञा यदर्थिका" ॥

तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २८५ पं० १५ ।

१७ अत्र 'सर्वो' इत्यस्य 'इतीष्यत एव यथोक्ते' इत्यस्य [illegible] इदं तत्त्वसंग्रहाभिप्रायमनुसृत्य सदभिमतं [illegible] । १८-रभेदोऽस्य भां० मां० डा० वि० पु० ।-रभेद बा० ब० ब० । १९ शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०० द्वि० पं० ७ । २०-तरभेदोऽस्य भा० बां० पु० ब० ।

यदेव शब्दे प्रत्ययेऽध्यवसीयमानतया प्रतिभासते स शब्दार्थः, न च बुद्ध्याकारः शब्दप्रत्ययेना ध्यवसीयते किं तर्हि? बाह्यमेवार्थक्रियाकारि वस्तु; न चापि तेन बाह्यं परमार्थतोऽध्यवसीयते यथातत्त्वमनध्यवसायाद् यथाध्यवसायमतत्त्वात् अतः समारोपित एव शब्दार्थः। यच्च समारोपितं तन्न किञ्चिद् भावतोऽभिधीयते शब्दैः। यत् पुनरुक्तम्-'शब्दार्थोऽर्थः स एवेति', तन् समारोपित[3]मेवार्थमभिसन्धाय, बुद्ध्याकारवादिना तु बुद्ध्याकारः परमार्थतो वाच्य इष्यत इति महान् विशेषः।

[७ प्रतिभापदार्थवादिमतम्]

अन्ये त्वाहुः-"[4]अभ्यासात् प्रतिभाहेतुः शब्दः न तु बाह्यार्थप्रत्यायकः" इति। शब्दस्य क्वचिद् विषये पुनः पुनः प्रवृत्तिदर्शनमभ्यासः, नियतसाधनावच्छिन्नक्रियाप्रतिपत्त्यनुकूला प्रज्ञा प्रतिभा सा प्रयोगदर्शनावृ[5]त्तिसहितेन शब्देन जन्यते, प्रतिवाक्यं प्रतिपुरुषं च सा भिद्यते; यथैव [6]ह्यङ्कुशादिघातादयो हस्त्यादीनामर्थप्रतिपत्तौ क्रियमाणायां प्रतिभाहेतवो भवन्ति तथा शब्दार्थ-(सर्वेऽर्थ)वत्त्वसंमता वृक्षादयः शब्दा यथाभ्यासं प्रतिभामात्रोपसंहारहेतवो भवन्ति न त्वर्थं

१-द् भवतो हा० वि० गु० ।-द् भवता-आ० कां०। २ पृ० १८१ पं० १२। ३-मतिसंधाय गु०।-मभिधाय वा०।

४ "अभ्यासात् प्रतिभाहेतुः सर्वः शब्दः समासतः। बालानां च तिरश्चां च यथाऽर्थप्रतिपादने" ॥

तत्त्वसं० का० ८९२ पृ० २८९।

तथा, शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०० द्वि० पं० ३।

"अभ्यासात् प्रतिभाहेतुः शब्दः सर्वोऽपरैः स्मृतः। बालानां च तिरश्चां च यथार्थप्रतिपादने" ॥
"अनागमश्च सोऽभ्यासः समयः कैश्चिदिष्यते। अनन्तरमिदं कार्यमस्मादित्युपदर्शनम्" ॥
"अथ प्रतिभास्वरूपमेव पूर्वोपक्रान्तमनुपभ्रष्टाह"—
"विच्छेदग्रहणेऽर्थानां प्रतिभाऽन्यैव जायते। वाक्यार्थ इति तामाहुः पदार्थैरुपपादिताम्" ॥
"कीदृशी ताम्? इत्याह"-
"इदं तदिति साऽन्येषामनाख्येया कथंचन। प्रत्यात्मवृत्तिसिद्धा सा कर्त्राऽपि न निरूप्यते" ॥
"किंस्वभावाऽसौ? इत्याह"-
"उपश्लेषमिवाऽर्थानां सा करोत्यविचारिता। सार्वरूप्यमिवाऽऽपन्ना विषयत्वेन वर्तते" ॥
"तां च न किंचित् प्राणिमात्रमतिवर्तते-अतिक्रम्य तिष्ठति-इत्याह"—
"साक्षाच्छब्देन जनितां भावनानुगमेन वा। इतिकर्तव्यतायां तां न कश्चिदतिवर्तते" ॥
"प्रमाणत्वेन तां लोकः सर्वः समनुपश्यति। समारम्भाः प्रतीयन्ते तिरश्चामपि तद्वशात्" ॥
"सिद्धेव चेयं सर्वस्य प्रतिभेत्युपपादयितुमाह"-
"यथा द्रव्यविशेषाणां परिपाकैरयत्नजाः। मदादिशक्तयो दृष्टाः प्रतिभास्तद्वतां तथा" ॥
"एतन्निदर्शनमुपपादयितुमाह"-
"स्वरवृत्तिं विकुरुते मधौ पुंस्कोकिलस्य कः। जन्त्वादयः कुलायादिकरणे केन शिक्षिताः"? ॥
"आहार-प्रीत्यपद्वेष-प्लवनादिक्रियासु कः। जात्यन्वयप्रसिद्धासु प्रयोक्ता मृगपक्षिणाम्"? ॥
"प्रतिभायाश्च शब्द एव मूलमित्याह"—
"भावनानुगतादेतदागमादेव जायते। आसत्ति-विप्रकर्षाभ्यामागमस्तु विशिष्यते" ॥
"तस्याश्च निमित्तभेदेन षाड्विध्यं दर्शयितुमाह"-
"स्वभाव-चरणाभ्यास-योगादृष्टोपपादिताम्। विशिष्टोपहितां चेति प्रतिभां षड्विधां विदुः" ॥ वाक्यप० का० २ श्लो० ११९-१२०-१४५-१५४ पृ० ११२-११३-१४१-१४२ पुण्यरा० टी०।

५-वृत्तिसहि-च० का०।-वृत्तिसहि-भां० मां०।

६ "यथैव ह्यङ्कुशाभिघातादयो हस्त्यादीनामर्थप्रतिपत्तौ"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २८९ पं० १७। "यथा ह्यङ्कुशाभिघातादयः ... ... "-वाक्यप० का० २ श्लो० ११० पुण्यरा० टी० पृ० १११। "यथैव ह्यङ्कुशाभिघातादयो हस्त्यादीनामर्थप्रतिपत्तौ"-शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०० द्वि० पं० ३। ७-शाताहि-भा० कां० गु०। ८ शब्दार्थसंबन्धसंमता भ० हा० वि० वा०। शब्दार्थसंबन्धसंगता भां० मां०। "... ... ..."-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २८९ पं० १८।

साक्षात् प्रतिपादयन्ति; अन्यथा हि कथं परस्परव्याहताः प्रवचनभेदा उत्पाद[illegible] स्वविकल्पोपरचितपदार्थभेदद्योतकाः स्युरिति ?

[प्रागुक्ते पक्षसप्तके प्रतिविधातव्ये प्रथमम् अस्त्यर्थवादिमतनिरसनम्]

अत्र प्रतिविदधति-यद्यस्त्यर्थः पूर्वोदितैर्म्यलक्षणादिस्वभाव इष्यते तदा पूर्वोदितैदोषप्रसङ्गः । किञ्च, अनिर्धारितविशेषरूपत्वादस्त्यर्थस्य तस्मिन् केवले शब्दैः प्रतिपाद्यमाने 'गौः' 'गवयः' 'गजः' ५ इत्यादिभेदेन व्यवहारो न स्यात्, तस्य शब्दैरप्रतिपादितत्वात् । न च गोशब्दात् गोत्वविशिष्टस्यार्थस्य सत्तामात्रस्य शाबलेयत्वादिभेदरहितस्य प्रतीतेर्भेदेन व्यवहारो भविष्यतीति प्रतिपादयितुं

[illegible] १०

[illegible]

[२ समुदायपदार्थवादिमतनिरसनम्]

संमुदायाभिधानपक्षे तु जातेर्भेदानां च तपःप्रभृतीनामभिधानमङ्गीकृतमिति प्रत्येकाभिधान-१५ पक्षभाविनो दोषाः सर्वे युगपत् प्राप्नुवन्तीति न तत्पक्षाभ्युपगमोऽपि श्रेयान् ।

[३–४ असत्यसंबन्ध–असत्योपाधिसत्यपदार्थवादिमतद्वयनिरसनम्]

'असत्यसंबन्ध'-'असत्योपाधिसत्य' इति पक्षद्वये च संयोग-समवायलक्षणस्य सम्बन्धस्य निषिद्धत्वात् सामान्यस्य च त्रिगुणात्मकस्य सत्यस्याव्यतिरिक्तत्वे, व्यतिरिक्तस्याप्यसम्भवात् नाऽसत्यः संयोगः । नाप्यसत्योपाधि सामान्यं शब्दवाच्यं सम्भवति । २०

१-कथं प्र-प्र० । २-सम्बन्धाय विक-भां० मां० बा० बा० विना । ३ पृ० १७१ पं० ११ ।

"तत्राऽस्त्यर्थेऽभिधेयोऽयं किं स्वलक्षणमिष्यते । जातिर्योगोऽथ यद्वाऽन्य (न्यू ?) बुद्धेर्वा प्रतिबिम्बकम्" ॥

"एते स(स)दोषाः पूर्वोक्ता अस्त्यर्थे केवलेऽपि च । प्रतिपाद्ये न भेदेन व्यवहारोऽवकल्पते" ॥

तत्त्वसं० का० ८९३–८९४ पृ० २८६ ।

४ पृ० १७४ पं० २१ । ५ पृ० १७४ पं० २५ । ६ [illegible] भां० विना० । ७ शब्दैरपि प्र-प्र० ।

८ "गोत्वशब्दाविशिष्टार्थ[illegible] [illegible]" ॥

तत्त्वसं० का० ८९५ पृ० १८७ ।

९ प्रतीतिर–भां० मां० विना ।

१० [illegible]

[illegible]

११-इत्यर्थमात्रमुच्यते [illegible] इत्यसमात्रमिष्यते [illegible] इत्याससात्रमिष्यते [illegible]

१२ इतोऽर्थस्य स्वलक्षणात्मकत्वात् [illegible]

१७८ पं० [illegible] १५–[illegible]

[illegible]

[illegible]

[५–६ अभिजल्प–बुद्ध्यारूढाकारपदार्थवादिमतद्वयनिरसनम्]

अभिजल्पपक्षेऽपि यदि शब्दस्य कश्चिदर्थः सम्भवेत् तदा तेन संदेकीकरणं भवेदपि, णादिस्वरूपस्य च शब्दार्थस्यासम्भवः प्राक् प्रदर्शित इति कथं तेनैकीकरणम्? अपि चायम बुद्धिस्थ एव। तथाहि–बाह्यार्थयोः (बाह्ययोः) शब्दार्थयोर्भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वादिभ्यो भेदस्य सिद्धे
५ रुपापादनं परमार्थतोऽयुक्तमेवेति बुद्धिस्थयोरेव शब्दार्थयोरेकबुद्धिगतत्वादेकीकरणं युक्तम्। उपगृहीताभिधेयाकारतिरोभूतशब्दस्वभावो बुद्धौ विपरिवर्त्तमानः शब्दात्मा स्वरूपानुगत भागेनान्तः सन्निवेशायग्रभिजल्प उच्यते; स च बुद्धेरात्मगत एवाकारो युक्तो न बाह्यः, तदै परस्परं विविक्तस्वभावत्वात्; ततश्च बुद्धिशब्दार्थपश्चादनन्तरोक्तादस्य न कश्चिद् भेदः, उभ योद्व एवार्थः। एतावन्मात्रं तु भिद्यते–'शब्दार्थावेकीकृतौ' इति। दोषस्तु समान एव–
१० "ज्ञानादव्यतिरिक्तं च कथमर्थान्तरं व्रजेत्"? [ ] इति।

[७ प्रतिभापदार्थवादिमतनिरसनम्]

प्रतिभापक्षे तु यदि सा परमार्थतो बाह्यार्थविषया तदैकत्र वस्तुनि शब्दादौ विरुद्ध स्थायिनां विचित्राः प्रतिभा न प्राप्नुवन्ति, एकस्यानेकस्वभावासम्भवात्। अथ निर्विषया प्रवृत्ति-प्रतिपत्ती न प्राप्नुतः, अतद्विषयत्वाच्छन्दस्य। अथ स्वप्रतिभासो(से)ऽनर्थेऽर्थाध्य
१५ भ्रान्त्या ते प्रवृत्ति-प्रतिपत्ती भवतस्तदा भ्रान्तः शब्दार्थः प्राप्नोति, तस्याश्च बीजं वक्तव्यम्; सा सर्वत्र सर्वदा भवेत्। यदि पुनर्भावानां परस्परतो भेद एव बीजमस्यास्तदाऽसत्प समर्थितः स्यादिति सिद्धसाध्यता। किञ्च, सर्वमेतत् स्वलक्षणादिकं शब्दविषयत्वेनाभ्युपग क्षणिकम् अक्षणिकं वेति? आद्यपक्षे सङ्केतकालदृष्टस्य व्यवहारकालानन्वयान्न तत्र समय योजनः। अक्षणिकपक्षे च
२० "नाक्रमात् क्रमिणो भावः" [ ]
इति शब्दार्थविषयस्य क्रमिज्ञानस्याभावप्रसक्तिः।

---

१ पृ० १८० पं० २२।
"जल्पो बुद्धिस्थ एवायं बाह्ययोगविभेदतः। ततः को भेद एतस्य बुटि(बुद्धि) पश्चादनन्तराव"? ॥
"बुद्ध्याकारोऽपि शब्दार्थः प्रागेव विनिवारितः। ज्ञानादव्यतिरिक्तस्य व्यापकत्ववियोगतः" ॥
तत्त्वसं० का० ९००–९०१ पृ० २८८

२ "संदेकीकरणं भवेत् यावता स्वलक्षणादिरूपस्य शब्दार्थस्याऽसंभवः पूर्वं प्रतिपादितः"–तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० पं० ९।

३ भवेदयमपि भा० हा० वि०। ४ पृ० १७५ पं० ५–पृ० १७९ पं० ११। ५ "तथाहि–बाह्ययो र्थयोः"–तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २८८ पं० ११। ६ तथा गृहीता–आ० वि०। ७ स्वभावबुद्धौ आ० हा० ८ पृ० १८१ पं० ४।

९ "व्यक्तयो नानुयान्त्यन्यदनुयायि न भासते। ज्ञानादव्यतिरिक्तं च कथमर्थान्तरं व्रजेत्"? ॥
तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २८९ पं० ११।

१० पृ० १८२ पं० ८।
"प्रतिभाऽपि च शब्दार्थो बाह्यार्थविषया यदि। एकात्मनियते बाह्ये विचित्राः प्रतिभाः कथम्"? ॥
"अथ निर्विषया एता वासनामात्रभावतः। प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिर्वा बाह्यार्थेषु कथं भवेत्"? ॥
"बाह्यरूपाभिमोहेन स्वाकारे यदि ते मते। शब्दार्थोऽनात्विकः प्राप्तस्तथाभ्रान्त्या प्रवर्तनात्" ॥
"निर्बीजा न च सा युक्ता सर्वत्रैव प्रसङ्गतः। इतरेतरभेदोऽस्या बीजं चेत् पक्ष एव न" ॥
तत्त्वसं० का० ९०२–९०५ पृ० २८८।

११ स्वविषयप्रतिभासोऽनर्थेऽर्थाध्यवसाय–वि० गु० भा०। –'स्वविषयप्रतिभासेऽनर्थेऽर्थाध्य येन' वि० दे०। "स्वप्रतिभासेऽनर्थेऽर्थाध्यवसायेन"–तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २८९ पं० ४। "यदि च निर्विषया तर्हि प्रवृत्ति-प्रतिपत्ती। अनर्थेऽर्थाध्यवसायेन भ्रान्त्या चेत्"–शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०० द्वि० पं० ६।
१२ "यदि वा क्षणिकेदं स्यादि स्थायि वा तथा। क्षणिकेऽन्वयायोगात् क्रमिज्ञानं च नान्यथा" ॥
तत्त्वसं० का० ९०६ पृ० २८९।

१३ आद्ये पक्षे भा० मा०। १४–नन्वये न त–भा० वि० गु०। १५ उद्धृतेयं तत्त्वसं० पञ्जि० १८९ पं० १४। १६–स्य व्यवहारक्रमि–वि०।–स्य व्यवहारः क्रमि–गु०।

[विवक्षापदार्थवादिमतमुल्लिख्य तन्निरसनम्]

अन्ये त्वाहुः–"अर्थविवक्षां शब्दोऽनुमापयति" इति । यथोक्तम्—
"अनुमानं विवक्षायाः शब्दादन्यन्न विद्यते" [ ] इति ।
अत्रापि यदि परमार्थतो विवक्षा पारमार्थिकशब्दार्थविषयेष्यते तदसिद्धम्, स्वलक्षणादेः शब्दार्थस्य कस्यचिदसम्भवात्; अतो न क्वचिदर्थे परमार्थे विवक्षाऽस्ति, अन्वयिनोऽर्थस्याभावात् । ५ नापि तत्प्रतिपादकः शब्दः सम्भवति । यदाह—
"क्व वा श्रुतिः" [तत्त्वसं० का० ९०७] इति ।
न च विवक्षायां प्रतिपाद्यायां शब्दाद् बहिरर्थे प्रवृत्तिः प्राप्नोति, तस्याप्रेरितत्वात् अर्थान्तरवत् । न च विवक्षापरिवर्तिनो बाह्यस्य च सारूप्यादप्रेरितेऽपि तत्र ततः प्रवृत्तिर्यमलकवत्, सर्वदा बाह्ये प्रवृत्तेरयोगात् कदाचिद् विवक्षापरिवर्तिन्यपि प्रेरिते प्रवृत्तिप्रसक्तेर्यमलकयोरिव । अथ परमा- १० र्थतः स्वप्रतिभासानुभवेऽपि वक्तुरेवमध्यवसायो भवति 'मयाऽसौ बाह्य एवार्थः प्रतिपाद्यते' श्रोतुश्चैवमध्यवसायः 'ममायं बाह्यमेव प्रतिपादयति' इति; अतस्तैमिरिकद्वयद्विचन्द्रदर्शनवदयं शाब्दो व्यवहार इति । यद्येवमसत्पक्ष एव समाश्रित इति कथं न सिद्धसाध्यता? शब्दस्तु लिङ्गभूतो विवक्षामनुमापयतीत्यभ्युपगम्यत एव यथा धूमोऽग्निम् ।

[वैभाषिकमतं निर्दिश्य तन्निरसनम्] १५

एतेन वैभाषिकोऽपि शब्दविषयं नामाख्यमर्थचिद्रूपं विप्रयुक्तं संस्कारमिच्छन्निरस्तः । तथाहि—तन्नामादि यदि क्षणिकं तदाऽन्वयायोगः । अक्षणिकत्वे क्रमिज्ञानानुत्पत्तिः, बाह्ये च प्रवृत्त्यभावः; सारूप्यात् प्रवृत्तौ न सर्वदा बाह्य एव प्रवृत्तिः ।
"अशक्यसमयो ह्यात्मा नामादीनामनन्यभाक् । तेषामतो न वाच्यत्वं कथञ्चिदुपपद्यते" ॥ [ ]
इत्यादेः सर्वस्य समानत्वात् । तदेवम् 'अशक्यसमयत्वात्' इत्यस्य हेतोर्नासिद्धता । नाप्यनैकान्ति- २० कत्व-विरुद्धत्वे । तत् सिद्धम् अपोहकृच्छब्द इति ।

['निषेधमात्रमेव अन्यापोहः' इति मत्वा कुमारिलकृतानामाक्षेपाणामुपन्यासः]

अत्र परो निषेधमात्रमेव किलान्यापोहोऽभिमत इति मन्यमानः प्रतिज्ञायाः प्रतीत्यादिविरोधमुद्भावयन्नाह–

"नन्वन्यापोहकृच्छब्दो युष्मत्पक्षे नु वर्णितः । १५
निषेधमात्रं नैवेह प्रतिभासेऽव (सेऽव) गम्यते" ॥ [तत्त्वसं० का० ९१०]

---

१ तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २८९ पं० १७ । शास्त्रवा० स्याद्वाद० पृ० ४०० द्वि० पं० ७ । २ तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २८९ पं० १७ । शास्त्रवा० स्याद्वाद० पृ० ४०० द्वि० पं० ८ । ३–द्रव्यत्र वि–[illegible] वि० लि० ।
४ "एतेनैव विवक्षाऽपि शब्दगम्या निराकृता । शब्दार्थासंभवे [illegible] क्व विवक्षा क्व वा श्रुतिः" ॥
तत्त्वसं० का० ९०७ पृ० २८९ ।
५ परमार्थवि–वि० लि० । ६–[illegible]–कदा श्रु–वा० ।
७ "(सारूप्यात्) श्रुतेस्ति[illegible] कथं वा([illegible]) [illegible] । [illegible])[illegible]" ॥
तत्त्वसं० का० ९०८ पृ० २८९ ।
८ "[illegible] । [illegible]" ॥
तत्त्वसं० का० ९०९ पृ० २९० ।
९–नुभावे–वा० हा० वि० । १०–नुत्पत्तिः भां० मां० वि० । ११ तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २९० पं० ८ । १२–षामतो न वाच्यत्वम् भां० मां० ।–षामतो नास्त्वाचम् [illegible] । "[illegible]"–तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २९० पं० ८ । १३–वाच्यादि–भां० [illegible] । १४ प्रमेयक० पृ० ११५ द्वि० पं० [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] स्याद्वाद० पृ० ४०१ [illegible] पं० [illegible] । [illegible]"–तत्त्वसं० का० ९१० पृ० २९० । १६–मात्रे च–भां० मां० । [illegible] ।
तत्त्वसं० का० ९१० । प्रमेयक० पृ० ११५ द्वि० पं० ५ ।

"किन्तु गौर्गवयो हस्ती वृक्ष इत्यादिशब्दतः।
विधिरूपावसायेन मतिः शाब्दी प्रवर्त्तते" ॥ [तत्त्वसं० का० ९११]
"यदि गौरित्ययं शब्दः समर्थोऽन्यनिवर्तने।
जनको गवि गोबुद्धेर्मृग्यतामपरो ध्वनिः" ॥ [भामहालं० परि० ६ श्लो० १७]
५ "ननु ज्ञानफलाः शब्दा न चैकस्य फलद्वयम्।
अपवाद-"विधिज्ञानं फलमेकस्य वः कथम्"? ॥ [भामहालं० परि० ६ श्लो० १८]
"प्रागगौरिति विज्ञानं गोशब्दश्राविणो भवेत्।
येनागोः प्रतिषेधाय प्रवृत्तो गौरिति ध्वनिः" ॥ [भामहालं० परि० ६ श्लो० १९]

यदि गोशब्दोऽन्यव्यवच्छेदप्रतिपादनपरस्तदा तस्य तत्रैव चरितार्थत्वात् सास्नादिमति पदार्थे
१० गोशब्दात् प्रतीतिर्न प्राप्नोति, ततश्च सास्नादिमत्पदार्थविषयाया गोबुद्धेर्जनकोऽन्यो ध्वनिरन्वेषणीयः। अथैकेनैव गोशब्देन बुद्धिद्वयस्य जन्यमानत्वान्नापरो ध्वनिर्मृग्यः, नैकस्य विधिकारिणः प्रतिषेधकारिणो वा शब्दस्य युगपद्विज्ञानद्वयलक्षणं फलमुपलभ्यते, नापि परस्परविरुद्धमपवादविधिज्ञानं फलं युक्तम्, यदि च गोशब्देनागोनिवृत्तिर्मुख्यतः प्रतिपाद्यते तदा गोशब्दश्रवणानन्तरं प्रथमं 'अगोः' इत्येषा श्रोतुः प्रतिपत्तिर्भवेत्। यत्रैव ह्यव्यवधानेन शब्दात् प्रत्यय उपजायते स एव
१५ शाब्दोऽर्थः, न चाव्यवधानेनागोव्यवच्छेदे मतिः, अतो गोबुद्ध्यनुत्पत्तिप्रसङ्गात् प्रथमतरमगोप्रतीतिप्रसङ्गाच्च नापोहः शब्दार्थः।

अपि च, अपोहलक्षणं सामान्यं वाच्यत्वेनाभिधीयमानं कदाचित् पर्युदासलक्षणं वाऽभिधीयेत, प्रसज्यलक्षणं वा? तत्र प्रथमपक्षे सिद्धसाध्यता प्रतिज्ञादोषः, अस्माभिरपि गोत्वाख्यं सामान्यं गोशब्दवाच्यमित्यभ्युपगम्यमानत्वात्-यदेव ह्यगोनिवृत्तिलक्षणं सामान्यं गोशब्देनोच्यते
२० भवता तदेवाऽस्माभिर्भावलक्षणं सामान्यं तद्वाच्यमभिधीयते, अभावस्य भावान्तरात्मकत्वेन स्थितत्वात्। तदुक्तम्—

"क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति प्रागभावः स उच्यते" [श्लो० वा० अभा० परि० श्लो० २]
"नास्तिता पयसो दध्नि प्रध्वंसाभावलक्षणम्।
गवि योऽश्वाद्यभावश्च सोऽन्योन्याभाव उच्यते" ॥
२५ "शिरसोऽवयवा निम्ना वृद्धि-काठिन्यवर्जिताः।
शशशृङ्गादिरूपेण सोऽत्यन्ताभाव उच्यते" ॥ [श्लो० वा० अभा० परि० श्लो० ३-४]
"न चावस्तुन एते स्युर्भेदास्तेनाऽस्य वस्तुता (वस्तुता)"। [श्लो० वा० अभा० परि० श्लो० ८]

एतेन क्षीरादय एव दध्यादिरूपेण अविद्यमानाः प्रागभावादिव्यपदेशभाजः इत्युक्तं भवति।

---

१ "इत्येव(वा)दि[illegible]"—तत्त्वसं० का० ९११। २ " 'यदि गौ.' इत्यादिना [illegible]"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३११ पं० ८। "यदि गौ(रिति शब्दोऽर्थ [illegible])[illegible]"—तत्त्वसं० का० ९११। "यदि गौरित्ययं शब्द [illegible]"—भामहालं० परि० ६ श्लो० १७। ३ "[illegible]"—तत्त्वसं० का० ९१२। ४ "न तु [illegible] ([illegible] न चैकस्य फलद्व)यम्"—तत्त्वसं० का० ९१३। "[illegible]"—भामहालं० परि० ६ श्लो० १८। ५-विधिज्ञानं-भां० भा०। "[illegible]"—भामहालं० परि० ६ श्लो० १८। "[illegible] ([illegible] वा कथम्)"—तत्त्वसं० का० ९१३। ६-[illegible] [illegible]। "[illegible]"—भामहालं० परि० ६ श्लो० १९। तत्त्वसं० का० ९१४। [illegible]। "[illegible]"—भामहालं० परि० ६ श्लो० १९। [illegible]

९ "[illegible]" [illegible]
[illegible]
१० "[illegible]" [illegible]
११ [illegible]
१२ "[illegible]"—[illegible]

अगोनिवृत्तिश्चान्योन्याभावः तस्या अश्वादिव्यवच्छेदरूपत्वात्, तस्मात् सा वस्तु। तत्रैवमभावस्य भावान्तरात्मकत्वे कोऽयं भवद्भिरश्वादिनिवृत्तिस्वभावोऽभावोऽभिप्रेत इति।

अथ गवादिस्वलक्षणात्मैवासौ, न; तत्र सर्वविकल्पप्रत्ययास्तमयात् (प्रत्यस्तमयात्) विकल्पज्ञानगोचरः सामान्यमेवेष्यते, असाधारणस्त्वर्थः सर्वविकल्पानामगोचरः। यथोक्तम्—

"स्वसंवेद्यमनिर्देश्यं रूपमिन्द्रियगोचरः"। [ ] इति। ५

यथैव हि भवतामसाधारणो विशेषोऽश्वादिनिवृत्त्यात्मा गोशब्दाभिधेयो नेष्टस्तथैव शाबलेयादिः शब्दवाच्यतया नेष्टः, असामान्यप्रसङ्गतः। यदि हि गोशब्दः शाबलेयादिवाचकः स्यात् तदा तस्यानन्वयात् सामान्यविषयः स्यात्; यतश्चाश्वादिनिवृत्त्यात्मा भावोऽसाधारणो न घटते तस्मात् सर्वेषु सजातीयेषु शाबलेयादिपिण्डेषु यत् प्रत्येकं परिसमाप्तं तन्निबन्धना गोबुद्धिः, तच्च गोत्वाख्यमेव सामान्यम्, तस्यागोऽपोहशब्देनाभिधानात् केवलं नामान्तरमिति सिद्धसाध्यता १० प्रतिज्ञादोषः।

तथाऽऽह कुमारिलः—

"[illegible]]

[illegible] १५

[illegible]" ॥ [श्लो० वा० अपो० श्लो० २]

[illegible]

[illegible] श्लो० वा० अपो० श्लो० ३]

"तस्मात् सर्वेषु यद्रूपं प्रत्येकं परिनिष्ठितम्।
गोबुद्धिस्तन्निमित्ता स्याद् गोत्वादन्यच्च नास्ति तत्" ॥ [श्लो० वा० अपो० श्लो० १०] २०

अथ प्रसज्यलक्षणमिति पक्षस्तदा पुनरप्यगोऽपोहलक्षणाभावस्वरूपा शून्यता गोशब्दार्थत्वेन प्रसक्ता वस्तुस्वरूपापह्नवात्, तत्र च शब्दबुद्धीनां स्वांशग्रहणं प्रसक्तम् बाह्यवस्त्वनुरूपाग्रहात्। तत्र-

---

१ स च–आ० ह० वि०। २ स्वभावोऽभि–आ० वि०।

३ "तत्राश्वादिनिवृत्त्यात्मा भावः क इति कथ्यताम्" ॥
श्लो० वा० अपो० श्लो० १। तत्त्वसं० का० ९१६ पृ० ३१२।

४–स्वयास्तमयात् कां०।–स्वयमयात् वा० मा०। "तत्र सर्वविकल्पप्रत्यस्तमयात् विकल्पज्ञानगोचर."–तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३१२ पं० २४।

५ तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३१३ पं० १।

६ "नेष्टोऽसाधारणस्तावद् विशेषो निर्विकल्पनात्। तथा च शाबलेयादेरसामान्यप्रसङ्गतः" ॥ श्लो० वा० अपो० श्लो० ३।
"(नेष्टोऽसाधारणात्मा यो) विशेषो निर्विकल्पनात्। तथा च शाबलेयादिरसामान्यप्रसङ्गतः" ॥ तत्त्वसं० का० ९१७ पृ० ३१३।

७–वृत्त्यात्मा भां० मां०। ८ "शाबलेयादिशब्दवाच्यतया"–तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३१३ पं० ६।

९ "तस्मात् सर्वेषु यद्रूपं प्रत्येकं परिनिष्ठितम्। गोबुद्धिस्तन्निमित्ता स्याद् गोत्वादन्यच्च नास्ति तत्" ॥
श्लो० वा० अपो० श्लो० १०। तत्त्वसं० का० ९१८ पृ० ३१३।

१० तस्य गो–आ० वि० कां०। ११ गोत्वाख्य–भां० मां०। १२ तत्त्वसं० का० ९१५ पृ० ३१२। १३ "भावान्तरमभावो हि"–श्लो० वा० अपो० श्लो० १। १४ तत्त्वसं० का० ९१६ पृ० ३१२। १५ "(नेष्टोऽसाधारणात्मा यो) वि"–तत्त्वसं० का० ९१७ पृ० ३१३। १६–"स्तावद् विशेषो निर्वि"–श्लो० वा० पृ० ५६६ पं० ७। १७ "शाबलेयादेर"–श्लो० वा० पृ० ५६६ पं० ८। १८ तत्त्वसं० का० ९१७ पृ० ३१३। १९ तत्त्वसं० का० ९१८ पृ० ३१३। २०–थाऽऽह प्र–भां० मां०। २१–स्त्वनुरूपा–भां० मां० वा० बा०।

"निषेधमात्ररूपश्च शब्दार्थो (र्थो) यदि कल्प्यते। [illegible] ([illegible])" ॥
तत्त्वसं० का० ९१९ पृ० ३१३।

"अपोहशब्दवाच्यस्य [illegible]" ॥ श्लो० वा० अपो० श्लो० १६। २२ च शब्दे बु–भां० मां० वा० बु०। च शब्दबु–वि०।

श्लो० वा० अपो० श्लो० १७–१८। तत्त्वसं० का० ९२०–९२१ पृ० ३१३।

अपोहस्य वाच्यत्वं मुधैवाभ्युपगतं परेण बुद्ध्याकारस्याम(न)पेक्षितबाह्यार्थालम्बनस्य विधिरूपस्यैव शब्दार्थत्वापत्तेः। इत्यभ्युपगमबाधा प्रतिज्ञायाः परस्य।

अथ बुद्ध्याकारालम्बनाऽपि सा बुद्धिर्विजातीयाऽगवा(यगवा)दिबुद्धिभ्यो व्यावृत्तरूपा प्रवर्तते तेनापोहकल्पना युक्तैव, असदेतत्; यतो यद्यपि बुद्धिर्बुद्ध्यन्तराद् व्यवच्छिन्ना तथापि सा
५ न बुद्ध्यन्तरव्यवच्छेदावसायिनी जायते, किं तर्हि? अश्वादिष्वर्थेषु विधिरूपाऽध्यवसायिनी; तेन वस्त्वेव विधिरूपं वाच्यं कल्पयितुं युक्तिमत् नापोहः, बुद्ध्यन्तरस्य बुद्ध्यन्तरानपोहकत्वात्। किञ्च, योऽयं भवद्भिरपोहः पदार्थत्वेन कल्पितः स वाक्यादपोद्धृत्य कल्पितस्य पदस्यार्थः इष्टः–वाक्यार्थस्तु प्रतिभालक्षण एव। यथोक्तम्–

"अपोद्धारपदस्यायं वाक्यादर्थो विवेचितः।
१० वाक्यार्थः प्रतिभाख्योऽयं तेनादावुपजन्यते" ॥ [ ] इति,

–स चायुक्तः; शब्दार्थस्य विधिरूपताप्रसक्तेः, तथापि बाह्योऽर्थे शब्दवाच्यत्वेनासत्यपि वाक्यार्थो भवद्भिः प्रतिभालक्षण एव वर्ण्यते नापोहस्तदा पदार्थोऽपि वाक्यार्थवत् प्रतिभालक्षण एव प्रसक्त इति द्वयोरपि पद-वाक्यार्थयोर्विधिरूपत्वम्। अथ प्रतिभायाः प्रतिभान्तराद् विजातीयाद् व्यवच्छेदोऽस्तीत्यपोहरूपता, न सम्यगेतत्; यतो यद्यपि बुद्धेर्बुद्ध्यन्तराद् व्यावृत्तिरस्ति तथापि न च
१५ तत्र शब्दव्यापारः। तथाहि–शब्दादसावुत्पद्यमाना न स्वरूपोत्पादव्यतिरेकेणान्यं बुद्ध्यन्तरव्यवच्छेदलक्षणं शब्दादवसीयमानमंशं बिभ्राणा लक्ष्यते किं तर्हि? विधिरूपावसायिन्येवोत्पत्तिमती। न च शब्दादनवसीयमानो वस्त्वंशः शब्दार्थो युक्तः अतिप्रसङ्गादिति प्रतीतिबाधितत्वं प्रतिज्ञायाः।

अपि च, "ये भिन्नसामान्यवचना गवादयः, ये च विशेषवचनाः शावलेयादयस्ते भवद्भिः प्रायेण पर्यायाः प्राप्नुवन्ति, अर्थभेदाभावात्, वृक्ष-पादपादिशब्दवत्। स च अवस्तुत्वात्, वस्तु
२० न्येव हि "संसृष्टत्व-एकत्व-नानात्वादिविकल्पाः सम्भवन्ति, नावस्तुन्येवापोहास्ते परस्परं संसृष्टादिविकल्पो युक्त इति कथमेषां भेदः? तदभ्युपगमे वा नियमेन वस्तुत्वापत्तिः। तथाहि–'ये परस्परं भिद्यन्ते ते वस्तुरूपाः, यथा स्वलक्षणानि, परस्परं भिद्यन्ते चापोहाः' इति स्वभावहेतुः, इति विधिरेव शब्दार्थः। एतेनानुमानबाधितत्वं प्रतिज्ञायाः प्रतिपादितम्।

अथावस्तुत्वमभ्युपगम्यतेऽपोहानां तदा नानात्वाभावात् पर्यायत्वप्रसङ्गः इत्येकान्त एवः।

१ "बुद्ध्याकारस्यानपेक्षितबाह्यार्थावलम्बनस्य"–तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २९३ पं० २४। २ बुद्ध्यालम्ब–भां० मां० वा० बा० विना। ३ "बुद्धिर्विजातीयगवादिबुद्धिभ्यो व्यावृत्तरूपा"–तत्त्वस० पञ्जि० पृ० २९४ पं० ३।

४ "वस्तुरूपा च सा बुद्धिः शब्दार्थेषूपजायते। तेन वस्त्वेव कल्प्येत वाच्यं बुद्ध्यनपोहकम्" ॥
श्लो० वा० अपो० श्लो० ३९। तत्त्वसं० का० ९२२ पृ० २९४।

५–भासल–आ० वि० कां० गु०। ६ "अपोद्धारे"–तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २९४ पं० १७।

७ "असत्यपि च बाह्येऽर्थे वाक्यार्थप्रतिभा यथा। पदार्थोऽपि तथैव स्यात् किमपोहः प्रकल्प्यते" ॥
श्लो० वा० अपो० श्लो० ४०। तत्त्वसं० का० ९२३ पृ० २९४।

८–हस्तथा प–भां० मां०। "नापोहलक्षणस्तथा पदार्थोऽपि"–तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २९४ पं० २३।

९ "बुद्ध्यन्तराद् व्यवच्छेदो न च बुद्धेः प्रतीयते। स्वरूपोत्पादमात्राच्च नान्यमंशं बिभर्ति सा" ॥
श्लो० वा० अपो० श्लो० ४१। तत्त्वसं० का० ९२४ पृ० २९४।

१०–पि न तत्र आ० कां०। "तथापि तस्यां न शब्दव्यापारोऽस्ति"–तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २९५ पं० १। ११ ष्यते वा०।

१२ "भिन्नसामान्यवचना विशेषवचनाश्च ये। सर्वे भवेयुः पर्याया यद्यपोहस्य वाच्यता" ॥
श्लो० वा० अपो० श्लो० ४२। तत्त्वसं० का० ९२५ पृ० २९५।

१३ "वृक्ष-पादपादिशब्दवत्। वस्तुन्येव हि संसृष्ट"–तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २९५ पं० १२–१३। १४ अर्थभेदाभाव।

१५ "संसृष्टैकत्वनानात्वविकल्पादिविकल्पनाम्। अवस्तुत्वादपोहानां तत्र स्यात् भिन्नता कथम्" ॥
श्लो० वा० अपो० श्लो० ४५। तत्त्वसं० का० ९२६ पृ० २९५।

१६ संसृष्टत्व–आ० वि० कां० गु०। १७–स्ये परस्परसं–वा० बा०।–स्ये परसं–आ० वि० कां० गु०।

१८ "यदि वा भिद्यमानत्वाद् वस्तुत्वमपोहकम्। अवस्तुत्वे त्वनानात्वात् पर्यायत्वम् युज्यते" ॥
श्लो० वा० अपो० श्लो० ४६। तत्त्वसं० का० ९२७ पृ० २९५।

१९ त० पृ० पं० १५।

न चापोह्यभेदात् स्वतो भेदाभावेऽपि तस्य भेदात्पर्यायत्वम्, स्वतस्तस्य नानात्वाभावेऽभावैकरूपत्वात् परतोऽप्यसौ भवन् काल्पनिकः स्यात्। न हि स्वतोऽसतो भेदस्य परतः सम्भवो युक्तः। यथा हि संसर्गिणः शाबलेयादयः आधारतयाऽन्तरङ्गा अपि तं स्वरूपतो भेत्तुमशक्ताः—बहुष्वपि शाबलेयादिष्वेकस्यागोव्यवच्छेदलक्षणस्यापोहस्य तैरभ्युपगमात्—तथा बहिरङ्गभूतैरश्वादिभिरपोह्यैरसौ भिद्यत इत्यपि साहसम्। न हि यत्रान्तरङ्गोऽप्यर्थो न भेदकस्तत्र बहिरङ्गो भविष्यति ५ बहिरङ्गत्वहानिप्रसङ्गात्।

अथान्तरङ्गा यथाधारास्तस्य भेदकाः, असदेतत्। अर्थस्तुनः सम्बन्धिभेदाद् भेदानुपपत्तेः, [illegible] ... [illegible] १० [illegible] भेदमश्नुवीत? किञ्च, भवतु नाम सम्बन्धिभेदाद् भेदस्तथापि वस्तुभूतसामान्यानभ्युपगमे भवतां स यथापोह्याश्रयः सम्बन्धी न सिद्धिमासादयति यस्य भेदात् तद्भेदोऽपकल्प्यते। तथाहि-यदि गवादीनां वस्तुभूतं सारूप्यं प्रसिद्धं भवेत् तदाऽश्वाद्यपोह्याश्रयत्वमेषामविशेषेण सिद्ध्येत (त्) नान्यथा, अतोऽपोहविधित्वमेषामिच्छताऽवश्यं सारूप्यमङ्गीकर्तव्यम्, तदेव च सामान्यं वस्तुभूतं शब्दवाच्यं १५ भविष्यतीत्यपोहकल्पना व्यर्थैव।

अपोह्यभेदेनापोहभेदोऽपि वस्तुभूतसामान्यमन्तरेण न सिद्धिमासादयति। तथाहि-यद्यश्वादीनामेकः कश्चित् सर्वव्यक्तिसाधारणो धर्मोऽनुगामी स्यात् तदा ते सर्वे गवादिशब्दैरविशेषेणा- [illegible] ...नापोहकल्पनावैयर्थ्यम्।

[illegible] ...नाबुद्धिरिष्यते, शब्द-लिङ्गयोश्च वस्तु-२० [illegible] ... तथाहि-अनुगतवस्तुव्यतिरेकेणे न

---

१ "ननु चापोह्यभेदेन भेदोऽपोहस्य कल्प्यते। न विशेषः स्वतस्तस्य परतश्चोपचारितः" ॥
श्लो० वा० अपो० श्लो० ४७। तत्त्वसं० का० ९३८ पृ० ३११।

२ स्वतस्य आ० बा०।

३ "संसर्गिणोऽपि चाधारा ये न भिन्दन्ति स्वतः। अपोह्यैः स बहिर्भूतैर्भिद्यतेऽतिसाहसम्" ॥
श्लो० वा० अपो० श्लो० ५२। तत्त्वसं० का० ९३९ पृ० ३११।

४ इत्यभि(ति)सा बा० बा०। "इत्यतिसाहसम्"-प्रमेयक० पृ० १२६ प्र० पं० ८।

५ "तेनैकाऽऽधारभेदेनाप्यस्य भेदो न युज्यते। न हि सम्बन्धिभेदेन भेदो वस्तुन्यपीष्यते" ॥
"भिन्नाऽर्थाश्रयस्यापि...अनवासविशेषाणां ... निरूपितम्" ॥
श्लो० वा० अपो० श्लो० ४८-४९। तत्त्वसं० का० ९१०-९११ पृ० ३११।

६ सोपलभ्यते किं पुनर्यद्वस्तु-बा० बा० लिम०। ७ "भिन्नाऽपि...। तथाहि-देवदत्तादिभेदेन ... युगपत् क्रमेण वाऽनेकाभरणादिभिरभिसम्बध्यमानमनासादितभेदमेवोपलभ्यते"-प्रमेयक० पृ० १२६ प्र० पं० ९। तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३११ पं० २७-२८। ८-भवत्वनुग्रहा-आ० हा० वि० वा० मु०। ९-वाक्यकृत्यम् बा० ब०। १०-ति तस्य बा० बा०। ११-कल्पने बा० बा०। १२ यथा ग-भो० मां० बा० बा० लिम०।
"न चाप्रसिद्धसारूप्याऽनपोह्यविषयात्मना। शक्या कश्चिदपि ... ॥"
श्लो० वा० अपो० श्लो० ७१। तत्त्वसं० का० ९१२ पृ० ३१७।

१३-भूतं शब्दसाक्-भो० मां०। १४ "विषयत्वेऽप्यपोहस्य..., ... इति दर्श"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३१७ पं० ११। १५-ना व्यर्थिता भो० मां०।-ना व्यर्थिका अ० वि० वा० मु०।

१६ "अपोह्यानपि चाश्वादीनेकधर्मान्वयाद्दते। न निरूपयितुं शक्तिरपोहोऽपि न सिध्यति" ॥
श्लो० वा० अपो० श्लो० ५२। तत्त्वसं० का० ९११ पृ० ३१७।

१७-परेति नानापोह्-आ० बा०।-परेति नापोह्-मु० म०।

१८ "न चान्यव्यतिरिक्तेऽपि प्रवृत्तिर्लिङ्ग-शब्दयोः। ... ॥"
श्लो० वा० अपो० श्लो० ७३। तत्त्वसं० का० ९१४ पृ० ३१७।

१९-च वा भो० मां०।

शब्दलिङ्गाभ्यां (न शब्द-लिङ्गयोः प्रवृत्तिः, न च शब्द-लिङ्गाभ्यां) विनाऽपोहप्रतिपत्तिः, [1]न चासा धारणस्यान्वयः, तदेवमपोहकल्पनायां शब्द-लिङ्गयोः प्रवृत्तिरेव न प्राप्नोति; प्रवृत्तौ वा प्रामाण्य मभ्युपगतं हीयेत। तथाहि–[2]प्रतिपाद्यार्थाव्यभिचारित्वं तयोः प्रामाण्यम्, अपोहश्च प्रतिपादकत्वेन भवताऽभ्युपगम्यमानोऽभावरूपत्वान्निःस्वभाव इति क्व तयोरव्यभिचारित्वम्? न च [3]विजातीया
५दर्शनमात्रेणैव शब्द-लिङ्गे अगृहीतसाहचर्ये एव स्वमर्थं गमयिष्यतः, विजातीयादर्शनमात्रेण गम कत्वाभ्युपगमे [4]स्वार्थः परार्थ इति [5]विशेषानुपपत्तेः; तथा च स्वार्थमपि न गमयेत् तत्र अदृष्टत्वात् परार्थवत्। तदेवं शब्द-लिङ्गयोरप्रामाण्याभ्युपगमप्रसङ्गान्नापोहः शब्दार्थो युक्तः।

यदि वा असत्यपि सारूप्ये शाबलेयादिष्वगोऽपोहकल्पना तदा गवाश्वस्या[6]पि कस्मात्र [7]कल्प्यते तासौ अविशेषात्। तदुक्तं कुमारिलेन–

१०　　"[8]अथासत्यपि सारूप्ये स्यादपोहस्य कल्पना।
गवाश्वयोरयं कस्मादगोपोहो न कल्प्यते" ॥ [श्लो० वा० अपो० श्लो० ७६]

'गवाश्वयोः' इति "[9]गवाश्वप्रभृतीनि च" [पाणि०-२-४-११ सिद्धान्तकौ० पृ० २०४] इत्येकवद्भावल क्षणासरणादुक्तम्। अविशेषप्रतिपादनार्थं स एव पुनरप्युक्तवान्–

"[10]शाबलेयाच्च भिन्नत्वं बाहुलेयाश्वयोः समम्।
१५　　सामान्यं नान्यदिष्टं चेत् क्वागोऽपोहः [11]प्रवर्त्तताम्" ? ॥ [श्लो० वा० अपो० श्लो० ७७]

यथैव हि शाबलेयाद् वैलक्षण्यादश्वे न प्रवर्त्तते तथा बाहुलेयस्यापि ततो वैलक्षण्यमस्तीति न तत्राप्यसौ [12]प्रवर्तेत; एवं शाबलेयादिष्वपि योज्यम्, सर्वत्र वैलक्षण्याविशेषात्।

अपि च, [13]यथा स्वलक्षणादिषु समयासम्भवान्न शब्दार्थत्वम् तथाऽपोहेऽपि। तथाहि-निर्धि तार्थो हि समयकृत् समयं करोति; न चापोहः केनचिदिन्द्रियैर्व्यवसीयते, [14]व्यवहारात् पूर्वं तस्या
२०वस्तुत्वात् इन्द्रियाणां च वस्तुविषयत्वात्। न चान्यव्यावृत्तं स्वलक्षणमुपलभ्य शब्दः प्रयोज्यते, अन्यापोहादन्यत्र शब्दवृत्तेः प्रवृत्त्यनभ्युपगमात्। [15]नाप्यनुमानेनापोहाध्यवसायः,

"[16]न चान्वयविनिर्मुक्ता प्रवृत्तिः शब्द-लिङ्गयोः"

[17]इत्यादिना तत्प्रतिषेधस्य तत्रोक्तत्वात्। तस्मात् 'अकृतसमयत्वात्' इत्यस्य हेतोरनैकान्तिकत्वम पोहेन, अकृतसमयत्वेऽप्यपोहे शब्दप्रवृत्त्यभ्युपगमात्।

२५　इत[18]श्चापोहे सङ्केतासम्भवः अतिप्रसक्तेः। तथाहि-[19]कथमश्वादीनां गोशब्दानभिधेयत्वम्?

---

१ न चासा–आ० डां०।

२ "अपोह्यश्चाप्यनिष्पन्नः साहचर्यं क्व दृश्यताम्। तस्मिन्नदृश्यमाने च न तयोः स्यात् प्रमाणता" ॥
श्लो० वा० अपो० श्लो० ७४। तत्त्वसं० का० ९१५ पृ० ३१८।

३ "न चादर्शनमात्रेण ताभ्यां प्रत्यायनं भवेत्। सर्वत्रैव ह्यदृष्टत्वात् प्रत्याय्यं नावशिष्यते" ॥
श्लो० वा० अपो० श्लो० ७५। तत्त्वसं० का० ९१६ पृ० ३१८।

४–चर्थेन प–भा० मा०। ५ स्वार्थ इति मा० भा०। ६–स्यापि कस्यापि कस्मा–आ० डां०। ७ कल्पेता–भा० मा० विना। ८ तत्त्वसं० का० ९१७ पृ० ३१८। ९ "गवाश्वादि." हैम० ३-१-१४४। १० तत्त्वसं० ९१८ पृ० ३१९। ११ प्रवर्तत प–आ० वि० डां० पु० भा० मा०। १२ पाण्डुलि० सन्मतिप्र० पृ० प० ४०३ द्व० पं० ११।

१३ "इन्द्रियैर्नान्यगोपोहः प्रथमं व्यवसीयते। [illegible]" ॥
श्लो० वा० अपो० श्लो० ७८। तत्त्वसं० का० ९१९ पृ० ३१९।

१४ "[illegible]"–तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३१९ पं० ११।

१५ "पूर्वोक्तेन प्रबन्धेन [illegible] ॥
श्लो० वा० अपो० श्लो० ७९। तत्त्वसं० का० ९२० पृ० ३१९।

१६ पृ० १८१ पं० ११ तथा ४६। १७–ध्यापोहानां–भा० मा० विना।

१८ "[illegible]" ॥
श्लो० वा० अपो० श्लो० ८१। तत्त्वसं० का० ९२१ पृ० ३१९।

सम्बन्धानुभवक्षणेऽप्यादेस्तद्विषयत्वेनादृष्टेरिति चेत्, असदेतत्। यतो यदि यत्र गोशब्दसङ्केतकाले उपलब्धं ततोऽन्यत्र गोशब्दप्रवृत्तिर्नेष्यते तदैकस्मात् सङ्केतेन विषयीकृताच्छाबलेयादिकाद् गोपिण्डादन्यद् बाहुलेयादि गोशब्देनापोह्यं भवेत्, ततश्च सामान्यं वाच्यमित्येतन्न सिध्येत्। इतरेतराश्रयदोषप्रसक्तेश्चापोहे सङ्केतोऽशक्यक्रियः। तथाहि–अगोव्यवच्छेदेन गोः प्रतिपत्तिः, स चागोर्गोनिषेधात्मा, ततश्च 'अगोः' इत्यत्रोत्तरपदार्थो वक्तव्यः यो 'न गौरगौः' इत्यत्र नञा प्रतिषिध्येत, न ह्यनिर्ज्ञातस्वरूपस्य निषेधः शक्यते विधातुम्। अथापि स्यात् किमत्र वक्तव्यम्–अगोनिवृत्त्यात्मा गौः, नन्वेवमगोनिवृत्तिस्वभावत्वाद् गोरगोप्रतिपत्तिद्वारेणैव प्रतीतिः, अगोश्च गोप्रतिषे[illegible] गोप्रतिपत्तिद्वारेणैव प्रतीतिरिति [illegible]

अथाप्यत्र [illegible]

"सिद्धश्चागौरपोह्येत गोनिषेधात्मकश्च सः।
तत्र गौरेव वक्तव्यो नञा यः प्रतिषिध्यते"॥
"स चेदगोनिवृत्त्यात्मा भवेदन्योन्यसंश्रयः।
सिद्धश्चेद् गौरपोहार्थं वृथाऽपोहप्रकल्पनम्"॥
"गव्यसिद्धे त्वगौर्नास्ति तदभावेऽपि गौः कुतः।"
[श्लो० वा० अपो० श्लो० ८३-८४-८५] इति।

"नीलोत्पलादिशब्दा अर्थान्तरनिवृत्तिविशिष्टानर्थानाहुः" [ ] इत्याचार्यदिग्नागेन "विशेष्यविशेषणभावसमर्थनार्थं यदुक्तं तदयुक्तमिति दर्शयन्नाह भट्टः—
"नाधाराधेयवृत्त्यादिसम्बन्धश्चाप्यभावयोः"॥ [श्लो० वा० अपो० श्लो० ८६]
यस्य हि येन सह कश्चिद् वास्तवः सम्बन्धः सिद्धो भवेत् तत् तेन विशिष्टमिति युक्तं वक्तुम्। न च नीलोत्पलयोरनीलानुत्पलव्यवच्छेदरूपत्वेनाभावरूपयोराधाराधेयादिः सम्बन्धः सम्भवति, "नीरूपत्वात्। आदिग्रहणेन संयोगसमवायैकार्थसमवायादिसम्बन्धग्रहणम्। न चासति वास्तवे सम्बन्धे तद्विशिष्टस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता, अतिप्रसङ्गात्। अथापि स्यात् नैवास्माभिर्नीलादिव्यावृत्त्या विशिष्टोऽनुत्पलादिव्यवच्छेदोऽभिमतः यतोऽयं दोषः स्यात्, किं तर्हि? अनीलानुत्पलाभ्यां व्यावृत्तं वस्त्वेव तथाव्यवस्थितं तदर्थान्तरनिवृत्त्या विशिष्टं शब्देनोच्यत इत्ययमर्थोऽत्राभिमतः, अत्रैतत्।

---

१ "एवमात्, तर्हि गोपिण्डाद् यदन्यत्, सर्वमेव तत्। भवेदपोह्यमित्येवं न सामान्यस्य वाच्यता"॥
श्लो० वा० अपो० श्लो० ८२। तत्त्वसं० का० ९२१ पृ० ३००।

२–हि अगोव्यवच्छेदेन गोः। [illegible]

३ "सिद्धश्चागौरपोह्येत गोनिषेधात्मकश्च सः। तत्र गौरेव वक्तव्यो नञा यः प्रतिषिध्यते"॥
श्लो० वा० अपो० श्लो० ८३। तत्त्वसं० का० ९२२ पृ० ३००।

४ "स चेदगोनिवृत्त्यात्मा भवेदन्योन्यसंश्रयः। सिद्धश्चेद् गौरपोहार्थं वृथाऽपोहप्रकल्पनम्"॥
श्लो० वा० अपो० श्लो० ८४। तत्त्वसं० का० ९२३ पृ० ३००।

५ [illegible]–तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३०० पं० ११। ६ 'अगोव्यवच्छेदेन[illegible]'–[illegible] [illegible] तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३०० पं० ११। ७ [illegible] तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३०० पं० ११। [illegible] ८–[illegible] ९ [illegible] तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३०० पं० [illegible] १० तत्त्वसं० का० [illegible] पृ० ३००। ११ [illegible] १२ [illegible] पृ० [illegible] १३ [illegible] १४ तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० [illegible] १५ विशिष्यते–[illegible] १६ [illegible] १७ [illegible] १८ [illegible] १९ [illegible] [illegible]

स्वलक्षणस्यावाच्यत्वात् तत्पक्षभाविदोषप्रसङ्गाच्च । न च स्वलक्षणस्यान्यनिवृत्त्या विशिष्टत्वं सा[illegible]
घ्यति यतो न वस्त्वपोहः, असाधारणं तु वस्तु । न च वस्त्ववस्तुनोः सम्बन्धो युक्तः, वस्तुत्व[illegible]
धारत्वात् तस्य ।

भवतु वा सम्बन्धस्तथापि विशेषणत्वमपोहस्यायुक्तम्; न हि सत्तामात्रेणोत्पलादीनां नीलादि
५ विशेषणं भवति, किं तर्हि ? ज्ञातं सद् यत् स्वाकारानुरक्तया बुद्ध्या विशेष्यं रञ्जयति तद् विशेषणम्
न चापोहेऽयं प्रकारः सम्भवति, न ह्यश्वादिबुद्ध्याऽपोहोऽध्यवसीयते, किं तर्हि ? वस्त्वेव, अतोऽ
हस्य बोधासम्भवाद् न तेन स्वबुद्ध्या रज्यतेऽश्वादि । न चाज्ञातोऽप्यपोहो विशेषणं भवति,
ह्यगृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरुपजायमाना दृष्टा; भवतु वाऽपोहज्ञानम् तथापि वस्तुनि तदा
रबुद्ध्यभावात् तस्य तद्विशेषणत्वमयुक्तम्, सर्वमेव हि विशेषणं स्वाकारानुरूपां विशेष्ये बुद्धिं जनय
१० दृष्टम्, न त्वन्यादृशं विशेषणमन्यादृशीं बुद्धिं विशेष्ये जनयति; न हि नीलमुत्पले 'रक्तम्' इति
प्रत्ययमुत्पादयति, दण्डो वा 'कुण्डली' इति; न चात्राऽश्वादिष्वभावानुरक्ता शाब्दी बुद्धिरुपजाय[illegible]
किं तर्हि ? भावाकाराध्यवसायिनी । यदि पुनर्विशेषणानुरूपतयाऽन्यथा व्यवस्थितेऽपि विशे[illegible]
साध्वी विशेषणकल्पना तथासति सर्वमेव नीलादि सर्वस्य विशेषणमित्यव्यवस्था स्यात् । अन्यो[illegible]
हेनापि स्वबुद्ध्या विशेष्यं वस्त्वनुरज्यते इति वक्तव्यम्, तथाऽभ्युपगमे अभावरूपेण वस्तुनः प्रती[illegible]
१५ वस्तुत्वमेव न स्यात् भावाभावयोर्विरोधात् । एतदेवाह—

"न चासाधारणं वस्तु गम्यतेऽपोहवत्तया ।
कथं वा परिकल्प्येत सम्बन्धो वस्त्ववस्तुनोः ॥"
"स्वरूपसत्त्वमात्रेण न स्यात् किञ्चिद् विशेषणम् ।
स्वबुद्ध्या रज्यते येन विशेष्यं तद् विशेषणम् ॥"
२० "न चाप्यश्वादिशब्देभ्यो जायतेऽपोहवेदनम् ।
विशेष्यबुद्धिरिष्टेह न चाज्ञातविशेषणा ॥"
"न चान्यरूपमन्यादृक् कुर्याज्ज्ञानं विशेषणम् ।
कथं चान्यादृशे ज्ञाने तदुच्येत विशेषणम् ॥"

---

१ "न चासाधारणं वस्तु गम्यतेऽपोहवत्तया । कथं वा परिकल्प्येत संबन्धो वस्त्ववस्तुनोः" ॥
श्लो० वा० अपो० श्लो० ८६ । तत्त्वसं० का० ९४६ पृ० ३०१ ।

२ "[illegible]"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३०१ पं० १६ ।

३ "स्वरूपसत्त्वमात्रेण न स्यात् किञ्चिद् विशेषणम् । स्वबुद्ध्या रज्यते येन विशेष्यं तद् विशेषणम्" ॥
श्लो० वा० अपो० श्लो० ८७ । तत्त्वसं० का० ९४७ पृ० ३०१ ।

४ [illegible]—वि० मु० ।

५ "न चाप्यश्वादिशब्देभ्यो जायतेऽपोहवेदनम् । विशेष्यबुद्धिरिष्टेह न चाज्ञातविशेषणा" ॥
श्लो० वा० अपो० श्लो० ८८ । तत्त्वसं० का० ९४८ पृ० ३०१ ।

६—[illegible]—वा० बृ० ।

७ "न चान्यरूपमन्यादृक् कुर्याज्ज्ञानं विशेषणम् । कथं चान्यादृशे ज्ञाने तदुच्येत विशेषणम्" ॥
श्लो० वा० अपो० श्लो० ८९ । तत्त्वसं० का० ९४९ पृ० ३०१ ।

८ "[illegible] विशेष्ये" तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३०२ पं० ९ ।

९—[illegible] वि० भि० ।

१० "[illegible] विशेषणम्" ॥
श्लो० वा० अपो० श्लो० [illegible] । तत्त्वसं० का० [illegible] पृ० ३०२ ।

११—[illegible]—वा० बृ० ।

१२ "[illegible]" ॥
श्लो० वा० अपो० श्लो० [illegible] । तत्त्वसं० का० [illegible] पृ० ३०२ ।

१३ [illegible]

१४ [illegible]

१५ [illegible]

"अथान्यथा विशेष्येऽपि स्याद् विशेषणकल्पना ।
तथासति हि यत् किञ्चित् प्रसज्येत विशेषणम्" ॥
"अभावगम्यरूपे च न विशेष्येऽस्ति वस्तुता ।
विशेषितमपोहेन वस्तु वाच्यं न तेऽस्त्यतः" ॥
[श्लो० वा० अपो० श्लो० ८६-८७-८८-८९-९०-९१] इति ।

अथान्यव्यावृत्ते एव वस्तुनि शब्द-लिङ्गयोः प्रवृत्तिरिष्यते नापोहरहिते अतोऽपोहः शब्द-[illegible]भ्यां प्रतिपाद्यत इत्यभिधीयते न प्रसज्यप्रतिषेधमात्रप्रतिपादनात् अत एव न प्रतीत्यादि-रोधोद्भावनं युक्तम्, असदेतत्, यतो यदि नाम तद् वस्त्वन्यतो व्यावृत्तं तथापि तन्नोत्पद्यमा[illegible] शब्द-लिङ्गोत्थो बोधोऽन्यव्यावृत्तिं सतीमपि नावलम्बते, किं तर्हि? वस्त्वंशमेवाभिधावति, तद्वि[illegible] धानुरागात् । य एव चांशो वस्तुनः शाब्देन लैङ्गिकेन वा प्रत्ययेनावसीयते स एव तस्य विषयः नानवसीयमानः सन्नपि, न हि मालतीशब्दस्य गन्धादयो विद्यमानतया वाच्या व्यवस्थाप्यन्ते । नै-वाप्येतदु(यु)क्तम् यद् अन्यव्यावृत्ते वस्तुनि शब्द-लिङ्गयोः प्रवृत्तिः, यतोऽन्यव्यावृत्तं वस्तु भवतां मतेन स्वलक्षणमेव भवेत् न च तत् शब्द-लिङ्गजायां बुद्धौ विपरिवर्तत इति, तच्च निर्विकल्पकबुद्धि-विषयत्वात् भवदभिप्रायेण शब्द-लिङ्गजबुद्धेश्च सामान्यविषयत्वात् । न चासाधारणं वस्तु शब्द-लिङ्गजप्रत्ययाधिगम्यम्, तत्र विकल्पानां प्रत्यस्तमयात् । तथाहि—विकल्पो जात्यादिविशेषणोत्तं-१५ स्पर्शेनैव प्रवर्तते न शुद्धवस्तुरूपग्रहणे, न च शब्देनागम्यमानमप्यसाधारणं वस्तु व्यावृत्त्या विशिष्ट-मित्यभिधातुं शक्यम् । यतः—

"शब्देनागम्यमानं च विशेष्यमिति साहसम् ।
तेन सामान्यमेष्टव्यं विषयो बुद्धि-शब्दयोः" ॥ [श्लो० वा० अपो० श्लो० ९४]

इतश्च सामान्यं वस्तुभूतं शब्दविषयः यतो व्यक्तीनामसाधारणवस्तुरूपाणामवाच्यत्वादपो-२० पोहता अनुक्तस्य निराकर्तुमशक्यत्वात्, अपोहेत सामान्यम् तस्य वाच्यत्वात्, अपोहानां स्वभाव-रूपतयाऽपोहत्वासम्भवात्, तत्त्वे वा वस्तुत्वमेव स्यात्—तथाहि-यैरपोहानामपोहत्वं भवेत् तदैषामभावरूपत्वं विप्रतिषिद्धं भवेत्, प्रतिषेधे च सति अभावैरभावरूपत्वं स्वतः स्यात् । ततश्चा-भावानामपोहलक्षणानामभावरूपत्वत्यागाद् वस्तुत्वमेव भवेत्, तच्च न शब्दविषयः—यतोऽभावा-नामभावाभावोऽपि न [illegible] अपोह्या अपोहा उच्यन्ते, वस्तुविषयत्वात् प्रतिषेधस्य।२५ तस्माद्ध्यासी गवादेरपोहो भवन् सामान्यमेवेति निश्चीयत इति सिद्धमपोहत्वाद् वस्तुरूपं सामा-न्यस्य । तदुक्तम्—

---

१ "यद्यप्यपोहनिर्मुक्ते न इति शब्द-लिङ्गयो । वृत्ता तथापि बुद्धिस्तु [illegible]वस्त्ववलम्बते" ॥ श्लो० वा० अपो० श्लो० ९९ । तत्त्वसं० का० ९५२ पृ० ३०१ ।

२ यथांशो वा० वा० भा० मो० (मा० । पृ० ३०१ पं० ११ । वि० प्रती तथैव स० । ३—न वाच्ये-भा० मो० । 'न वाच्यैतदुक्तम्'—तत्त्वसं० पञ्जि०

४ "न चासाधारणं वस्तु बुद्धौ विपरिवर्तते । न चापि निर्विकल्पस्य तस्य बुद्ध्या विशेषणम्" ॥ श्लो० वा० अपो० श्लो० ९३ । तत्त्वसं० का० ९५३ पृ० ३०१ ।

५ न शुद्धवस्तुरूप वि० । 'न च शुद्धवस्तुग्रहणे [illegible]' तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३०२ पं० १० । ६ तत्त्वसं० का० ९५४ पृ० ३०१ ।

७ "शब्द [illegible]

८—स्यादपोहता अनु— [illegible] स्यादपोहेन अनु— [illegible] स्यादपोहता अनु— [illegible] पृ० ३०१ ।

९—भावतयाऽ— [illegible]

१० [illegible]

११—प्रतिषेधेन [illegible] भवेत् [illegible]

भवतामिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः। ननु च मेघाभावाद् वृष्ट्यभावप्रतीतेर्हेतोरनैकान्तिकता, अयुक्तमेतत्, यस्मात् तद्विनिकाकाला ऽऽलोकात्मकं च वस्तु मत्पक्षेऽपि प्रयोगो(गे)ऽस्त्येव, अभावस्य वस्तुत्वप्रतिपादनात्। भवत्पक्षे तु न केवलमपोहयोर्विद्यमानसदीभूतयोर्गम्यगमकत्वं न युक्तम् अपि त्वेतदपि वृष्टिमेघाभावयोर्गम्यगमकत्वमयुक्तमेव। किञ्च, यदेतद् भवद्भिरन्वयोपसर्जनयोर्व्यतिरेक-
५ प्रधानयोः स्वविषयप्रतिपादकत्वं शब्द-लिङ्गयोर्वर्ण्यते, यथ—

"अदृष्टेरन्यशब्दार्थे स्वार्थस्यांशेऽपि दर्शनात्।
श्रुतेः सम्बन्धसौकर्यं न चास्ति व्यभिचारिता" ॥ [ ]

इत्यादि वर्णितम् तदप्यपोहाभ्युपगमेऽसङ्गतम्, यतः—

"विधिरूपश्च शब्दार्थो येन नाभ्युपगम्यते।
१० न भवेद् व्यतिरेकोऽपि तस्य तत्पूर्वको हासौ" ॥ [श्लो० वा० अपो० श्लो० ११०]

विधिनिवृत्तिलक्षणत्वाद् व्यतिरेकस्येति भावः।

किञ्च, नीलोत्पलादिशब्दानां विशेषणविशेष्यभावः सामानाधिकरण्यं च यदेतल्लोकप्रतीतं तस्यापह्नवोऽपोहवादिनः प्रसक्तः। यच्चेदं विशेषणविशेष्यभाव-सामानाधिकरण्यसमर्थनार्थमुच्यते-

"अपोहभेदाद् भिन्नार्था स्वार्थभेदगतौ जडा।
१५ एकत्राभिन्नकार्यत्वाद् विशेषणविशेष्यता" ॥ [ ]

"तन्मात्राकाङ्क्षणाद् भेदः स्वसामान्येन नोज्झितः।
नोपात्तः संशयोत्पत्तेः सैवं चैकार्थता तयोः" ॥ [ ] इति,

तदप्यनुपपन्नम्;. यतः परस्परं व्यवच्छेद्या(द्य)व्यवच्छेदकभावो विशेषणविशेष्यभावः स च बाह्य (वाक्य) एव व्यवस्थाप्यते यथा 'नीलो(नीलमु)त्पलम्' इति। व्यधिकरणयोरपि यथा 'राज्ञः
२० पुरुषः' इत्यादौ। भिन्ननिमित्तप्रयुक्तयोस्तु शब्दयोरेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम्। तच्च 'नीलोत्पलम्' इत्यादौ वृत्तावेव व्यवस्थाप्यते। न च नीलोत्पलादिशब्देषु शबलार्थाभिधायिषु तत्सिद्धिः, शबलार्थाभिधायित्वं च तेषाम्—

"न हि तत् केवलं नीलं न च केवलमुत्पलम्।
समुदायाभिधेयत्वात्" [ ]

२५ इत्यादिना प्रतिपादितम्। यतः अनीलत्वव्युदासेऽनुत्पलव्युदासो नास्ति, नाप्यनुत्पलव्युदा-

---

१ "वृष्टिमेघासतोर्दृष्ट्वा यदनैकान्तिकं वदेत्। वस्त्वेवाऽभावो मत्पक्षे भवत्पक्षेऽप्यदः कुतः" ॥
श्लो० वा० अपो० श्लो० १०९। तत्त्वसं० का० ९९५ पृ० ३०७।

२ "प्रयोगे" –प्रमेयक० पृ० १२८ प्र० पं० ५। "मत्पक्षेऽपि वृष्टिमेघाभावप्रयोगे"–तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३०७ पं० १०।

३ यथा भा०। ४ अदृष्टेरन्यशब्दार्थस्वार्थ-हा०। अदृष्टेरन्यशब्दार्थे हा०। अदृष्टेरन्यशब्दार्थे स्वा-वि०। अदृष्टेऽप्यन्यशब्दार्थस्वा-वा० बा०। ५ श्रुते संबन्धसौकार्यं भा० हा० वि० हा०। श्रुतेः संबन्धसौकर्यम् वा० बा०। ६ तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३०७ पं० १०। ७-रूपस्य हा–वा० बा०। ८ तत्त्वसं० का० ९९६ पृ० ३०७। ९ भिन्नार्थाः हा० वि०। भिन्नार्थाऽस्वा-भा०। १० एकत्राभि–भा० हा० वि०।

११ "अपोहभेदाद् भिन्नार्थाः स्वार्थभेदगतौ जडाः। एकत्राभिन्नकार्यत्वाद् विशेषणविशेष्यता" ॥
तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३०७ पं० २५।

१२-न चोज्झितः वि०। १३-पात्तसं-वा० बा०। १४-शयोत्पत्तिः वि०। १५-च चैका-भा०।

१६ "साम्ये चैकार्थता तयो"–तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३०७ पं० २७। श्लो० वा० पार्थ० व्या० पृ० ६०८ पं० २४।

१७ "अपोहमात्रवाच्यत्वं यदि वाऽभ्युपगम्यते। नीलोत्पलादिशब्देषु शबलार्थाभिधायिषु" ॥
"विशेषणविशेष्यत्व-सामानाधिकरण्ययोः। न सिद्धिर्न ह्यनीलत्वव्युदासेऽनुत्पलच्युतिः" ॥
"नापि तयोरन्यस्मात्र विशेष्य-विशेषणे। शब्दयोर्नापि ते स्यातामभिधेयाऽनपेक्षयो" ॥
श्लो० वा० अपो० श्लो० ११५-११६-११७। तत्त्वसं० का० ९९७-९९८-९९९ पृ० ३०८।

१८-स्परं व्यवच्छेद्यकमा-भा० हा० वि०। १९ "न च वाक्य एव"-तत्त्वसं० पं० पृ० ३०८ पं० ३१

२० "यथा नीलमुत्पलमिति"–तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३०८ पं० १०। २१ तत्त्वसं० पञ्जि० ३०८ पं० १४। प्रमेयक० पृ० ४०६ प्र० पं० ३। २२-नीलत्वव्यु-भा०।

यन्नीलमुत्पल इति शब्दयोः परस्परमाधाराधेयत्व [illegible]
सम्बन्धे विशेषणविशेष्यभावो युक्तः अतिप्रसङ्गात् [illegible]
चापि न्यायसम्भवात् विशेषणविशेष्यभावो युक्तः। [illegible]
शेषणविशेष्यभाव उपपद्यते, अभिधेये च तस्यासम्भवेऽभिधानेऽपि कुतस्तदारोपः ?

सामानाधिकरण्यमपि नीलोत्पलशब्दयोर्न सम्भवति, तयोरुभयोरनीलानुत्पलव्यावृत्तिलक्षणयोरपोहयोर्भिन्नत्वात्। तच भवद्भिरेव

'अपोहभेदाद् भिन्नार्था'

इत्यभिध [illegible]
विषयत्वा [illegible]
नीलोत्पल [illegible]
युक्तम्, [illegible]

अथ [illegible]
यैतत्स्वदेशासाधारणतया नीलोत्पलादि वस्तु न शब्दगम्यम्, स्वलक्षणस्य सर्वविकल्पातीतत्वात् तत्प्रतिपत्तौ च तदधिकरणयोरपोहयोस्तदपेक्षता कथं प्रतीतुं शक्या धर्मिग्रहणनान्तरीयकत्वात् धर्मग्रहणस्य ? न चासाधारणवस्तुव्यतिरेकेण तयोरन्यदधिकरणं सम्भवति भवदभिप्रायेण। न चाप्रतीयमाने सदपि सामानाधिकरण्यव्यवहाराङ्गम् अतिप्रसङ्गात्। न च व्यावृत्तिमद् वस्तु शब्दवाच्यम्—यतो व्यावृत्तिद्वयोपाधिकयोः शब्दयोरेकस्मिन्नपोहवति वस्तुनि वृत्तेः सामानाधिकरण्यं भवेत्—परतन्त्रत्वाद् नीलादिशब्दस्येतरभेदानाक्षेपकत्वात्, स हि व्यावृत्त्युपसर्जनं तद्वन्तमर्थमाह न साक्षात् ततश्च साक्षादनभिधानात् तद्गतभेदाक्षेपो न सम्भवति, यथा-मधुरशब्देन गुडादेः यद्यपि गुडादीनां मधुरादिभेदत्वमस्ति तथापि शब्दस्य साक्षादभिहितार्थगतस्यैव भेदस्याक्षेपे सामर्थ्यम् न तु पारतन्त्र्येणाभिहितार्थगतस्य, ततश्च नीलादिशब्देन तद्गतभेदानाक्षेपात् उत्पलादीनामनन्तर्भेदत्वं स्यात्, अनन्तर्भेदत्वे च न सामानाधिकरण्यम्, तेन जातिमन्मात्रपक्षे यो दोषः प्रतिपादितो भवता "तद्वतो न वाचकः शब्दः, अस्वतन्त्रत्वात्" [ ] इति स व्यावृत्तिमन्मात्रपक्षेऽपि तुल्यः। तथाहि-जातिमन्मात्रे शब्दार्थे सच्छब्दो जातिस्वरूपोपसर्जनं द्रव्यमाह न साक्षादिति तद्गतघटादिभेदानाक्षेपात् अनन्तर्भेदत्वे सामानाधिकरण्याभावप्रसङ्ग उक्तः; स व्यावृत्तिमन्मात्रपक्षेऽपि समानः—तत्रापि हि सच्छब्दो व्यावृत्त्युपसर्जनं द्रव्यमाह न साक्षादिति तद्गतभेदानाक्षेपोऽत्रापि समान एव; को ह्यत्र विशेषः जातिव्या(र्वा)वृत्तिर्जातिमद्व्या(र्जातिमान् व्या)वृत्तिमानिति

मे च लिङ्ग [illegible]

न च लिङ्गादिर्वि [illegible]

---

१ "नीलोत्पला [illegible]

२ "सामानाधिकरण्यं च न भिन्नत्वादपोहयोः । सर्वनैवेतदिष्येत कीदृश्याधेयता तयोः" ॥
श्लो॰ वा॰ अपो॰ श्लो॰ ११८ । तत्त्वसं॰ का॰ ९७० पृ॰ ३०८ ।

३ भिन्नार्थेत्यभि-भां॰ मा॰ विना । ४ पृ॰ ११६ पं॰ १४ । ५-नीलरूप-वा॰ बा॰ विना । ६-शाब्द-ज्ञानसंस्थ-भा॰ मां॰ वा॰ बा॰ विना ।

७ "न चासाधारणं वस्तु गम्यतेऽन्यच्च नास्ति ते । अगम्यमानमैकार्थ्यं शब्दयोः क्वोपयुज्यते" ॥
श्लो॰ वा॰ अपो॰ श्लो॰ ११९ । तत्त्वसं॰ का॰ ९७१ पृ॰ ३०९ ।

८ "अथान्यापोहवद्वस्तु वाच्यमित्यभिधीयते । तथापि परतन्त्रत्वाद् व्याप्तिः शब्देन दुर्लभा" ॥
श्लो॰ वा॰ अपो॰ श्लो॰ १२० । तत्त्वसं॰ का॰ ९७२ पृ॰ ३०९ ।

९-शानापेक्षक-भां॰ मां॰ । १०-स्यात् न हि वा॰ बा॰ । ११ "अनन्तर्भेदत्वे च सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोति"-तत्त्वसं॰ पञ्जि॰ पृ॰ ३१० पं॰ ६ । १२ तत्त्वसं॰ पञ्जि॰ पृ॰ ३१० पं॰ ७ । "जातिमदभिधानेऽपि 'तद्वतो नाऽस्वतन्त्रत्वात्' इत्यादिना सामानाधिकरण्यानुपपत्तिर्भिक्षुणा दर्शिता"-श्लो॰ वा॰ पार्थ॰ व्या॰ पृ॰ ५९८ पं॰ ७ ।

१३ जातिव्यावृत्तिजातिमद्व्यावृत्तिमानिति वि॰ । जातिमद्व्यावृत्तिमानिति भा॰ । जातिमान्व्यावृत्तिमानिति वा॰ बा॰ । "को ह्यत्र विशेषः जातिर्व्यावृत्तिर्जातिमान् व्यावृत्तिमानिति"-तत्त्वसं॰ पञ्जि॰ पृ॰ ३१० पं॰ १२ ।

१४ "लिङ्ग-संख्यादिसम्बन्धो न चाऽपोहस्य विद्यते । व्यक्तेश्च व्यपदेशत्वात् तद्द्वारेणापि नास्त्यसौ" ॥
श्लो॰ वा॰ अपो॰ श्लो॰ १३५ । तत्त्वसं॰ का॰ ९७३ पृ॰ ३१० ।

[अपोहपक्षे उद्द्योतकरकृतानामाक्षेपाणामुपन्यासः]

उद्द्योतकरस्त्वाह–"अपोहः शब्दार्थः इत्ययुक्तम् अव्यापकत्वात्। यत्र द्वैराश्यं भवति तत्रै-तरप्रतिषेधादितरः प्रतीयते, यथा–'गौः' इति पदाद् गौः प्रतीयमानः 'अगौर्निषिध्यमानः न पुनः सर्वपद एतदस्ति, न ह्यसर्वं नाम किञ्चिदस्ति यत् सर्वशब्देन निवर्तेत। अथ मन्यसे एकादि ५असर्वं तत् सर्वशब्देन निवर्त्तेत इति, तन्न; स्वार्थापवाददोषप्रसङ्गात्। एवं ह्येकादिप्रतिषेधे प्रवर्त्तमानः सर्वशब्दोऽङ्गप्रतिषेधादङ्गव्यतिरिक्तस्याङ्गिनोऽनभ्युपगमादनर्थकः स्यात्। अङ्गमेव ह्येकदेश उच्यते; एवं सति सर्वे समुदायशब्दा एकदेशप्रतिषेधरूपेण प्रवर्त्तमानाः समुदायिव्यति-रिक्तस्यान्यस्य समुदायस्याऽनभ्युपगमादनर्थकाः प्राप्नुवन्ति। द्व्यादिशब्दानां तु समुच्चयविषयत्वा-त्एकादिप्रतिषेधे प्रतिषिध्यमानार्थानामसमुच्चयत्वादनर्थकत्वं स्यात्" [अ० २ आ० २ सू० ६७ १०न्यायवा० पृ० ३२९ पं० १२–२३]

"यश्चायमगोऽपोहोऽगौर्न भवतीति गोशब्दस्यार्थः; स किञ्चिद् भावः, अथाभावः? भावोऽपि सन् किं गौः, अथागौरिति। यदि गौः नास्ति विवादः। अथागौः, गोशब्दस्यागौरर्थ इत्यतिशब्दार्थकौश-लम्। अथाभावः, तन्न युक्तम्, प्रैष-सम्प्रतिपत्त्योरविषयत्वात्, न हि शब्दश्रवणादभावे प्रैषः—प्रति-पादकेन श्रोतुरर्थे विनियोगः—प्रतिपादकधर्मः, सम्प्रतिपत्त(त्ति)श्च—'श्रोतृधर्मो—भवेत्। अपि च, १५शब्दार्थः प्रतीत्या प्रतीयते, न च गोशब्दादभावं कश्चित् प्रतिपद्यते" [न्यायवा० पृ० ३२९ पं० ५-११]

किञ्च, "क्रियाकारकत्वादपोहस्य विषयो वक्तव्यः। तत्र 'अगौर्न भवति' इत्ययमपोहः किं गोविषयः, अथागोविषयः? यदि गोविषयः कथं गोर्गव्येवाऽभावः? अथागोविषयः कथम-न्यविषयादपोहादन्यत्र प्रतिपत्तिः, न हि खदिरे छिद्यमाने पलाशे छिदा भवति। अथागोरपि प्रतिषेधो 'गौरगौर्न भवति' इति, केनागोत्वं प्रसक्तं यत् प्रतिषिध्यत इति" [न्यायवा० पृ० २०३२९ पं० २५-पृ० ३३० पं० ४]

---

१ [illegible] पृ० ३११ पं० ११।

[illegible]

२ [illegible]

[illegible]

"इतश्चायुक्तोऽपोहः विकल्पानुपपत्तेः । तथाहि-योऽयमगोरपोहो गवि स किं गोर्व्यतिरिक्तः, आहोस्विदव्यतिरिक्तः ? यदि व्यतिरिक्तः स किमाश्रितः, अथानाश्रितः ? यद्याश्रितस्तदाऽऽश्रितत्वाद् गुणः प्राप्तः, ततश्च—गोशब्देन गुणोऽभिधीयते 'न गौः' इति—'गौस्तिष्ठति' 'गौर्गच्छति' इति न सामानाधिकरण्यं प्राप्नोतीति । अथानाश्रितस्तदा केनार्थेन 'गोरगोपोहः' इति षष्ठी स्यात् ? अथाव्यतिरिक्तस्तदा गौरेवासाविति न किञ्चित् कृतं भवति" [न्यायवा० पृ० ३३० पं० ८-१४] ५

"अयं चापोहः प्रतिवस्त्वेकः, अनेको वेति वक्तव्यम् । यद्येकस्तदानेकगोद्रव्यसम्बन्धी गोत्वमेवासौ भवेत् । अथानेकस्ततः पिण्डवदानन्त्यादाख्यानानुपपत्तेरवाच्य एव स्यात्" [न्यायवा० पृ० ३३० पं० १५-१७] किञ्च, "इदं तावत् प्रष्टव्यो भवति भवान्-किमपोहो वाच्यः, अथावाच्य इति । वाच्यत्वे विधिरूपेण वाच्यः स्यात्, अन्यव्यावृत्त्या वा ? तत्र यदि विधिरूपेण तदा नैकान्तिकः शब्दार्थः 'अन्यापोहः शब्दार्थः' इति । अथान्यव्यावृत्त्येति पक्षस्तदा तस्याप्यन्यव्यवच्छेदस्यापरेणा- १० न्यव्यवच्छेदरूपेणाभिधानम् तस्याप्यपरेणेत्यनवस्था स्यात् । अथावाच्यस्तदा 'अन्यशब्दार्थापोहं शब्दः करोति' इति व्याहन्येत" [न्यायवा० पृ० ३३० पं० १८-२२]

आचार्यदिग्नागेनोक्तम्—"सर्वत्राभेदादाश्रयस्यानुच्छेदात् कृत्स्नार्थपरिसमाप्तेश्च यथाक्रमं जाति-धर्म्मा एकत्व-नित्यत्व-प्रत्येकपरिसमाप्तिलक्षणा अपोह एवावतिष्ठन्ते, तस्माद् गुणोत्कर्षोऽर्थान्तरा-पोह एव शब्दार्थः साधुः" [ ] इत्येतदाशङ्क्य कुमारिल उपसह(संहर)न्नाह— १५

"अपि चैकत्व-नित्यत्व-प्रत्येकसमवायितवाः (ताः) ।
निरूपाख्येष्वपोहेषु कुर्वतोऽसुन्दरः पटैः" ॥
"तस्माद् येष्वेव शब्देषु नञ्योगस्तेषु केवलम् ।
भवेदन्यनिवृत्त्यंशः स्वात्मैवान्यत्र गम्यते" ॥ [श्लो० वा० अपो० श्लो० १६३-१६४]

'स्वात्मैव' इति स्वरूपमेव विधिलक्षणम् । 'अन्यत्र' इति नञा रहिते । तन्नापोहः शब्दार्थ इति २० भट्टोद्योतकरादयः ।

---

१ "अगोरपोहो यद्ययं गवि शब्दार्थ उच्यते । स किं गोर्व्यतिरिक्तो वाऽव्यतिरिक्त उपेयते" ॥
"भिन्नोऽप्याश्रितो वा स्यादथवा स्यादनाश्रितः । आश्रितत्वे गुणः प्राप्तो न द्रव्यवचनं ततः" ॥
"अतो(ऽ)गौरिति शब्देन गुणमात्राभिधानतः । सामानाधिकरण्यं स्यान्न गौर्गच्छति तिष्ठति" ॥
"अथाऽनाश्रित एवायं षष्ठ्यर्थ(षष्ठ्यर्थ)स्तस्य को भवेत् । येनासौ प्रतिषेध्यस्य गौरिति व्यपदिश्यते" ॥
"अथ वाऽव्यतिरिक्तोऽयमन्यापोहस्त्वयेष्यते । गौरेवायमतः प्राप्तः किमुक्तमधिकं ततः" ॥
तत्त्वसं० का० ९१०-९११-९१२-९१३-९१४ पृ० ३१४-३१५ ।

२-युक्तोऽपोहो विकल्पा-बा० बा० विना । ३-यत्र तेनागोरिति-बा० । ४-स्तथा भां० मां० विना ।

५ "प्रतिभावमपोहोऽयमेकोऽनेकोऽपि वा भवेत् । यद्येकोऽनेकगोयुक्तो गोत्वमेव भवेदसौ" ॥
"अनेकत्वेऽपि चानन्त्यं पिण्डवत् संप्रयुज्यते । तेन भेदवदेवाऽस्य वाच्यता नोपयुज्यते" ॥
तत्त्वसं० का० ९१५-९१६ पृ० ३१५ ।

६ "अन्यापोहश्च किं वाच्यः किं वाऽवाच्योऽयमिष्यते । वाच्योऽपि विधिरूपेण यदि वाऽन्यनिषेधतः" ॥
"विध्यात्मनाऽस्य वाच्यत्वे स्यादनेकान्तदर्शनम् । सर्वत्राऽन्यनिरासोऽयं शब्दार्थ इति वर्णितम्" ॥
"अथाऽपोहमुखेनैव यदपोहोऽभिधीयते । तत्र तत्रैवमिच्छायामनवस्था भवेत् ततः" ॥
"अथाऽप्यवाच्य एवायं यदपोहस्त्वयेष्यते । तेनाऽन्यापोहकृच्छब्द इति बाध्येत ते वचः" ॥
तत्त्वसं० का० ९१७-९१८-९१९-१००० पृ० ३१५-३१६ ।

७ "एतत् सर्वमुद्योतकरेणोक्तमुपन्यस्तम् तत्राचार्यदिग्नागेनोक्तम्"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३१६ पं० १२ ।

८ "योऽपि जातिधर्मातिदेशोऽपोहे कृतः "जातिधर्मव्यवस्थितेः" इति, सोऽप्युक्त"-श्लो० वा० पार्थ० व्या० पृ० ६११ पं० १४ ।

९ उपहसन्नाह भां० मां० । "उपसंहरन्नाह"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३१६ पं० १५ । "उपसंहरति"-श्लो० वा० पार्थ० व्या० पृ० ६११ पं० १५ । १०-समवायिनि । बा० बा० विना । ११ तत्त्वसं० का० १००१ पृ० ३१६ । १२ तत्त्वसं० का० १००२ पृ० ३१६ ।

[1]तत्र च [2]एव [3]हि शाब्दे ज्ञाने साक्षाद् भासते स एव शब्दार्थो युक्तः। [4]न चात्र प्रसज्यप्रतिषेधावसायः, वाच्यान्यव्यवसितस्य बुद्ध्याकारस्य शब्दजन्यत्वात्। नापीन्द्रियज्ञानवद् वस्तुस्वलक्षणप्रतिभासः, किं तर्हि? बाह्यार्थाध्यवसायिनी केवलशाब्दी बुद्धिरुपजायते तेन तदेवार्थप्रतिबिम्बकं शाब्दे ज्ञाने साक्षात् तदात्मतया प्रतिभासनाच्छब्दार्थो युक्त इति अपोहत्रये प्रथमोऽपोहव्यपदेशमासादयति। ५

यद्यपि शब्दस्यार्थेन सह वाच्यवाचकभावलक्षणसम्बन्धः प्रसिद्धो नासौ कार्यकारणभावादन्योऽवतिष्ठते, बाह्यरूपतयाऽध्यवसितस्य बुद्ध्याकारस्य शब्दजन्यत्वाद् वाच्यवाचकलक्षणसम्बन्धः कार्यकारणभावात्मक एव; तथा च शब्दस्तस्य प्रतिबिम्बात्मनो जनकत्वाद् वाचक उच्यते प्रतिबिम्बं च शब्दजन्यत्वाद् वाच्यम्।

['निषेधमात्रमेव अन्यापोहः' इति मत्वा अपोहपक्षमाक्षिपतः कुमारिलस्य निराकरणम्] १०

तेन यदुक्तम्—

'निषेधमात्रं नैवेह शाब्दे ज्ञानेऽवभासते'। इति,

तदसङ्गतम्, निषेधमात्रस्य शब्दार्थत्वानभ्युपगमात्। एवं तावत् प्रतिबिम्बलक्षणोऽपोहः साक्षाच्छब्दैरुपजन्यत्वाद् मुख्यः शब्दार्थो व्यवस्थितः, शेषयोरप्यपोहयोर्गौणं शब्दार्थत्वमविरुद्धमेव। तथाहि—

"शाब्दादपि च एकस्मिंश्चैवं च प्रतिपादिते। १५
प्रसज्यप्रतिषेधोऽपि सामर्थ्येन प्रतीयते" ॥ [तत्त्वसं० का० १०११]

सामर्थ्यं च गवादिप्रतिबिम्बात्मनोऽपरप्रतिबिम्बात्मविविक्तत्वात् तदसंसृष्टतया प्रतीयमानत्वम्, तथा तत्प्रतीतौ प्रसज्यलक्षणापोहप्रतीतेरव्यवधानं सम्भवात्; अतस्तस्यापि गौणशब्दार्थत्वम्। स्वलक्षणस्यापि गौणशब्दार्थत्वमुपपन्नमेव। तथाहि–प्रथमं यथावस्थितवस्त्वनुभवः, ततो विवक्षा, ततस्ताल्वादिपरिस्पन्दः, ततः शब्द इत्येवं परम्परया यदा शब्दस्य बाह्यार्थेऽप्रतिबन्धः स्यात् तदा २० विजातीयव्यावृत्तस्यापि वस्तुनोऽध्यवसितोऽधिगम इत्यन्यव्यावृत्तवस्त्वात्माऽपोहशब्दार्थ इत्युपचर्यते। तदुक्तम्—

"न तदात्मा परात्मेति सम्बन्धे सति वस्तुभिः।
व्यावृत्तवस्त्वधिगमोऽप्यर्थादेव भवत्यतः" ॥ [तत्त्वसं० का० १०१४]

"तेनायमपि शब्दस्य स्वार्थ इत्युपचर्यते। २५
न च साक्षादयं शब्दैस्त्रि(र्द्वि)विधोऽपोह उच्यते" ॥ [तत्त्वसं० का० १०१५]

इति।

---

१ "तत्राद्यं प्रथमः शब्दैरपोहः प्रतिपाद्यते। बाह्यार्थाध्यवसायिन्या बुद्धेः शब्दात् समुद्भवात्" ॥ तत्त्वसं० का० १०११ पृ० ३१०।

२ हि शाब्दे भा० हा० बि० बिना। ३–ज्ञानात् प्रतिभासते भां० सं०। ४–स शब्दोऽर्थो [illegible] –स शब्दार्थो [illegible] –स शब्दोऽर्थो [illegible]। "स एव शब्दार्थो युक्त"–तत्त्वसं० पं० पृ० ३१८ पं० २१। स्याद्वादर० पृ० १४९ द्वि० पं० ५। ५ न चात्र सं०। "न चात्र प्रसज्यप्रतिषेधावसायः"–तत्त्वसं० पं० पृ० ३१८ पं० २१। ६–तदुक्ता–भा० भा०।

७ "तद्रूपप्रतिबिम्बस्य धियः शब्देन जन्मनि। वाच्यवाचकभावोऽयं जातो हेतुफलात्मकः"॥ तत्त्वसं० का० १०१२ पृ० ३१८।

८–[illegible] ९ बाह्यरूपतया वाच्यवाचकलक्षणसम्बन्धः कार्यकारणभावात्मक एव [illegible] बिना। स्याद्वादर० पृ० १४९ द्वि० पं० ११। १०–[illegible] ११ प्रतिबिम्बस्य जनक [illegible] तत्त्वसं० पं० पृ० ३१९ पं० ७। १२ पृ० १४९ पं० ११। १३–[illegible] १४–[illegible] शब्दार्थ इति [illegible] १५–[illegible] १६ [illegible] तत्त्वसं० पृ० ३१९ पं० ११। १७–निषेधम [illegible] १८–[illegible] बिना। १९ [illegible] २०–[illegible] २१ [illegible] बाह्यार्थेऽप्रतिबन्धः [illegible] २२–[illegible] २३–[illegible] तत्त्वसं० पं० पृ० ३१९ पं० २९। २४–[illegible] २५–[illegible] २६ [illegible] स्याद्वादर० [illegible] २७ शब्दैर्द्वि–[illegible] "शब्दैर्द्विविधोऽपोह उच्यते"–तत्त्वसं० पृ० ३१९ पं० १४। २८–[illegible]

प्युत्पलश्रुतिरनर्थिकैव । तथाहि-यत् तद् अनंशं वस्तु उत्पलजात्या सम्बद्धं तदेव [illegible] तज्जातिभ्यां सम्बध्यते, तच्चानंशत्वात् सर्वात्मना नीलश्रुत्यैवाभिहितम् [illegible] स्वरूपमस्ति यदभिधानायोत्पलश्रुतिः सार्थिका भवेत् ।

उद्द्योतकरस्त्वाह—" 'निरंशं वस्तु सर्वात्मना विषयीकृतं नांशेन' इत्येवं विकल्पो [illegible], ५सर्वशब्दस्यानेकार्थविषयत्वात् एकशब्दस्य चावयववृत्तित्वात्" [ ] इति. असदेतत्; वाक्यार्थापरिज्ञानत एवमभिधानात् । तथाहि-'प्रथमेनैव नीलशब्देन [illegible] तत् प्रकाशितम्' इत्यस्यायमर्थो विवक्षितः-यादृशं तद् वस्तु तादृशमेवाभिहितम् न तस्य कश्चित् स्वभावस्त्यक्तः यदभिधानायोत्पलश्रुतिर्व्याप्रियेत निरंशत्वात् तस्य, इति [illegible] देशविकल्पानुपपत्तिस्तत्र' इति, एवमन्येषामप्यनित्यादिशब्दानां प्रयोगोऽनर्थकः, प्रयोगे वा [illegible]

१०यत्वमेव स्यात् तरु-पादपादिशब्दवत् । उक्तं च—

"अन्यथैकेन शब्देन व्याप्त एकत्र वस्तुनि ।
बुद्ध्या वा नान्यविषय इति पर्यायता भवेत्" ॥ [ ] इति ।

अथ भवत्पक्षेऽप्येकेन शब्देनाभिहिते वस्तुनि भेदान्तरे संशय-"विपर्यासाभावप्रसङ्गः [illegible] प्रवृत्तिप्रसङ्गश्च कस्मान्न भवति? संवृत्या शब्दार्थाभ्युपगमाभावात् [illegible] दोषः । [illegible]

१५शब्देनानीलपदार्थव्यावृत्तमुत्पलादिरूपमुपमानरूपतया तेषामप्रतिभेद [illegible] तिबिम्बकमुपजायते पुनरुत्पलश्रुत्या तदेवानुत्पलव्यावृत्तमारोपित [illegible] क्रमेणानीलानुत्पलव्यावृत्तमध्यवसितबाह्यैकरूपं भ्रान्तं विकल्पप्रतिबिम्बकमुपजायत इति [illegible] दोषान् सांवृतं सामानाधिकरण्यं युज्यत एव ।

यदुक्तम्—

२० '[illegible]-[illegible]पादिशब्दवत्यो न [illegible] विद्यते' इति, तत्र वस्तुधर्मत्वं [illegible]-[illegible]पादीनामसिद्धम् [illegible] । प्रयोग-[illegible]

१-[illegible] भा० मो० लिखा । २ [illegible] पत्रि० पृ० [illegible] पं० ११ । [illegible] पृ० [illegible] टि० पं० १ ।

"[illegible]" ॥ [illegible] ११११ पृ० [illegible]

३-[illegible] भा० लिखा ।

४ "[illegible]" ॥ [illegible] ११११ पृ० [illegible] टि० पं० २ ।

५-[illegible] लिखा ।

६ "[illegible]" ॥ [illegible] ११११ पृ० [illegible]

[illegible]

यदन्वय-व्यतिरेकौ नानुविधत्ते नासौ तद्धर्मः, यथा शीतत्वमग्नेः, नानुविधत्ते च लिङ्ग-सङ्ख्यादिर्वस्तुनोऽन्वय-व्यतिरेकाविति व्यापकानुपलब्धिः । न चायमसिद्धो हेतुः, यतो यदि लिङ्गं वस्तुनो धर्मः स्यात् तदैकस्मिंस्तटाख्ये वस्तुनि 'तटः' 'तटी' 'तटम्' इति लिङ्गत्रययोगिशब्दप्रवृत्तेरेकस्य वस्तुनस्त्रैरूप्यप्रसक्तिः स्यात् । न चैकस्य स्त्री-पुं-नपुंसकाख्यं स्वभावत्रयं युक्तम् एकत्वहानिप्रसङ्गात्, विरुद्धधर्माध्यासितस्याप्येकत्वे सर्वं विश्वमेकमेव वस्तु स्यात्, ततश्च सहोत्पत्ति-विनाश- ५ प्रसङ्गः । किञ्च, सर्वस्यैव वस्तुन एकशब्देन शब्दान्तरेण वा लिङ्गत्रयप्रतिपत्तिदर्शनात् तद्विषयाणां सर्वचेतसां मेचकादिरत्नवच्छबलाभासताप्रसङ्गः । अथ सत्यपि लिङ्गत्रययोगित्वे सति सर्ववस्तूनां यदेव रूपं वक्तुमिष्टं प्रतिपादकेन तन्मात्रावभासान्येव विवक्षावशाच्चेतांसि भविष्यन्ति न शबलाभासानि; ननु यदि 'विवक्षावशादेकरूपाणि चेतांसि भवन्ति' इत्यङ्गीक्रियते तदा तानि स्यात्मकवस्तुविषयाणि न प्राप्नुवन्ति तदाकारशून्यत्वात्, चक्षुर्विज्ञानवत् शब्दविषये । योऽपि मन्यते १० "संस्त्यान-प्रसव-स्थितिषु यथाक्रमं स्त्री-पुं-नपुंसकव्यवस्थाति (स्था" [ ] इति) तस्यापि तन्न युक्तम्, यतो यदि स्थित्याद्याश्रया लिङ्गव्यवस्था तदा तट शृङ्खलादिवत् सर्वपदार्थेष्वविभागेन त्रिलिङ्गताप्रसक्तिः स्थित्यादेर्विद्यमानत्वात्—अन्यथा 'तटः' 'तटी' 'तटम्' इत्यादावपि लिङ्गत्रयं न स्यात् विशेषाभावात्—इत्यतिव्यापिता लक्षणदोषः । व्यभिचारदर्शनेन चाऽव्यापिता च—असत्यपि हि स्थित्यादिके शशविषाणादिष्वसद्रूपेषु (षु) 'अभावः' 'निरुपाख्यम्' 'तुच्छता' १५ इत्यादिभिः शब्दैः लिङ्गत्रयप्रतिपत्तिदर्शनात् । इतश्चाव्यापिनी—स्थित्यादिष्वेव प्रत्येकं लिङ्गत्रययोगिशब्दप्रवृत्तिदर्शनात् । तथाहि—प्रसव उत्पादः, संस्त्यानं विनाशः, आत्मस्वरूपं च स्थितिः; तत्र प्रसवे स्थिति-संस्त्यानयोरभावात् कथं 'उत्पादः' 'उत्पत्तिः' 'जन्म' इत्यादेः स्त्री-पुं-नपुंसकलिङ्गस्य शब्दस्य प्रवृत्तिर्भवेत् ? तथा, संस्त्याने स्थिति प्रसवयोरभावात् कथं 'तिरोभूतिः' 'विनाशः' 'तिरोभवनम्' इत्यादिभिः शब्दैर्व्यपदिश्येत 'संस्त्यानम्' इत्यनेन च ? तथा, स्थितौ संस्त्यान-प्रसवयोरसम्भवात् २०

१-ङ्ख्यादि च-आ० । २-र्मं वस्तु स्यात् आ० ।

"तटस्तटी तटं चेति नै(त्रै)रूप्यं न च वस्तुनः । शबलाभासताप्राप्तेः सर्वेषां तत्र चेतसाम्" ॥

तत्त्वसं० का० ११२३ पृ० ३४६ ।

३ "सर्वं विश्वमेकमेव"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३४६ पं० ११ । ४-णा च लि-आ० । ५-सनाम-भां० मां० विना । ६ असत्यपि वि० गु० । अपसत्यपि आ० । ७ 'सति' वस्तुभूते, तथा च 'वस्तुभूते लिङ्गत्रयसंबन्धे सत्यपि' इत्यर्थः ।

८ "विवक्षानुगतत्वे वा न स्युस्तद्विषयाणि ते । तद्वशादेकरूपाणि नैकरूपं च वस्तु तत्" ॥

तत्त्वसं० का० ११२४ पृ० ३४६ ।

९-शस्मानि वा० बा० विना । १० "शब्दविषयम्"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३४६ पं० २१ । ११-वस्थितित-वि० गु० ।-वस्थेतिति त-हा० ।-वस्यातिति त-आ० ।-वस्थितेति त-भां० मां० । "यथोक्तस्त्री-पुं-नपुंसकव्यवस्थेति"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३४६ पं० २२ । स्त्री-पुं-नपुंसकव्यवस्था"-शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०६ द्वि० पं० १४ ।

१२ "स्थिति-प्रसव-संस्त्यानसंश्रया लिङ्गसंस्थितिः । यदि स्यादविभागेन वि(त्रि)लिङ्गत्वं प्रसज्यते" ॥

तत्त्वसं० का० ११२५ पृ० ३४६ । शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०७ प्र० पं० १ ।

१३-यच्छृङ्ख-वा० बा० । १४-नाशा व्या-भां० मां० ।-नात्वा व्या-वा० बा० ।

१५ अभावो निरुपाख्यत्वं तुच्छतेति यदुच्यते । तत्र स्थित्यादिसंबन्ध कोऽसन्तु परिकल्प्यते" ॥

तत्त्वसं० का० ११२६ पृ० ३४७ ।

१६-द्रूपो स्व-वा० बा० । "शशविषाणादिषु असद्रूपेषु"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३४७ पं० ५ । शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०७ प्र० पं० १-२ । १७ निरुपा-भां० मां० विना । १८-त्यादिशब्दैः आ० का० ।

१९ "उत्पादः प्रसवस्तेषां नाशः संस्त्यानमिष्यते । आत्मरूपं तु भावानां स्थितिरित्यभिधीयते" ॥

"तत्रोत्पादे न नाशोऽस्ति तद् द्विमुत्पत्तिरुच्यते । नात्मभावाश्च स्थितिश्चास्ति तत् कथं जन्म गीयते" ॥

"संस्त्याने न द्वय चान्यद् तत् कथं व्यपदिश्यते । तिरोभावश्च नाशश्च तिरोभवनमित्यपि" ॥

"स्थितौ स्थितिः स्वभावश्च हेतुना केन चोच्यते । अथाऽविभक्तमेवैषां रूपं स्यादेकलिङ्गता" ॥

तत्त्वसं० का० ११२७-११२८-११२९-११३० पृ० ३४७ ।

२०-नात् इतश्चाव्यापिनी तथाहि आ० हा० वि० । २१-श्च प्रवृ-वा० बा० ।

'स्थितिः' 'स्थानम्' 'स्वभावः' चेत्यादिभिः शब्दैः कथमुच्येत? अथ स्थित्यादीनां परस्परमविभक्तरूपत्वात् प्रत्येकमेषु लिङ्गत्रययोगिता; ननु यद्येषां परस्परमविभक्तं रूपं तदेकमेव परमार्थतो लिङ्गं स्यात् न लिङ्गत्रयम्।

अन्यस्त्वाह—"स्त्रीत्वादयो गोत्वादय इव सामान्यविशेषाः" [ ]। तत्र पक्षे ५ सामान्यविशेषाणामभावा(वात्)स्त्रीत्वादीनामपि तद्रूपाणामभाव इत्यसम्भवि लक्षणम्। किञ्च, तेष्वेव सामान्यविशेषेष्वन्तरेणाप्यपरं सामान्यविशेषं 'जातिः' 'भावः' 'सामान्यम्' इत्यादौ स्त्री-पुं-नपुंसकलिङ्गस्य प्रवृत्तिदर्शनात् अव्यापिता च लक्षणस्य, न हि सामान्येष्वपराणि सामान्यानि "निःसामान्यानि सामान्यानि" [ ] इति वैशेषिकसिद्धान्तात्। यत्तु सामान्यस्याप्यपराणि सामान्यानीष्यन्ते वैयाकरणैः—यथोक्तम्—

१० "अर्थजात्यभिधानेऽपि सर्वे जातिविधायिनः।
व्यापारलक्षणा यस्मात् पदार्थाः समवस्थिताः" ॥ [वाक्यप० तृ० का० श्लो० ११]

न हि शास्त्रान्तरपरिदृष्टा जातिव्यवस्था नियोगतो वैयाकरणैरभ्युपगन्तव्या, प्रत्ययाभिधानाऽन्वयव्यापारकार्योन्नीयमानरूपा हि जातयः न हि तासामियत्ता काचित्। अतो यथोदितकार्यदर्शनात् सामान्याधारा जातिः सम्प्रतिज्ञायेत तथाभूतप्रत्यय-शब्दनिबन्धनम्। 'व्यापारलक्षणा' १५ इति अभिधानप्रत्ययव्यापारतो व्यवस्थितलक्षणा इत्यर्थः तदाऽनन्तरोक्तमेव दूषणम्—'सामान्यस्याभावात्' इत्यादि। अपि च, न हि असत्सु शशविषाणादिषु जातिरस्ति वस्तुधर्मत्वात् तस्याः। इति तेषु 'अभाव भाविदाम्प्रयोगो न स्यात्। तस्मादव्यापिनी लिङ्गव्यवस्थेतीच्छारचितशब्दमात्रभाविन्येवेयं लिङ्गत्रयव्यवस्थेति स्थितम्।

सङ्ख्याया अपि वस्तुगतान्वयव्यतिरेकानुविधानाभावो मैसिद्धः। तथाहि'—सा भाविष्ये २० (कथेव) न वास्तवी दारादिष्वसत्यपि वास्तवे भेदे विवक्षावशेनोपकल्पितत्वात्। अन्यथा बहुत्वैकत्वादिसङ्ख्या वस्तुगतभेदाभेदलक्षणा यदि स्यात् तदा 'आपः' 'दाराः' 'सिकताः' 'वर्षाः' इत्याद्यपसत्यपि वस्तुनो भेदे बहुत्वसङ्ख्या कथं प्रवर्तेत? तथा, 'वनम्' 'त्रिभुवनम्' 'जगत्' 'षण्णगरी' इत्यादिष्वसत्यप्यभेदेऽर्थस्यैकत्वसङ्ख्या न व्यपदिश्येत, अतो नासिद्धता हेतोः। नाप्यनैकान्तिकः सर्वस्य सर्वधर्मत्वप्रसङ्गात्, सपक्षे भावाच्च न विरुद्धः।

१-मुच्यते भां० मां० विना। २-कमेयं प-भां० मां०।-कमेक प-वा० बा०।

३ "गोत्वादय इवेष्टानि यदि स्त्रीत्वादयो मताः। सामान्यस्य निरासेन तेऽप्यात्ता एव तादृशाः" ॥

तत्त्वसं० का० ११११ पृ० ३४७। शाब्दरा० स्याद्वादर० पृ० ४०७ प्र० पं० १।

४-भाव स्त्री—भां०।-भावा स्त्रीत्वानाना—भा०। 'भावात्' वि० सं०। "सामान्यविशेषाणां निरासात्"— तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३४८ पं० ३।

५ "जातिमन्तश्च सामान्यमीति वा तेषु संमतम्। न सामान्यानि युज्यन्ते सामान्येनापराणि हि" ॥

तत्त्वसं० का० १११२ पृ० ३४८।

६ वाक्यप० तृ० का० पृ० १० पं० ८। ७ "सर्वे जात्यभिधायिनः"—वाक्यप० तथा तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३४८ पं० ११। ८ शाब्दरा० स्याद्वादर० पृ० ४०७ प्र० पं० ६। ९ [illegible] इत्यतः [illegible]। 'व्यापारलक्षणा' इति"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३४८ पं० ११। १०-[illegible] भा०-वा०।

११-[illegible] वि०। १२ तथा—भा० मां०। १३ प्र० पृ० पं० ५।

१४ "[illegible]" ॥

तत्त्वसं० का० १११[illegible] पृ० ३४[illegible]।

१५ वाक्यप० तृ० का० श्लो० [illegible]। १६ तथापि [illegible]।

१७ "[illegible]" ॥

तत्त्वसं० का० १११० पृ० ३४[illegible]।

१८ [illegible] सामान्यविशेष [illegible]

१९-[illegible] २०-[illegible] २१ [illegible]

२२ [illegible] २३-[illegible] २४-[illegible]

अत्र च कुमारिलो हेतोरसिद्धतां प्रतिपादयन्नाह-दारादिशब्दः कदाचित् जातौ प्रयुज्यते कदाचित् व्यक्तौ; तत्र यदा जातौ तदा व्यक्तिगतां सङ्ख्यामुपादाय वर्तते व्यक्तयश्च बह्व्यो योषितः, यदा तु व्यक्तौ प्रयुज्यते तदा तदवयवयवानां पाणि-पादादीनां बहुत्वसङ्ख्यामादाय वर्तते। वन-शब्देन तु धव-खदिर-पलाशादिलक्षणा व्यक्तयस्तत्सम्बन्धिभूतवृक्षत्वजातिगतसङ्ख्याविशिष्टाः प्रतिपाद्यन्ते तेन 'वनम्' इत्येकवचनं भवति जातिगतैकसंख्याविशिष्टद्रव्याभिधानात्, अथवा धवादि- ५ व्यक्तिसमाश्रिता जातिरेव 'वन'शब्देनोच्यते, तेनैकवचनं भवति जातेरेकत्वादिति।

नन्वेवं 'वृक्षाः' 'घटाः' इत्यादावप्येकवचनमुच्छिन्नं स्यात्, सर्वत्रैवास्य न्यायस्य तुल्यत्वात्। तथाहि-अत्रापि शक्यमेवं वक्तुम्-'जातौ व्यक्तौ वा वृक्षादिश्चेत् प्रयुज्यते' इत्यादि। अथ मतम्-वृक्षादौ व्यक्तेरवयवानां च सङ्ख्याविवक्षा नास्ति; यद्येवं न तर्हि वस्तुगतान्वयाद्यनुविधायिनी सङ्ख्या, विवक्षाया एवान्वय-व्यतिरेकानुविधानात्। ततश्च सैव 'दाराः' इत्यादिषु बहुवचनस्य निबन्धनमस्तु १० भेदाभावेऽप्येकमपि वस्तु बहुत्वेन विवक्ष्यते इति नासिद्धता हेतोः।

यच्चोक्तम्—'वनशब्दो जातिसङ्ख्याविशेषिता व्यक्तीराह' इति,

तत्र, न जातेः सङ्ख्याऽस्ति द्रव्यसमाश्रितत्वात्तस्याः। अथ वैशेषिकप्रक्रिया नाश्रीयते तदा भावे सङ्ख्यायास्तया कथं धवादिव्यक्तयो विशेषिताः सिद्ध्यन्ति? स्यादेतत्, सम्बद्धसम्बन्धात् तत्सम्बन्धतो वा सिद्ध्यन्ति। तथाहि-यदा जातेर्व्यतिरेकिणी सङ्ख्या तदैकत्वसङ्ख्यासम्बद्धया जात्या १५ धवादिव्यक्तीनां सम्बन्धात् पारम्पर्येण तया धवादिव्यक्तयो विशेष्यन्ते; यदा तु जातेरव्यतिरिक्तैव सङ्ख्या तदा साक्षादेव सम्बन्धात् तया विशेष्यन्त इति जातिसङ्ख्याविशेषिताः सिद्ध्यन्ति, असदेतत्; यतो यदि संबद्धसम्बन्धात् सम्बन्धतो वा धवादिव्यक्तिषु वनशब्दस्य प्रवृत्तिस्तदैकोऽपि पादपो 'वनम्' इत्युच्येत प्रवृत्तिनिमित्तस्य विद्यमानत्वात्। तथाहि-यद्यपि धवादयो जाति-सङ्ख्यासम्बन्धादेव 'वनम्' इत्युच्यते नान्यतः, स च सम्बन्धः एकस्मिन्नपि पादपेऽस्तीति किमिति न २० तथोच्येत अथवा 'धवादिव्यक्तिसमाश्रिता' इत्यत्र पक्षे एकस्यापि तरोः 'वनम्' इत्यभिधानं स्यात्। तथाहि-यैवासौ वनशब्देन जातिर्बहुव्यक्त्याश्रिताऽभिधीयते सैवैकस्यामपि धवादिव्यक्तौ व्यवस्थिता; ततश्च वनधियो निमित्तस्य सर्वत्र तुल्यत्वाद् एकत्रापि पादपे किमिति वनधीर्न भवेत्?

---

१ "तत्र व्यक्तौ च जातौ च दारादिश्चेत् प्रयुज्यते" ॥
"व्यक्तेरवयवानां च संख्यामादाय वर्तते। वनशब्दः पुनर्व्यक्तीर्जातिसंख्याविशेषिताः ॥
ब्रवीत्याहाऽथवा जातिं बहुव्यक्तिसमाश्रयाम्"।

श्लो० वा० वन० श्लो० ३१-३२-३३ पृ० ६१७। तत्त्वसं० का० ११९५-११९६ पृ० ३४९।

२-तां न स-भा० हा० वि०। ३-इत्याद्य-वा० मा०। ४ जात्योरे-बा० मा०।

५ "ननु चैतेन विधिना सर्वमेकं वचो हतम्। नान्यत्राऽस्ति विवक्षा चेत् सैवास्त्वस्य निबन्धनम्" ॥

तत्त्वसं० का० ११९७ पृ० ३४९।

६-षिर्नी स-भा० मा०। ७ प्र० पृ० पं० ४ तथा १५।

८ "जातेरपि न संख्याऽस्ति भावे वा तद्विशेषिताः। कथं संबद्धसंबन्धाद् यदि संबन्धतोऽपि वा" ॥

तत्त्वसं० का० ११९८ पृ० ३५०।

९-त्वादि द्रव्यमाश्रित-भा० मा० विना। १० भावत्त-बा० मा०। ११-न्ति तस्यादे-भा० मा० बा० मा० विना। १२-तत्संबन्धसंबन्धात् तत्सं-बा० मा०। -तत्संबन्धात् तत्सं-हा० वि०।

१३ "यद्येवमभिधीयेत वनमेकोऽपि पादपः। बहवोऽपि हि सम्बन्धे संबन्धादेव सोऽस्ति च" ॥

तत्त्वसं० का० ११९९ पृ० ३५०।

१४ संबन्धसं-भा० हा०। १५-त्युच्यते भा० मा० विना। १६-द्यो ध-भा० मा० बा० मा० विना। १७-धोच्यते भा०। १८ अथ ध-हा० बा० विना।

"बहुव्यक्त्याश्रिता या च सैवैकस्यामपि स्थिता। तन्निमित्तस्य तुल्यत्वात् तत्रापि
"अन्वय-व्यतिरेकाभ्यामेवाविदवसतस्ततः। नियमोऽयं विवक्षातो वार्य
तत्त्वसं० का० १ [illegible] ५०।

१९ प्र० पृ० पं० [illegible] पदे भा०।

क्रिया-कालादीनां त्वसत्त्वादेवायुक्तं वस्तुधर्मत्वम्, भवतु वा वस्तुधर्मत्वमेषां [illegible] विम्बलक्षणस्यापोहस्य भ्रान्तैवा(न्तैर्वा)ह्यव्यक्तिरूपत्वेनावसितत्वाद्ध्यवसायवशाद् [illegible] लिङ्ग-सङ्ख्यादिसम्बन्धो भविष्यति, तेन यदुक्तम्—

'व्यक्तेश्चाव्यपदेश्यत्वात् तद्वारेणापि नास्त्यसौ' इति,

५ तदनैकान्तिकम्, संवृतिपक्षे चासिद्धम्—

"व्यक्तिरूपावसायेन यदि वाऽपोह उच्यते ।
तद् लिङ्गाद्यभिसम्बन्धो व्यक्तिद्वारोऽस्य विद्यते" ॥ [तत्त्वसं० का० ११४१] इति ।

'अपोह उच्यते' इति 'शब्देन' इति शेषः, 'तद्' इति तस्मात्, 'अस्य' इत्यपोहस्य ।

'आख्यातेषु न च' इति,

१० अत्र आख्यातेष्वन्यनिवृत्तिर्न सम्प्रतीयते इत्यसिद्धम् । तथाहि-जिज्ञासिते कस्मिंश्चिदर्थे बुद्धि(द्धे)निवेशाय शब्दः प्रयुज्यते व्यवहर्तृभिः न व्यसनितया; तेनाभीष्टार्थप्रतिपत्तौ सामर्थ्यादनभीष्टव्यवच्छेदः प्रतीयत एव, अभीष्टानभीष्टयोरन्योन्यव्यवच्छेदरूपत्वात् । सर्वमेवाभीष्टं यदि स्यात् तदा प्रतिनियतशब्दार्थो न प्राप्नोति इति या च कस्यचिदर्थस्य परिहारेण श्रोतुः क्वचिदर्थे प्रवृत्तिः सा न प्राप्नोति; तस्मात् 'सर्वमेवाभीष्टम्' इत्येतदयुक्तम्, अतः 'पचति' इत्यादिष्वप्यन[illegible]

१५ भीष्टव्यवच्छेदः सामर्थ्यात् स्फुटमवगम्यत एव—

"तथाहि-पचतीत्युक्ते नोदासीनोऽवतिष्ठते ।
भुङ्क्ते दीव्यति वा नेति गम्यतेऽन्यनिवर्तनम्" ॥ [तत्त्वसं० का० ११४१]

तेन 'पर्युदासरूपं हि निषेध्यं तत्र न विद्यते' इति यदुक्तम् तदसिद्धम् ।

यच्च—'पचतीत्यनिषिद्धं तु स्वरूपेणैव तिष्ठति' । इति ।

२० तत्र स्ववचनव्याघातः । तथाहि-'पचति' इत्येतस्यार्थं 'स्वरूपेणैव' इत्यनेनावधारणेनान्यनि[illegible]

---

१ पृ० १९७ पं० २८ तथा ४४ ।

"क्रिया-कालादियोगोऽपि पूर्वमेव निराकृतः । तस्मात् सांकेतिका एते न व्यक्तिनापि भाविनः" ॥
तत्त्वसं० का० ११४१ पृ० ३११

२-थापि चेति वि-भां० मां० ।-थापि विति वि-आ० हा० वि० । ३ भ्रान्तिर्वा-[illegible] "भ्रान्तैर्वाह्यव्यक्तिरूपत्वेन"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३५१ पं० ८ । ४ पृ० १९० पं० ४४-पृ० [illegible] ५ 'अपोह उच्यते' अत्र [illegible] । ६-ति विशेषः भां० मां० वा० बा० । ७ पृ० १९८ पं० [illegible] ८ इति नि-वा० बा० विना । ९ जिज्ञासते आ० ।

१० "अभिप्रेते निवेशार्थं बुद्धेः शब्दः प्रयुज्यते । अनभीष्टपरित्यागः सामर्थ्यात् [illegible]" ॥
तत्त्वसं० का० ११४४ पृ० ३११

"[illegible]"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३५१ पं० २० । ११ यदि च स्या आ० । यदीदं स्या-[illegible] 'यदीदं स्या'-वि० मु० ।

"[illegible]" ॥

१२ "[illegible]"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३५१ पं० २१ । [illegible]

[illegible]

१७ [illegible]

[illegible]

रूपं दर्शयता 'पचति' इत्येतस्यान्यरूपनिषेधेनात्मस्थितिरिति दर्शितं भवति, अन्यथा 'स्वरूपेणैव' इत्येतदवधारणं भवत्प्रयुक्तमनर्थकं स्यात् व्यवच्छेद्याभावात् ।

'साध्यत्वप्रत्ययश्च' इति,

अत्रापि येऽपोहो भवता निरु(रु)पाख्यस्वभावतया गृहीतस्तत्कथमिदमुच्यते 'निष्पन्नत्वात्' इति, न ह्याकाशोत्पलादीनां काचिदस्ति निष्पत्तिः सर्वोपाख्याविरहलक्षणत्वात् तेषाम् । स्यादेतत् ५ यद्यप्यसौ 'निरुपाख्यः परमार्थतस्तथापि भ्रान्तैः प्रतिपत्तृभिर्बाह्यरूपतयाऽध्यवसितत्वाद्सौ सोपाख्यत्वेन ख्याति; ननु यद्यसौ सोपाख्यत्वेन ख्याति तथापि किमत्र प्रकृतार्थानुकूलं जातम्? वस्तुभि-

[illegible]

[illegible] १०

यदपि 'विध्यादावर्थराशौ च नान्यापोहनिरूपणम्' इति परेणोक्तम्,

तत्र विध्यादेरर्थस्य निषेध्याद्पि व्यावृत्ततयाऽवस्थितत्वात् तत्प्रतिपत्तौ सामर्थ्यान्निर्विवक्षितं नास्तितादि 'निषिध्यत इत्यस्त्येवात्र 'अन्यापोहनिरूपणम्' ।

'नञश्चापि नञा युक्तौ' इति,

अत्रापि— १५

"नासौ न पचतीत्युक्ते गम्यते पचतीति हि ।
औदासीन्यादियोगश्च तृतीये नञि गम्यते" ॥
"तुर्ये तु तद्विविक्तोऽसौ पचतीत्यवसीयते ।
तेनात्र विधिवाक्येन सममन्यनिवर्तनम्" ॥ [तत्त्वसं० का० ११५७-११५८]

'तुर्ये' इति चतुर्थे "चतुरश्छयतौ आद्यक्षरलोपश्च" [पाणि० अ० ५ पा० २ सू० ५१ वार्ति०२०

१-त सामान्यरू-भा० मा० । २ पृ० १९८ पं० ९ तथा २९ ।

३ "निष्पन्नत्वमपोहस्य निरुपाख्यस्य कीदृशम् । गगनेन्दीवरादीनां निष्पत्तिर्नहि काचन" ॥
तत्त्वसं० का० ११५० पृ० ३५२ ।

४ पृ० १९८ पं० ११ तथा २१ ।

५ "वस्त्विवाध्यवसायाचेत् सोपाख्यत्वेन भात्यसौ । ततः किं तुल्यधर्मत्वं वस्तुभिश्चास्य गम्यते" ॥
तत्त्वसं० का० ११५१ पृ० ३५२ ।

६ निरुपा-भा० मा० विना । ७ भ्रान्तिः भा० मा० विना । ८ "सोपाख्यत्वेन भातीति । यदि नामासौ सोपाख्यत्वेन भाति तथापि"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३५२ पं० ३-४ । ९ ख्यातेर्निष्पन्न इति भा० मा० विना । "ख्यातो निष्पन्न इव"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३५२ पं० ६ । १०-नं निष्पन्नत्वाद्सौ यदेवं भा० मा० विना । "इति सिद्धं निष्पन्नत्वादिति वचनम् । यद्येवम्"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३५२ पं० ६ ।

११ "साध्यत्वप्रत्ययस्तस्मात् तथाभूतादिरूपणम् । वस्तुभिस्तुल्यरूपत्वात् तन्निमित्तं प्रसज्यते" ॥
तत्त्वसं० का० ११५२ पृ० ३५२ ।

१२ भवत्येव भा० मा० विना । भवतेव वि० सं० । "भवतैव साध्यत्वप्रत्ययस्य"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३५२ पं० ८ । १३-मित्यमु-हा० वि० ।-मित्यत्वमु'-वि० सं० । १४ पृ० १९८ पं० १२ तथा २९ । १५-यथार्थ-रा-भा० मा० । १६ पृ० १९८ पं० १३ तथा ३२ ।

१७ "विध्यादावर्थराशौ च नास्तितादि निषिध्यते । सामर्थ्यात्तु तु शब्देन यदेव न विवक्षितम्" ॥
तत्त्वसं० का० ११५३ पृ० ३५३ ।

१८ "निषेध्यादिव्यावृत्ततया"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३५३ पं० १८ । १९-र्थादिवि-भा० मा० । २० निषेध्य-भा० मा० । २१ पृ० १९८ पं० १४ तथा पृ० ३१ ।

२२ "नञश्चापि नञा युक्तावपोहस्यादृशो भवेत् । तच्चाद्वयसद्भावे शब्दाः संप्रतीयते" ॥
"नञा योगे नञो ह्यर्थो गम्यते कस्यचित् विधिः । तृतीयेन नञा तस्य विरहः प्रतिपाद्यते" ॥
"निषेधाभावपरत्वस्य तुरीयो यः प्रयुज्यते । तस्मिन् विवक्षिते तेन ज्ञाप्यतेऽन्यनिवर्तनम्" ॥
तत्त्वसं० का० ११५४-११५५-११५६ पृ० ३५३ ।

२३ शाकटा० स्याद्वाद० पृ० ४०७ द्वि० पं० १२-१३ । २४ "वेदो चउह य" हेम० अ० ८ पा० १ सू० १९
स० टी० २९

सिद्धान्त० पृ० २९९] इत्यनेन पूरणार्थे 'यत्'प्रत्ययविधानात्। 'तद्विषिकोऽयं' इति [illegible] 'द्विविधि(का:), 'विधिवाक्येन सम्बन्धनिवर्तनम्' इति यथा 'पचति' इत्यादौ निषिवाक्ये [illegible] दौदासीन्यादिनिवृत्तिर्गम्यते तथा द्वितीयेऽपि नमि इति सिद्धमवान्तरनिर्वचनम्। [illegible] नञ्समनुदृष्टोदाहरणम्।

५ 'चान्दीनां नञ्योगो नास्ति' इति, अत्र—

"समुच्चयादिर्थार्थः कश्चिच्चादेरभीप्सितः।
तदन्वयस्तिङन्तादेर्भवेत् तेन त्वपोहनम्" ॥ [[illegible] का० ११५९]

[illegible] 'चादेःस्य तिङन्तोऽर्थः', 'अभिधानस्य पदार्थान्तरपदार्थस्य [illegible] [illegible], 'तुशब्दस्य निषेधनम्, पदकारकादारणनिलादेर्यदृशात्। 'तदन्वय' इति
१० [illegible], 'तेन' इति वाक्यिता।

'[illegible] न शक्यते' इति,

[illegible]

[illegible]

'[illegible] न च निरूप्यते' इति,

[illegible]

अत, तस्माद् भवदभिमतो जात्यादिलक्षणो विधिरूपः शब्दार्थः परमार्थतोऽवसीयते जात्यादेर्निषिद्धत्वात्।

"किन्तु विरर्थकसाध्यसाद् विकल्पो जायते ध्वनेः ।
पश्चादपोहशब्दार्थनिषेधे जायते मतिः" ॥ [तत्त्वसं० का० ११६४]

येवमपोहशब्दादपोहशब्दार्थनिषेधे मतिर्जायते इतीष्यते न तर्ह्यपोहशब्दार्थोऽभ्युपगन्तव्यः तस्य निषिद्धत्वात्, असदेतत्। ५

"स त्वसंवादकस्ताद्दग्वस्तुसम्बन्धहानितः ।
न शाब्दाः प्रत्ययाः सर्वे भूतार्थाध्यवसायिनः" ॥ [तत्त्वसं० का० ११६५]

'सः' इति अनन्यापोहशब्दादिः, 'असंवादकः' इति न संवदतीत्यसंवादकः, न विद्यते वा(वा) संवादो (संवादोऽस्येत्यसंवा)दकः। कस्मात्? 'वस्तुसम्बन्धहानितः' तथाभूतवस्तुसम्बन्धाभावात् पूर्वं हि जात्यादिलक्षणस्य शब्दार्थवस्तुनो निषिद्धत्वात्। यद्येवं तर्हि कथमनन्यापोहशब्दादिभ्योऽ- १० पोहशब्दार्थनिषेधे मतिरुपजायत इति, उच्यते, 'वितथविकल्पाभ्यासवासनाप्रभवतया हि केचन शाब्दाः प्रत्यया असद्भूतार्थनिवेशिनो जायन्त एव इति न तद्वशाद् वस्तूनां सदसत्ता सिद्ध्यति।

यैश्च 'प्रमेय-ज्ञेयशब्दादेः' इति,

अत्र केंस्य प्रमेयादिशब्दस्यापोह्यं नास्तीत्यभिधीयते? यदि तार्थैर्वाक्यस्थप्रमेयादिशब्दमाभिस्योच्यते तदा सिद्धसाध्यता, केवलस्य प्रयोगाभावादेव निरर्थकत्वात् यतः श्रोतृजनानुग्रहाय प्रेक्षा- १५ वद्भिः शब्दः प्रयुज्यते न व्यसनितया, न च केवलेन प्रयुक्तेन श्रोतुः कश्चित् सन्देह-विपर्यासनिवृत्तिलक्षणोऽनुग्रहः कृतो भवेत्। तथाहि-यदि श्रोतुः कचिदर्थे समुत्पन्नौ संशय-विपर्यासौ निवर्त्य "निस्सन्दिग्धप्रत्ययमुत्पादयेत् प्रतिपादकः, एवं तेनास्यानुग्रहः कृतो भवेत् नान्यथा। न च केवलेन शब्देन प्रयुक्तेन तथाऽनुग्रहः शक्यते कर्तुम्, तस्मात् संशयादिनिवर्तने निश्चयोत्पादने च श्रोतुरनुग्रहात् शब्दप्रयोगसाफल्यमिति वाक्यस्थस्यैवास्य प्रयोगैः। अथ वाक्यस्थस्यैव ज्ञेयादिशब्दमधि- २० कृत्योच्यते, तद् असिद्धम्, तत्र हि वाक्यस्थेन प्रमेयादिशब्देन यदेव मूढमतिभिः संशयस्थानमिष्यते

---

१ "अनन्यापोहशब्दादौ न विधिर्व्यवसीयते । परैरभिमतः पूर्वं जात्यादेः प्रतिषेधनात्" ॥
तत्त्वसं० का० ११६३ पृ० ३५५।

२-रूपश-भां० विना। ३ पृ० १५४ पं० २४। ४-ध्यवसाय्यसाद्रि-भां० मां०। ५ यद्यनपोहशब्दार्थनिषेधे आ० हा० वि०। यद्यन्यपोहशब्दार्थनिषेधे वा० बा०। "यद्यपोहशब्दार्थनिषेधे मतिर्जायते"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३५५ पं० २०। ६ सर्वेऽसं-भा०। ७-दक इति न संवादकः कस्मात् आ० हा०। ८ दकः कस्मात् वा० बा० विना। "न संवदतीत्यसंवादकः, न विद्यते वा संवादोऽस्येत्यसंवादकः"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३५५ पं० २४। ९ वितथाविक-वा० बा०। "वितथविकल्पवासनावशात् तत्र तत्र विधायकविकल्पकमेणो(णा)न्यापोहनिषेधप्रतिप्रवृत्तः"-शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०८ प्र० पं० ६। १० यच्च ज्ञेय-प्रमेयशब्दा-भां० मां० वा० बा० विना। "यदपि ज्ञेय-प्रमेयादिशब्दानां न किञ्चिदपोह्यमस्ति"-शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०८ प्र० पं० ७। ११ पृ० १९९ पं० ४ तथा २१।

१२ "प्रमेय-ज्ञेयशब्दादौ यस्याऽपोह्यं न विद्यते । न ह्यसौ केवलोऽकाण्डे प्रेक्षावद्भिः प्रयुज्यते" ॥
तत्त्वसं० का० ११६६ पृ० ३५६।

१३-यद् वाक्यस्थप्र-आ० हा० वि०। १४-वाक्यार्थप्र-वा० बा०। १५-वलप्रयोगा-भां० मां०।

१६ "किन्त्वारेक-विपर्यासंसंभवे सति कस्यचित् । कचित् तद्विनिवृत्त्यर्थं धीमद्भिः स प्रयुज्यते" ॥
"निस्संदेहविपर्यासप्रत्ययोत्पादनादतः । तेनैव ते प्रयुक्तेन साफल्यमनुभूयते" ॥
तत्त्वसं० का० ११६७-११६८ पृ० ३५६।

१७-पर्ययौ भां० मां०। १८ निस्संदिग्धं प्र-भां० मां०। १९-वर्तनेन नि-भां० मां०। २०-स्थस्यैव प्र-भां० मां० वा० बा० विना। २१-गः आपद्या-भां० मां०। २२-कयस्तुमेव आ० हा० वि०।

२३ "यद् तत्र जडचेतोभिराशङ्कास्पदमिष्यते । तदेव क्षिप्यते तेन विकल्पोत्तरणाऽन्यथा" ॥
"किञ्चिज्ज्ञायमानोऽर्थो विमर्शं परिपृच्छति । अनात्संस्कारकं शब्दं शृण्वन् वा सम्भवी कथम्" ॥
"चक्षुर्ज्ञानादिविज्ञेयं रूपादीति यदुच्यते । तेनाऽऽपोहितनेतादि केनचित् प्रतिक्षिप्यते" ॥
"न चक्षुराश्रितेनैव रूपं नीलादि वेद्यते । किन्तु श्रोत्राश्रितेनापि विलिनैकेन चेतसा" ॥
तत्त्वसं० का० ११६९-११७०-११७१-११७२ पृ० ३५६-३५७।

२४-मतिभिः संशयास्था-वा० बा०। -मतिभिरशङ्कास्था-मां०।

तदेव निवर्त्यत इत्यतोऽसिद्धमेतत् 'प्रमेयादिशब्दानां निवर्त्यं नास्ति' इति; अन्यथा यदि श्रोता न कश्चिदर्थे संशेते तत् किमिति परस्मादुपदेशमपेक्षते? निश्चयार्थी हि परं पृच्छति अन्यथोन्मत्तः स्यात्। यदि नाम श्रोतुराशङ्कास्थानमस्ति तथापि शब्देन तन्न निवर्त्यत इत्येतच्च न वक्तव्यम्, श्रोतृसंस्कारायैव शब्दानां प्रयोगात् तदसंस्कारकं यदतो वक्तुः—अन्यथा—उन्मत्ततापसक्तिः। तथाहि-
५'किं[3] क्षणिकाऽनात्मादिरूपेण ज्ञेया भावाः, आहोस्विन्न' 'किं सर्वज्ञचेतसा ग्राह्याः उत न' इत्यादि संशयोद्भूतौ 'क्षणिकत्वादिरूपेण ज्ञेयाः सर्वधर्माः' तथा 'सर्वज्ञज्ञानविज्ञेयाः' इतिसंशयव्युदासार्थं शब्दाः प्रयुज्यन्त इति। यदि(द)क्षणिकत्वाऽज्ञेयत्वादि समारोपितं तद् निवर्त्यते, क्षणिकत्वादिरूपेण तेषां प्रमाणसिद्धत्वात्। अथ 'किमनित्यत्वेन शब्दाः प्रमेयाः' इति 'आहोस्विन्न' इति प्रस्तावे 'प्रमेयाः' इति प्रयोगे प्रकरणानभिज्ञस्यापि प्रतिपत्तुः 'प्रमेयाः' इति केवलं शब्दश्रवणात् प्लवमानरूपा शाब्दी
१० दिबुद्धिरुपजायत एव। तद् यदि केवलस्य शब्दस्यार्थो नास्त्येव तत् कथमर्थप्रतिपत्तिर्भवति? नैवं केवलशब्दश्रवणादर्थप्रतिपत्तिः "किमिति वाक्येपूपलब्धस्यार्थवतः शब्दस्य सादृश्येनापहृतबुद्धेः केवलशब्दश्रवणादर्थप्रतिपत्त्यभिमानः। तथाहि-येष्वेव वाक्येषु 'प्रमेय'शब्दमुपलब्धवान् श्रोता तदर्थेष्वेव सा बुद्धिरप्रतिष्ठितार्था प्लवमानरूपा समुपजायते, तच्च घटादिशब्दानामपि तुल्यम्। तथाहि-'किं[13] घटेनोदकमानेष्यामि उताञ्जलिना' इति प्रयोगे प्रस्तावानभिज्ञस्य यावत्सु वाक्येषु तेन
१५ 'घटेन' इति प्रयोगो दृष्टस्तावत्स्वर्थेषु आकाङ्क्षावती पूर्ववाक्यानुसारादेव प्रतिपत्तिर्भवतीति घटादिशब्दा (शब्दा इव) विशिष्टार्थवचनाः प्रमेयादिशब्दाः।

यदुक्तम्—'अपोहकल्पनायां च' इत्यादि,

तत्र, यैस्त्वेव ह्यध्यवसायवशाच्छब्दार्थत्वेन कल्पितं यद् विवक्षितं नायस्तु; तेन तत्प्रतीतौ सामर्थ्यादविवक्षितस्य व्यावृत्तिरधिगम्यत एवेति नाव्यापिनी शब्दार्थव्यवस्था। यदेव च मूढमतेः
२० राशङ्कास्थानं तदेवाधिकृत्योक्तमाचार्येण—

"ज्ञे(अज्ञे)यं कल्पितं कृत्वा तद्व्यवच्छेदेन "ज्ञेयेऽनुमानम्" [हेतु०] इति।

१-वर्तेत इ-भां० मां०। २ श्रोतुः सं-भां० मां०।

३ "क्षणिकत्वादिरूपेण वि (किं) ज्ञेया इति विभ्रमे। सर्वज्ञज्ञानविज्ञेया धर्माश्चैते भवन्ति किम्"? ॥
अभावा अपि किं ज्ञेया न ज्ञानं जनयन्ति ये। इत्यादिविभ्रमोद्भूतौ विज्ञेयपदमुच्यते" ॥
तत्त्वसं० का० ११७३-११७४ पृ० ३५७।

४-ब्दाः युज्य-भां० मां०। ५ यदक्षणिकत्वा-वि० सं०। "अत्र यदक्षणिकत्वादिना ज्ञेयत्वादिरूपमारोपितम्"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३५८ पं० ३। "'क्षणिकत्वेन ज्ञेया भावा' इत्यादिवाक्यस्थेन तेन क्षणिकत्वादिनाऽज्ञेयत्वादेः समारोपितस्य व्यावर्तनात्"-शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०८ प्र० पं० ९। ६-वर्तते वा० बा०।

७ "तादृग् ज्ञेयत्वमस्ते(स्त्ये)षां क्षणिकत्वादिसाधनात्। ज्ञेयोऽभावोऽपि म[illegible]त्या(स्या)[illegible]" ॥
तत्त्वसं० का० ११७५ पृ० ३५८।

८-इति आहोस्विन्न भां० मां०।-इति अहोस्विन्न हा० वि०।-इति अहोस्विन्न वा० बा०। ९-प्रयोग प्र वा० बा० भां० मां० विना। "इति प्रस्तावे 'प्रमेया' इति प्रयोगे प्रकरणानभिज्ञस्यापि प्रतिपत्तुः केवलशब्दश्रवणात् प्लवमानरूपा शाब्दी धीः"-शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०८ प्र० पं० १०। १०-घटशब्द-भां०।

११ "प्रमेय-ज्ञेयशब्दादेः प्रतिपत्तिनिमित्तताम्। इत्थं वाक्यस्थितस्यैव दृष्ट्वा कालान्तरेऽपि" ॥
"केवलस्योपलम्भे या प्रतीतिरुपजायते। प्लवमाना[illegible]र्थभेदेषु सा तद्वाक्यानुसारतः" ॥
"घटादिभ्योऽपि शब्देभ्यः सादृश्येन च तादृशी। तस्मात् घटादिशब्देन ज्ञेयादिर्[illegible] समः" ॥
तत्त्वसं० का० ११७६-११७७-११७८ पृ० ३५८।

१२ "किन्तु"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३५८ पं० २२। १३ शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ४०८ प्र० पं० ११। १४-यावत्सु-हा० वि०। १५ "पूर्ववाक्यानुसारेण प्रतीतिर्भवति (इति)। तस्माद् यथा घट(घटा)दिशब्दा[illegible] [illegible] प्रमेयादिशब्दा अपि"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३५८ पं० २७। १६-शब्दार्थ-वा० बा०। १७ पृ० १९९ पं० १[illegible]।

१८ "[illegible]" ॥
"[illegible]" ॥
तत्त्वसं० का० ११७९-११८० पृ० ३५९।

१९-यदिष्टं तदतु वा० बा० भां० मां० विना। २० ज्ञेयानु-वा० बा०। २१ पृ० १९९ पं० [illegible]

'ज्ञानाकारनिषेधाच्च' इत्यादौ
ज्ञानाकारस्य स्वसंवेदनप्रत्यक्षसिद्धत्वात् कथमभावः? तथाहि—स्वप्नादिषु अर्थमन्तरेणापि निरालम्बनमगृहीतार्थाकारसमारोपितं ज्ञानमागोपालमतिस्फुटं स्वसंवेदनप्रत्यक्षसिद्धम्। न च देश-कालान्तरावस्थितोऽर्थस्तेन रूपेण संवेद्यत इति युक्तं वक्तुम्, तस्य तद्रूपाभावात्। न चान्येन रूपेणान्यस्य संवेदनं युक्तम् अतिप्रसङ्गात्। किञ्च, अवश्यं ग्राह्यदर्शनस्वात्मगतः कश्चिद् विशेषोऽर्थकृतोऽभ्युपगन्तव्यः येन बोधरूपतासाम्येऽपि प्रतिविषयं 'नीलस्येदं संवेदनम् न पीतस्य' इति विभागेन विभज्यते ज्ञानम्, तदभ्युपगमे च सामर्थ्यात् साकारमेव ज्ञानमभ्युपगतं स्यात्, आकारव्यतिरेकेणान्यस्य स्वभावविशेषस्यैवावधारयितुमशक्यत्वात्, अतो भवता 'स्वभावविशेषः' इति स एव शब्दान्तरेणोक्तः अस्माभिस्तु 'आकारः' इति केवलं नास्ति विवादः।

'एवमित्थम्' इत्यादावपि 'एवमेतच्चैवम्' इति वा 'प्रकारान्तरसमारोपितमेवम्' इत्यादिशब्दैरेवं विधीयमानं स्फुटतरमवसीयते" चेति नाव्यापिता शब्दार्थव्यवस्थायाः। एवं कुमारिलेनोक्तं दूषणं प्रतिविहितम्।

[उद्द्योतकरोक्तानामाक्षेपाणां प्रतिविधानम्]

इदानीमुद्द्योतकरेणोक्तं प्रतिविधीयते-तत्र यदुक्तम्—

'सर्वशब्दस्य कथमर्थो व्यवच्छेदः प्रकल्प्यते' इति,

अत्रापि शेषादिपदवत् केवलस्य सर्वशब्दस्याप्रयोगात् वाक्यस्थस्यैव नित्यं प्रयोग इति यदेव मूढमतेराशङ्कास्थानं तदेव "निवर्त्यमस्ति। तथाहि—

" 'सर्वे धर्मा निरात्मानः' 'सर्वे वा पुरुषा गताः'।
सामस्त्यं गम्यते तत्र कश्चिदंशस्त्वपोह्यते" ॥ [तत्त्वसं० का० ११८६]

कोऽसावंशोऽपोह्यतेऽत्र इति चेत्, उच्यते—

"केचिदेव निरात्मानो बाह्या इष्टा घटादयः।
गमने केचिदेवैते प्रान्तैस्तद्विनिवर्त्यते" ॥ [तत्त्वसं० का० ११८७]

'एकावयवधर्मे' इत्यादावपि

यदि हि सर्वस्याङ्गस्य प्रतिषेधो वाक्यस्थे सर्वशब्दे विवक्षितः स्यात् तदा स्वार्थोऽपोह्यः प्रसज्यते यावता यदेव मूढधिया शङ्कितं तदेव निषिध्यत इति कुतः स्वार्थापवादित्वदोषप्रसङ्गः? एवं द्व्यादिशब्देष्वपि वाच्यम्।

यच्चोक्तम्—'किं भावोऽथाभावः' इत्यादि,

---

१ पृ० १९९ पं० १४ तथा ३२। २-स्वप्रत्ययसि-भां० मो०।
३ "ज्ञानाकारनिषेधस्तु [illegible] । [illegible]" ॥
[illegible] । [illegible]" ॥
"अस्माभिस्तु आकार [illegible] । [illegible]" ॥
तत्त्वसं० का० ११८१-११८२-११८३ पृ० ३५१।
४-प्रमान [illegible] । ५ स्तमभिस्तु भां० मो०। स्तमितिस्तु-भां०। -स्तमि [illegible]। ६-सामये ति प्रति-[illegible]। सास्येति [illegible]। ७-भज्यते भां० मो०। ८-पदत्वादि भां० मो० विना। [illegible] एवमित्यादा भां० मो०। [illegible] १९९ पं० १८ तथा [illegible]।
११ [illegible] । [illegible] प्रकारान्तरलक्षणम् ॥
तत्त्वसं० का० ११८४ पृ० ३६०।
[illegible] प्रकारान्तर [illegible] पृ० [illegible]। १२ [illegible] भां० मो०। १३ पृ० २०० पं० [illegible] तथा २१ [illegible]। १४-[illegible] प्रकल्प भां०। [illegible] प्रकल्प [illegible]।
१५ [illegible] । [illegible] ॥
तत्त्वसं० का० ११ [illegible] पृ० ३६०।
१६ निवर्त्य-[illegible]। १७ [illegible] १८ [illegible] भां०। १९ पृ० २०० पं० ५ तथा २१। २० [illegible] । [illegible]' ॥
तत्त्वसं० का० ११८८ पृ० ३६०।
२१ एव द्व्यादि-भां० मो०। एवमद्व्यादि भां० मो० [illegible]। २२ पृ० २०० पं० ११ तथा २६।

विपर्ययेऽनुपलम्भात् अशक्यसमयत्वात् अनन्यभाक्त्वाच्चेति। पूर्वं स्वलक्षणादौ सङ्केतास[illegible]
सङ्केतवैफल्यस्य च प्रसाधितत्वाच्च हेतोः सन्दिग्धविपक्षव्यतिरेकता।

अथ यथा स्वलक्षणादौ सङ्केतासम्भवः वैफल्यं च तथाऽपोहपक्षेऽपि, ततश्चाकृतसम[illegible]
तन्मात्रद्योतकत्वमपि शब्दानां न युक्तमित्यनैकान्तिकता प्रथमहेतोः। तथाहि–न प्रतिबिम्बात्म[illegible]
५ पोहः वक्तृ-श्रोत्रोरेकः सिद्ध्यति, न ह्यन्यदीयं ज्ञानमपरोऽर्वाग्दर्शनः संवेदयते प्रत्यात्मवेद्यत्वा[illegible]
ज्ञानस्य, अज्ञानव्यतिरिक्तश्च परमार्थतः प्रतिबिम्बात्मलक्षणोऽपोहः, ततश्च वक्तृ-श्रोत्रोरेकस्य [illegible]
विषयस्यासिद्धेः कुत्र सङ्केतः क्रियेत गृह्येत वा? न ह्यसिद्धे वस्तुनि वक्ता सङ्केतं कर्तुमीशः,
श्रोता ग्रहीतुम् अतिप्रसङ्गात्। तथाहि–श्रोता यत् प्रतिपद्यते स्वज्ञानारूढमर्थप्रतिबिम्बकं न
वक्ता संवेद्यते यच्च वक्त्रा संवेद्यते न च तत् श्रोत्रा; द्वाभ्यामपि स्वायमासस्यैव संवेदनात्, [illegible]
१० र्थक्यं च तत्र सङ्केतस्य। तथाहि–यत् सङ्केतकाले प्रतिबिम्बकमनुभूतं श्रोत्रा वक्त्रा वा न तद् [illegible]
हारकालेऽनुभूयते तस्य क्षणक्षयित्वेन चिरनिरुद्धत्वात् यच्च व्यवहारकालेऽनुभूयते न तद् स[illegible]
काले दृष्टम् अन्यस्यैव तदानीमनुभूयमानत्वात्, न चान्यत्र सङ्केतादन्येन व्यवहारो युक्तः अ[illegible]
प्रसङ्गात्, असदेतत्; यतो न परमार्थतो ज्ञानाकारोऽपि शब्दानां वाच्यतयाऽभीष्टः येन
सङ्केतासम्भवो दोषः प्रेर्यते; यतः सर्व एवायं शाब्दो व्यवहारः स्वप्रतिभासानुरोधेन तैमिरिक[illegible]
१५ द्विचन्द्रदर्शनवद् भ्रान्त इष्यते, केवलमर्थशून्याभिजल्पवासनाप्रबोधाच्छब्देभ्योऽर्थप्रतिबिम्बकमा[illegible]
रूपमात्रोत्पादनात् तत्प्रतिबिम्बकं शब्दानां वाच्यमित्यभिधीयते जननात् न त्वभिधेयतया। [illegible]
यद्यपि स्वस्यैवाभासस्य वक्तृ-श्रोतृभ्यां परमार्थतः संवेदनम् तथापि तैमिरिकद्वयस्येव भ्रान्तिबीज[illegible]
तुल्यत्वात् द्वयोरपि वक्तृ-श्रोत्रोर्बाह्यार्थव्यवसायः तुल्य एव। तथाहि–वक्तुरयमभिमा[illegible]
वर्तते 'यमेवाहमर्थं प्रतिपद्ये तमेवायं प्रतिपाद्यते' एवं श्रोतुरपि योज्यम्। एतावताऽयमभिमानो व[illegible]
२० वक्तृ-श्रोत्रोः परस्परं विदितम् इति न वाच्यम्, यतो यदि नाम परमार्थतो न विदितम् तथा[illegible]
भ्रान्तिबीजस्य तुल्यत्वादस्त्येव परमार्थतः स्वसंविदितं प्रतिबिम्बकम्। स्वप्रतिभासानुरोधेन [illegible]
तैमिरिकद्वयवद् भ्रान्त एव व्यवहारोऽयमिति निवेदितम्। तेनैकार्थाध्यवसायवशात् सङ्केत[illegible]
युपपन्न एव न चाप्यानर्थक्यं सङ्केतस्य, सङ्केतव्यवहारकालव्यापकस्य (स्वं) प्रतिबिम्बे वक्तृ-श्रो[illegible]
रध्यवसायात् न परमार्थतः। यदुक्तम्—

२५ "व्यापैकत्वं च तैस्तेषु गिरामाध्यवसायिकम्।
मिथ्यावभासिनो ह्येते प्रत्ययाः शब्दनिर्मिताः" ॥ [तत्त्वसं० का० १२१२]

ततः स्थितमेतद् न शब्दस्याकल्पितोऽर्थः सम्भवति।

---

१ पृ० १०४ पं० २१ ।–पूर्वम्–आ० बा० बा० विना।

२ "ननु चास्तेऽपोहेऽपि सर्व सङ्केतस्मरणः। [illegible] ॥
"[illegible]" ॥

[illegible]

[संविद्वपुरन्यापोहवादिप्रज्ञाकरमतस्य उपन्यासः]

अपरस्त्वन्यथा प्रमाणयति—इह खलु यद् यत्र प्रतिभाति तद् तस्य विषयः, यथाऽक्षजे संवेदने परिस्फुटं प्रतिभासमानवपुरर्थात्मा नीलादिस्तद्विषयः, शब्द-लिङ्गान्वये च दर्शनप्रसवे बहिरर्थस्वतत्त्वप्रतिभासरहितं स्वरूपमेव चकास्ति तत् तदेव तस्य विषयः। पराकृतबहिरर्थस्पर्शो च संविद्वपुरन्यापोहः वस्तुनि शब्द-लिङ्गवृत्तेरयोगात् । तथाहि–जातिर्वा तयोर्विषयः, व्यक्तिर्वा तद्विशिष्टा ? तत्र न तावदाद्यः पक्षः, जातेरेवासम्भवात्। तथाहि–दर्शने व्यक्तिरेव चकास्ति, पुरः परिस्फुटतयाऽसाधारणरूपानुभवात्। अथ साधारणमपि रूपमनुभूयते 'गौर्गौः' इति, तदसत्, शाबलेयादिरूपविवेकेनाऽप्रतिभासनात्। न च शाबलेयादिरूपमेव साधारणमिति शक्यं वक्तुम्, तस्य प्रतिपत्तिव्यक्ति(प्रतिव्यक्ति)भिन्नरूपोपलम्भात्। तथा च पराकृतमिदम्—

"सर्ववस्तुषु बुद्धिश्च व्यावृत्त्यनुगमात्मिका ।
जायते द्व्यात्मकत्वेन विना सा च न युज्यते" ॥
"न चाप्यन्यतरा भ्रान्तिरुपचारेण चेष्यते ।
दृढत्वात् सर्वथा बुद्धेर्भ्रान्तिस्तद् भ्रान्तिवादिनाम्" ॥ [श्लो० वा० आकृ० श्लो० ५-७] इति ।

'द्व्यात्मिका बुद्धिः' इति यदीन्द्रियबुद्धिमभिप्रेत्योच्यते तदयुक्तम्, तस्या असाधारणरूपत्वात्, नहि द्वयोर्बहिर्ग्राह्याकारतया परिस्फुटमुद्भासमानयोस्तदभिन्नं भिन्नं वा दर्शनारूढं साधारणं रूपमाभाति । अथ कल्पनाबुद्धिर्द्व्याकारा अभिधीयते । तथाहि–यदि नाम अपास्तकल्पने दर्शने न जातिरुद्भाति कल्पना तु तामुल्लिखन्ती व्यवसीयते 'गौर्गौः' इति, एतदप्यसत्, कल्पनाज्ञानेऽपि जातेरनवभासनात्। तथाहि–कल्पनाऽपि पुरः परिस्फुटमुद्भासमानं व्यक्तिस्वरूपं व्यवस्यन्ती हृदि वाभिजल्पाकारं प्रतीयते, न च तद्व्यतिरिक्तः वर्णाकृत्यक्षराकारशून्यः प्रतिभासो लक्ष्यते वर्णादिस्वरूपरहितं च जातिस्वरूपमभ्युपगम्यते, तत्र कल्पनायसेयाऽपि जातिः। यच्च क्वचिदपि ज्ञाने नावभाति तदसत्, यथा शशविषाणम्, जातिश्च क्वचिदपि ज्ञाने परिस्फुटव्यक्तिप्रतिभासवेलायां स्वरूपेण नाभाति तत्र सती ।

अथापि शब्द-लिङ्गजे ज्ञाने स्वरूपेण सा प्रतिभाति तत्र सम्बन्धप्रतिपत्तेः, स्वलक्षणस्य च तत्रासाधारणरूपतया प्रतिभासनायसायात् सम्बन्धग्रहणासम्भवाच्च तेन शब्द-लिङ्गभूमिः । ननु तत्रापि परिस्फुटतरो व्यक्तेरेवाकारः शब्दस्य वा प्रतिभाति न तु वर्णाकाररहितोऽनुगतैकस्वरूपः प्रयोजनसामर्थ्यव्यतीतः कश्चिदाकारः केनचिदपि लक्ष्यते, शब्द-लिङ्गान्वयं हि दर्शनमर्थक्रियासमर्थतयाऽस्फुटदहनाकारमाददानं प्रवर्तयति जनम्, तत् कथमन्यावभासस्य दर्शनस्याऽन्याकारो जात्यादिविषयः ? यदि च जात्यादिरेव लिङ्गादिविषयः तथा सति जातेरर्थक्रियासामर्थ्यविरहाद्धिगमेऽपि शब्द-लिङ्गाभ्यां न बहिरर्थे प्रवृत्तिर्जनस्येति विफलः शब्दादिप्रयोगः स्यात् । अथ जातेरर्थक्रियासामर्थ्यविरहेऽपि स्वलक्षणं तत्र समर्थमिति तदर्था प्रवृत्तिरर्थिनाम्, ननु तत् स्वलक्षणं लिङ्गादिजे दर्शने तदपि न प्रतिभाति, न चात्मानमनारूढेऽर्थे विज्ञानं प्रवृत्तिं विधातुमलम् सर्वस्य सर्वत्र प्रवर्तकत्वप्रसङ्गात् । यत् तु तत्र प्रतिभाति सामान्यं न तद् दाहादियोग्यम्, यदपि ज्ञानाभिधानं तस्य फलं मतं तदपि पूर्वमेवोदितमिति न तदर्थोऽपि प्रवृत्तिः साध्वी ।

१-स्त्वाह स तद्विष-भां० मां० विना । २-रर्थास्वतत्त्वप्रतिभासारहि-वा० बा० । ३-रर्थसंस्पर्शी भां० मां० । ४-त्रुभा-आ० हा० वि० । ५-रतनात्तत्र शाव-भां० मां० ।-रतनानुव शाव-आ० हा० वि० । ६ तस्य प्रतिव्यति प्रतिव्यक्ति भिन्न-वा० बा० । तस्य प्रतिपत्ति भिन्न-वि०, तस्य प्रतिव्यक्ति भिन्न-वि० सं० । तस्य प्रतिपत्तिः व्यक्तिभिन्न-मां० । ७ बुद्धे भ्रा-वा० बा० । ८-ति बुद्धधात्मि-आ० हा० वि० । ९-तामुल्लि-भां० मां० विना । १०-त्तिरू-आ० हा० वि० । ११-दि वाऽभि-आ० हा० भां० । १२-तिरिक्तैः वर्णा-भां० मां० ।-तिरिक्तवर्णा-आ० हा० वि० । १३ जाते स्व-आ० हा० वि० । १४-हणसम्भ-भां० विना । १५ तत्र हा-भां० मां० विना । १६-तया स्फुट-भां० मां० वा० बा० विना । १७ अलम् वा० बा० । १८-रहाधिग-आ० हा० वि० । १९-नो तत् आ० । २०-ति तद्-आ० हा० वि० । २१-र्थो प्र-भा० सं० त० १०

तु शब्देनैव सोऽर्थः स्वरूपेणैव प्रतिपाद्यते तदाऽस्य सर्वथा प्रतिपन्नत्वात् किमर्थं प्रवृत्तिः? यदि प्रतिपन्न एव तावन्मात्रप्रयोजना वृत्तिर्युक्ता, वृत्तेरविरामप्रसङ्गात्। अथ किञ्चिदप्रतिपन्नं रूपं तदर्थं प्रवर्तनम्; ननु यदप्रतिपन्नं व्यक्तिरूपं प्रवृत्तिविषयः तत् तर्हि न शब्दार्थः, तदेव च पारमार्थिकम् ततोऽर्थक्रियादर्शनात्, नान्यत्कम् सर्वार्थक्रियाविरहात्। अथ कालान्तरे स्फुटेतरेणाकारेण व्यक्ती
५ रुद्द्योतयन्ति शब्दाः; नन्वसावाकारस्तदा सम्बन्धव्युत्पत्तिकाले कालान्तरे वा नेन्द्रियगोचरस्तत् कथं तत्र शब्दाः प्रवर्तमाना नयनादिगोचरेऽर्थे वृत्ता भवन्ति? तन्नाध्यक्षतः सम्बन्धवेदनम्। नाप्यनुमानेन, तदभावे तदनवतारात्। अथाप्यर्थापत्त्या सम्बन्धवेदनम्। तथाहि-व्यवहारकाले शब्दार्थौ प्रत्यक्षे प्रतिभातः, श्रोतुश्च शब्दार्थप्रतीतिं चेष्टया प्रतिपद्यन्ते व्यवहारिणः तदन्यथानुपपत्त्या तयोः सम्बन्धं विदन्ति। अत्रोच्यते-सिद्ध्यत्येवं काल्पनिकः सम्बन्धः। तथाहि-श्रोतुः प्रतिपत्तिः
१० सङ्केतानुसारिणी दृश्यते, के(क)लि-मार्यादिशब्देभ्यो हि द्रविडाऽऽर्ययोर्विपरीततत्प्रतिपत्तिदर्शनात् नियतः सम्बन्धो युक्तः। सर्वगते च तस्मिन् सिद्धेऽपि न नियतार्थप्रतिपत्तिर्युक्ता। प्रकरणादिकमपि नियमहेतुः नियतार्थसिद्धौ सर्वमनुपपन्नम्। तथाहि-प्रकरणादयः शब्दधर्माः, अर्थधर्माः, प्रतिपत्तिधर्मो वा? शब्दधर्मे तस्मिन् शब्दरूपं नियतार्थप्रतिपत्तिहेतुरिष्टं स्यात्, तच्च सर्वार्थान् प्रति तुल्यत्वात् न युक्तम्। अर्थोऽपि न नियतरूपः सिद्ध इति न तद्धर्मोऽपि प्रकरणादिः। प्रतिपत्तिधर्मस्तु यदी
१५ ष्यतेऽसौ तदा काल्पनिक एवार्थनियमः न तात्त्विकः स्यात्। तस्मात् सर्वं परदर्शनं व्यान्ध्यविजृम्भितम् मनागपि विचाराक्षमत्वात्। तदेवमवस्थितं विचारात् 'न वस्तु शब्दार्थः' इति, किन्तु शब्देभ्यः कल्पना बहिरर्थासंस्पर्शिन्यः प्रसूयन्ते, ताभ्यश्च शब्दा इति। शब्दानां च कार्यकारणभावमात्रं तत्त्वम् न वाच्यवाचकभावः। तथाहि-न जाति-व्यक्त्योर्वाच्यत्वम्, पूर्वोक्तदोषात्। नापि ज्ञान-तदाकारयोः, तयोरपि स्वेन रूपेण स्वलक्षणत्वात् अभिधानकार्यत्वाच्च। शब्दाद् विज्ञानमुत्पद्यते
२० न तु तत् तेन प्रतीयते, बहिरर्थाध्यवसायात्। कथं तर्ह्यन्यापोहः शब्दवाच्यः कल्प्यते? लोकाभिमानमात्रेण शब्दार्थोऽन्यापोह इष्यते, लौकिकानां हि शब्दश्रवणात् प्रतीतिः, प्रवृत्तिः, प्राप्तिश्च बहिरर्थे दृश्यते। यदि लोकाभिप्रायोऽनुवर्त्यते बहिरर्थस्तर्हि शब्दार्थोऽस्तु तदभिमानात् नान्यापोहः तदभावात्। अत्रोच्यते-बहिरर्थ एवान्यापोहः तथा चाह-"य एव व्यावृत्तः सैव व्यावृत्तिः"
[ ] नन्वेवं सति स्वलक्षणं शब्दार्थः स्यात्, तदेव विजातीयव्यावृत्तेन
२५ रूपेण शब्दभूमिरिष्यते—सजातीयव्यावृत्तस्य रूपस्य शाब्दे प्रतिभासाभावात्—यदि तर्हि विजातीयव्यावृत्तं शब्दैर्विकल्पैश्चोल्लिख्यते तथा सति तदव्यतिरेकात् सजातीयव्यावृत्तमपि रूपमधिगतं भवेत्, न; विकल्पानामविद्यास्वभावत्वात् न हि ते स्वलक्षणसंस्पर्शभाजः, यतस्ते (?) सर्वाकारप्रतीति·

---

१ प्रतिपद्य-वा॰ बा॰। २-जनतावृत्ति-भां॰ मां॰।-जन्यावृत्ति-डा॰। ३ यदि प्रति-भां॰ मां॰। ४-पदव्यक्ति-वा॰ बा॰। ५ स्फुटतरे-कां॰। ६-नम्। न ह्यनु-आ॰ हा॰ वि॰। ७-प्रतीतिचेष्टया प्रतिपाद्य-वि॰। ८-र्थं यद्-भां॰ मां॰। ९ केपलि-मार्यादिशब्देभ्यो हि द्रावि-भां॰ मां॰ विना।

"समर्थान्तरभावे च कलि-मार्यादिशब्दवत्। नान्यार्थबोधकत्वं स्याद् ध्वनेर्नियतशक्तितः" ॥

"यथा कलि-मार्यादिशब्दानां द्रविड(डा)र्यदेशयोर्यथाक्रममन्यार्थत्वेन [illegible]"-तत्त्वसं॰ का॰ ११५४ पृ॰ ७०९, पञ्जि॰ पृ॰ ७१० पं॰ १२। १० सर्वं ग-आ॰। सर्वं ग-वा॰ बा॰।

११ प्रकरणादयस्त्विमे—

"संसर्गो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता। अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः" ॥

वाक्यप॰ का॰ २ श्लो॰ ३१७ पृ॰ ३३१।

१२-[illegible]-वा॰ बा॰ विना। १३-नि नियत-हा॰ वि॰।-पि नियतः सि-आ॰। १४-नि [illegible] भां॰ मां॰ विना। १५-त्यादि। प्रति-भां॰ मां॰। १६-यत्तु य वा॰ बा॰। १७-[illegible] वा॰ बा॰। १८ [illegible] भां॰ मां॰ विना। १९-[illegible]-भां॰ मां॰ विना। २०-[illegible]-वा॰ बा॰। २१ [illegible] भां॰ मां॰ डा॰ विना। २२ [illegible] भां॰ मां॰ विना। २३-मभिमाना-भां॰ मां॰ विना। २४-[illegible] वा॰ बा॰। २५-[illegible] य एव वा॰ बा॰। २६ [illegible] भा॰। २७-[illegible] भां॰ मां॰ विना। २८-[illegible] वा॰ बा॰। २९ [illegible] भां॰ मां॰।-[illegible] वा॰ बा॰।

दोषाः । केवलमभिमानमात्रं बहिरर्थाध्यवसायलक्षणाभिप्रायेण वाच्यवाचकभावः शब्दार्थयोरित्यन्या-
पोहः शब्दभूमिरिष्टः । परमार्थतस्तु शब्द-लिङ्गाभ्यां बहिरर्थसंस्पर्शाप्रतीतेः प्रत्ययः [illegible]
इति तदर्थसंस्पर्शे(र्शा)भावेऽपि च पारम्पर्येण वस्तुप्रतिबन्धाद् विसंवादः । तथाहि-पदार्थभ्रान्तिस्थात्
प्राप्तिः न दर्शनात्, 'केशोण्डुकादेर्दर्शनेऽपि प्राप्त्यभावात् । अथ प्रतिभासमन्तरेण कथं प्रवृत्तिः ? ननु
प्रतिभासेऽपि कथं प्रवृत्तिः ? तस्मिन्नर्थनिर्णीते तदभावात् अर्थित्वे च सति दर्शनविरहेऽपि प्रवृत्तेः ५
सद्भावात् । प्रतिबन्धाभावात् तु तत्र विसंवादः । यदा तु विकल्पानां स्वरूपनिष्ठत्वेनाप्यर्थं प्रति-
बन्धसिद्धिस्तदा स्वसंवेदनमात्रं परमार्थसत्त्वम्, तथापि कथं 'समयपरमार्थविस्तरः' इति
सत्यम् ?

['सामान्य-विशेषात्मक एव शब्दार्थः' इति प्रतिपादनपरः सविस्तरं स्याद्वादिसिद्धान्तोपन्यासः]

अत्र प्रतिविधीयते—यदुक्तम्-'यः 'अग्निरत्र' इति प्रत्ययः स भ्रान्तः, यथा मरीचिकायां १०
जलप्रत्ययः, तथा चायं विभिन्नार्थेष्वभेदाध्यवसायी शाब्दः प्रत्ययः' इति, तत्र विभिन्नेष्वभेदाध्यवसा-
यित्वलक्षणो हेतुरसिद्धः "भेदेष्व(ष्व)भेदाध्यवसायित्वस्य तत्रानुपपत्तेः । न च सामान्यस्यार्थक्रिया-
वस्तुरूपस्याभावात् असिद्धता हेतोः, 'गौर्गौः' इत्यबाधितप्रत्ययविषयत्वेन तस्य भावसिद्धेः । अबा-
धितप्रत्ययविषयस्यापि तस्याभावकल्पने विशेषस्याप्यभावप्रसक्तिः, तथाभूतप्रत्ययविषयत्वमन्तरे-
णापरस्य तद्व्यवस्थानिबन्धनस्य तत्राप्यभावात् । यथा हि पुरोऽवस्थितेष्वर्थेषु व्यावृत्ताकारा १५
बुद्धिरुपजायमाना संलक्ष्यते तथा 'गौर्गौः' इत्यनुगताकारेणाप्युपजायमाना [illegible] दृश्यते । न चानु-
गतव्यावृत्ताकारा बुद्धिर्गोत्ववस्तुव्यतिरेकेण घटते, अबाधितप्रत्ययस्य विषयव्यतिरेकेणापि सद्भा-
वाभ्युपगमे ततो वस्तुव्यवस्थाऽभावप्रसक्तेः । न चानुगताकारत्वं बुद्धेर्भ्रान्तम् इति वक्तुं युक्तम्,
तथैव देशाद्यनुगतप्रतिभासस्याऽप्यभ्रान्तरूपस्य तथाभूतबाधकप्रत्ययरहितत्वेनोदयदर्शनात् । [illegible]
[illegible] २०
अनुभूयमानाऽनुगताकारं वस्तुभूतं सामान्यं व्यवस्थापयति ।

न च शाबलेयादिप्रतिनियतव्यक्तिरूपविवेकेन साधारणरूपस्यासत्त्वं [illegible]
व्यक्तिरूपाद् भिन्नमभिन्नं वा सामान्यं नाभ्युपगन्तुं युक्तमिति वक्तुं युक्तम्, यतः [illegible]
[illegible] घट-पटादीनां प्रतिभासभेदेऽप्यर्थ [illegible] । न च [illegible]
[illegible]-जात्योरपि समानं, शाबलेयादिव्यक्तिप्रतिभासाभावे "ऽपि [illegible] २५
'गौर्गौः' इति साधारणाकारस्य तद्व्यवस्थानिबन्धनस्य संवेदनात् । [illegible]
सामान्यं शाबलेयादिव्यक्तिस्वरूपेणैव तदभिन्नसाधारणरूपस्यापि [illegible] इति
प्रासो न स्यात्, अस्ति च व्यवधानेऽपि 'गौर्गौः' इति साधारणरूपानुभवः [illegible]
भिन्नसामान्यसद्भावः ?

१-दोषाय-[illegible] । २-[illegible] । ३-[illegible] । ४ [illegible] । ५-[illegible] । ६-[illegible] । ७-इति [illegible] । ८-[illegible] । ९ केशोण्डुकादे-[illegible] । केशाद्रुकादे-[illegible] । केशोण्डकादे [illegible] । १०-[illegible] । ११ [illegible] । १२-[illegible] । १३-[illegible] । १४ [illegible] । १५ [illegible] । १६ [illegible] । १७-[illegible] । १८-[illegible] । १९-[illegible] । २०-[illegible] । २१-[illegible] । २२-[illegible] । २३-[illegible] । २४-[illegible] । २५-[illegible] । २६-[illegible] । २७-[illegible] ।

विलक्षणं चिद्रूपतया तु समानं जनयदपि[1] समानासमानजनकाकारद्वयाध्यासितमप्येकम्, तथा व्यक्तयोऽपि समानासमानाकाराध्यवसायिप्रत्ययजनकं रूपद्वयं बिभ्राणा नैकरूपतया विरोत्स्यन्त इति।

[अथ सामान्यस्यानुगताकारज्ञानजनकत्वैकस्वभावत्वात् सर्वदा तज्ज्ञानप्रसक्तिः अनपेक्ष-स्यापेक्षाऽयोगात्, सहकार्यपेक्षजनकत्वे वा सहकारिकृतोपकारस्य ततोऽभेदे तद्वत् कार्यत्वेनाऽनित्यताप्रसक्तिः, भेदे वा सम्बन्धासिद्धिः। एककार्यकर्तृत्वलक्षणमपि सहकारित्वं नित्यानामसम्भवि ५ तदवस्थाभाविनः स्वभावस्य प्राग् ऊर्ध्वं च तदवस्थानसद्भावात्, अभावे वाऽनित्यत्वम् स्वभावभेद-लक्षणत्वात् तस्य। अजनकस्वभावत्वेन न कदाचिदपि तज्ज्ञानम्, यो ह्यजनकस्वभावः सोऽन्यसहि-तोऽपि न तद् जनयति, यथा शालिबीजं क्षित्याद्यविकलसामग्रीयुक्तमपि कोद्रवाङ्कुरम्, अजनक-स्वभावं चेत् सामान्यम् परामर्शज्ञाने न प्रतिभासेत जनकाकारार्पकस्यैव ज्ञानविषयत्वात्, ज्ञान-लक्षणमपि कार्यमनुपजनयदवस्तु स्यात् अर्थक्रियाकारित्वलक्षणत्वाद् वस्तुनः। तदेवं सामान्यस्य १० नित्यत्वेन तद्विषयस्य ज्ञानस्य बाध्यमानतयाऽबाधितज्ञानविषयत्वमसिद्धम्।

किञ्च, यदि तत् सर्वसर्वगतमभ्युपगम्यते तदा व्यक्त्यन्तरालेऽप्युपलम्भप्रसक्तिः, न चाभि-व्यक्तिहेत्वभावात् तत्रानुपलम्भः प्रथमव्यक्तिप्रतिभासवेलायां तदभिव्यक्तस्य सामान्यस्य ग्रहणेऽभेदात् तस्य सर्वत्र सर्वदाऽभिव्यक्तत्वात्। अन्यथाऽभिव्यक्तानभिव्यक्तस्वभावभेदादनेकत्व-प्रसक्तेरसामान्यरूपतापत्तितः तदन्तरालेऽप्यदृश्यमानोपलम्भ इति उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वेनाभ्युपग-१५ तस्य तत्रानुपलम्भादसत्त्वमिति न सर्वसर्वगतं तत्। अथ स्वव्यक्तिसर्वगतं तदिति नायं दोषः, तथेयं प्रतिव्यक्ति तस्य परिसमाप्तत्वाद् व्यक्तिस्वरूपवत् तस्य भेद एव, अभेदे एकव्यक्त्यभिव्यक्तस्य ग्रहणेऽन्यव्यक्तिस्थस्यापि तस्य तत्स्वरूपत्वात् प्रतिभासे—तदाधारप्रतिभासमन्तरेण तदाधेयता-प्रतिभासस्यानुपपत्तेः—सर्वव्यक्तीनां युगपत् प्रतिभासप्रसक्तिः।

कार्त्स्न्यैकदेशवृत्तिविकल्पानुपपत्तेश्चासत्त्वम्। किञ्च, (१) पूर्वव्यक्तिसमवेतं तद् अभिनवोत्पन्न-२० व्यक्तौ निष्क्रियत्वान्न याति (२) न च तद् व्यक्त्युत्पत्तेः प्राक् तत्रासीत् व्यक्तिरहितस्य तस्यावस्था-नानभ्युपगमात् व्यक्त्युत्पत्त्युत्तरकाले तु व्यक्त्यन्तरादनागतस्यापि तस्य तत्र सद्भावः सामान्य-

---

१-पि समानजन-आ० हा०। २-काराध्यव-भा० बा०। ३-नपेक्षस्या-आ० वि०। ४ ततोऽभेदो तत्कार्य-भा० बा०। ततोऽभेदो तद्वत् कार्य-आ० हा० वि०। 'ततोऽभेदो तदभेदात् कार्य'-वि० ब०। ५ वा असम्बन्धा-बा० मा०। वा सम्बन्धा-आ०। ६ "अभावे चाऽनित्यत्वम्"-प्रमेयक० पृ० ११८ प्र० पं० ७। ७ "[illegible]"-प्रमेयक० पृ० ११८ प्र० पं० ८। ८-न्यऽदितो-आ० हा० वि०।-'न्यसंनिहितो'-वि० ब०। ९-भाव चेत् सा-भां०। भाववत् सा-आ० हा० वि० बा० मा०। १०-कारित्वस्य-भां० मां० विना। "अर्थक्रियाकारित्वलक्षणत्वाद् वस्तुन"-प्रमेयक० पृ० ११८ प्र० पं० ९। ११-स्यापि तद्वि-भां० मां०। १२-स्य बाध्यमान-आ० हा० वि०।-स्य बाध्यमान-ब० मा०। १३-याऽव्यबाधित-बा० मा०।-याऽव्यबाधित-आ० वि०।-या व्यथि हा-ह०।

१४ "सर्वत्र वृत्तिभाजो वा भवेयुः सर्वजातयः" ॥ तत्त्वसं० का० ८०५ पृ० २६०।

"तथा तत् सर्वसर्वगतं स्वव्यक्तिसर्वगतं वा"-प्रमेयक० पृ० ११८ प्र० पं० ९।

१५ "[illegible]" ॥

"[illegible] तस्य ग्रहणं भवेत्। तद्देव न वा तस्य ग्रहणं भेद एव वा" ॥

तत्त्वसं० का० ८०८-८०९ पृ० २६१।

१६-नं सर्वं तत् भां० ह०।

१७ "[illegible]"। तत्त्वसं० का० ८०५ पृ० २६०।

१८-भासत-अ०।

१९ "[illegible] प्रसज्यते" ॥ तत्त्वसं० का० ८११ पृ० २६२।

"[illegible] प्रसज्यते" ॥ तत्त्वसं० का० ८०४ पृ० २६१।

२० "[illegible]" ॥

"[illegible]" ॥

तत्त्वसं० का० ८०६-८०७ पृ० २६०-२६१।

२१ व्यक्त्युत्पत्त्या-ह०। २२-पि तत्र तत्र ह-हि०।

तु शब्देनैव सोऽर्थः स्वरूपेणैव प्रतिपाद्यते तदाऽस्य सर्वथा प्रतिपन्नत्वात् [illegible] प्रतिपन्न एव तावन्मात्रप्रयोजना वृत्तिर्युक्ता, वृत्तेरविरामप्रसङ्गात्। अथ [illegible] प्रवर्तनम्। ननु यदप्रतिपन्नं व्यक्तिरूपं प्रवृत्तिविषयः तत् तर्हि न शब्दार्थः, [illegible] ततोऽर्थक्रियादर्शनात्, नान्यकम् सर्वार्थक्रियाविरहात्। अथ कालान्तरे [illegible]

५ ...द्योतयन्ति शब्दाः ... सम्बन्धव्युत्पत्तिकाले कालान्तरे वा [illegible] कथं तत्र शब्दाः प्रवर्तमाना नयनादिगोचरेऽर्थे वृत्ता भवन्ति? [illegible] नाप्यनुमानेन, तदभावे तदनवतारात्। अथ ... सम्बन्धवेदनम्। तथाहि-[illegible] शब्दार्थौ प्रत्यक्षे प्रतिभातः, श्रोतुश्च शब्दार्थप्रतीतिं चेष्टया प्रतिपद्यन्ते [illegible] तयोः सम्बन्धं विदन्ति। अत्रोच्यते-सिद्ध्यत्येवं काल्पनिकः सम्बन्धः। तथाहि-श्रोतुः [illegible]

१० [illegible]

[illegible]

न युक्तम्। अर्थोऽपि न नियतरूपः सिद्ध इति न तद्धर्मोऽपि प्रकरणादिः। [illegible]

१५ [illegible] काल्पनिक ... नियमः न तात्त्विकः स्यात्। तस्मात् [illegible] [illegible] 'न वस्तु शब्दार्थः' [illegible] [illegible] शब्दा इति। [illegible] [illegible] तथाहि-न जाति-[illegible], पूर्वोक्त[illegible] [illegible] अभिधानकार्यलाभ। [illegible]

२० [illegible] शब्दवाच्या [illegible] [illegible] प्रतीतिः, प्रवृत्तिः [illegible] शब्दार्थोऽस्य [illegible]

[illegible] "[illegible]"

[ ] [illegible] शब्दार्थः स्यात्, [illegible]

२५ [illegible]

[illegible]

[illegible] (!) [illegible]

[illegible]

[illegible]

तदविरलम् बाधकप्रत्ययनिबन्धनस्य मिथ्यात्वस्य सामान्यबुद्धौ प्रतिपादितत्वात् । असदेतत्; यतो यदि नित्यम् व्यापकं च व्यक्तिभ्य एकान्ततो भिन्नमभिन्नं वा सामान्यमभ्युपगम्येत तदा स्याद् यथोक्तबाधकावकाशः यदा तु सदृशपरिणामलक्षणं सामान्यम्, विसदृशपरिणतिलक्षणस्तु विशेषः तदात्मकं चैकं वस्तु तदाऽत्यन्तभेदाभेदपक्षभाविदोषानुषङ्गोऽनास्पद एव ।

अथ साधारणासाधारणरूपस्यैकत्वविरोधोऽत्रापि बाधकम् । तथाहि—यद् यदाकारपरिहारा- ५ वस्थितस्वरूपं तद् ततो भिन्नम्, यथा घटरूपपरिहारावस्थितस्वरूपः पटः, असाधारणरूपपरिहारा-वस्थितं च साधारणं रूपमिति कुतस्तयोरभेदः ? तथाप्यभेदे न किञ्चिदपि भिन्नं स्यात् अन्यस्य भेदव्यवस्थाहेतोरभावात् । कथञ्चिद्भेदाभेदाभ्युपगमेऽपि तयोर्येनाकारेण भेदस्तेन भेद एव येन चाभेदस्तेनाप्यभेद एव, नैकं साधारणासाधारणधर्मद्वयात्मकं वस्तु, विरोधात् । अथ येन रूपेण भेदस्तेनापि नैकान्तेन भेद एव किं तर्हि ? भेदाभेदः । ननु तत्रापि 'येनाकारेण भेदस्तेन भेद एव १० इत्यादिवचनादनवस्थाप्रसक्तिरित्यादि' न कथं बाधकम् ? असदेतत्; समानासमानाकारतया यदि शाबलेयादेः परिस्फुटप्रतिपत्तौ प्रतिभासमानस्यैकत्वेन विरोधासिद्धेः, अन्यथा ग्राह्य ग्राहक-संवि-त्तित्रितयाध्यासितं कथमेकं संवेदनं स्यात्, चित्रज्ञाने वा परस्परविरुद्धनीलाद्यनेकाकारं कथ-मेकमभ्युपगम्येत येनेदं वचः शोभेत-"चित्रप्रतिभासाऽप्येकैव बुद्धिः, बाह्यचित्रविलक्षणत्वात्" [ ] इति ? अथ—"किं स्यात् सा चित्रतैकस्यां न स्यात् तस्यां मतावपि" [ ] १५ इति वचनात् साप्यनेकाकारिका नेष्यते इति नायं दोषः । नन्वेवमभ्युपगच्छता ग्राह्यग्राहका-कारविविक्ता साऽभ्युपगता भवति; स्वसंवेदने च सा यदि तथैवावभाति तदा ग्राह्यग्राहकाकार-प्रतिभासः क्वचिदपि ज्ञाने न प्रतिभासते इत्यप्रवृत्तिकं जगत् स्यात् । अथ ग्राह्यग्राहकविनिर्मुक्तमा-त्मानं प्रच्छाद्य 'संवित्तिरियं स्वसंवेदने चैतन्यलक्षणं स्वभावमादर्शयति कथं तर्ह्यनेकान्तं सा प्रति-क्षिपेत् ? प्रतिभासमानाप्रतिभासमानयोश्च चैतन्य-ग्राह्यग्राहकाकारविवेकलक्षणयोर्धर्मयोरविरोधं च २० कथं न प्रकाशयेत् ? अपि च, द्विविधो यो विरोधः-सहानवस्थानलक्षणः, परस्परं परिहारस्थिति-लक्षणश्च । स च द्विविधोऽप्येकोपलम्भेऽपरानुपलम्भाद् व्यवस्थाप्यते, साधारणासाधारणाकार-योस्त्वध्यक्षेण भेदाभेदात्मतया प्रतीतेः कथं विरोधः ? तद्रूपाऽतद्रूपाकारत्वे हि तयोर्भेदाभेदौ, तथाव-भासनमेव च तयोर्भेदाभेदग्रहणमिति कथं विरोधाऽनवस्थानादिदूषणावकाशः ? न च तयोः पर-स्परपरिहारस्थितलक्षणता सम्भवति अन्ययच्छेदरूपतया प्रत्यक्षे प्रतिभासनात् । न च सामान्य-२५ विशेषयोराकारनानात्वेऽप्यनानात्वेऽन्यत्राप्यन्यतोऽन्यस्यान्यत्वं न स्यात् इति वक्तुं युक्तम्, सामान्य-विशेषवत् तादात्म्येनान्यत्र प्रत्यक्षतोऽग्रहणात् ग्रहणे वा भवत्येवाकारनानात्वेऽपि नानात्वाभावः । न चाकारनानात्वेऽपि सामान्य-विशेषयोरभेदप्रतिपत्तिर्मिथ्या, बाधकाभावात् । न च 'स्वभावभेदात् सामान्य-विशेषयोर्घट-पटादिवद् भेद एव' इत्यनुमानं बाधकं प्रत्यक्षस्य, प्रत्यक्षेण बाधितत्वादत्रा-नुमानाप्रवृत्तेः । अथानुमानविषये न प्रमाणान्तरबाधा; नन्वेवं ध्वनेरश्रावणत्वेऽपि साध्ये सत्त्वादे-३० र्यथोक्तलक्षणतया प्रमाणान्तराबाधितत्वेन प्रतिपत्तिः स्यात्, सपक्षे घटादौ सत्त्वाऽश्रावणत्वयो-स्तादात्म्यस्याध्यक्षेणाधिगमात् । अथान्तर्व्याप्त्यभावाधानयोर्व्याप्यव्यापकभावः तत् प्रकृतानुमानेऽपि तुल्यम् । पक्षस्याध्यक्षविरुद्धत्वादश्रावणत्वानुमानाप्रवृत्तिरिति चेत्, न तर्हि स्वभावभेदानुमानेऽपि

१-धकावशो व-हा० वि० ।-धकवशो व-बा० बा० । २-ददयप-भां० बा० बा० । ३ अथ साधा-रणरूपस्यैक-भां० मां० विना । ४-राव्यव-भां० मां० । ५-रूपप-हा० वि० । ६-रणरूप-आ० हा० वि० । ७ कथञ्चिद्भेदाभ्युप-भां० मां० हा० विना । ८-न याऽभे-आ० । ९-दाभेदौ हा० वि० । १०-दि कथं न बाध-भां० मां० ।-दि न कथं तर्हि बाध-वि० । ११-यादिपरि-भां० मां० । १२-स्थिततया-हा० वि० । -स्तित्वतया-भां० ।-स्तित्वंतया-मां० । १३-स्याद्विसज्ञा-बा० बा० । स्या त्रिज्ञा-हा० वि० । १४-कस्या न भां० । १५ संवृत्ति-भां० मां० । संवंत्ति-बा० बा० । १६-द् प्रतिभासमानयोश्च आ० हा० वि० । १७-म्भाद् वावस्थाप्यते भां० ।-म्भाद्व्यवस्थाप्यते हा० वि० ।-म्भाद्व्यवव्यवस्थाप्यते आ० । १८-दाः क च हा० ।-दाः कव च वि० । १९-भासश्च सामा-हा० वि० ।-भासश्च च सामा-आ० ।-भासश्च च सामा-बा० बा० । २०-त्वेऽन्यत्राऽप्यन्यतो-आ० हा० ।-त्वे नानात्वेऽन्यत्र—वि० । २१-नात्र भां० मां० विना । २२ कं पक्षस्य भां० मां० विना । २३ प्रवृत्तिः स्यात् भां० मां० । २४-त्ययोस्तयोस्तदा-त्म्य-आ० । २५-पकाभावः भां० मां० विना । २६ चे तर्हि भां० मां० विना ।

शून्यायां व्यक्तेरसत्त्वाभ्युपगमात् (३) न चांशवत् तत् एकेनांशेन प्रागुत्पन्नव्यक्तिस
परेणांशेनोत्पद्यमानव्यक्तिसम्बन्धमनुभवति (४) न च निरंशत्वेऽपि प्राक्तनाधारपरित्या
न्तरे वृत्तिमत् तत्परित्यक्तव्यक्तेरसत्त्वप्रसङ्गात् (५) न च यत्र प्रदेशे व्यक्तिर्व्यवस्थिता तं
सम्बन्धस्तद्व्यक्त्यानुसम्बध्यते इत्याद्यनेकबाधकसद्भावा(वात्) व्यक्तिभिन्नसामान्यप्र
५ धितप्रत्ययविषयत्वात् तदसत्त्वम्।

येरपि—

"कस्मात् सास्नादिमत्स्वेयं गोत्वं यस्मात् तदात्मकम्।
तादात्म्यमस्य कस्मात् चेत् स्वभावादिति गम्यताम्" ॥ [श्लो० वा० आकृ०

इति वचनाद् व्यक्तिस्वभावं सामान्यमभ्युपगतं तेषामपि व्यक्तिवत् तस्याऽसाधारणरूप
१० त्व-विनाशयोग तद्योगित्वे प्रसक्तम् इति न सामान्यरूपता। अथाऽसाधारणत्वानु
दयोगित्वं च तस्य नाभ्युपगम्यते तर्हि विरुद्धधर्माध्यासतो व्यक्तिभ्यस्तस्य भेदप्रसक्तिः। आह

"तादात्म्यं चेद् मतं जातेर्व्यक्तिजन्मन्यजातता।
नाशेऽनाशश्च केनेष्टस्तद्वत्यानन्वयो न किम्" (?) ॥
"व्यक्तिजन्मन्यजाता चेदागता नाश्रयान्तरात्।
५ प्रागासीद् न च तद्देशे सा तया सङ्गता कथम्" ॥
"व्यक्तिनाशेन चेन्नष्टा गता व्यक्त्यन्तरे न च।
तत् शून्ये न स्थिता देशे सा जातिः क्वेति कथ्यताम्" ॥
"व्यक्ति(क्ते)जात्यादियोगेऽपि यदि जातेः स नेष्यते।
तादात्म्यं कथमिष्टं स्यादनुपप्लुतचेतसाम्" ॥ [ ]

अत एव—

"सामान्यं नान्यदिष्टं चेत् तस्य वृत्तेर्नियामकम्।
गोत्वेनापि विना कस्मात् गोबुद्धिर्न नियम्यते" ॥
"यथा तुल्येऽपि भिन्नत्वे केषुचिद् वृत्तिकल्पना।
गोत्वादेरविभिन्नेऽपि तथा बुद्धिर्भविष्यति" ॥ [श्लो० वा० आकृ० श्लो० ३

५ इति पूर्वपक्षयित्वा यदुक्तं कुमारिलेन—

"विषयेण हि बुद्धीनां विना नोत्पत्तिरिष्यते।
विशेषादन्यदिच्छन्ति सामान्यं तेन तद् ध्रुवम्" ॥
"ता हि तेन विनोत्पन्ना मिथ्याः स्युर्विषयादृते।
न त्वन्येन विना वृत्तिः सामान्यस्येह दुष्यति" ॥ [श्लो० वा० आकृ० श्लो० [illegible]]

तन्निरस्तम्, बाधकप्रत्ययनिबन्धनस्य मिथ्यात्वस्य सामान्ययुक्तौ प्रतिपादितत्वात् । असदेतत्; यतो यदि नित्यम् व्यापकं च व्यक्तिभ्य एकान्ततो भिन्नमभिन्नं वा सामान्यमभ्युपगम्येत तदा स्याद् यथोक्तबाधकावकाशः यदा तु सदृशपरिणामलक्षणं सामान्यम्, विसदृशपरिणतिलक्षणस्तु विशेषः तदात्मकं चैकं वस्तु तदाऽत्यन्तभेदाभेदपक्षभाविदोषानुषङ्गोऽनास्पद एव ।

अथ साधारणासाधारणरूपस्यैकत्वविरोधोऽपि बाधकम् । तथाहि—यद् यदाकारपरिहारा- ५ वस्थितस्वरूपं तत् ततो भिन्नम्, यथा घटरूपपरिहारावस्थितस्वरूपः पटः, असाधारणरूपपरिहारा- वस्थितं च साधारणं रूपमिति कुतस्तयोरभेदः ? तथाप्यभेदे न किञ्चिदपि भिन्नं स्यात् अन्यस्य भेदव्यवस्थाहेतोरभावात् । कथञ्चिद्भेदाभेदाभ्युपगमेऽपि तयोर्[illegible] न भेद एव येन चाभेदस्तेनाप्यभेद एव, नैवं [illegible] अथ येन रूपेण भेदस्तेनापि नैकान्तेन भेद एव [illegible] भेदस्तेन भेद एव १० इत्यादिवचनादनवस्थाप्रसक्तिरि[illegible] असदेतत्, समानासमानाकारतया बहिः शाबलेयादेः परिस्फुटप्रतिपत्तौ प्रतिभासमानस्यैकत्वेन विरोधासिद्धेः; अन्यथा ग्राह्य ग्राहक-संवि- त्तिचितयाप्यासितं कथमेकं संवेदनं स्यात्, चित्रज्ञानं वा परस्परविरुद्धनीलाद्यनेकाकारं कथ- मेकमभ्युपगम्येत येनेदं वचः शोभेत—"चित्रप्रतिभासाऽप्येकैव बुद्धिः, बाह्यचित्रविलक्षणत्वात्" [ ] इति ? अथ—"किं स्यात् सा चित्रतैकस्यां न स्यात् तस्यां मतावपि" [ ] १५ इति वचनात् साप्यनेकाकारिका नेष्यते इति नायं दोषः । नन्वेवमभ्युपगच्छता ग्राह्यग्राहका- कारविविक्ता साऽभ्युपगता भवति; स्वसंवेदने च सा यदि तथैवावभाति तदा ग्राह्यग्राहकाकार- प्रतिभासः क्वचिदपि ज्ञाने न प्रतिभासते इत्यप्रवृत्तिकं जगत् स्यात् । अथ ग्राह्यग्राहकविनिर्मुक्तमा- त्मानं प्रच्छाद्य संवित्तिरियं स्वसंवेदने चैतन्यलक्षणं स्वभावमादर्शयति कथं तर्ह्यनेकान्तं सा प्रति- क्षिपेत् ? प्रतिभासमानाप्रतिभासमानयोश्च चैतन्य-ग्राह्यग्राहकाकारविवेकलक्षणयोर्धर्मयोरविरोधं च २० कथं न प्रकाशयेत् ? अपि च, द्विविधो यो विरोधः—सहानवस्थानलक्षणः, परस्परं परिहारस्थिति- लक्षणश्च । स च द्विविधोऽप्येकोपलम्भेऽपरानुपलम्भाद् व्यवस्थाप्यते, साधारणासाधारणाकार- योस्त्वध्यक्षेण भेदाभेदात्मतया प्रतीतेः कथं विरोधः ? तद्रूपाऽतद्रूपाकारत्वे हि तयोर्भेदाभेदौ, तथाव- भासनमेव च तयोर्भेदाभेदग्रहणमिति कथं विरोधाऽनवस्थानादिदूषणावकाशः ? न च तयोः पर- स्परपरिहारस्थितलक्षणता सम्भवति अन्यव्यवच्छेदरूपतया प्रत्यक्षे प्रतिभासनात् । न च सामान्य-२५ विशेषयोराकारनानात्वेऽप्यनानात्वेऽन्यथाप्यन्यतोऽन्यस्यान्यत्वं न स्यात् इति वक्तुं युक्तम्, सामान्य- विशेषवत् तादात्म्येनान्यत्र प्रत्यक्षतोऽग्रहणात् ग्रहणे वा भवत्येवाकारनानात्वेऽपि नानात्वाभावः । न चाकारनानात्वेऽपि सामान्य-विशेषयोरभेदप्रतिपत्तिर्मिथ्या, बाधकाभावात् । न च 'स्वभावभेदात् सामान्य-विशेषयोर्घट-पटादिवद् भेद एव' इत्यनुमानं बाधकं प्रत्यक्षस्य, प्रत्यक्षेण बाधितत्वात्तदा- नुमानाप्रवृत्तेः । प्रत्यक्षानुमानविषये न प्रमाणान्तरबाधा, नन्वेवं ध्वनेरश्रावणत्वेऽपि साध्ये सत्त्वादे-३० र्यथोक्तलक्षणतया प्रमाणान्तराबाधितत्वेन प्रतिपत्तिः स्यात्, सपक्षे घटादौ [illegible] स्तादात्म्यस्याध्यक्षेणाविरामात् । [illegible] तुल्यम् । पक्षस्याध्यक्षविरुद्धत्वात् [illegible]

१—घकायद्वतो य [illegible] । अथ साधा- रणरूपस्यैक—भां० मां० विना । [illegible] —रणरूप अ० [illegible] ७ कथञ्चिद्भेदाभ्युप [illegible] न वाऽभे [illegible] दाभेदा [illegible] —दि कथं न बाध—भां० मां० । हि न कथं तर्हि बाध [illegible] वादिवि [illegible] त्तिप्रपा—ब० डि० । —त्तितया—भां० । त्तित्वतया [illegible] त्या विना [illegible] वस्ता न भां० । [illegible] वृत्ति [illegible] नु प्रतिभासमानयोश्च [illegible] डि० । —म्भाद् बाधव्यवस्थाप्यते [illegible] म्भाद्व्यवस्था [illegible] —म्भाद्व्यवस्थाप्यते [illegible] —द्वा क च डा० । द्वा कथं च [illegible] भासन सामा [illegible] भासन च सामा [illegible] —भासन्न च सामा—भां० मां० । [illegible] त्वेऽप्यन्यथाऽप्यन्यतो [illegible] त्वे नानात्वेऽप्यन्यथा [illegible] भाव भां० मां० विना । २२ वं प्रत्यक्ष भां० म० [illegible] प्रवृत्ति स्यात् [illegible] रम्य—भां० । २५—प्रत्यक्ष भां० [illegible] पै सादि भां० [illegible]

शून्याया व्यक्तेरसत्त्वाभ्युपगमात् (३) न चांशवत् तत् यदेकेनांशेन परेणांशेनोत्पद्यमानव्यक्तिसम्बन्धमनुभवति (४) न च निरंशत्वेऽपि प्राक्तनाधारपरित्यागेन [illegible] न्तरे वृत्तिमत् तत्परित्यक्तव्यक्तेरसत्त्वप्रसङ्गात् (५) न च यत्र प्रदेशे व्यक्तिरवस्थिता तदेशेन [illegible] सम्बन्धस्तद्व्यक्त्यानुसम्बन्ध्यते इत्याद्यनेकबाधकसद्भावा(वात्) व्यक्तिभिन्नसामान्यस्य [illegible]

५ भिन्नप्रत्ययविषयत्वात् तत्सत्त्वम्।

यैरपि–

"कस्मात् सास्नादिमत्स्वेषं गोत्वं यस्मात् तदात्मकम्।
तादात्म्यमस्य कस्मात् चेत् स्वभावादिति गम्यताम्" ॥ [श्लो० वा० आकृ० श्लो० [illegible]

इति वचनाद् व्यक्तिस्वभावं सामान्यमभ्युपगतं तेषामपि व्यक्तिवत् तस्याऽसाधारणरूपत्वं [illegible]
१० द्य-विनाशयोश्च तद्योगित्वं प्रसक्तम् इति न सामान्यरूपता। अथाऽसाधारणत्वमुत्पाद[illegible]
शयोगित्वं च तस्य नाभ्युपगम्यते तर्हि विरुद्धधर्माध्यासतो व्यक्तितस्तस्य भेदप्रसक्तिः। आह च–

"तादात्म्यं चेद् मतं जातेर्व्यक्तिजन्मन्यजातता।
नाशेऽनाशश्च केनेष्टस्तद्वयान्न त्वयो न किम्" (?) ॥
"व्यक्तिजन्मन्यजाता चेदागता नाश्रयान्तरात्।
१५ प्रागासीद् न च तद्देशे सा तया सङ्गता कथम्" ॥
"व्यक्तिनाशेन चेन्नष्टा गता व्यक्त्यन्तरं न च।
तत् शून्ये न स्थिता देशे सा जातिः केति कथ्यताम्" ॥
"व्यक्ति(क्ते)र्जात्यादियोगोऽपि यदि जातेः स नेष्यते।
तादात्म्यं कथमिष्टं स्यादनुपप्लुतचेतसाम्" ॥ [ ]

२० अन्यच्च–

"सामान्यं नान्यदिष्टं चेत् तस्य बुद्धेर्निमित्तकम्।
गोत्वेनापि विना कस्माद् गोबुद्धिर्न निरूप्यते" ॥
"यथा तुल्येऽपि भिन्नत्वे केषुचिद् वृत्तिवृत्तिता।
गोत्वादयस्तथा भिन्नोऽपि तथा बुद्धेर्निमित्तता" ॥ [श्लो० वा० आकृ० श्लो० १४-११]

२५ इति पूर्वपक्षयित्वा प्रयुक्तं कुमारिलेन–

"विशेषण हि बुद्धीनां विना सामान्यमिष्यते।
विशेषणस्य द्रष्टव्यं सामान्यं तेन तद् ध्रुवम्" ॥
"ता हि तेन विशेष्यत्वा विष्वाः कुर्वन्ति तादृशे।
न स्वस्पेन विना वृत्तिः सामान्यमिह कुर्वते" ॥ [श्लो० वा० आकृ० श्लो० १३-१८] [illegible]

सम्बन्धाभावात् तस्य तयाऽप्रतिपत्तेश्च ? अथ प्रवृत्तसमारोपस्य स्वत एवाभावात् अनुमानात्
क्षणिकत्वनिश्चये भाविनश्चाक्षणिकसमारोपस्यानुत्पत्तेः समारोपव्यवच्छेदकत्वं क्षणिकानुमानस्यो-
च्यते, न; साक्षाद्भूतसमारोपनिषेधात् कथमविकले समारोपे प्रबन्धेनोपजायमाने क्षणविवेक-
निश्चयः येन ततोऽक्षणिकसमारोपस्य भाविनोऽनुत्पत्तिः स्यात् ? निश्चयाऽऽरोपमनसोर्विरोधाभ्यु-
पगमात्, अन्यथा प्रत्यक्षपृष्ठभाविनः क्षणिकनिश्चयस्याप्युत्पत्तिप्रसङ्गः । तथा, परस्यापि निश्चयात्मना ५
प्रत्ययेन सर्वात्मनाऽर्थस्वरूपनिश्चयेऽपि समारोपप्रवृत्तौ तद्व्यवच्छेदाय प्रवर्त्तमानं प्रमाणान्तरमन-
र्थकं न स्यात् । तत्र क्षणविवेकनिश्चयः, निश्चये वा विरोधादेव नाक्षणिकसमारोपः । दृढरूपस्याक्षणि-

[illegible]

मभ्रान्तं स्यात् ।

"पश्यन्नपि न पश्यति" [ ]

इति च धर्मकीर्तिवचनं विरुध्येत । यथाऽक्षणिकत्वभ्रान्तिर्मानसी मरीचिकाचक्रे तोयादि- १५
भ्रान्तिवत् तथापि नावधारितविशेषस्योत्पद्येत, अनवधारितविशेषस्यैव तदुत्पत्तेः । अक्षणिकाव-
भासस्य मानसत्वे वस्त्वन्तरस्मरणसमये उत्पत्तिश्च न स्यात्; विकल्पद्वयस्य युगपदनुत्पत्तेः उत्पत्तौ
वाऽश्वं विकल्पयतोऽपि गोदर्शनाद् दर्शने कल्पनाविरहसिद्धिरयुक्ता स्यादिति क्षणविवेकनिश्चयेऽ-
पर्यंभाव्यक्षणिकसमारोपाभावः । तत्सद्भावे च न क्वचिदनुमानेनिश्चितनानात्वस्यात्माऽऽत्मीय-
भावयोः प्रवृत्तिर्युक्ता । न ह्यात्मनाऽनुमानान्नानात्वनिश्चयलक्षणे नैरात्म्यदर्शने सति एकप्रत्यय-२०
लक्षणमात्मदर्शनं सम्भवति विवेकाविवेकग्रहणयोरेकत्वविरोधात्; तदभावान्नात्मीयग्रहः; तदभावे
न [illegible] ध्यवसायेन प्राप्ति-परिहाराय
[illegible] विफलः स्यात् नैरात्म्या-
[illegible] मदर्शनस्य सहजस्याहाने-
स्तोन्मेषाऽऽत्माऽऽत्मीयग्रहपूर्वकसुखाभिलाषतः सुख-दुःखसाधनग्रहणादान परिहारार्थो प्रवृत्तिः २५
अविरुद्धेति चेत्, स्यादेतत् यदि तत्सहजमात्मदर्शनमेकप्रत्ययलक्षणं न स्यात्, तद्रूपत्वे त्वात्मनोऽनु-
मानात् क्षणविवेकनिश्चयमात्रेणैव तस्य निरुद्धत्वान्न तन्निमित्ता संसारकारणेषु प्रवृत्तिः । अथैक-
प्रत्ययलक्षणं सहजमात्मदर्शनं न भवति न तर्हि नैरात्म्याभ्यासादप्यविरोधात् तन्निवृत्तिरिति व्यर्थो
नैरात्म्याभ्यासः स्यात् । अतो न साक्षात् पारम्पर्येण वाऽक्षणिकसमारोपव्यवच्छेदकत्वात् क्षणिका-
नुमानस्य प्रामाण्यम्, अध्यक्षप्रभवविकल्पेऽपि चैतत् समानम् निश्चिते तत्रापि समारोपाभावात् । ३०
न च प्रवृत्तसमारोपाव्यवच्छेदकत्वाद् विकल्पस्याप्रामाण्यमिति वक्तुं युक्तम्, प्रवृत्तसमारोपव्यव-
च्छेदकत्वेन प्रामाण्य(ण्ये) विशेषतो दृष्टानुमानस्यापि प्रामाण्यप्रसक्तिः तस्यापि तद्रूपत्वात् । न च
प्रवृत्तः समारोपो व्यवच्छेत्तुं शक्यः अभावस्य निर्हेतुकत्वाभ्युपगमात् । न च प्रत्यक्षपृष्ठभाविविकल्प-

---

१-ना क्ष-भां० मां० विना । २-नश्च क्ष-भां० मां० विना । ३-नुपपत्तेः भां० मां० वि० । ४-क्षणिक-
स्यानु-भां० मां० । ५-मारोपनि-बा० बा० । ६ प्रतिबन्धेनो-भां० मां० बा० बा० विना । ७ क्षणे विवेक-
वि० । ८-करोपस्य आ० । ९-थापि पर-बा० बा० । १०-पारोपस्या-बा० बा० हा० वि० । ११ अवधा-
रितविशेषलक्षणसाद-आ० हा० वि० । १२-द्भावबहि-भां० मां० विना । १३-दपि भ्रान्तं आ० हा०
वि० । १४ गोर्दर्शनात् दर्शनादर्शने आ० । गोदर्शने बा० बा० । १५-मारोप्याभा-भां० मां० । १६-ना
नि-बा० बा० । १७-दर्शने-भा० मां० बा० बा० । १८-पद्यते आ० । १९-त भावन-मां० । २०-ट्म-
रम्याभ्यास-भां० मां० ।-रात्म्याभ्यास-वि० ।-रात्माभ्यास-हा० । २१-ना क्षणिकत्वानिश्च-हा० वि० ।
२२-त्मात्मीय-मां० । २३-त्मीयं स्नेह-भां० मां०विना । २४-पूर्वंसु-आ० हा० वि० । २५-घनेष्वादा
-भां० मां० । २६-रार्थप्र-बा० बा० । २७-त्मन्यनुमा-भां० मां० विना । २८-श्च विरुद्ध-भां० मां० विना ।
२९-वृत्तेः भां० मां० बा० बा० । ३०-वृत्तेः आ० । ३१-क्षपृष्ठभावि-आ० हा० वि०
बा० बा० ।

सामर्थ्यावधारणम् । अर्थादिव्यतिरेकाच्च नर्वि(न वि)कल्पव्यतिरेकः [illegible]
दिविकल्पानामर्थाद्यभावेऽपि भावादित्यविकल्पोत्पादने यथार्थेन्द्रियादेः साम[illegible]
पगमादस्त्येव सामग्रीभेदः ततः कार्यभेदोऽपि सङ्गत एव, असदेतत्। तिमिर[illegible]
व्यतिरेकेणाप्यविकल्पकस्य कस्यचिदुत्पत्तिदर्शनादपरस्यापि तज्जातीयस्या[illegible]
५ यदनर्थजन्यत्वप्रसक्तेः। अथ तैमिरिकानुभयादनुपहतेन्द्रियजा[illegible]
तत् सविकल्पकेऽपि समानम्। न चैकत्र विकल्पेऽर्थादर्शनात् तज्जातीयस्या[illegible]
सिद्धिः, अविकल्पस्यापि दूरार्थग्राहिणः कस्यचिद्वैशद्योपलब्धेः तदन्यस्यापि [illegible]
स्थितमक्षभाविनो विकल्पस्यार्थसाक्षात्करणलक्षणं वैशद्यम्। तेन 'स[illegible]
स्योत्पत्तेः स्वव्यापारमुत्प्रेक्षात्मकं तिरस्कृत्य दर्शनव्यापारानुसरणाद् [illegible]
१० इत्येतन्निरस्तं द्रष्टव्यम्। विकल्पश्चैक [illegible]
स्याप्रामाण्यं भवद्भिः गृहीतग्राहितया [illegible]
विकल्पस्यानुपलक्षणेऽङ्गीक्रियमाणे [illegible]
द्वयोस्तथाभूतलघुवृत्तेरभावात् [illegible]
ताभ्यां व्यभिचारमेवप्रसक्तेः। नापि सादृश्याद् [illegible]
१५ तदविषयत्वेन तयोरेकविषयत्वकृतसादृश्याभावात्। [illegible]
योरपि ज्ञानात्मना सादृश्यात्र स्याद् भेदेनोपलक्षणम्। [illegible]
प्रथमाक्षसन्निपात एव सविकल्पकं दर्शनमुत्पद्यते [illegible]
एव प्रसक्तः। तथाहि–अर्थदर्शने सति तदभिधाने [illegible]
योजयति, तद्योजितं चार्थं विकल्पिका बुद्धिरध्यवस्यति। [illegible]
२० पश्यति, तद्दर्शनमन्तरेण च (न) तद्वाचःस्मृतिः, [illegible]
दर्शनाभाव एव प्रसक्तः, असदेतत्। यतो यदि [illegible]
तदा स्यादयं दोषः, न चास्माभिः [illegible]
[illegible]। तत्र प्रथमा[illegible]

१–व्यतिरेकतया न वि [illegible]

[illegible]

संहृतसकलविकल्पावस्थायामपि न निरंशक्षणिकानेकपरमाणुप्रतिभासः, स्थिरस्थूलरूपस्य बहिः
स्तम्भादेर्मानसरूपतां विज्ञानस्य प्रतिभासनात्, अश्वविकल्पकालेऽपि पुरो व्यवस्थितस्य गवादेस्त-
थाभूतानुभवविषयत्वेन प्रतिभासनात्। यदि पुनरभिलापसंसृष्टार्थाध्यवसाय एव विकल्पोऽभ्युपग-
म्येत तदा तदनुत्पत्तिरेव प्रसक्ता। तथाहि-यावत् पुरो व्यवस्थितं वस्तु नीलादित्वे(त्वेन) न निश्चितं
न तावत् तत्संनिधानोपलब्धतद्वाचकस्मृत्यादिक्रमेण तत्पर्यवसितकार्थनिश्चयः, यावच्च न तन्निश्चयो न ५
तावत् तद्वाचकस्मृत्यादि, क्षणक्षयादाविवाऽनिश्चिते वाचकस्मृत्यादेरयोगात्। योगे वा शब्दानु-
भवानन्तरं 'क्षणिकः' इति वाचकस्मृत्यादिक्रमेण तन्निश्चयोत्पत्तेः क्षणक्षयानुमानमपार्थकं स्यात्।
अपि च, 'तद्वाचकस्यापि स्मरणमपरतद्वाचकयोगमन्तरेण भवदभ्युपगमेन न सम्भवति, तद्योजन-
मपि स्मरणमन्तरेण, स्मरणमप्यपरतद्वाचकयोजनादिव्यतिरेकेण' इत्यनवस्थानान्नात्र क्वचिदपि
निश्चयः स्यादिति। तस्मादभिलापसंसर्गयोग्यस्थिरस्थूलार्थप्रतिभासं ज्ञानं प्रथमाक्षसन्निपातोद्भवं १०
विकल्पकं तथाभूतार्थव्यवस्थापकमभ्युपगन्तव्यम्; अन्यथा सकलव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः। अतः
साधारणासाधारणरूपे वस्तुनि प्रमाणप्रवृत्तिः नासाधारणात्मनि, निर्विकल्पकस्याप्यसाधारणात्मनि
विषये निश्चयानुत्पादकत्वादग्राहकत्वमेव। ग्राहकत्वे वा तत्र क्षणक्षयानुमानस्याप्रामाण्यप्रसक्तिः।
स्यात् 'स्वस्वभावव्यवस्थितेः' इत्यस्य हेतोर्भेदेन सर्वपदार्थानां प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहणाभावाच्च
व्याप्तिप्रसाधकप्रमाणफलमेतत्-'स्वस्वभावव्यवस्थितेः सर्वभावानां सर्वतो भेदः' इति। अतो न १५
धर्मविशेषाभावः। व्यावर्त्यभेदात् व्यावृत्तिभेदः तद्भेदाच्च धर्मभेदे यथा अमूर्ताद् व्यावर्तमानो घटो
मूर्तत्वधर्मा मूर्तान्तराद् व्यावर्तमानः प्रत्ययोऽमूर्तोऽपि मूर्तः स्यात्। अमूर्तात्मना तयोरभेदे कथं
नोभयात्मकत्वं भावानाम्? न च कल्पितो धर्मभेदः, तथाभ्युपगमे यथा परसत्वाद् व्यावर्तमानस्य
घटादेः परविविक्तं स्वगतत्वं कल्प्यते तथा स्वसत्वाद् व्यावर्तमानस्य स्वासत्त्वप्रसक्तिप्रसङ्गः। अथ
परसत्वादेव तस्य व्यावृत्तिः न स्वसत्वात्, नन्वेवं कथं न पारमार्थिकोऽप्यव्यावृत्तिधर्मभेदोऽभ्यु- २०
पगतः स्यात्? न च 'एकः संवृतिमत्त्वमपि कल्प्यतेऽन्यो न' इति विभागो युक्तः, कल्पनायाः सर्वत्र
निरङ्कुशत्वात्। तदेवं सदृशपरिणामसामान्यस्याबाधितप्रत्ययविषयत्वेन सत्त्वादसिद्धो हेतुरिति
स्थितम्।

स्वसंवेदनप्रत्यक्षस्यानिश्चयरूपताभ्युपगमे शब्दप्रत्ययस्यासिद्धत्वादाश्रयासिद्धश्च हेतुः। न
हि निश्चितं ज्ञानस्य स्वरूपं स्वर्गप्रापणसामर्थ्यवद् दानचित्तस्य सिद्धं भवति प्रतिभासमात्रेण सिद्धत्वे २५
वा तत्र विप्रतिपत्तिर्न स्यात्, क्षणक्षयादेरपि च प्रतिभासमात्रेणैव सिद्धत्वात् तदनुमानवैयर्थ्य-
प्रसक्तिश्च। न च स्वसंवेदनेनाऽनिश्चयात्मनोऽपि निश्चयात्मकज्ञानस्वरूपं गृह्यते न पुनस्तस्य स्वर्गप्राप-
णसामर्थ्यादिकम् अतो न विप्रतिपत्त्यादयः इति वक्तव्यम्, तस्मिन् गृह्यमाणे गृह्यमाणस्य तस्य
ततो भेदप्रसङ्गात्। न च तस्मिन् सर्वात्मना स्वसंविदितेऽप्यभ्यासपाटवादेर्निमित्तात् क्वचिदेवांशे
निश्चयो न सर्वत्र, स्वसंवेदनस्य तदंशनिश्चयजननसमर्थस्यापि तदंशान्तरे तदसामर्थ्याद् द्विरूपता- ३०
पत्तेः। न चैकत्र सामर्थ्यमेव परत्रासामर्थ्यम्, विहितोत्तरत्वात्। न च निश्चयसंवेदनस्याप्यनिश्च-
यात्मकत्वेन स्वतो निश्चितस्य निश्चयव्यवस्थापकत्वम्, क्षणिकत्वादेरिवानिश्चितस्याऽव्यवस्थाप-

---

१-मानसत्विषयम्-भा० बा०। २-रूपरूप-भा० ब० हा० वि०। ३-वादिलि-आ० वि०। ४-स्यायसं-ब० ब० हा० विना। ५-संसृष्टा-भो०। ६-स्तावो विकल्पेऽभ्युप-भा० ब०। ७-स्पष्टतया-भो० भो०। ८-सार्थनि-बा० ब०। ९-दिलक्षण-भो० भो० विना। १०-नो च हा-बा० ब०। ११-गुणाया-भो० भो० विना। १२-कयोजनमन्त-भो० भो०। १३-स्यानाम पवचि-भो० भो०। १४-साधारं-बा० ब० हा० विना। १५-भावहा-भो० भो० ब० बा० हा० विना। १६-रूपवस्तु-ब० ब०। १७-स्ति न सा-धा-भ० वि०। १८-स्मनि विक-ब० बा०। १९ पृ० २४१ पं० १७। २०-धर्मभेदो च-वि०। २१-घ-टेभ्या-भो० भो०। २२-धाऽऽगू-भ० वि० विना। २३ संवृतिसत्त्वमपि भो० ब० बा० हा० वि०। संवृतिः सत्त्वमपि भो०। २४-स्थिन संवे-भ०। २५-मै शब्द-भो० भो०। २६-श्चितत्वा-ब० बा०। २७-नाऽपि-ज्ञानस्व-भो० भो०। २८-निश्चिता-भ० हा० ब० बा०। २९-स्मरच-ब० ब०। ३०-सामान्यपूरच-ब० ब०। ३१ सर्वेषा ब० ब०। ३२-स्वर्गाद्वि-भ० वि०। ३३ पृ० २४४ पं० २४। ३४-स्मरणे च-भो० भो०। स्मरणेनास्य-ब० ब०। ३५-तोऽविदित-भो० भो०।

सामर्थ्यावधारणम्। अर्थादिव्यतिरेकाच्च नवि(न वि)कल्पव्यतिरेकः एतत्समानजातीयानामतीता-
दिविकल्पानामर्थाद्यभावेऽपि भावादित्यविकल्पोत्पादने एवार्थेन्द्रियादेः सामर्थ्यमवसीयते इत्यभ्यु-
पगमादस्त्येव सामग्रीभेदः ततः कार्यभेदोऽपि सङ्गत एव, असदेतत्; तिमिरपरिकरितचक्षुषोऽर्थ-
व्यतिरेकेणाप्यविकल्पकस्य कस्यचिदुत्पत्तिदर्शनादपरस्यापि तज्जातीयतयाऽविकल्पदर्शनस्य विकल्प-
५ वदनर्थजन्यत्वप्रसक्तेः। अथ तैमिरिकानुभवादनुपहतेन्द्रियजाध्यक्षस्य भेदान्नानन्तरोक्तप्रसङ्गः, नन्वे-
तत् सविकल्पकेऽपि समानम्। न चैकत्र विकल्पेऽवैशद्यदर्शनात् तज्जातीयतया सर्वत्र तथाभाव-
सिद्धिः, अविकल्पस्यापि दूरार्थग्राहिणः कस्यचिदवैशद्योपलब्धेः तदन्यस्यापि तद्भावप्रसक्तेः। तत्
स्थितमक्षभाविनो विकल्पस्यार्थसाक्षात्करणलक्षणं वैशद्यम्; तेन 'स्वव्यापारमेवमादर्शयतो विकल्प-
स्योत्पत्तेः स्वव्यापारमुत्प्रेक्षात्मकं तिरस्कृत्य दर्शनव्यापारानुसरणाद् विकल्पः प्रमाणं न भवति'
१० इत्येतन्निरस्तं द्रष्टव्यम्। विकल्पश्चैक एवार्थग्राह्युपलक्ष्यते नापरं दर्शनम् यद्व्यापारानुसारिणो विकल्प-
स्याप्रामाण्यं भवद्भिः गृहीतग्राहितया प्रतिपाद्येत। विकल्पाऽविकल्पयोर्लघुवृत्तेर्विकल्पव्यतिरेकेणा-
विकल्पस्यानुपलक्षणेऽङ्गीक्रियमाणे वर्णयोरपि लघुवृत्तेरितरेतरव्यतिरेकेणानुपलक्षणप्रसक्तिः। न च
वर्णयोस्तथाभूतलघुवृत्तेरभावात् परस्परव्यतिरेकेणोपलक्षणसद्भावः, युगपज्ज्ञानानुत्पत्त्यादिनोऽपि
ताभ्यां व्यभिचाराभावप्रसक्तेः। नापि सादृश्याद् विकल्पाऽविकल्पयोर्भेदेनानुपलक्षणम्, सन्ताने-
१५ तरविषयत्वेन तयोरेकविषयत्वकृतसादृश्याभावात्। ज्ञानरूपतया सादृश्ये नीलाऽनीलाकारज्ञान-
योरपि ज्ञानात्मना सादृश्यात् स्याद् भेदेनोपलक्षणम्। तथाऽविकल्पकज्ञानसद्भावः। अथ यदि
प्रथमाक्षसन्निपात एव सविकल्पकं दर्शनमुदयमासादयति तदाऽऽद्यस्त्वर्थान्तरे; तथा सत्यर्थग्रहणाभाव
एव प्रसक्तः। तथाहि–अर्थदर्शने सति तत्सन्निधाने दृष्टे तद्वाचके स्मृतिः, तत्स्मृतौ च तेनार्थं
योजयति, तद्योजितं चार्थं विकल्पिका बुद्धिरध्यवस्यति। न च सविकल्पकप्रत्यक्षवादी अशब्दकमर्थं
२० पश्यति, तद्दर्शनमन्तरेण च (न) तद्वचःस्मृतिः, तामन्तरेण च न वचनपरिष्वक्तार्थदर्शनम् इत्यर्थ-
दर्शनाभाव एव प्रसक्तः, असदेतत्; यतो यदि 'अशब्दकमर्थं विकल्पो नावगच्छति' इत्यभ्युपगम्येत
तदा स्यादयं दोषः; न चास्माभिः शब्दसंयोजितार्थग्रहणं विकल्पोऽभ्युपगम्यते किं तर्हि? निरंशा-
क्षणिकानेकपरमाणुविलक्षणस्थिरस्थूलार्थग्रहणम्, तच्च प्रथमाक्षसन्निपातवेलायामप्यनुभूयते। तथा,

---

१–व्यतिरेकतया न वि–डा॰ वा॰ बा॰।–व्यतिरेकत्वेन वि–आ॰ वि॰। व्यतिरेकाच्च भवि–भां॰।
अत्र 'अर्थादिव्यतिरेकात्र न विकल्पव्यतिरेक एव तत्समानजातीयानामतीतादिविकल्पाना–' इति पाठः संभाव्यते। २ त-
स्मादर्थ–भां॰ मां॰। ३–द्रामय भां॰ मां॰। ४–कदर्थे ये–भां॰ मां॰ विना॰। ५ सार्वज्ञान–वा॰ बा॰।
६–पि विरूद्ध–भां॰ मां॰। ७–र्णं भवति भां॰ मां॰ विना। ८–पादयेत् वि॰। ९–त विकल्पयोर्ल–आ॰ वा॰
बा॰। १०–वृत्तिवैकल्प–वा॰ बा॰ डा॰। ११–सक्तेः वि॰। १२ परस्य व्यति–वा॰ बा॰। १३–णाल-
क्षणोपलक्षणसद्भा–भां॰ मां॰। १४–भावः आ॰। १५–दृश्यादविकल्पादि–डा॰।–दृश्याद्विकल्पयोर्भे-
वा॰ बा॰ वि॰। १६ सादृश्ये नीलाकारज्ञान–वा॰ बा॰ डा॰। १७ तत्र वि–वा॰ बा॰। १८–स्मा [illegible]
आ॰ वि॰।

१९ "सति [illegible] दृष्टे शब्दे तत्र स्मृतिः [illegible]। न [illegible], [illegible] [illegible], अननुभवन् योजयति, [illegible]"–[illegible] पृ॰ ११२
पं॰ ३।

"[illegible] [illegible] [illegible]"–[illegible]
टी॰ पृ॰ ११२ पं॰ २०।

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पृ॰ २१ [illegible]।

२० [illegible]। २१–[illegible]। २२–[illegible]।
[illegible] २३ [illegible] [illegible] 'अशब्द' [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]। २४–[illegible]। २५–[illegible]।

संहृतसकलविकल्पावस्थायामपि न निरंशक्षणिकानेकपरमाणुप्रतिभासः, स्थिरस्थूलरूपस्य बहिः
स्तम्भादेर्ग्राह्यरूपतां बिभ्राणस्य प्रतिभासनात्, अविकल्पकालेऽपि पुरो व्यवस्थितस्य गवादेस्त-
थाभूतानुभवविषयत्वेन प्रतिभासनात् । यदि पुनरभिलापसंसृष्टार्थाध्यवसाय्येव विकल्पोऽभ्युपग-
म्येत तदा तदनुत्पत्तिरेव प्रसक्ता । तथाहि-यावत् पुरो व्यवस्थितं वस्तु नीलादित्वे(त्वेन) न निश्चितं
न तावत् तत्सन्निधानोपलब्धतद्वाचकस्मृत्यादिक्रमेण तत्परिस्फुर्ताऽर्थनिश्चयः, यावच्च न तन्निश्चयो न ५
तावत् तद्वाचकस्मृत्यादि, क्षणक्षयादाविवाऽनिश्चिते वाचकस्मृत्यादेरयोगात् । योगे वा शब्दानु-
भवानन्तरं 'क्षणिकः' इति वाचकस्मृत्यादिक्रमेण तन्निश्चयोत्पत्तेः क्षणक्षयानुमानमपार्थकं स्यात् ।
अपि च, 'तद्वाचकस्यापि स्मरणमपरतद्वाचकयोगमन्तरेण भवदभ्युपगमेन न सम्भवति, तद्योजन-
मपि स्मरणमन्तरेण, स्मरणमप्यपरतद्वाचकयोजनादिव्यतिरेकेण' इत्यनवस्थानान्नात्र क्वचिदपि
निश्चयः स्यादिति । तस्मादभिलापसंसर्गयोग्यस्थिरस्थूरार्थप्रतिभासं ज्ञानं प्रथमाक्षसन्निपातोद्भवं १०
सविकल्पकं तथाभूतार्थव्यवस्थापकमभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथा सकलव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । अतः
साधारणासाधारणरूपे वस्तुनि प्रमाणप्रवृत्तिः नासाधारणात्मनि, निर्विकल्पकस्याप्यसाधारणात्मनि
विषये विकल्पानुत्पादकत्वादग्राहकत्वमेव । ग्राहकत्वे वा तत्र क्षणक्षयानुमानस्याप्रामाण्यप्रसक्तिः ।
तस्मात् 'स्वस्वभावव्यवस्थितेः' इत्यस्य हेतोर्भेदेन सर्वपदार्थानां प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहणाभावाच्च
व्याप्तिग्राहकप्रमाणफलमेतत्-'स्वस्वभावव्यवस्थितेः सर्वभावानां सर्वतो भेदः' इति । अतो न १५
धर्मविशेषाभावः । व्यावर्त्यभेदाद् व्यावृत्तिभेदः तद्भेदाच्च धर्मभेदे यथा अमूर्ताद् व्यावर्तमानो घटो
मूर्तस्तथा मूर्तान्तराद् व्यावर्तमानः प्रत्ययोऽमूर्तोऽपि मूर्तः स्यात् । अमूर्तात्मना तयोरभेदे कथं
क्षोभयात्मकत्वं भावानाम्? न च कल्पितो धर्मभेदः, तथाभ्युपगमे यथा परसत्त्वाद् व्यावर्तमानस्य
घटादेः परविविक्तं स्वसत्त्वं कल्प्यते तथा स्वसत्त्वाद् व्यावर्तमानस्य स्वासत्त्वप्रकॢप्तिप्रसङ्गः । अथ
परसत्त्वादेव तस्य व्यावृत्तिः न स्वसत्त्वात्, नन्वेवं कथं न पारमार्थिकोऽन्यव्यावृत्तिधर्मभेदोऽभ्यु-२०
पगतः स्यात्? न च 'एकः संवृतिसन्नपि कल्प्यतेऽन्यो न' इति विभागो युक्तः, कल्पनायाः सर्वत्र
निरङ्कुशत्वात् । तदेवं सदृशपरिणामसामान्यस्याबाधितप्रत्ययविषयत्वेन सत्त्वादसिद्धो हेतुरिति
स्थितम् ।

स्वसंवेदनप्रत्यक्षस्यानिश्चयरूपताभ्युपगमे शब्दप्रत्ययस्यासिद्धत्वादाश्रयासिद्धश्च हेतुः । न
ह्यनिश्चितं ज्ञानस्य स्वरूपं स्वर्गप्रापणसामर्थ्यवद् दानचित्तस्य सिद्धं भवति प्रतिभासमात्रेण सिद्धत्वे २५
वा तत्र विप्रतिपत्तिर्न स्यात्, क्षणक्षयादेरपि च प्रतिभासमात्रेणैव सिद्धत्वात् तदनुमानवैयर्थ्यं-
प्रसक्तिश्च । न च स्वसंवेदनेनाऽनिश्चयात्मनाऽपि निर्धर्मकज्ञानस्वरूपं गृह्यते न पुनस्तस्य स्वर्गप्राप-
णसामर्थ्यादिकम् अतो न विप्रतिपत्त्यादयश्च इति वक्तव्यम्, तस्मिन् गृह्यमाणे गृह्यमाणस्य तस्य
ततो भेदप्रसङ्गात् । न च तस्मिन् सर्वात्मना स्वसंविदितेऽप्यभ्यासपाटवादेर्निमित्तात् क्वचिदेवांशे
निश्चयो न सर्वत्र, स्वसंवेदनस्य तदंशनिश्चयजननसमर्थस्यापि तदंशान्तरे तदसामर्थ्याद् द्विरूपता-३०
पत्तेः । न चैकत्र सामर्थ्यमेव परत्रासामर्थ्यम्, विहितोत्तरत्वात् । न च निश्चयसंवेदनस्याप्यनिश्च-
यात्मकत्वेन स्वतो निश्चितस्य निश्चयव्यवस्थापकत्वम्, क्षणिकत्वादेरिवानिश्चितस्याऽन्यव्यवस्थाप-

१-भासस्थितस्थू-बा० बा० । २-स्थूरह-बा० बा० हा० वि० । ३-यादिस्त-आ० वि० । ४-लापसं-
बा० बा० हा० विना । ५-संसृष्टा-भां० । ६-सायो विकल्पेभ्युप-श्र० बा० । ७-त्परिस्फुरा-भां० मां० ।
८-त्कार्थानि-बा० बा० । ९-दिव्यवस्थ-भां० मां० विना । १०-गे च हा-बा० बा० । ११-नुमाया-भां०
मां० विना । १२-कयोजनमन्त-भां० मां० । १३-स्थानाच्च क्वचि-भां० मां० । १४-लापसं-बा० बा०
हा० विना । १५-भासश्च-भां० मां० बा० बा० हा० विना । १६-रूपवस्तु-बा० बा० । १७-त्तिः न सा-
धा-आ० वि० । १८-त्मनि विक-बा० बा० । १९ पृ० २४१ पं० १७ । २०-धर्मभेदो व-वि० । २१-व-
र्त्यमा-भां० मां० । २२-थाऽभ्यु-आ० वि० विना । २३ संवृत्तिसन्नपि मां० बा० बा० हा० वि० । संवृत्तिः
सन्नपि भां० । २४-स्थित संवे-आ० । २५-मे शाब्द-भां० मां० । २६-श्चितस्य-बा० बा० । २७-नाऽपि-
ज्ञानस्य-भां० मां० । २८-निश्चिया-आ० हा० बा० बा० । २९-त्मस्व-बा० बा० । ३०-
बा० । ३१ सर्वदा बा० बा० । ३२-मर्थ्याद्धि-आ० वि० । ३३ पृ० २४४ पं० २४

कल्पायोगात् । न च स्वसंवेदनेनानिश्चयात्मनाऽनिश्चितो निश्चयः प्रत्यक्षस्य व्यापकः, इति निर्विकल्पकस्वसंवेदनवादिनः प्रत्यक्षासिद्धेः कथं नाश्रयासिद्धः प्रकृतो हेतुः?

यदपि 'भवतु वा सामान्यं तथापि तेभ्या(भ्य) भेदेभ्योऽर्थान्तरत्वे विशेषभेदाध्यवसायो भ्रान्तिरेव' इत्यादि, तदप्ययुक्तम्; एकान्तभिन्नस्य सामान्यस्य विशेषभेदप्रत्ययहेतुत्वेनानभ्युपगमात्।
५ न चान्येनान्ये समाना अभ्युपगम्यन्ते किन्तु स्वहेतुभ्य एव केचित् समाना उत्पन्नास्तथैव गवादिप्रत्ययविषयाः ।

यदपि 'अनर्थान्तरत्वेऽपि सामान्यस्य' इत्यादि, तदप्यसत्, अनर्थान्तरत्वेनैकान्तेन तस्यानभ्युपगमान्न तत्पक्षभावी भ्रान्तत्वादिदोषः प्रत्ययस्य।

यदपि 'यत्रैव हि कृतसमया ध्वनयः स एव तेषामर्थः, न च समयः शब्दानां परमार्थतः
१०

शब्दस्वरूपस्य सङ्केतितत्वाद् देशान्तरे कालान्तरे च ततः शब्दात् तदर्थप्रतिपत्तिरव्यामोहात्
१५ प्युपजायत एव । एकत्वं तु शब्दाऽर्थयोः शब्दप्रतिपत्तावनङ्गमेव, तदन्तरेणापि सङ्केतस्य कर्तुं शक्यत्वात् सार्थकत्वाच्च।

तेन 'ये यत्र भावतः' इत्यादिप्रयोगे 'न भवन्ति च भावतः कृतसमयाः सर्वस्मिन् वस्तुनि सर्वे ध्वनयः' इत्यसिद्धो हेतुः, यथोक्तवस्तुनि समयस्य प्रतिपादितत्वात्।

यदपि 'हिमाचलादिषु सङ्केतव्यवहारकालव्यापकेषु सङ्केतः सम्भविष्यति' इत्याशङ्क्य 'तेष्व-
२० प्यनेकपरमाणुरूपत्वान्न सङ्केतः' इति, तदप्ययुक्तम्; समानासमानैकपरिणतिरूपस्य वस्तुनः साधितत्वात्।

यदपि 'उदयानन्तरापवर्गिषु स्वलक्षणेषु सङ्केत उत्पन्नानुत्पन्नेष्वशक्यक्रियतः(क्रियः)' इति, तदप्यसङ्गतम्; एकान्तेनोदयानन्तरापवर्गित्वस्य भावेष्वसिद्धेः । अथान्ते क्षयदर्शनात् प्रागपि तत्स्वभावसिद्धेस्तत्सिद्धिः, नन्वेवमादौ स्थितिदर्शनादन्तेऽपि स्थास्नुतासिद्धेर्विपर्ययसिद्धिप्रसङ्गः । अथान्ते
२५ स्थैर्यानुपलब्धेर्न विपर्ययसिद्धिः, आदौ क्षणक्षयानुपलक्षणात् क्षणक्षयसिद्धिरपि न स्यात् । सदृशापरापरोत्पत्तिविप्रलम्भात् क्षणक्षयस्यादावनुपलक्षणमिति चेत्, स्यादेतत् यदि कुतश्चित् क्षणिकत्वं सिद्धं स्यात्, तच्चासिद्धम् तत्र साधकहेत्वभावात् । कृतकत्वात् तत्सिद्धिरिति चेत्, न; साध्यसाधनधर्मभेदात् सिद्धौ (भेदाऽसिद्धौ) ततस्तत्सिद्धेरयोगात्, योगे वा स्वात्मनोऽप्यात्मना सिद्धिः स्यात् । न च व्यावृत्तिभेदात् कृतकत्वाऽनित्यत्वयोर्भेदः, यतस्तद्भेदः स्वतो वा, व्यवच्छेद्याद् वा,
३० आरोपाद् वा, बुद्धिप्रतिभासभेदाद् वा भवेत्? न तावत् स्वतः, स्वतो भेदे भेदस्य वस्तुत्वम्, वस्तुत्वे च कथं न वस्तुत्वपक्षभावी दोषः? वस्तुनश्चानेकान्तात्मनो भेदाभेदात्मकतया सिद्धेः सिद्धो नः सिद्धान्तः । व्यवच्छेद्यभेदादपि न व्यवच्छेदभेदः, अनित्या(त्यत्वा)दिव्यवच्छेद्यस्य नित्यादेर्व्यवच्छेद्यस्य वस्तुनोऽभावाद् भेदाभावप्रसक्तेः । कल्पितव्यवच्छेद्यव्यवच्छेदेन तद्भेदाभ्युपगमे तत्र कल्पनाऽपि इतरव्यवच्छेदेन इत्यन्योन्यव्यवच्छेदेन व्यवच्छेदयोर्व्यवस्थितस्वरूपत्वात् कथं नेतरेतराश्रयदोषः?

---

१ निश्चितः प्र-वि० । २ पृ० १७४ पं० १९ । ३ तस्याऽभे-भां० मां० । पूर्वपाठानुसारेण 'तस्य भेदेभ्योऽर्थान्तरत्वे' इति संस्कार । ४-नाभ्यु-आ० । ५-गम्यते वि० । ६ पृ० १७४ पं० १३ । ७ पृ० १७४ पं० १७ । ८-पि तत्रैव वा० बा० । ९ नानुपपत्तिस्तथा-भां० मां० । १०-णामः स्वरू-आ० । ११-विभूतिप्रा-भां० मां० । १२ पृ० २४५ पं० १६-३२ । १३ पृ० १७४ पं० १९ । १४ पृ० १७४ पं० २० । १५ प्र० पृ० पं० १० । १६ पृ० १७६ पं० ६ । १७ पृ० १७६ पं० ७ । १८ पृ० २४२ पं० २१ । १९ पृ० १७६ पं० ११ । २०-त्वं स्यात् आ० वि० । २१ तथासिद्ध-वा० बा० हा० । तथा सि-आ० वि० । २२-दाप्यात्म सि-वा० बा० हा० विना । २३-स्वात्मनोप्यात्मनो सि भां० मां० । स्वात्मनाप्यात्मना सि-आ० । स्वात्मना सि-वा० बा० । २४-तो व्य-वा० बा० विना । २५ थं वस्तु वा० बा० । २६ अनित्यत्वादिव्यवच्छेदस्य नित्यादेर्व्यवच्छेदस्य वस्तुनो-वा० बा० हा० । अनित्यत्वादिव्यवच्छे-
[illegible] वि० ।

अनित्यत्वादिव्यवच्छेदेन नित्यादिव्यवच्छेदस्य व्यवस्थायामनित्यादिव्यवच्छेदस्यापि नित्यादिव्यवच्छेदाद् व्यवच्छेदेन बुद्धिप्रतिभासभेदादेव भेदोऽस्तु किं व्यवच्छेद्यस्य व्यवच्छेद्यभेदाद् भेदकल्पनया? तथैव भेदाद् व्यवच्छेदस्य साध्यसाधनभावे शब्दत्वादेरपि बुद्धिप्रतिभासभेदेन भेदात् साधनभावः स्यात् । तथा च न कश्चित् प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्धो हेतुः स्यात् । न च शब्दाच्छब्दत्वस्य न प्रतिभासभेदः, अन्यथा धर्मिधर्मव्यवस्थाऽभावप्रसक्तेः । अथ प्रतिभासभेदेऽपि व्यवच्छेद्यभेदा- ५ भावात् शब्दत्वस्य प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वम्, नन्वेवं भाव-द्रव्याभिधायिनोरभिधानयोरपर्यायता न स्यात् 'शब्द'शब्देन शब्दत्वस्याप्यभिधानात्, अन्यथा प्रतिज्ञार्थैकदेशताऽपि न स्यात् ।

नाप्यारोपभेदाद् व्यवच्छेदस्य भेदः, सत्त्वादावसत्त्वाद्यारोपस्याभावात्, भावे वा सत्त्वमप्यनित्यत्ववत् साध्यमनुपज्येत । तत्साधने च तद्धेतोरसिद्ध-विरुद्धाऽनैकान्तिकदोषत्रयानतिवृत्तिर्भवदभिप्रायेण । तत्र कृतकत्वाऽनित्यत्वयोः साध्यसाधनभावः भवदभिप्रायेण भेदाभावात् । अथ तयोः १० परमार्थतोऽभेदेऽपि निश्चयपथाद् गम्यगमकभाव इति कृतकत्वं कृतकत्वाव्यवच्छेदिना निश्चयप्रत्ययेन भेदेन निश्चीयमानमनित्यत्वस्य गमकम्, ननु ययोर्वस्तुगतयोः कृतकत्वाऽनित्यत्वयोस्तादात्म्यप्रतिबन्धः न तयोर्निश्चय इति न गम्यगमकत्वम्, ययोश्च विकल्पबुद्धिप्रतिभासिनोर्भेदेन निश्चयः न तयोस्तादात्म्यनिबन्धनो गम्यगमकभावः, बुद्ध्यारूढयोरवस्तुत्वेन प्रतिबन्धाभावात् । अथ भेद एव तयोः कल्पनानिर्मितः न पुनर्वस्तुस्वरूपमपि, तात्त्विकलक्षणस्य कृतकानित्यव्यावृत्तिनिर्देशाद्यसा- १५ धनात् तद्वत्कृतकत्वादिभिन्नधर्मोपाध्यवसायिनश्च कृतकत्वादिविकल्पाल्लक्षणभूतस्वलक्षणानुभवद्वारायातत्वेन तत्प्रतिबद्धत्वेन तत्प्रतिभासिनोर्धर्मयोः साध्यसाधनभावः अव्यभिचारश्च पारम्पर्येण वस्तुप्रतिबन्धादुपपद्यत एव । स्यादेतत् यदि तथाभूतं स्वलक्षणं प्रत्यक्ष एव सिद्धं स्यात्, न च तत् ततः सिद्धम् स्वप्नेऽपि निरंशक्षणिकानेकपरमाणुरूपस्य तस्यासंवेदनात् । यादृशं तु तत् प्रत्यक्षे प्रतिभाति कृतकत्वाद्यनेकधर्माध्यासितं तत्र निरंशम्, तस्मादनुभवद्वारायातकृतकत्वादि- २० विकल्पप्रतिभासिनां धर्माणामव्यभिचारात् साध्यसाधनभाव उपपद्येत । न चानुमानविकल्पत एव तस्य तथासिद्धिः, प्रतिबन्धासिद्धावनुमानस्यैवाप्रवृत्तेः । तद्विकल्पकप्रत्यक्षस्य साध्यसाधनधर्मप्रतिबन्धग्राहकस्य धर्मिस्वरूपग्राहकस्य च प्रामाण्याभ्युपगमे शब्दादिधर्मिणः कृतकत्वाद्यनेकधर्मात्मकस्य सिद्धत्वाद् विवादाभाव एव । भवतु वा परपक्षे साध्यसाधनभेदः तथापि न साध्यसाधनभावः, तयोरविनाभावसाधकप्रमाणाभावात् । २५

अथ 'निर्हेतुकत्वाद् विनाशस्य विनाशस्वभावनियतो भावः तद्भावे भावस्यान्यानपेक्षत्वात् अन्त्यकारणसामग्रीविशेषवत् स्वकार्योत्पादने' इत्यादिसाधनसद्भावात् कथं नाविनाभावः प्रकृतसाध्य-साधनयोः? असदेतत्, तयोरविनाभावसाधनम्, अनैकान्तिकत्वात् । तथाहि—अनेकशक्तियुक्तापि शाल्यङ्कुरोत्पादने यवबीजादीनां तदुत्पादनसामग्रीसन्निधानावस्थायां तद्भावनियमाभावात् । अथ यवबीजादीनां तत्स्वभावाभावात् तत्स्वभावापेक्षयाऽनपेक्षत्वमसिद्धम् तर्हि विनाशस्वभावापेक्षत्वात् १० कृतकानामपि केषाञ्चित् तत्स्वभावाभावादनपेक्षत्वमसिद्धं स्यात् । अथ हेतुस्वभावभेदाभावात् सर्वे सामग्रीप्रभवाणां विनाशसिद्धेस्तेषामनपेक्षत्वाभावादपेक्षत्वमसिद्धम्, ननु विचित्रशक्तयो हि भावाः दृश्यन्ते, तत्र काचित् स्वादपि सामग्री या नश्वरस्वभावं जनयेत् घटादिकमिव शब्दादिकम् । अथ

१-च्छेदस्य ब० ज० । २-च्छेद्यस्य ब० ज० । ३-भासभेदात् ब० ज० । ४-धनाभा-भां० श्र०।-धनः भा-ब० ब० ज० । ५-स्याभा-भां० श्र० ब० ज० ई० विना । ६-कतयादवस्था-ब० ज० । ७-योस्तादात्म्यप्रति-आ० । ८-ध्यनयो ब-ब० ज०।-ध्यनयोर्न भां० ई० श्र० । ९-वस्तुत्व-ब० ज० । १०-सिनो ध-भां० श्र० ब० ज०।-सिना ध-ई० । ११-यदि यथाभूतं भां० श्र० । १२-तं न तन्निरंशं (दंशं) ब० ज० ई० । १३-सिनाद्ध-भां० श्र० ।

१४ "साध्यहेतुत्पादनसामग्रीसन्निधानावस्थायां तदुत्पादनेऽन्यानपेक्षत्वमप्येषां तद्भावनियमाभावात् । किन्तर्हि तु विशेषणासिद्धो हेतुस्तत्स्वभावत्वे तदुत्पादनमपेक्ष्य सिद्धे । न हतस्य हेतुत्वमवगम्यमानं तद्रूपेण्ट्वनेकान्तिकत्वमवगच्छतीति तदुत्पादनापेक्षा तदुत्पादयति । तत्स्वभावो वा यदि कारणविशेषोऽन्यपेक्षो न... भवति । अन्ये... तद्भावनियतत्वात्..."-प्रमेयक० पृ० १४५ प्र० प० ५ ।

१५-दृकं सा-भां० श्र० विना । १६-धामाधन-वि० । १७-ज्ञानी श्र० श्र० बि० । १८-त्वात् तत्स्वभावापेक्षत्वमसिद्धम् वि० । १९-स्वहान्यापेक्ष-ब० ज० ई० ।

नाशित्वेनोपलब्धानां प्रतिक्षणं विनाशाभावे विनाशप्रतीतिरेव न स्यात्, द्वितीयेऽपि क्षणे भावस्य स्थितौ सर्वदा स्थितिप्रसङ्गात्, द्विक्षणावस्थायित्वे हि द्वितीयेऽपि क्षणे क्षणद्वयस्थितिस्वभावत्वात्—तत्स्वभावत्वे स्वभावभेदेन क्षणिकत्वप्रसङ्गात्—तृतीयेऽपि क्षणेऽवस्थानं स्यात् तदाऽपि तत्स्वभावत्वात् चतुर्थेऽपि। एवमुत्तरेष्वपि क्षणेष्ववस्थानादासंसारं भावस्य स्थितेरविनाशाद् विनाशप्रतीतिर्न स्यात्। भवति च विनाशप्रतीतिः अतस्तत्प्रतीत्यन्यथाऽनुपपत्त्या प्रतिक्षणविनाशानुमानं स्यात्मकस्य कार्यस्य अदृश्यात्मनोऽप्याद्ये क्षणे यः स्वभावः प्रागभूत्वा भवनलक्षणः स एव चेत् तीयेऽपि क्षणे प्रागभूत्वा भावस्य भावात् क्षणिकत्वम्। अथ प्रथमे क्षणे जन्मैव न स्थितिः, तीये क्षणे स्थितिरेव न जन्म तथापि जन्मजन्मिनोः स्थितिस्थितिमतोश्चाभेदात् तयोश्च व्यतिरात् प्रतिक्षणमनवस्थायित्वम् अपरापरकालसम्बन्धित्वस्य परस्परव्यतिरेकिणो भावस्वभावत्वाच्च तिक्षणमनवस्थायित्वमिति सिद्धा विनाशं प्रत्यनपेक्षा भावस्य, असदेतत्, स्वहेतोरेवानेकक्षणस्थायी वो भूतक्षणेष्वभवन्, तिष्ठन् वर्तमानक्षणेषु, भविष्यत्क्षणेषु स्थास्यंश्चान्त्यपश्चिमे प्रथमक्षण एव जात कालेनाऽनागतादिनाऽसताऽपि विशेष्यत्वं भावस्याविरुद्धं कारणसामर्थ्यवत् द्वितीयेऽपि क्षणे —अन्यथा कार्यकारणयोरेकदैवोत्पत्तेरेकक्षणस्थायि जगत् स्यात्—इति प्रागुत्पत्तेरभूत्वा भावेऽपि स्य द्वितीयादिक्षणे न क्षणिकत्वम्। वस्तुतस्तु भावक्षणात् पूर्वक्षणेषु भूत्वा भावी स्वभावो स्य सर्वप्रध्वानान्त्यक्षणेनापि (?) विशिष्टेऽनन्तरातीतक्षण एव, प्रथमक्षणे तादृशस्वभावस्य भावे तीयादिक्षणेऽपि न क्षणिकत्वम्, अक्षणिकत्वाविरोधात् भावक्षणात् पूर्वक्षणेष्वभूत्वा भावस्य तीयादिक्षणेऽपि प्रथमक्षणस्वभावस्य भावे तत्स्वभावत्वेऽप्येकान्ततः क्षणिकत्वासम्भवात्। अथा भावश्च प्रागसतः सत्त्वम्, तस्य द्वितीयेऽपि क्षणे भावाच्च पूर्वापरक्षणयोः स्थित्युत्पत्तिमात्रेण भावभेदाद् भावस्य क्षणिकत्वम्। नाप्यपरापरकालसम्बन्धोऽप्यपरापरस्वभावो भवति परमाणुसम्बन्धेऽप्येकपरमाणुवत्। परमाणूनामप्यशलाकाकल्पत्वात् परस्परमसम्बन्धः इति चेत्, देतत्, सम्बन्धे प्रतीय [illegible]
न्धः। तदाहि—सर्वात्मना [illegible]
कदेशाः परमाण्वात्मन [illegible]
वात्। परभूतावेन्, परमाणुभिरेकदेशानां सर्वात्मनाऽभिसम्बन्धेऽभेदादेकदेशैकदेशिनोरेकभावासेकदेशेनाभिसम्बन्धः परमाणूनाम्। एकदेशेनैकदेशानामेकदेशिनाऽभिसम्बन्धेन्, देशानां तत्रो भेदाभेदकल्पनायां तद्वयस्थः पर्यनुयोगोऽनवस्था च; न च प्रकारान्तरं ह्यं र्ता सम्बन्धः स्यात् अतोऽनुपलभ्यमानस्यापि परमाण्वसम्बन्धस्य कल्पना, असाम्प्रतेति। सम्बन्धवत् सम्बन्धप्रकारान्तरस्यैवादृष्टस्यापि कल्पनाप्रसक्तेः। सर्वात्मनैकदेशेन वाऽणूनाम-

१-स्वे द्वि-अ०। २ क्षणाऽव-भां० मां०। ३ एवमुत्तरोत्तरेष्वपि क्षणेषु स्थानाद्या-भां० मां०। क्षणेषु स्थाना-वा० बृ० हा०। ५-मानं दृश्यात्मनोऽप्या-भां० लि०। ६-च भावस्य न भां० मां०। ऽपि क्ष-भां० मां०। ८-मवस्थायित्व-वा० बा०। ९-क्षणावस्था-हा०। १०-क्षणेषु म-वा० बा०। पात्वसधि-वा० बृ०। -ध्यान्यश्चि-अ०। १२-मा सता-भां० लि०। १३-दत्कार-वा० बा०। दैव द्वि-हि० लि०। -दवं यदि-अ०। १५-तीयपक्षे नान्यथा वा० बृ०। १६-यादित्वा क्ष-भां०। उत्पत्ते नान्त्य-भां० मां०। १८-शिष्टे अनन्त-वा० बा०। १९-क्षणः स्व वा० बा० हा०। क्षणस्व-लि०। २०-कम्पादि-अ० लि०। २१ अभूत्वा मां०। २२ स्वभावेऽप्य भां० मां०। २३ स्वभा-वो म-भां० मां०। २४ "[illegible]"—[illegible] पृ० १५२ प्र० पं० ४।
२५ "[illegible]"—प्रमेयक० पृ० १५९ प्र० पं० ८।
२६-भावः लि-भां० मां०। भाव लि लि०। २७ [illegible] वा० बा०। २८-[illegible]
२९-[illegible] लि०। ३०-[illegible] वा० बा० लि०। ३१ [illegible]
[illegible] लि०। ३२-[illegible] वा० बा० हा० लि०। ३३ न चास्तु भां० हा०।
[illegible] लि०।

सम्बन्धात् सम्बन्धस्य च प्रतीतेः प्रकारान्तरेण एवं सम्बन्ध इति कल्पना बुद्धिवृत्त्यैव, प्रतीतिविरोधश्चैवं न स्यात्। अथ विकल्पिका प्रतीतिरारोपितगोचराऽसत्यपि सम्बन्धे सम्बन्धमादर्शयति, न तद्वशात् सम्बन्धव्यवस्था येन प्रतीतिविरोधः स्यादसम्बन्धवादिनः। कथं तर्हि सम्बन्धप्रतीतेवैशद्यम् विकल्पस्य वैशद्यानिष्टेः? युगपद्वृत्तेर्विकल्पाविकल्पयोरेकत्वाध्यवसायाद् वैशद्यभ्रमे सहभाविनोर्गोदर्शनाश्वविकल्पयोरप्येकत्वाध्यवसायाद् वैशद्यविभ्रमः स्यात्। अथासम्बद्धैरपि परमाणुभिः ५
सम्बन्धमादीन्द्रियार्थानं तज्जन्यते ततोऽयमदोषः। नन्वेवमसम्बद्धानपि परमाणून् सम्बद्धानिवाध्यक्षबुद्धिरधिगच्छन्ती कथं भ्रान्ता प्रत्यक्षत्वमश्नुवीत? प्रत्यक्षत्वे वा कथमतो न परमाणुसम्बन्धसिद्धिः यतोऽसम्बन्धवादिनः प्रतीतिविरोधो न स्यात्? परमाणूनामसम्बद्धानां जलधारणाद्यर्थक्रियाकारित्वानुपपत्तेः।

अर्थक्रियाविरोधश्चासम्बन्धवादिनः वंशादीनां चैकदेशाकर्षणे तदपरदेशाकर्षणं च न स्यात्, १०
वर्तमानविशकलितकणवत्। पूर्वापरक्षणयोगेऽपि वा न स्वभावभेदः। अभावाव्यवधानलक्षणं हि नैरन्तर्यम्, तल्लक्षणश्च सम्बन्धः परेणाभ्युपगन्तव्य एव, तस्याऽभावे कार्योत्पत्तिरहेतुका स्यात् अनवरतसंस्योपलम्भेनाभेदभ्रान्तिश्च न स्यात् केवलैर्देव सादृश्याद् भ्रान्तेरुत्पत्तावतिप्रसङ्गः सर्वत्र सादृश्यात् तदुत्पत्तिप्रसक्तेः। सततोपलम्भश्चाभावाव्यवधानलक्षणमेव नैरन्तर्यम् तस्यास्तित्वे तद्दृष्टेणोऽस्त्येव सम्बन्धः। न चानेकाकारयोगेऽपि पीताद्यनेकाकारचित्रज्ञानवदेकान्ततो भेदः परार्थेन १५
प्रतीयमानेऽभेदे एकान्तभेदानुपपत्तेः। अतः क्षणिकस्वभावापेक्षाऽक्षणिकभावसम्भवात् सर्वभाविनी भावानाम्।

अथाऽनश्वरात्मनः क्रम-यौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् ततोऽर्थक्रियानिवृत्तौ तन्नियता सत्ताऽपि निवर्तते, न चासतः कार्यत्वमिति कार्यात्मनः सर्वस्य क्षणिकत्वादनपेक्षत्वसिद्धिरिति साध्य-साधनयोरविनाभावसिद्धिः। ननु किमनया परम्परया? अविनाभावस्य व्यापकानुपलब्धेरेव २०
सिद्धिरस्तु? यतः प्रकारान्तराभावाद् व्यापकानुपलब्धेः सत्त्वलक्षणं कृतकत्वमक्षणिकाद् व्यावर्तमानं क्षणिकेष्वेवावतिष्ठते वस्तुधर्मत्वं सतो गत्यन्तराभावात्। भवत्वेवमेवेति चेत्, न। प्रकारान्तरसद्भावे कथमविनाभावस्य व्यापकानुपलब्धेरपि प्रसिद्धिः नित्याऽनित्यात्मकेऽपि भावे सति कृतकत्वस्य क्षणिकत्वेनैव व्याप्त्ययोगात्?

भावासिद्धं चानपेक्षत्वम् क्षणिकस्वभावापेक्षया कृतकानामपि केषाञ्चिदुभयात्मकत्वेन क्षणि- २५
कस्वभावाभावात्। विपक्षाद् व्यापकानुपलब्धेर्व्यावृत्तस्य हेतोरभीष्ट एव साध्याव्यभिचार इति चेत्, अक्षणिकवादिनोऽक्षणिकाव्यभिचारः किमेवं न स्यात्? तेनापि शक्यमेवमभिधातुम्-क्रमयौगपद्याभ्यां क्षणिकेऽर्थक्रियाविरोधः। तथाहि-एकसामग्र्यन्तर्गतयुगपदनेककार्यकारिणि एकस्य स्वभावभेदमन्तरेण कार्यस्य भेदायोगात् स्वभावभेदवाऽ(देचाऽ)नेकत्वप्रसङ्गादेकस्य युगपदनेककार्यकारित्वम्। कारणस्वभावशक्तिभेदमन्तरेणापि कार्यस्योपादानभेदाद् भेदमिच्छता शक्तिभेदोऽ- ३०
भ्युपगत एव उपादान-सहकारिभावेनानेककार्यजन्मन्येकस्य वस्तुक्षणस्योपयोगाभ्युपगमात् उपादान-सहकारिभावयोश्च परस्परं भेदात्। न चैकत्रोपादानभाव एवान्यत्र सहकारिभावः, कारणक्षणस्य

१-ना बुद्धियुक्ते-बा॰ बा॰ हा॰।-ना युक्ते-आ॰ वि॰। २ अर्थ वि-बा॰ बा॰ हा॰। ३ विनो वो-बा॰ बा॰ हा॰ विना। ४ अर्थ स-बा॰ बा॰। ५-स्सम्बन्धैरपि भां॰ मां॰ विना। ६-क्षानं न जन्य-भां॰मां॰।-क्षानं जन्य-बा॰ बा॰ हा॰। ७-स्सम्बधान-भां॰ मां॰ बा॰ बा॰ हा॰ विना। ८-स्सम्बधानि-भां॰ मां॰ बा॰ बा॰ हा॰ विना। ९-न्तीति क-भां॰ मां॰।

१० "अर्थक्रियाविरोधश्चाणूनामन्योन्यमसम्बन्धतो जलधारणाहरणाद्यर्थक्रियाकारित्वानुपपत्तेः। रज्जुवंशदण्डादीनामेकदेशाकर्षणे तदन्याकर्षणं चासम्बन्धवादिनो न स्यात्"-प्रमेयक॰ पृ॰ १५२ प्र॰ पं॰ ५।

११-वादिनो आ॰ वि॰।-वादिना चैक-बा॰ बा॰। १२-णस्य स-बा॰ बा॰ हा॰। १३-सततोप-बा॰ बा॰। १४-त्वादेवासा-बा॰ बा॰। १५-क्षणोऽस्त्य सम्ब-आ॰ वि॰। १६-म्भविना भा-बा॰ बा॰। १७-वर्तेत न भां॰मां॰। १८ न वा-बा॰ बा॰। १९-वा विना-बा॰ हा॰ विना। २०-स्य सतो वि॰। २१-न्तरास-भां॰ मां॰ विना। २२-र्वं वा-मां॰ श्र॰। २३-र्येणाभेदा-बा॰ बा॰। २४-गात् अभावभेद वा-भां॰ मां॰।-गात् स्वभावभेदे वा वि॰ से॰। २५-नभेदाभेदमि-बा॰ बा॰ हा॰।-नभेदमि-आ॰ वि॰। २६-नानेक-भां॰ मां॰ विना। २७-स्परभेदा-भां॰ मां॰।

[illegible] सहकारि[illegible]पादानभावयोरभेदात् तत्कारणं सहकारि उपादानं वा यतः प्रसज्येत यदु-[illegible] तदुपादानभेदात् कार्यभेदः सर्वं प्रत्युपादानत्वात्। सहकारित्वे चोपादानस्यैवाभावात् [illegible]भेदात् कार्यभेदः? एवमपि यदि [illegible]पादानभाव एवान्यत्र सहकारिभाव इति न [illegible]कार्यकारित्वमेवान्यदोऽन्यकार्यकारित्वमिति क्रमेणानेककार्यकारिणो

५म [illegible] शक्तिभेदः। न च [illegible] [illegible]कार्योत्पत्तिः स्यादिति [illegible] [illegible]कार्यकारित्वम् [illegible] प्रसक्तिः। न चोपादानभेदादेव कार्यस्य भेदः, गोदर्शनसमयेऽश्वं विकल्पयतो मनस्कारलक्षणो-पादानभेदाभावेऽपि सविकल्पाऽविकल्पयोः परेण भेदाभ्युपगमात्, तद्भेदेऽपि च तदुत्तरकालभा-

१० विनोऽनुसन्धानस्याभेदादुपादानभेदाद् भेद एवोपादेयस्य। अतः शक्तिभेदादेव भेदः कार्यस्य, [illegible] भिन्नाऽभिन्ना शक्तिमतः-तद्ग्रहणेऽप्यग्रहणाद् भिन्ना, कार्याऽन्यथानुपपत्त्या च तत्रैव प्रती-[illegible] सा ततोऽभिन्ना।

[illegible]रेके शक्तिमतः शक्तेः अशक्तात् कार्यानुपपत्तेः। न च व्यतिरिक्तायाः शक्तेरेव कार्योत्पत्ति-[illegible], शक्तिमतोऽकारकत्वेनावस्तुत्वप्रसङ्गात्। न च शक्तिमतोऽपि कारकत्वम्, तस्याऽसा-

१५ [illegible]। न च शक्तियोगात् तस्य शक्तत्वम्, अशक्तस्य भिन्नशक्तियोगेऽपि शक्तत्वानुपपत्तेः शक्ते-[illegible] तदुत्पत्तौ वा शक्तितः शक्तिमत उत्पत्तिरभ्युपगता स्यात्। तथा च स्वहेतोरेव [illegible] किमर्थान्तरभूतशक्तिपरिकल्पनया? शक्तस्य च स्वहेतोरेव तस्योत्पत्तौ [illegible]?

[illegible] शक्तिमद्ग्रहणेऽपि अगृहीतत्वात्, शक्तिः गृहीतैव तद्ग्रहणे केव-

२० [illegible] न तां व्यवस्यति, असदेतत्; सर्वतो व्यावृत्तवस्तुवादिनां विप्रल-[illegible]। न चैकपरामर्शप्रत्ययहेतुत्वेन साधर्म्यमभ्युपगन्तव्यम्, [illegible]। तस्माद् भ्रान्तिनिमित्ताभावाद् यदि शक्तिरनुभूता [illegible], अतस्ततः कथञ्चिदभिन्नापि। न च भेदाभेद-[illegible] यथा परपक्षे एकक्षणस्य स्व-परकार्यकरणाऽक-[illegible] वक्तव्यम्, विहितोत्तरत्वात्। निरंशो [illegible] निरंशत्वादेव। तत्र क्षणिकस्याक्रमेका-[illegible] अनेककालभावि-[illegible] कथमुपपद्येत? क्रमवत्क्षणापेक्षया [illegible]पेक्षयाऽक्रमस्यापि क्रमका-[illegible] अनाधेयातिशयस्याक्षणि-[illegible] कार्यकारित्वस्य [illegible] युक्ता सहकारिप्रत्यया-[illegible] वा अतिशयाधायकत्वेन।

[illegible]

पेक्षा—क्षणस्याविवेकात्—किन्तु कालान्तरभाव्येककार्यकारित्वेन सहकारिसहायस्यैव च सामर्थ्यात् अन्यथा सामग्री न ज्ञ (न ज) निका स्यात्, एकस्मादेव कार्योत्पत्तेः द्वितीयक्षणापेक्षा च न स्यात्, आद्यक्षण एव कार्यस्योत्पत्तेः। परस्परोपकारित्वं च सन्ताने एककार्यकारित्वमेव, क्षणात् सहकारिणः क्षणस्यापि कारिणोऽनुपकारात् सर्वत्रैककार्यकारित्वमेव सहकारित्वम्, अतोऽनुपकारिण्यपि सहकारिणि कालान्तरे वाऽपेक्षासम्भवात् क्रमवत्सहकार्यपेक्षयाऽक्रमस्यापि क्रमकारित्वं किं न भवेत्? न चानेकत्वात् क्रमेणानेककार्योत्पत्तौ क्रमकारित्वं युक्तम्, अतिप्रसङ्गात्। अक्षणिकेऽपि चानेककालभाविन्यस्य प्रसङ्गस्य समानत्वात्। न चैकत्वाध्यवसायेनैकस्यैव क्षणप्रबन्धस्य क्रमकारित्वं युक्तम्, भिन्नानामभेदाध्यवसाये निमित्ताभावात्। न सादृश्यं तन्निबन्धनम्, सर्वथा सादृश्यस्य पूर्वोत्तरक्षणेष्वभावात्, भावे वोत्तरक्षणस्य सर्वथा पूर्वक्षणसदृशत्वात् पूर्वक्षणवत् पूर्वकालतायत्तिरिति भवेत्स्या(त्स्याऽपि) क्षणप्रबन्धस्यैककालत्वात्र कार्यकारणभावः। कथञ्चित् सादृश्येऽनेकान्तसिद्धिः, नामार्थयोरपि सादृश्यनिमित्तैकत्वाध्यवसायश्च स्यात्, ततोऽभेदाध्यवसायाभावात् तद्रूपस्य व्याप्तिप्रसङ्गः। तदेवं क्षणिके क्रम-यौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् ततोऽर्थक्रियालक्षणसत्त्वनिवृत्तिं कृतकत्वं निवर्तमानं गत्यन्तराभावादक्षणिकत्वप्रकाशमिति साध्यविपर्ययसाधनाद् विरुद्धं स्यात्।

अनैकान्तिकं च क्रम-यौगपद्याभ्यामनर्थक्रियाकारिणोऽपि कार्यत्वसम्भवात्। तथाहि—शब्द-विद्युत्-प्रदीपादिचरमक्षणानामन्यत्रानुपयोगेऽप्यवस्तुत्वेन नाकार्यत्वम् अशेषतत्सन्तानस्यावस्तुत्वप्रसङ्गात्। न च समानजातीयकार्याऽनारम्भेऽपि योगिविज्ञानलक्षणविजातीयकार्यका(क)रणात्र सर्वथाऽनर्थक्रियाकारित्वं शब्दादिचरमक्षणानाम्, सजातीयानुपयोगे विजातीयेऽपि तेषामनुपयोगात्, उपयोगे वा न रसादेरेककालस्य रूपादेर्व्यभिचार्यनुमानं स्यात्, रूपादेरपि शब्दाद्यन्त्यक्षणवत् सजातीयकार्यानारम्भसम्भवाद् रूप-रसयोरेकसामग्र्यधीनत्वेन नियमेन कार्यद्वयारम्भकत्वेऽन्यत्रापि प्रसङ्गः योगिविज्ञान-शब्दाद्यन्तक्षणयोरपि समानकारणसामग्रीजन्यत्वात्। न चैकत्रानुपयोगिनश्चरमस्यान्यत्रोपयोगो युक्तः, अन्यथा ज्ञानान्तरप्रत्यक्षदर्शनवादिनोऽपि स्वज्ञानानुपयोगेऽपि ज्ञानस्यार्थज्ञाने उपयोगसम्भवात् स्वज्ञानजननासमर्थस्य ज्ञानस्यार्थज्ञानजनने सामर्थ्यसम्भवाद्वैयर्थ्यचिन्तनमुत्सीदेत्। ततोऽनर्थक्रियाकारिणोऽक्षणिकस्य यद्यवस्तुत्वेनाकार्यत्वम् चरमक्षणस्यापि तत् स्यात् सर्वथाऽनर्थक्रियाकारित्वात्। अथानर्थक्रियाकारिणोऽपि चरमक्षणस्य कार्यत्वम् न तर्ह्यक्षणिके कृतकत्वं क्षणिकत्वादिना प्रतिक्षेप्तव्यम् न्यायस्य समानत्वात्।

सन्दिग्धव्यतिरेकश्च 'कृतकत्वात्' इति हेतुः, विपक्षे बाधकप्रमाणाभावात्। व्यापकानुपलब्धिर्हि विपक्षे बाधकं प्रमाणम्, तस्याश्च विपक्षे क्षणिकत्वलक्षणे प्रत्यक्षवृत्तिर्बाधकं प्रमाणम्। *न च विपक्षे क्षणिकत्वे प्रत्यक्षवृत्तिः सिद्धा, क्षणक्षयात्मनि प्रत्यक्षनिश्चिते क्रम-यौगपद्याभ्यामर्थ*क्रियोपलब्धेरनिश्चयात्। नैवाक्षणिकस्यासत्त्वात् प्रकारान्तरस्य चाभावात् क्षणिकेष्वेवार्थक्रियोपलब्धिरिति वक्तुं शक्यम्, अक्षणिकस्यासत्त्वाभावासिद्धेः। व्यापकानुपलब्धेस्तदभावसिद्धिश्चेत्, न; विपक्षे प्रत्यक्षवृत्तौ व्यतिरेकसिद्धयानुपलब्धेरक्षणिकाभावगतिः तत्प्रतिपत्तौ च गत्यन्तराभावाद् विपक्षे प्रत्यक्षप्रवृत्तिरितीतरेतराश्रयदोषप्रसक्तेः। अथाक्षणिकस्यासत्त्वसाधने सत् (सन्) विपक्षो भवति न क्षणिकः, सति च विपक्षेऽध्यक्षवृत्तिरस्त्येव, नैतत् सारम्, यतो द्वैराश्ये कोऽपरो भावः क्षणिकव्यतिरिक्तः सन् योऽक्षणिकाभावसाधने विपक्षः स्यात्? गत्यन्तरसद्भावे वा कथं प्रकारा-

१-कार्योकारि-वा॰ बा॰। २-मग्री त जनिका वि॰।-मग्रीतः जनिका आ॰।-मग्री जनिका वा॰ बा॰ हा॰। ३ स्यादेककार्यो-वा॰ बा॰। ४-वा क्रम-भां॰ मां॰ विना। ५ भावे चोत्तर-भां॰। ६ सर्वस्य क्षण-वि॰ सं॰। ७-यश्च ततो आ॰ वि॰। ८ तदेतदेवं वा॰ बा॰ हा॰। ९-क्षणं स-आ॰ भां॰ मां॰।-क्षणसत्त्वं निवर्त-हा॰। १०-नत्वे नि-भां॰ मां॰ वा॰ बा॰ विना। ११ कार्यत्वथा-आ॰ हा॰ वि॰। कार्यतया-वा॰ बा॰। १२-ज्ञानदर्शनवा-आ॰ हा॰ वि॰। १३-पयोगि पि ज्ञा-वा॰ बा॰ हा॰। -पयोगिज्ञा-आ॰ वि॰। १४-त्वादि हे-वा॰ बा॰। १५ न वा-भां॰ मां॰ विना। १६-सिद्धानु-आ॰। १७-त्वव्ये क्ष-वा॰ बा॰। १८ सन् विपक्षे भव-वि॰। सत्र विपक्षे भव-आ॰। सन्धिक्षेपो भव-वा॰ बा॰। १९-ति न क्षणिक सति वा॰ बा॰।-ति न क्षणिके सति वि॰।-ति तत्क्षणिके सति भा॰। २०-कः सन् योऽक्ष-वि॰।

न्तराभावाद् व्यापकानुपलब्धेरक्षणिकाद् व्यावर्तमानं सत्त्वमनित्यत्वं व्याप्नुयात् [illegible] सत्त्वात् ?

अथ क्षणिक एव भावः प्रतिक्षणमनुपलक्षितविनाशः सत्त्वमात्रेणोपलक्ष्यमाणो नित्य [illegible] क्रम-यौगपद्याभ्यामर्थक्रियोपलब्धिरस्तीति । ननु कथं क्षणिकत्वेन विपक्षत्वाभिमते तोकान्तरे [illegible]
५ पलब्धिर्नान्यत्रेत्यवमीयते तयोर्विशेषानुपलक्षणात् अक्षणिकत्वमतीतेऽप्यविशेषात् ? [illegible] दृश्यार्थक्रियोपलब्धिः स्यात्, कुतः पारिशेष्यसिद्धिः ? यदि व्यापकानुपलब्धेस्तदितरेऽभावं [illegible] वादितम् । ममो विपक्षे बाधकप्रमाणाभावात् सन्दिग्धव्यतिरेकः 'कृतकत्वात्' इति हेतुः । [illegible] व्यवस्थिते क्रम-यौगपद्याभ्यामर्थक्रियाकारिण्यर्थक्रियाविरोधः, तत्रैव क्रमाऽक्रमजन्मनां [illegible] जननात् । अथाक्षणिकजन्मनां कार्याणामक्रमेणैव साक्षाज्म तत्रानन्तरभावव्याक्षणिकस्य [illegible]
१० भावात् अविकारिणो [illegible]
सन्निधावपि सत्ते स [illegible]
सहकारित्वो न [illegible]
विशेषः सहकारिसंनिधानेऽपि यदि तस्यापि विकारोऽस्ति, अपेक्षणीयात् तस्य [illegible] विकारित्वे वा तस्य न क्षणः स्यात् । न वा विभागिनोऽपि क्षणस्य विकारित्वम्, तथाप्युपाये [illegible]
१५ [illegible] विकारोऽक्षणिकविरोधी न भवेत् । अविकारिणोऽपि क्षणस्य [illegible] [illegible] अक्षणिकत्वापि स्यात् । ततश्च कथमक्षणिकं [illegible] [illegible] क्रम-[illegible]र्थक्रियाविरोधो भवेत् ? नापेक्षायां हि यथाप्रतीयं क्रम-यौगपद्या[illegible] [illegible] क्षणिकस्य युज्येत । अत एव नाविकारिणेऽत्र जनकः, [illegible]
[illegible]

१० [illegible]

१५ [illegible]

२० [illegible]

[illegible]

तस्य दूषणं स्यात्—इत्येकत्र समर्थस्यान्यत्रापि सामर्थ्यमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथैकत्रापि न स्यादित्य-परतुल्यं तस्य भवेत् । न च सर्वत्रैकसामग्र्यधीनतोपकारः, भिन्नदेशकारणकलापसमग्रधानहेतूनामेकसामग्र्यधीनतोपकाराभावेऽपि स्वकार्योपयोगोपलब्धेः । न च तेषामप्येकसामग्र्यधीनतोपकारः सम्भवति, अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां परस्परोत्पादने सामर्थ्यानवधारणात् तेषाम्, यदि कुशूलादिस्थस्य बीजादेरङ्कुरादिभावानुविधानेन प्रतिसन्धानमनुभूयते तथापि तत्कल्पनायामतिप्रसङ्गः ततो नैक- ५ सामग्र्यधीनताप्युपकारः इत्यनपेक्षोऽनुपकारी स्यात्, अपेक्षत्वे अक्षणिकस्याप्यपेक्षाप्रतिक्षेपोऽयुक्तः स्यात् । अथ क्षणयोः पृथक् सामर्थ्यं नास्ति, स्वहेतोः सहितयोरेवोत्पन्नयोः पृथगसमर्थयोरपि सामर्थ्यमभ्युपगम्यते, तन्वेवमक्षणिकस्यापि तदन्यसहायस्यैव सामर्थ्यं किं नाभ्युपगम्यते ? स्वहेतुप्रतिनियमाद् युक्तं क्षणिके सामर्थ्यम् नाक्षणिक इति चेत्, नन्वेवमक्षणिकेऽपि स्वहेतुप्रतिनियमात् सामर्थ्ये को विरोधः ? स्वहेतोस्तदन्यापेक्षया समर्थस्योत्पन्नस्याक्षणिकस्यान्यसन्निधिकाल एवाऽक्षेपेण १० कार्यकारित्वं स्यात् [illegible]
स्यादिति चेत्, [illegible]
क्षणात् क्षणवद्देशे [illegible]
स्यानपेक्षत्वेऽपि [illegible]
देवोत्पत्तेर्द्वितीयक्षणे जगद् वस्तुशून्यम् अक्षणिकं वा स्यात् तथाऽक्षणिकस्यापि कालान्तरापेक्ष- १५ स्याप्नोत्तरपरिणामापेक्षकार्येऽक्षेपोत्पादकत्वम् । अथ प्रागकारकस्वभावस्य पश्चादपि कथं कारकत्वम् अक्षणिकस्य कारकाकारकायस्याभेदादेकत्वहानेः ? न, अस्यान्यत्रापि समानत्वात् । तथाहि—आत्मसत्ताकालेऽकारकस्वभावस्यापि क्षणस्य द्वितीये क्षणे कारकत्वम् अन्यथैककालत्वं कार्यकारणयोः स्यादित्युक्तम् । न चैकदा कारकत्वमेवान्यदाऽकारकत्वं तथेति युक्तम्, अक्षणिकेऽप्यस्य समानत्वात् । नापि क्रमेणाऽक्षणिकस्यानेककार्यकारित्वमयुक्तं तत्स्वभावभेदेनैकत्वहानिप्रसक्तेरिति २० वक्तव्यम्, यतो नाक्षणिकस्योत्तरकालभाविकार्यकारित्वमन्यदेककार्यकारित्वात् यतः स्वभावभेदादेकत्वं न स्यात् अक्रमेणानेककार्यकारि एकक्षणवत्, क्षणे ह्येकत्रोपादानभाव एवान्यत्र सहकारिभाव [illegible] कारित्वयोरभेदेऽप्यक्षणिके न तद्भावभावि-
[illegible] तथाहि—यद् यदोत्पित्सु कार्यं तत् तदैव
[illegible] यास्तीति न स्वभावभेदः अक्रमेणे कार्योत्प- २५ त्तिर्वा । तदुक्तम्—

> "यद् यदा कार्यमुत्पित्सु तत् तदोत्पादनात्मकम् ।
> कारणं शक्तिभेदेऽपि न भिन्नं क्षणिकं यथा" ॥ [ ]

अथ विद्यमानोऽपि कार्यकारणभावोऽक्षणिके दुरवसेयः व्यतिरेकाभावात्, असदेतत्, उत्पत्तिमतोऽव्यापिनोऽक्षणिकस्योत्पत्तेः प्रागन्यत्र वा सतो देशकालव्यतिरेकात् कथं व्यतिरेकाभावः ? ३० कालव्यापिनोऽपि च नित्यस्य देशाव्यतिरेकात् सर्वत्र व्याप्य एव व्यतिरेको न व्यतिरेकान्तरमस्ति । यतो न कश्चिदन्यादिकारणसामान्यव्यतिरेकी कालो विद्यते, कालव्यतिरेकिणो विशेषस्यैव कारण-

---

१–कार भि–भां॰ मां॰ वा॰ । २–स्परोपदाने वा॰ बा॰ । ३ कुशूला–वा॰ बा॰ । ४ नैका सा–वा॰ बा॰ । ५–स्यापे–वि॰ । ६–पो युक्तः श्र॰ वि॰ । ७–म्यते स्या स्व–वा॰ बा॰ । ८ नन्यक्ष–भां॰ मां॰ विना । ९–शस्याऽन्यसन्नि–वा॰ बा॰ । १०–कन्यसन्नि–आ॰ ह॰ वि॰ । ११–स्याद्तोऽन्या–वा॰ बा॰ । १२–स्यापक्ष–वा॰ बा॰ । १३–क्षत्ये का–आ॰ ह॰ वि॰ । १४–शक्षेपत्वा वा॰ बा॰ । १५–स्यात्मानपे–भां॰ मां॰ विना । १६ द्वितीयक्षणत्वात्स वा॰ बा॰ । १७–मापेक्षात्स आ॰ ह॰ वि॰ । १८–तीये क्ष–भां॰ मां॰ । १९–त्तरोत्तरा(र)परि–वा॰ बा॰ । २०–कार्येऽपेक्षोत्पाद–भां॰ मां॰ । २१–आत्मन स–वा॰ बा॰ । २२–स्या क्ष–आ॰ ह॰ वि॰ । २३ प्र॰ पृ॰ पं॰ १५ । २४–न्यदेक–वा॰ बा॰ विना । २५–णां क्र–वा॰ बा॰ । २६–यविकल्प्यात् आ॰ वि॰ ।–यविकल्पात् ह॰ । २७ "यथैव हि क्षणिकं कारणं यद् यदा यत्र यथोत्पित्सु कार्यं तत् तदा तत्र तथोत्पादयति, तत्स्वैवंविधसामर्थ्यसद्भावात् तत्सामर्थ्यापेक्षिण कार्यस्य कालनियमः प्रतिपद्यते तथा नित्यमपि कारणं यद् यदा यत्र यथा कार्यमुत्पित्सु तद् तदा तत्र तथोत्पादयति, तस्य तादृशसामर्थ्ययोगात् तत्सामर्थ्यापेक्षिणः फलस्य कालनियमः किं न कल्पयितुं शक्यः ?"–अष्टस॰ पृ॰ ९॰ पं॰ ८ । २८ तदैव भां॰ मां॰ । २९–या क्ष–भां॰ मां॰ वा॰ बा॰ विना । ३०–ण वा कार्योत्पत्तिः तदु–भां॰ मां॰ । ३१–न चासतोपदेशा–भां॰ मां॰ ।

न्तराभावाद् व्यापकानुपलब्धेरक्षणिकाद् व्यावर्त्तमानं सत्त्वमनित्यत्वं व्याप्नुयात् तदन्यस्यासत्त्वात्?

अथ क्षणिक एव भावः प्रतिक्षणमनुपलक्षितविनाशः सत्त्वमात्रेणोपलक्ष्यमाणो विपक्षः, तत्र क्रम-यौगपद्याभ्यामर्थक्रियोपलब्धिरस्तीति। ननु कथं क्षणिकत्वेन विपक्षस्यानिश्चये तत्रैवार्थक्रियो-
५ पलब्धिर्नान्यत्रेत्यवसीयते तयोर्विशेषानुपलक्षणात् अक्षणिकत्वप्रतीतेरुभयत्राविशेषात्? पारिशेष्या-
दत्रैवार्थक्रियोपलब्धिश्चेत्, कुतः पारिशेष्यसिद्धिः? यदि व्यापकानुपलब्धेस्तदेतरेतराश्रयत्वं प्रति-
पादितम्। अतो विपक्षे बाधकप्रमाणाभावात् सन्दिग्धव्यतिरेकः 'कृतकत्वात्' इति हेतुः। न
चाक्षणिके क्रम-यौगपद्याभ्यामर्थक्रियाकारिण्यर्थक्रियाविरोधः, तत्रैव क्रमाऽक्रमजन्मनां कार्याणां
जननात्। अथाक्षणिकजन्मनां कार्याणामक्रमेणैव स्याज्जन्म तज्जननस्वभावस्याक्षणिकस्य सर्वदा
१० भावात् अविकारिणोऽन्यानपेक्षत्वादविरतिप्रसङ्गश्च अन्यथा द्वितीयादिक्षणेऽजननादवस्तुत्वप्रसक्तिः,
तस्मिन्नपि क्षणे स एव प्रसङ्गः तदैव तज्जन्मनां सर्वेषामप्युत्पत्तिः तदुत्पादनस्वभावस्य प्रागपि
सद्भावादित्यतो न कथञ्चिदक्षणिकस्यार्थक्रिया, असदेतत्; क्षणवदक्षणिकस्याविकारिणोऽपि न
विरोधः सहकार्यपेक्षया, नहि क्षणस्यापि विकारोऽस्ति, अपेक्षणीयात् तस्य विभागाभावात्
विभागित्वे वा क्षणस्य न क्षणः स्यात्। न वा विभागिनोऽपि क्षणस्य विकारित्वम्, तथाभ्युपगमेऽ-
१५ क्षणिकस्याप्यपेक्षणीयकृतो विकारोऽक्षणिकविरोधी न भवेत्। अविकारिणोऽपि क्षणस्य सापेक्षत्वे
पराऽपेक्षाऽविकारिणोऽप्यपेक्षणीयादक्षणिकस्यापि स्यात्। ततश्च कथमक्षणिकस्याविकारिणोऽपे-
क्षणीयात् क्रम-यौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधो भवेत्? सापेक्षत्वे हि यथाप्रत्ययं क्रम-यौगपद्याभ्या-
मर्थक्रियाकारित्वमक्षणिकस्य युक्तमेव। अत एव नाविच्छेदेन जनकः, सर्वदा सहकारिप्रत्ययसन्नि-
धानायोगात्।

२० केवलस्यैव सामर्थ्ये सहकार्यपेक्षया न किञ्चिदिति केवल एव कार्यं कुर्यात्। असामर्थ्येऽन्य-
साहित्येऽपि न सामर्थ्यम् अनाधेयातिशयत्वेन पूर्वापरस्वभावपरित्यागोपादानाभावात् उभयथापि
व्यर्थमक्षणिकस्यार्थान्तरापेक्षणमिति चेत् क्षणिकेऽपि समानोऽयं प्रसङ्गः। तथाहि—क्षणयोरपि
प्रत्येकमसामर्थ्ये एककालयोः सहितयोरपि तयोरसामर्थ्यम् अप्रच्युताऽनुत्पन्नपूर्वापररूपत्वात्।
समर्थयोरपि किं परस्परापेक्षयेति तयोरन्यतरत् केवलमेव जनयेत्, नापरम्, तद्देशात्स्यानेऽपि
२५ वैयर्थ्यात् कार्यनिष्पत्तेरन्यतरेणैव कृतत्वात्। अतो न सामग्रीजनिका भवेत्। तथा चैकक्षणेन
कार्यस्योत्तरोत्तरपरिणामान्तरोत्पत्तेः परिणामेऽपि कारणान्तरापेक्षा भवेत्, अनेकं(कै)न
कारणान्तराणि परिणामान्तराणि जनयेत् केवलस्यैव सर्वत्र सामर्थ्यात्। असामर्थ्येऽविभागस्व-
भावेनापि न किञ्चित् क्रियत इत्यकिञ्चित्करोऽपि नैकैककार्यकरणादन्यो यदि तदुपकार्यमुपगम्येत
तदाऽक्षणिकस्याप्येवं किमुपकारि सहकारिकारणं न भवेत्? परस्परमेकसामग्र्यधीनतोपकारक-
३० त्वस्वभावयोः क्षणयोः, तदेव एककार्योपयोगित्वं तयोरिति चेत्, तर्हि अन्यक्षणस्यापि क्षणिक-
स्यैकस्यान्यादेनैकसामग्र्यधीनतालक्षण उपकारोऽस्तीति सजातीयकार्योपयोगित्वं किं न स्यात्?
अथ एकसामग्र्यधीनतोपकारित्वेऽप्यसामर्थ्यान्न सजातीयकार्योपयोगित्वं चेत्, तदेवमेकसामग्र्य-
स्य दोषविज्ञाने स्वग्राहिणि कथं सामर्थ्यमिति वक्तव्यम्? इत्थंभूतस्यापि सामर्थ्ये नैयायिकस्यापि
स्वग्राहिज्ञानजननासमर्थस्यार्थज्ञाने सामर्थ्यं किं न स्यात्—येना(येन वा)र्थनिश्चयानुमीयेतेति

१ [illegible]

गतः पूर्वं स्यात्—इत्येवं समर्थस्यान्यस्यापि सामर्थ्येऽनुपगम्यमाने अन्यथैवमपि न स्यादित्य-
पयुक्तं स्यात् प्रसेत्। न च सर्वेषां सामर्थ्यं नितरोक्तं, क्षितिवीजादिकारणकलापसमवधानहेतुना-
ऽतिशयलक्षणसामर्थ्योत्पत्तिसमयाभावेऽपि स्वकार्योपयोगोऽन्यथा। न च तेषामप्येकस्मात् सामर्थ्यजनितोपकारः
समस्ति, अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां परस्परोत्पादने सामर्थ्यानवधारणात् तेषाम्। यदि कुशूलादिस्थस्य
बीजादेरङ्कुरादिभावानुविधानेन प्रतिपत्त्यानमनुभूयते तथापि तत्कल्पनायामतिप्रसङ्गः ततो नैक-५
सामर्थ्यजनितान्युपकारः स्यात्पेक्षोऽनुपकारी स्यात्, अपेक्षायां अक्षणिकस्याप्यपेक्षामनिर्देशोऽयुक्तः
स्यात्। अथ तयोः पृथक् सामर्थ्यं नास्ति, स्वहेतोः सहितयोरेवोत्पत्तयोः पृथगसमर्थयोरपि
सामर्थ्यमनुपगम्यते, तर्ह्येवमक्षणिकस्यापि सहकारिसहायस्यैव सामर्थ्यं किं नाभ्युपगम्यते? स्वहेतु-
प्रतिनियमात् पूर्वं क्षणिकैः सामर्थ्यम् नाक्षणिक इति चेत्, तर्ह्येवमक्षणिकेऽपि स्वहेतुप्रतिनियमात्
सामर्थ्ये को विरोधः? स्वहेतोर्नित्यस्यापेक्षया समर्थस्योत्पन्नस्याक्षणिकस्यान्यसन्निधिकाले यथाऽपेक्ष १०
कार्यकारित्वं स्यात्। अन्यनिरपेक्षस्य सापेक्षत्वस्यापि सन्निहितस्याङ्कुरोत्तरपरिणामस्यापेक्षत्वेना-
सत्वादिति चेत्, न, कालान्तरभाविकार्यकारित्वस्वरूपस्याक्षणिकस्याप्यपेक्षेऽपि कालान्तरेऽपि
सत्त्वात् तत्पदर्शनेन न कार्योत्पादकत्वम्। यथा हि अन्यसहायस्यापि क्षणे समुत्पन्नस्य क्षणस्यै-
कानपेक्षत्वेऽपि "द्वितीयक्षणोपेक्षत्वात् प्रथमक्षण एव कार्यारम्भकत्वम् अन्यथा कार्य-कारणयोरेक-
देशोत्पत्तौ त्रिलोकक्षणे जगद् यगपदुत्पन्नम् अक्षणिकं वा स्यात् तथाऽक्षणिकस्यापि कालान्तरापेक्ष- १५
स्याप्येकपरिणामापेक्षत्वेऽप्यपेक्षोत्पादकत्वम्। अथ प्रागभावकस्याभावस्य पश्चादपि कथं कारकत्वम्
अक्षणिकस्य कारकाकारकापरस्याभेदादेकत्वहानेः? न, अन्यत्रापि समानत्वात्। तथाहि—
क्षणिकस्याकालेऽकारकत्वभावत्वेऽपि क्षणस्य द्वितीये क्षणे कारकत्वम् अन्यथैककालत्वं कार्य-
कारणयोः स्यादित्युक्तम्। न चैकदा कारकत्वमेवान्यदाऽकारकत्वं तत्रेति युक्तम्, अक्षणिकेऽप्यस्य
समानत्वात्। नापि क्रमेणाऽक्षणिकस्यानेककार्यकारित्वमयुक्तं तत्स्वभावभेदेनैकत्वहानिप्रसक्तेरिति २०
वक्तव्यम्, यतो नाक्षणिकस्यानेककालभाविकार्यकारित्वमन्यदेककार्यकारित्वात् यतः स्वभावभेदा-
देकत्वं न स्यात् अक्रमेणानेककार्यकारि एकक्षणवत्, क्षणे हि क्वचिदुपादानभाव क्वचिच्च सहकारिभाव
इत्यनेककार्यकारित्वेऽपि न स्वभावभेदः। पूर्वापरकार्यकारित्वयोरभेदेऽप्यक्षणिके न तद्भावभावि-
कार्याणामक्रमेणोत्पत्तिर्युक्ता, तदुत्पत्तिप्रत्ययपेक्षत्वात्। तथाहि—यद् यदोत्पित्सु कार्यं तत् तदैव
तदुत्पत्तिप्रत्ययापेक्षत्वं, अक्षणिकस्य कर्तुं सामर्थ्यं प्रागेवास्तीति न स्वभावभेदः अक्रमेण कार्योत्प- २५
त्तिर्वा। तदुक्तम्—

"यद् यदा कार्यमुत्पित्सु तत् तदोत्पादनात्मकम्।
कारणं शक्तिभेदेऽपि न भिन्नं क्षणिकं यथा" ॥ [ ]

अथ विद्यमानोऽपि कार्यकारणभावोऽक्षणिके दुरवसेयः व्यतिरेकाभावात्, असदेतत्; उत्पत्ति-
मतोऽव्यापिनोऽक्षणिकस्योत्पत्तेः प्रागन्यत्र वा सतो देशकालव्यतिरेकात् कथं व्यतिरेकाभावः? ३०
कालव्यापिनोऽपि च नित्यस्य देशाव्यतिरेकात् सर्वत्र व्यापकेऽपि व्यतिरेको न व्यतिरेकान्तरमस्ति।
यतो न कश्चिदन्यादिकारणसामान्यव्यतिरेकी कालो विद्यते, कालव्यतिरेकिणो विशेषस्यैव कारण-

---

१-कार भि-भां० मां०। २-स्यात्पेक्षाने बा० बा०। ३ कुशूला-बा० बा०। ४ नैका सा-बा० बा०। ५-स्यापे-वि०। ६-पो युक्तः हा० वि०। ७-स्यते स्या स्य-बा० बा०। ८ मन्यक्ष-भां० मां० विना। ९-अस्याऽन्यस्यसि-बा० बा०। १०-कन्यस्यसि आ० हा० वि०। ११-स्यादतोऽन्या-बा० बा०। १२-स्यापक्ष-बा० बा०। १३-क्षत्वे का-आ० हा० वि०। १४-क्षापेक्षत्वा बा० बा०। १५-स्यात्मानपे-भां० मां० विना। १६ द्वितीयक्षणत्वात्प्र बा० बा०। १७-त्वापेक्षास आ० हा० वि०। १८-तीये क्ष-भां० मां०। १९ स्वरोत्तर(र)परि-बा० बा०। २०-कार्येऽपेक्षोत्पाद-भां० मां०। २१-आत्मन स-बा० बा०। २२-स्या क्ष-आ० हा० वि०। २३ प्र० पृ० प० १५। २४-स्यदेक-बा० बा० विना। २५-णां क-बा० बा०। २६-यविकल्प्यात् आ० वि०।-यविकल्पात् हा०। २७ 'यथैव हि क्षणिकं कारणं यद् यदा यत्र यथोत्पित्सु कार्यं तत् तदा तत्र तथोत्पादयति, तस्यैवंविधसामर्थ्यसद्भावात् तत्सामर्थ्यापेक्षिणः कार्यस्य सकालनियमः विप्रकृष्टे कल्प्यते तथा नित्यमपि कारणं यद् यदा यत्र यथ फलमुत्पित्सु तत् तदा तत्र तथोत्पादयति, तस्य तादृशसामर्थ्ययोगात् तत्सामर्थ्यापेक्षिणः फलस्य कालनियमः किं न कल्प्यते इति?"—अष्टस० पृ० ९० पं० ८। २८ तदेव भां० मां०। २९-या क्ष-भा० मा० बा० बा० विना। ३०-ण वा कार्योत्पत्तिः तदु-भां० मां०। ३१-प्र मासतोपदेश-भां० मां०।

विकल्पप्रतिविम्बकोऽयं युक्तः । अथ धर्मद्वयानुरक्तैकधर्मिविकल्पेऽप्ययमुपपत्स्यते, अयुक्तमेतत्, तथाभूतविकल्पाभ्युपगमे एकान्तवादिनामनेकाकारैकविकल्पाभ्युपगमादनेकान्तवादप्रसक्तेः । न चाऽतात्त्विकमनेकत्वमिति नायं दोषः, तथाभ्युपगमे ज्ञानात्मन्यविद्यमानस्यानेकत्वस्य स्वसंवेदनेनापरिच्छेदप्रसक्तेः, वेदने वा स्वसंवेदनस्याप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः। अविद्यमानाकारग्राहित्वेन सदसतो-
५ रेकत्वाऽनेकत्वयोर्ज्ञानतादात्म्यविरोधादनात्मभूतं च वैचित्र्यं कथमतदाकारं ज्ञानवेदनं साकारज्ञानवादिनां परिच्छिनत्ति? परिच्छेदे वा परिच्छेदसत्तायाः सर्वत्राऽविशेषात् सर्वैकवेदनप्रसक्तिः । निराकारविज्ञानाभ्युपगमे च बहिरर्थसिद्धेर्विज्ञानवादानवतारप्रसङ्गः। अथ तदपि साकारमभ्युपगम्यते तदा तत्रापि कथमनेकाकारमेकम्? अनेकत्वस्याऽतात्त्विकत्वे पुनरपि स एव प्रसङ्गोऽनवस्थाकारी, पारमार्थिकानेकाकारज्ञानाभ्युपगमे स्यात् संवेदनात् तस्य सिद्धिः किन्त्वनेकान्तवादोऽ-
१० भ्युपगतः स्यात्। अपि च, अनेकत्वस्य बुद्धावप्यतात्त्विकत्वाभ्युपगमेऽन्तर्बहिरविद्यमानस्य तस्य वैशद्यावभासिता न स्यात्, अर्थनिराकृतये द्वैरूप्यसाधनं च बुद्धेर्निराकारत्वादसङ्गतमेव स्यात्। अथ पूर्वमर्थनिराकृतये तस्या द्वैरूप्यसाधनम् पश्चादेकस्यानेकत्वायोगात् द्वैरूप्यस्यापि निराकरणाद्दोषः, असदेतत्; पूर्वमेव द्वैरूप्यप्रतिघातिन्यायोपनिपातसम्भवात् । अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया वैचित्र्यं बुद्धिमाश्लिष्यतीत्यभ्युपगम्यते, ननु बहिर्भूतेनाऽर्थेन वैचित्र्यस्य कोऽपराधः कृतः यत्
१५ तत्रास्कन्दतीति । अथैकत्व-नानात्वयोर्विरोध एवापराधः, नन्वयं विज्ञानेऽपि समानः। न च बुद्धेर्नीलादिप्रतिभासानामेकयोगक्षेमत्वात् तदेकत्वम्, एकयोगक्षेमत्वेन स्वभावभेदानिराकरणात् सहभाविनां चित्त-चैत्तानां नानात्वेऽप्येकयोगक्षेमत्वस्य भावात्। अथ चित्तादावभिन्नयोगक्षेमस्य नियमेवतोऽभावः असहभाविनां तेषामभिन्नयोगक्षेमत्वस्याभावात्, न; नीलादिप्रतिभासेष्वपि नानाश्रयेषु तस्याभावात्। अभिन्नाश्रयेष्वभिन्नयोगक्षेमनियमसद्भावो नीलादिप्रतिभासेष्विति चेत्, न;
२० सहभाविचित्त-चैत्तेष्वप्यस्य समानत्वात् सहभाविनां तेषां तथैवानुभवात्। सर्वथैकत्वं च नीलादिप्रतिभासानामध्यक्षविरुद्धम् प्रतिभासभेदाद् भेदसिद्धेः। न च भ्रान्तोऽयं भेदप्रतिभासः अबाधितत्वात् । न चाऽभिन्नयोगक्षेमत्वादिति बाधकम्, अस्याऽसाध्यव्यतिरेकिणोऽयथोक्तलक्षणत्वात् प्रतीयमानयोश्चैकत्वानेकत्वयोः को विरोधः? न चेयं प्रतीतिर्मिथ्या बाधकाभावात्। न च विरोध एवाऽस्या बाधकः विरोधासिद्धेरितरेतराश्रयत्वात् । तथाहि—अस्याः प्रतीतेर्बाधायां विरोधः
२५ सिद्ध्यति, तत्सिद्धौ चातस्तस्या बाधेति परिस्फुटमितरेतराश्रयत्वम्। न च प्रतीतेरन्यदस्ति विरोधसाधकमित्यस्तु बहिरेवं सामानाधिकरण्यव्यवहारः, तथैवास्योपलब्धेः।} अथ विकल्पमात्रं विभ्रमः बहिः सामानाधिकरण्यादेरयोगात् नानाफलयोर्नीलोत्पलादिशब्द-विकल्पयोरेकस्मिन्नर्थे वृत्तिविरोधात्, धर्म-धर्मिणोरेकान्तभेदाऽभेदयोर्गत्यन्तराभावात्-तयोश्चाव्यतिरेकाभ्युपगमे शब्देन विकल्पेन चैकेन स्वलक्षणस्य विषयीकरणेऽशेषस्वभावाक्षेपादपरस्य शब्दादेस्तत्रैकत्रैस्त्रिप्रवृ-
३० त्त्यभावात् तद्भेदे सकृद् ग्रहणस्यायद्यंभावित्वात् तल्लक्षणत्वादभेदस्य अन्यथा गृहीतागृहीतयोर्भेदप्रसक्तेः, धर्म-धर्मिणोर्भेदपक्षेऽपि घट-पटादिशब्दवदेकत्रावृत्तेर्भयेदुपाधिद्वारेणैकत्रोपाधिमति शब्दविकल्पयोः प्रवृत्तिः यदि तयोरुपकार्योपकारकभावः स्यात् तदभावे पारतन्त्र्यासिद्धेः तयोरनु-

१-धर्मिकल्पे वा० बा०। २-कल्पेऽप्य-भा० मा० ३-मनेकमनेकत्वमिति भा०। मनेकमिति वा० बा०। ४-सङ्गो वि-भा० मा० त्रि०। ५-रोधना-भा० डा० वि०। ६ भूतं वै भा०। ७ वा सत्तायाः वा० बा०। ८ सर्वैकावे भा० आ० डा० वि०। ९-दनात्र भा०। १० गमे स्या सं भा० डा० वि०। [illegible] वा० बा०। ११-नान् तस्य भा० मा०। १२ कस्य भा० डा० वि०। कस्ये कस्य वा० बा०। १३-तस्य वै-वा० बा०। १४-तस्याः द्वै-भा० बा०। १५ इयस्योपरा भा० डा० वि०। १६ ध०, नन्वय वा० बा०। १७-[illegible] मत्वात् वा० बा०। १८-ममवतो भा० डा० वि०। १९ वात् नवा वि०। वात् न मा डा०। वात्नना वा० बा०। २०-भासेषुनि वा० बा०। भासेष्वपि भा०। भासेष्वपि भा०। २१ भासेष्वि-भा० मा०। २२ [illegible] वा० बा०। २३-त्तो यथोक्त-भा० मा०। २४-धास्या वा भा० मा०। वा स्यात् वा भा०। २५ [illegible] वा० बा०। २६ व दि [illegible] २७ [illegible] २८ [illegible] वा० बा०। २९-[illegible] ३० [illegible] ३१ [illegible] ३२ [illegible] ३३ [illegible] ३४ [illegible] वा० बा०। ३५ [illegible] ३६ [illegible] ३७ [illegible] ३८-[illegible] वा० बा०।

धर्मधर्मिणोरत्यन्तभेदे तथा तयोरपि तयोरस्ति वृत्तिर्गुणेन तयोरुपकार्योपकारकभावे उपकारोपकारिका
शक्तिर्भिन्नाभिन्ना वा । भिन्ना चेत् तदैव तेनाभिन्नतेनाप्युपाधिमत्त्वः प्रतिपत्तौ तयोरप्युपकारकत्वकल्पनायाम-
नन्त्यं निश्चयायोग्यत्वादनवस्थादोषस्य निश्चयप्रसक्तिः उपकारकनिर्णीतेरुपकार्यनिश्चयमा-
त्रनिश्चयात् उपाधिमतो भेदे तत्प्रतीतेः सम्बन्धाभावः सत्तमात्रमनुपकारात् उपकारे वा तदु-
पकारकशक्त्यादानाप्युपाधिमतो भेदाभेदकल्पनायामनवस्था तयोस्तथा ग्रहणं न प्रसज्यते इति (दर्शि- ५
तम्)युक्तम् । यतः स्वोदयेदे तदेव ग्रहणं यदि तादर्शोऽभेदः स्यात् यावता नाभेदस्यैतल्लक्षणम् घटा-
द्यवस्थास्वपि तथैवपरमाणुषु तदेव ग्रहणस्य भावेनाऽतिव्याप्तकत्वात् । अव्यापकं चेत् अभेदेऽपि
तदाऽनित्यत्वयोरभावात्, भावे वा तत्प्रतिपत्तौ क्षणक्षयेऽपि प्रतिपत्तेरनुमानवैकल्यप्रसक्तिः
यथाऽनुभवं निश्चयोत्पत्तेः तस्मात् क्षणिकस्यापि तदैव निश्चयात् । अनादिवासनावशात्ऽक्षणिका-
दिवासनानिमित्तत्वे पूर्वापरक्षणयोर्विवेकनिश्चयाभावात् क्षणक्षयस्य सर्वात्मनानुभवेनाधि- १०
गमेऽपि क्षणिकत्वे निश्चयानुत्पत्तेरनुमानस्य साफल्यमिति चेत्, न । घट–कपोलक्षणयोरप्यविवेक-
निश्चयप्रसक्तेः । अथात्र सादृश्यापरपर्यायस्याविवेकस्य निमित्तस्याभावात् मसूरत्वादि ह्रस्ववर्णद्वयो-
च्चारणे तत्प्रसक्तिः । तयोरनन्तरयोर्वर्णद्वयान्तराले तत्रोपलम्भाभावात् तत्प्रसक्ते लघुवृत्तिवि-
भ्रमनिमित्तं स्यात्—अन्यथा संयुक्ताङ्गुल्योरप्यविवेकनिश्चयः स्यात्—देशानैरन्तर्य–सादृश्ययोर्भावात् ।
सादृश्यनिमित्ता च न सर्वदा भ्रान्तिः स्यात्, उपलभ्यते च सर्वदा । मैं धान्यक्षणदर्शिनां विवेक- १५
निश्चयस्याभावाद्यमदोषः पूर्वमभावात् । सादृश्यनिमित्ता हि भ्रान्तिरुपशिल एव सादृश्ये निवर्त-
माना उपलभ्यते अनिवृत्तौ वा भावाभावयोरपि न कदाचिद् भ्रान्तिनिवृत्तिः स्यात् सर्वदा तयोः
सादृश्यात् । न धान्यापोहादिनां भ्रान्तिनिमित्तं सादृश्यं वस्तुभूतमस्ति, सामान्यवादप्रसक्तेः ।
एकविज्ञानजनका एव क्षणाः सादृश्यमुच्यन्त इति चेत्, न; ततो विवेकानिश्चये रूपाऽऽलोक–मन-
स्कारादीनामपि सादृश्यमेकविज्ञानजनकत्वेनाविवेकनिश्चयप्रसक्त्यापि स्यात् । न च तेषां तत्रा- २०
प्रतिभासनात्प्रसक्तिरिति वक्तव्यम्, यतः किमिति तेषां तत्राप्रतिभासनम् इति निमित्तमभिधानीयम्,
अतादात्म्यं तन्निमित्तमिति चेत्, न; मनस्कारस्य साक्ष्यात् तत्र प्रतिभासप्रसक्तेः । विलक्षणानां च

[illegible]

[illegible] २५

[illegible]

भ्रान्तिः, ननु संयोगलम्भः किं देशानन्तर्यमभिप्रेतम्, आहोस्वित् कालनैरन्तर्यम्, यद्वा उभयनैर-
न्तर्यमिति विकल्पाः । ३०

तत्र न तावद् देशनैरन्तर्यं यथोक्तभ्रान्तिनिमित्तम्, संयुक्ताङ्गुल्योस्तद्भावेऽपि भ्रान्तेरभावात् ।
कालनैरन्तर्यं च लघुवृत्तिरेव, न चासौ भ्रान्तिनिमित्तम्, ह्रस्ववर्णद्वयोच्चारणे तद्भावेऽप्यभावात् ।
नाप्युभयं तन्निमित्तम्, संयुक्ताङ्गुल्योः पूर्वापरक्षणयोरपि सद्भावेनोभयसद्भावेऽपि अभावादि-
त्यन्तरेतरभ्रान्तिकारणाभावात् किं न यथानुभवं विकल्पोत्पत्तिः ? सहकारिणोऽभ्यासादेरभावान्नो-

१-मद्भावात् आ० हा० । २-पकारिणा हा–वा० बा० । ३ तदेको–वा० बा० वि० । ४ तस्य तन्नि–
भां० मां० वा० बा० विना । ५-च शक्तिः आ० । ६ तदयुक्तम् वा० बा० । ७-स्वाङ्गेदे वा० बा० ।
८-क्षणो भेदः भां० मां० वा० बा० विना । ९-ता नाम भेदः स्यात् यावता नामभेदस्यैतल्ल–वा० बा० ।
१०-णम् घटा–भा० । ११-स भे–आ० । १२-स्याप्र–वा० बा० । १३-भय नि–भां० मां० वा० बा० विना ।
१४ कस्यापि आ० । १५-पाटलक्षण-आ० वा० बा० । १६-पाद्प्र–भां० मां० । १७-वृत्तिवि–वा० बा० ।
१८-दृश्यमितिनिमि–भां० मां० । १९ न धान्य–वि० विना । २०-यात् । भां० मां० । २१-मुच्यत ए–भां०
मां० वा० बा० विना । २२-कानिश्चयो रू–वा० बा० । २३ अतारूप्यं भां० मां० था० हा० । अभ्यारूप्यं–वा०
बा० । २४ दयस्तु वि० । २५-त्यस्य चेद–वि० ।-स्यसौ चेद–आ० । २६ तदेव विपर्ययं आ० हा०
वि० । तदेव तद्विपर्ययं वा० बा० । २७ ससोर–वा० बा० । २८-आहोस्वित् भां० मां० वा० बा०
२९ कालनैरन्तर्यमिति विकल्पाः वा० बा० विना । ३० काले नै–भां० मां० विना । ३१-[illegible]
३२-वृत्ति एव वा० बा० ।

त्पत्तिरिति चेत्, नैनु कोऽयमभ्यासः यैद्भावाद् यथानुभवं निश्चयानुत्पैत्तिः? दर्शनस्य पुनः पुन-
रुत्पत्तिरिति चेत्, ननु सैत्त्वादेः क्षणिकत्वादेरभेदे तदनुभवस्य पुनः पुनरनुत्पत्तिरेव क्षणिकत्वदर्श-
नावृत्तिरिति कथं न दर्शनावृत्तिलक्षणोऽभ्यासः? अनुभवानन्तरभावी विकल्पोऽभ्यास इति चेत्,
ननु 'तैद्भावाद् विकल्पोत्पत्त्यभावे यथानुभवं कस्मान्निश्चयानुत्पत्तिः' इति प्रश्ने 'निश्चयाभावानि(त्रि)-
५श्चयानुत्पत्तिः' इत्युत्तरं कथं सङ्गतं स्यात्? अन्त्यक्षणदर्शिनो चानित्यविकल्पोत्पत्तेस्तदभावोऽसि-
द्धश्च। न च क्षणिकत्वप्रतिपादकागमाऽऽहितसंस्कारस्यानित्यविकल्पावृत्तिरभ्यासः, तदागमानु-
सारिणां तदुत्पत्तावपि यथानुभवं विकल्पाभावात्। दर्शनपाटवमपि सत्त्वादिविकल्पोत्पत्तेरेवावमी-
यते पाटवाऽपाटवलक्षणविरुद्धधर्मद्वयस्यैकत्रायोगात् शब्दानित्यत्वजिज्ञासायां प्रकरणादीनामपि
भावात्। सर्वात्मना चेत् स्वलक्षणस्यानुभवस्तथैव निश्चयोत्पत्तिः स्यात्, तदनुत्पत्तेर्न सर्वात्मनाऽ-
१०नुभवो भावस्येत्यवसीयते। अतो नानाफैलत्वमैभेदेऽप्युपाधि–तद्वतोः शब्द–विकल्पयोरविरुद्धम्।

भेदपक्षेऽप्येकार्थवृत्तिस्तयोर्घटत एव, तद्द्वारेण शब्द–विकल्पयोरेकस्मिन् धर्मिणि वृत्तेः
सामानाधिकरण्यादिव्यवहारसिद्धिः। न चोपाधि–तद्वतोरुपकार्योपकारकभावात् सर्वात्मनैको-
पाधिद्वारेणाप्युपाधिमतः प्रतिपत्तेः शब्दादेरेकफलत्वम्, उपकार्योपकारकप्रतीत्योरन्योन्याविनाभावि-
त्वाभावात् तद्भावे वा कथञ्चित् सर्वस्यापि परस्परमुपकार्योपकारकभावाद् एकपदार्थप्रतिपत्तौ तदा-
१५धारादिभावेनोपकारैकभूतस्य भूतलादेस्तत्कार्यभूतसन्तानान्तरवर्तिज्ञानस्य वा ग्रहणम्, ततोऽपि
तदुपकारिणः तस्मादप्यपरस्य तदुपकारिण इति पारम्पर्येण सकलपदार्थाक्षेपात् सर्वः सर्वदर्शी
स्यात्। अथ सम्बन्धवादिनः स्यादयं दोषः—तस्य सम्बन्धिभ्यः सम्बन्धस्य व्यतिरेकेऽनवस्थाप्रसक्त
इत्येकोपाधिद्वारेणाप्युपाधिमैतः समस्तोपाधिसम्बन्धात्मकस्यैवावगमात् सम्बन्धिनो धर्मकलाप-
स्याशेषस्यापि ग्रहणप्रसैक्तिः, सम्बन्धिग्रहणमन्तरेण सम्बन्धप्रतिपत्तेरभावात् अङ्गुलिद्वयप्रतिपत्तौ
२०तत्संयोगप्रतिपत्तिवत्। सम्बन्धिष्वेकसम्बन्धानभ्युपगमवादिनामस्माकं नायं दोषः, नहि प्रागभावो-
त्तरभावावन्तरेणापरः कार्यकारणभावादिरेकः सम्बन्धोऽस्माभिरभ्युपगम्यते येन समस्तावगमात्
सर्वः सर्वदर्शी स्यात्, असदेतत्; यतो न सम्बन्धवादिनः समस्तोपाधिसम्बन्धानामुपाधिमतोऽ-
व्यतिरेकेऽपि तदेकोपाधिसम्बन्धात्मकस्यैव तस्य ज्ञानात् सम्बन्धिनोऽशेषस्योपाधि(धे)रपि ग्रहणम्।
सम्बन्धाभाववादिनोऽपि यद्युपकारकप्रतिपत्तावपि नोपकार्यस्यावगतिरेकसम्बन्धाभावात् तदा कथं
२५हेतुधर्मानुमानेन रूपादे रसतो गतिः उपकार्यविशिष्टस्योपकारकस्याप्रतिपत्तेः? प्रतिपत्तौ कथं न
भवन्मतेन सर्वः सर्वविद् भवेत्? न चोपाधि–तद्वत्प्रतीत्योरितरेतराश्रयत्वात् तत्प्रतीत्यभावादुपाधि-
तद्वद्भावाभावः, युगपद् अध्यक्षे तयोः प्रतिभासनात्। क्रमप्रतिभासेऽपि न तत्प्रतिपत्त्योरितरेतरा-
श्रयत्वम्, वृक्षत्वविशिष्टस्य दूरादध्यक्षेण प्रतीतस्य प्रत्यासन्नादाम्रादिविशेषणविशिष्टस्य तस्यैवाव-
सायात्। शाब्दप्रतिभासेऽपि गोशब्दाद् गोत्वमात्रोपाधेरवभास(भात)स्य शुक्लशब्दात् तदुपाधि-
३०विशिष्टस्य तस्यैवावभासनाच्च तत्प्रतीत्योरितरेतराश्रयत्वम्। न च गुणग्रहणमन्तरेण गुणिनो गवा-
देरग्रहः तदग्रहे च गुणाग्रह इति चोद्यावकाशः, गोशब्दाद् विशेषण–विशेष्ययोर्युगपदेव प्रतिपत्तेः।
परस्यापि च समानोऽयं दोषः परस्परविशिष्टोपकार्योपकारकप्रत्यययोरन्योन्यापेक्षत्वात्। अन्यथाऽन्ये
न रसादेरेककालस्य रूपादेरनुमानं स्यात्। अथोपकारकादिप्रतिपत्तेरेवेतरज्ञानाविनाभावित्वमात्र

१ ननु युक्तोऽयम-आ० हा० वि०। न युक्तोयम-वा० बा०। २ यद्भा-भा० मा०। ३-त्पत्ति द
वा० बा०। ४-त्तिः चेत् आ० हा० वि०। ५ सत्यादे श्र-भा०। सत्यादश्र-वा० बा०। ६-घामर-
वा० बा०। ७ तद्भा-भा० मा०। ८-प्रश्ने निश्चयानुत्पत्तिरित्युक्तं कथं वा० बा०। ९-भावानुत्पत्ति-
रित्युत्तरं आ० हा० वि०। १०-नां वा-वि० विना। ११-फलम-वा० बा०। १२-मभेद अभ्युपा-वा० बा०।
१३-त्मनोपाधि-वा० बा०। १४-रकभूतला-वि०। १५-भूतं आ० हा० वि०। १६-पात् सर्वद-भा० मा०
विना। १७-मतः समस्तोपाधिमतः समस्तोपाधिसम्ब-भा० मा०। १८-सक्तिः वा० बा०। १९-भावा-
न्तरेण-भा० मा० वा० बा० विना। २०-मात् सर्वद-वा० बा०। २१ ना स्र भा० मा०। २२-हण स-
वा० बा०। २३-माना रू-वा० बा०। २४-कार्यविशिष्ट भा०। २५ स्यात्प्रतौ-हा० वि०। २६-तद्भावो
नु-वा० बा०। २७-त्वानवम भा० मा०। २८ वा भा-भा० मा०। २९ तद्ग्रहे भा० मा० विना।
३० गुणग्र-भा० मा० विना। ३१-शब्दादनन्तरशब्दादनपशब्दे रसा वा० बा०। ३२ पर्येत्वेतर-वा० बा०।
३३-भावित्वा-भा०। ३४-स्याद दोष भा० मा० बा०। स्यान्न चादोष-वा० बा०।

दोषद्वयसद्भावः। नन्वेवं परस्परविशिष्टत्वाविशेषेऽपि यदि कार्यबुद्धिः कारणबुद्ध्यपेक्षा कारणबुद्धिस्तु नात्मबुद्ध्यपेक्षेति न रूपादेः समानकालस्यावगतिः स्यात्। अपि चोपकारकस्यादृष्टोपकार्यस्येतरविशिष्टतया दृष्टिः तद्वद्दृष्टौ चोपकारकस्येतरविशिष्टत्वेनादृष्टिरिति परस्यापीदं चोद्यं समानम्।

अथ सविकल्पप्रत्यक्षवादिनां स्यादयं दोषः उपाधिविशिष्टस्योपाधिमतो निश्चयादुपाधि-तद्वतोश्च ५ परस्परसव्यपेक्षत्वात्। निर्विकल्पकप्रत्यक्षवादिनां तु सर्वोपाधिनिरपेक्षनिरंशस्वलक्षणसामर्थ्यभाविना तद्रूपमेवानुकुर्वता निर्विकल्पकाध्यक्षेणाप्यनिरंशस्वलक्षणग्रहणाभ्युपगमादयं दोषः, असदेतत्। सकलोपाधिशून्यस्वलक्षणग्राहिणो निर्विकल्पकस्याप्रामाण्यप्रतिपादनात् पुनरपि प्रतिपादयिष्यमाणत्वाच्च। तदेवं भिन्ननिमित्तयोरेकविषयत्वाविरोधात् कथं न वहति सामानाधिकरण्यव्यवहारः?

विशेषणविशेष्यभावोऽपि बाह्यवस्तुसमाश्रित एव। न च विशेषण-विशेष्ययोरुपकार्योपकार-१० कभूतत्वेनाऽसमानकालयोस्तद्भावानुपपत्तेरध्यारोपितविकल्पाश्रय एवायं व्यवहार इति वक्तव्यम्, उपकार्योपकारकयोः पितापुत्रयोरिव समानकालत्वाविरोधात् एकान्तानित्यपक्षस्य च निषिद्धत्वात् निषेत्स्यमानत्वाच्च।

लिङ्ग-सङ्ख्यादियोगोऽप्यनन्तधर्मात्मकत्वाद् वस्तुनः अबाधित एव। न चैकस्य 'तटस्तटी तटम्' इति स्त्रीपुंनपुंसकत्वं स्वभावत्रयं विरुद्धम् विरुद्धधर्माध्यासस्य भेदप्रतिपादकत्वेन निषिद्धत्वात् अन-१५ न्तधर्माध्यासितस्य च वस्तुनः प्रतिपादितत्वात्। न चैकस्मादेव शब्दादेकस्यानेकाकारसंवेदनप्रतिभासताप्रसङ्गः, प्रतिनियतोपाधिविशिष्टवस्तुप्रतिभासस्य प्रतिनियतशब्दोपाधिनिबन्धनत्वस्य साधितत्वात्। 'गोत्वादिवत् सामान्यविशेषाः स्त्रीत्वादयः, न च सामान्येष्वन्तराणि सामान्यानि विद्यन्ते, अन्ये च जातिभावः सामान्यमिति नेष्यते स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गत्रयसम्भवादन्यथाविना सामान्य' इत्येव दोषोऽनेकधर्मात्मकैकवस्तुवादिनो न सम्भवति प्रत्यक्षविरोधेति, गोत्वादेरपि लिङ्गत्रय-२० योपपत्तेः वस्तुनि सर्वैकत्वानभ्युपगमात् येन तेष्वप्यपरसामान्यभूतलिङ्गत्रयप्रसक्तेः ज्ञानादि शब्दप्रवृत्तिर्न स्यात्। अत एव दारादिष्वर्थेषु बहुत्वसङ्ख्या वन-सेनादिषु एकत्वसङ्ख्याऽविरुद्धा, यथाविवक्षमनन्तधर्माध्यासिते वस्तुनि तस्य तद्धर्मस्य तेन विवक्षावशेन प्रतिपादनाविरोधात्।

[प्रज्ञाकरमतस्य निरसनम्]

सामान्यविशेषात्मकवस्तुनः शब्दलिङ्गविषयत्वे च केवलजातिविषये यद् रूपम् 'यद् यत्र ज्ञाने २५ प्रतिभाति तत् तस्य विषयः' इत्यादिप्रयोगरचनापूर्वकं प्रज्ञाकरमतानुसारिणाऽभिहितम्-'यथा न प्रतिभाति निर्विकल्पक-सविकल्पकाध्यक्षशाब्दलिङ्गजप्रत्ययेषु क्वचिदपि विज्ञाने स्वरूपेण वर्णाकृत्यक्षराकाररूपा सादृश्याकारार्थक्रियासमर्था जातिः, प्रतिभासमानाऽप्यनर्थक्रियाकारित्वेन न प्रवृत्तिहेतुः लक्षितलक्षणयाऽपि जाति-व्यक्त्योः सम्बन्धाभावात्, भावेऽपि तत्र प्रत्यक्षादिना प्रतिपत्त्यभावेन न व्यक्तौ प्रवृत्तिः' इत्यादि सर्वं प्रतिक्षिप्तम् तदनभ्युपगमादेव। नहि जाति-व्यक्त्योरे-३० कान्तभेदोऽभ्युपगम्यते येन प्रत्यक्षे शाब्दे वा जाति-व्यक्त्योरन्यतरस्याप्रतिभासेऽप्यन्यतरप्रतिभासेन तयोः सम्बन्धप्रतिपत्तिः स्यात्——

"द्विष्ठसम्बन्धसंवित्तिर्नैकरूपप्रवेदनात्" [ ] इति न्यायात्— किन्तु सामान्यविशेषात्मकं वस्तु सर्वेषां प्रतिपत्तौ प्रतिभाति इत्युक्तं प्रत्यक्षोपलम्भकत्वात्

[illegible]

येन जाति-व्यक्त्योः सामर्थ्यभेदात् प्रत्यक्षादिबुद्धौ प्रतिभासनाद् वैशद्याऽवैशद्यावभासभेदत्व' इति प्रतिपादितम्। 'क्रमेण यौगपद्येन वा आनन्त्याद् व्यक्तीनां प्रत्यक्षेऽप्रतिभासनान्न तासां ज्ञाता तेन सम्बन्धवेदनम्' इत्यादिकमप्यसाकमदूषणं यथाप्रदर्शितवस्त्वभ्युपगमवादिनां न प्रतिसमाधानमर्हति।

शब्दार्थयोस्तु साक्षात् तदुत्पत्ति-तादात्म्यलक्षणसम्बन्धमन्तरेणापि सम्बन्धः परेणाभ्यु-
५ गन्तव्यः अन्यथा 'यत् सत् तत् सर्वं क्षणिकम्, अक्षणिके क्रम-यौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात्, संश्च शब्दः' इति, 'यत् किञ्चित् सत् तत् सर्वमक्षणिकम्, क्षणिकेऽर्थक्रियानुपलब्धेः, संश्च घटः' इति साधनवाक्ययोः स्वपराभिप्रेतार्थसूचकयोः स्वलक्षणासंस्पर्शित्वेन भेदाभावात् साधन-तदाभासव्यवस्थानुपपत्तिप्रसक्तिः। अथान्यतरसाधनवाक्यस्य पारम्पर्येण स्वलक्षणप्रतिबन्धात् [illegible] तस्माद् विशेषस्तर्हि दृष्टमपि वाच्य-वाचकयोः सम्बन्धान्तरं हेतुफलभावविलक्षणं सामर्थ्यं
१० परेणाभ्युपगतं भवति। न च शब्दस्य क्वचिद् व्यभिचारदर्शनात् सर्वत्राऽनाश्वासादप्रामाण्यकल्पना युक्तिमती, प्रत्यक्षस्यापि तथाभावप्रसक्तेः। अपि च, अन्यविवक्षायामन्यशब्ददर्शनाद् विवक्षा[illegible] [illegible] क्वचिद् व्यभिचारात् सर्वत्रानाश्वासात् कथं विवक्षाविशेषसूचका अपि ते स्युः? अथ

"सुविवेचितं कार्यं कारणं न व्यभिचरति" [ ]

इति न्यायाद् विवक्षामूलत्वं शब्दविशेषाणां न विरुध्यते तर्हि येनैव प्रतिबन्धेन शब्दविशेषो
१५ विवक्षाविशेषसूचकस्तथा [illegible] यथार्थविशेषप्रतिपादकोऽसौ किं नाभ्युपगम्यते? अथ [illegible] [illegible] प्रायशोऽभिधानवृत्तिदर्शनाद् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तेषां प्रामाण्यं नाभ्युपगम्यत इति [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसक्तिः। तथाहि—[illegible] कश्चित् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तथाभूतमेव भवतीति [illegible]
२० [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रामाण्यं परेणाभ्युपगन्तुं युक्तम्? तथा, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 'दृष्टोऽयम् [illegible]' इति [illegible]
२५ [illegible] [illegible] [illegible]। अथ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], कार्यस्यापि कारणाभावे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रामाण्यं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सम्बन्धनिमित्तं प्रामाण्यं कथं प्रतिक्षिप्यते?

३० [illegible] [illegible]

[illegible]

वेऽपि प्रत्यक्षादिना प्रतिपत्तुमशक्तेः प्रामाण्यासिद्धेः । नापि स्वसंवेदनमात्रात्, तस्यापि ग्राह्य-ग्राहकाकारशून्यस्य यथातत्त्वमभ्युपगतस्याननुभूयमानत्वेन स्वत एवाऽव्यवस्थितत्वात् कुतस्तत्तद्व्यवस्थापकत्वम् ? अथ प्रतिभासोपमत्वं सर्वभावानामिति न किञ्चित् तत्त्वमिति न कुतश्चित् तद्व्यवस्थाऽस्माभिरभ्युपगम्यते येन तद्व्यवस्थालक्षणं दूषणं युक्तं भवेत्, असम्यगेतत्; शून्यतायाः निषेत्स्यमानत्वात् । तस्मात् प्रमाणव्यवहारिणा यदि प्रत्यक्षादिकं प्रमाणमभ्युपगम्यते तदा शब्दोऽपि बहिरर्थे ५ प्रमाणतयाऽभ्युपगन्तव्यः, प्रामाण्यनिबन्धनस्य सामान्यविशेषात्मकबाह्यार्थप्रतिबन्धस्य परम्परया तत्रापि सद्भावात् तत्रैव च शब्दाद् धूमादेरिव नियमेन प्रतिपत्ति-प्रवृत्ति-प्राप्तिलक्षणव्यवहारदर्शनात्, गुणदोषयोश्चोभयत्रापि समानत्वात् । न चास्माभिर्मीमांसकैरिवापौरुषेयः शब्दार्थयोः सम्बन्धोऽभ्युपगम्यते येन 'विकल्पनिर्मितस्य तस्य नृत्यादिक्रियादेरिव कथमपौरुषेयत्वं स्यात् ? स्वत एव शब्दस्यार्थप्रतिपादनयोग्यतायां सङ्केतादर्शिनोऽपि शब्दादर्थप्रतिपत्तिश्च स्यात् ततोऽनर्थकः सङ्केतः, १० स्वाभाविकसम्बन्धाभिव्यञ्जकत्वोपयोगकल्पनायां च सङ्केतस्य यथेष्टं शब्दानामर्थेषु सङ्केतो न स्यात्, न ह्यभिव्यञ्जकसन्निधिर्नियमेनाभिव्यङ्ग्यस्योपलब्धिं जनयति प्रदीपादिरिव घटस्य, शब्दाभिव्यक्तिसाङ्कर्यवत् सम्बन्धाभिव्यक्तिसाङ्कर्यमपि प्रसज्येत, ततश्च सङ्केतात् सम्बन्धाभिव्यक्तिप्रतिनियमाभावात् तद्विवक्षितार्थप्रतिपत्तिनियमस्याप्यभाव इति सर्वस्माद् वाचकात् सर्वस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः सकृदेव प्रसज्येत; ततः सङ्केतकरणं विवक्षितार्थप्रतिपत्त्यर्थं न भवेत्, न ह्येकान्तनित्येषु शब्देषु १५ तत्सम्बन्धे वा ताल्वादिव्यापारः सङ्केतो वा कदाचिदभिव्यञ्जकः कदाचिन्न इति युक्तमुत्पश्यामः, तदर्थस्यापि सामान्यस्य नित्यत्वे तदवस्थः प्रसङ्गः, तत् पुनः सामान्यं व्यक्त्या क्वचित् कदाचिद् व्यज्यते न वेति व्यक्ताव्यक्तस्वभावमिदं नित्यत्वैकान्तमतिवर्तते, सामान्यानां च सर्वगतत्वे शब्दतत्सम्बन्धवदभिव्यक्तिसाङ्कर्यमासज्यते, इदमस्यां व्यक्तौ वर्तते नेतरस्याम् इति विशेषाभावात् कुतः समवायिनियमः स्यात्, संस्थानादिव्यतिरिक्तं सामान्यं क्वचिदप्यनुपलभ्यमानं कथं शब्द- २० सङ्केतविषयो भवेत् येन तत् तच्छब्दाभिधेयं स्यात्' इत्यादिकमपि दूषणमस्मन्मतानुपाति स्यात् । न च समानासमानपरिणामात्मकव्यक्तीनामानन्त्यात् तिर्यक्सामान्यस्य चैकस्य सर्वव्यक्तिव्यापिनो

क्तीनां प्रत्यक्षेणैव ग्रहीतव्यः परेण, अनुमानेन ग्रहणेऽनवस्थेतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गात् । न च दर्शनपृष्ठभाविना विकल्पेन तत्सामर्थ्यबलोद्भूतेन स्वव्यापारोपेक्षितव्यतिरेककारेण दर्शनव्यापारानुसारिणा लौकिकानां प्रत्यक्षाभिमानविषयत्वेन स्थितेन प्रतिबन्धग्रहणादेरुपपत्तेरनुमानप्रवृत्तिर्भविष्यति, तज्जनकं वा दर्शनं तथाविधविकल्पे स्वव्यापारारोपकत्वेन विकल्परूपतामापन्नं पूर्वोक्तकार्यजनकत्वा- २० दनुमानप्रवृत्तिनिमित्तम्, विकल्पस्यैव प्रामाण्यप्रसक्तेः । तथाहि-प्रत्यक्षे निर्विकल्पके सत्यपि यत्रैव यथोक्तो विकल्पस्तत्रैव प्रवृत्त्यादिव्यवहारकर्तृत्वेन तस्य प्रामाण्यं नान्यत्र, अनुमानविकल्पे च प्रत्यक्षाभावेऽपि प्रवृत्त्यादिव्यवहारविधायकत्वेन प्रामाण्यमित्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यां विकल्पस्यैव प्रामाण्यमिति प्रत्यक्षाऽनुमानप्रमाणद्वयवादिना व्याप्तिग्राहको विकल्पः प्रत्यक्षं प्रमाणमभ्युपगन्तव्यः । तत्र यथा व्यक्तीनामानन्त्येऽपि प्रत्यक्षतः प्रतिबन्धसिद्धिस्तथा सङ्केतविषयत्वमपि तासां तत एव २५

१-हनामा-भां॰ मां॰ । २-वगत्वं हा॰ । ३-भ्यतया भां॰ मां॰ विना । ४-या निषेत्स्यमा-भां॰ मां॰ । ५-माणवत्त्व-वि॰ । ६ तस्याऽनुत्यादि-भां॰ हा॰ । तस्याऽवृत्त्यादि-वि॰ । तस्य नित्यादि-वा॰ बा॰ । ७-सम्बन्धाभिव्यञ्जकसम्बन्धाभिव्यञ्जकत्वोप-भां॰ मां॰ । ८-भावात् तद्विवक्षितार्थप्रतिनियमाभावात् तद्विवक्षितार्थप्रतिपत्ति-हा॰ वि॰ । ९-स्यार्थप्र-भां॰ मां॰ वा॰ बा॰ विना । १० सङ्केततो वा कदाचिन्नेति भा॰ हा॰ वि॰ । सङ्केततो कदाचिद्-वा॰ बा॰ । ११-वन्नित्यं नित्य-वि॰ । १२ शब्दसम्बन्ध-वा॰ बा॰ । १३ शब्दवि-भां॰ मां॰ । १४-भूतस्यानभ्युपगमेऽपि तयो-भां॰ मां॰ विना॰ । १५-बन्धनं प-भा॰ । १६ सम्बन्धासि-भां॰ मां॰ । १७-क्षातिर-वा॰ बा॰ । १८-रुपपत्तेरनु-भां॰ मां॰ । १९ स्वपरारोप-भा॰ हा॰ वि॰ । २०-स्यानुमा-भां॰ मां॰ विना । २१-वृत्तिनिमित्तकत्व-वा॰ बा॰ । २२ प्रतिसम्बन्ध-भां॰ मां॰ वा॰ बा॰ विना ।

चेन जाति-व्यक्त्योः सामग्रीभेदात् प्रत्यक्षादिबुद्धौ प्रतिभासनाद् वैशद्याऽवैशद्यावभासभेदस्तत्र' इति प्रतिपादितम्। 'क्रमेण यौगपद्येन वा आनन्त्याद् व्यक्तीनां प्रत्यक्षेऽप्रतिभासनान्न तासां जात्या तेन सम्बन्धवेदनम्' इत्यादिकमप्यस्माकमदूषणं यथाप्रदर्शितवस्त्वभ्युपगमवादिनां न प्रतिसमाधानमर्हति।

शब्दार्थयोस्तु साक्षात् तदुत्पत्ति-तादात्म्यलक्षणसम्बन्धमन्तरेणापि सम्बन्धः परेणाभ्युप-
५ गन्तव्यः अन्यथा 'यत् सत् तत् सर्वं क्षणिकम्, अक्षणिके क्रम-यौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात्, संश्च शब्दः' इति, 'यत् किञ्चित् सत् तत् सर्वमक्षणिकम्, क्षणिकेऽर्थक्रियानुपलब्धेः, संश्च ध्वनिः' इति साधनवाक्ययोः स्वपराभिप्रेतार्थसूचकयोः स्वलक्षणासंस्पर्शित्वेन भेदाभावात् साधन-तदाभासव्यवस्थानुपपत्तिप्रसक्तिः। अथान्यतरसाधनवाक्यस्य पारम्पर्येण स्वलक्षणप्रतिबन्धादित-रस्माद् विशेषस्तर्ह्यनिष्टमपि वाच्य-वाचकयोः सम्बन्धान्तरं हेतुफलभावविलक्षणं सामर्थ्यप्राप्तं
१० परेणाभ्युपगतं भवति। न च शब्दस्य क्वचिद् व्यभिचारदर्शनात् सर्वत्रानाश्वासादप्रामाण्यकल्पना युक्तिमती, प्रत्यक्षस्यापि तथाभावप्रसक्तेः। अपि च, अन्यविवक्षायामन्यशब्ददर्शनाद् विवक्षा-यामपि क्वचिद् व्यभिचारात् सर्वत्रानाश्वासात् कथं विवक्षाविशेषसूचका अपि ते स्युः? अथ

"सुविवेचितं कार्यं कारणं न व्यभिचरति" [ ]

इति न्यायाद् विवक्षासूचकत्वं शब्दविशेषाणां न विरुध्यते तर्हि येनैव प्रतिबन्धेन शब्दविशेषो
१५ विवक्षाविशेषसूचकस्तत एवार्थविशेषप्रतिपादकोऽसौ किं नाभ्युपगम्यते? अथ स्वाभिधित्सितार्थ-प्रतिपादनशक्तिवैकल्यादन्यथापि प्रायशोऽभिधानवृत्तिदर्शनाद् विचित्राभिसन्धित्वात् पुरुषाणां विसंवादशङ्कया वक्त्रभिप्रायेऽपि तेषां प्रामाण्यं नाभ्युपगम्यत इति न तन्न्यायेन बाह्येऽप्यर्थे एषां प्रामाण्यप्रसक्तिः, नन्वेवमप्रामाण्ये सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसक्तिः। तथाहि—येञ्जातीयात् क्वचित् कदाचिद् यथाभूतं दृष्टं तादृशादेव सर्वदा सर्वत्र तथाभूतमेव भवतीति नियमाभिप्रायेष्वपि पदार्थेषु
२० नियमो नोपलभ्यते, इन्धनादिसामग्रीतोऽनलप्रादुर्भावदर्शनेऽप्येकदा मण्यादिप्रभवत्वेनापि तस्य समीक्षणात् कथं कार्यहेतावप्यव्यभिचारित्वनिबन्धनं प्रामाण्यं परेणाभ्युपगन्तुं युक्तम्? तथा, यद्यपि बहुलं वृक्षस्यैव भू(चू)तस्योपलम्भस्तथापि क्वचित् कदाचिल्लतात्मतयाऽप्यास्य दर्शनात् शिंशपा वृक्षस्वभावमेव विभर्तीति कथं प्रेक्षापूर्वकारिणां निःशङ्कं चेतो भवेत्? यतो 'लता च स्यात् शिंशपा च' नैवात्र कश्चिद् विरोध इति 'वृक्षोऽयम् शिंशपात्वात्' इति स्वभावहेतोरप्यव्यभिचारनियमन-
२५ प्रामाण्याभ्युपगमः परस्य विशीर्येत। अथ स्वभावस्य भावाभावेऽपि भवतो भावस्य निःस्वभावता-पत्तेरव्यभिचारलक्षणं प्रामाण्यम् तादात्म्यात्, कार्यस्यापि कारणाभावे भवतः कार्यत्वाभावापत्तेस्त-दुत्पत्तिस्वरूपाव्यभिचारनिबन्धनं प्रामाण्यं विद्यत इत्यनुमानस्य प्रामाण्यम्। नन्वेवं यादृशं यादृग्-भूतं स्वसन्ताने विवक्षाज्ञानमुत्पन्नं तादृग्भूतमेव श्रोतृसन्ताने ज्ञानमुत्पादयितुकामो वचनमुपाद-यन् परार्थं वाऽनुमानं तदभ्युपगच्छन् शब्दानां बहिरर्थे सम्बन्धनिमित्तं प्रामाण्यं कथं प्रतिक्षिपेत्?

३० अथानुमानस्यापि प्रामाण्यमव्यभिचारप्रतिपत्तित एव नाभ्युपगम्यते कुतस्तर्हि तद्व्यवस्था? न प्रत्यक्षात्, तत्रापि स्वार्थाव्यभिचारित्वस्य प्रामाण्यनिबन्धनस्यासम्भवात् भवदभिप्रायेण सम्भ-

१-सनाद् वैशद्यावभासभेदस्त-भां॰ मां॰ विना। २ पृ॰ २३४ पं॰ १७। ३-याऽन्यतरसा-वा॰ बा॰। ४ सर्वथा ना-शा॰ हा॰ वि॰। सर्वदा ना-वा॰ बा॰। ५-ना तद् वि-वा॰ बा॰। ६ कथं विवक्षाविवक्षाविशेषसूचका-वा॰ बा॰। ७-थापि यावन्नाभिधान-वा॰ बा॰। ८ न च इत्यायेन वा॰ बा॰। ९ प्र॰ पृ॰ पं॰ १३। १० "न चैवंवादिनः किञ्चिदनुमानं नाम, निरभिसन्धीनामपि बहुल कार्यभावा-नियमोपलम्भात्, यतिः काष्ठादिसामग्रीविशेषे क्वचिदुपलब्धस्य तदभावे प्रायशोऽनुपलब्धस्य मण्यादिकारणतः सम्भवात्। 'यज्जातीयो यत सर्वेक्षितस्तज्जातीयात् तादृग्' इति दुर्लभनियमत्वात् धूम-धूमकेत्वादीनामपि भाव-भावः कथमिव निर्णीयेत? 'वृक्ष, शिंशपात्वात्' इति लताचूतादेरपि क्वचिदेव दर्शनात् प्रेक्षावतां किमिव निःशङ्कं चेतः स्यात्?"–(अष्टशती) अष्टस॰ पृ॰ ७१ पं॰ १६–पृ॰ ७२ पं॰ २। नन्वेवं प्रामा-वि॰। नन्वेव प्रामा-भां॰ पु॰ बा॰ वा॰। ११ यथा जाती वि॰। १२-चारित्वं नि-भां॰। १३-हुलपू-भां॰। १४-इक्षस्यैवभू-वि॰।-इक्षस्येव भू-हा॰। १५ नां निःश-भां॰ मां॰ वा॰ बा॰। १६ लता च स्या-भां॰ मां॰ वा॰ पु॰ वि॰। १७ स्वभावाभावेऽपि भा॰। स्वभावेऽपि वि॰। १८-कार्यं स्य-हा॰ वि॰।-कार्यं स्य-भां॰। १९ नन्वेवं यादृग्भूतं स्व-भां॰। नन्वेवं यादृशं यादृग्भूतस्य-वि॰। २०-रार्थं वा-भां॰ मां॰ पु॰। २१-थापत्र-भां॰ मां॰ वा॰ बा॰ विना। २२ स्वार्थस्य-वा॰ बा॰ मां॰ वि॰।

प्राग-प्राग्-
तदर्शनप्रसङ्गा-
तद्व्यवस्था-

ऽस्माभिरभ्युपगम्यते येन तद्व्यवस्थालक्षणं दूषणं युक्तं भवेत्, असम्यगेतत्। शब्दार्थयो नित्येत्यभा-
गम्यात्। सकलात् प्रमाणव्यवहारिणा यदि प्रत्यक्षादिकं प्रमाणमभ्युपगम्यते तदा शब्दोऽपि बहिरर्थे ५
प्रमाणतयाऽभ्युपगन्तव्यः, प्रामाण्यनिबन्धनस्य सामान्यविशेषात्मकबाह्यार्थप्रतिबन्धस्य परम्परया
तत्रापि सद्भावात् तथैव च शब्दादप्यग्न्यादेरिव नियमेन प्रतिपत्ति-प्रवृत्ति-प्राप्तिलक्षणव्यवहारदर्शनात्
गुणदोषयोश्चोभयत्रापि समानत्वात्। न चास्माभिर्मीमांसकैरिवापौरुषेययोः शब्दार्थयोः सम्बन्धोऽभ्यु-
पगम्यते येन 'विकल्पनिर्मितस्य तस्य मृत्यादिक्रियादेरिव कथमपौरुषेयत्वं स्यात्? स्वत एव शब्द-
स्यार्थप्रतिपादनयोग्यतायां सङ्केतादर्शिनोऽपि शब्दादर्थप्रतिपत्तिश्च स्यात् ततोऽनर्थकः सङ्केतः, १०
स्वाभाविकसम्बन्धाभिव्यञ्जकत्वोपयोगकल्पनायां च सङ्केतस्य यथेष्टं शब्दानामर्थेषु सङ्केतो न
जनयति प्रदीपादिरिव घटस्य, शब्दाभि-
ततश्च सङ्केतात् सम्बन्धाभिव्यक्तिप्रति-
सर्वस्मात् वाचकात् सर्वस्यार्थस्य प्रति-
पत्तिः सकृदेव प्रसज्येत, ततः सङ्केतकरणं विवक्षितार्थप्रतिपत्त्यर्थं न भवेत्, न ह्येकान्तनित्येषु शब्देषु १५
तत्सम्बन्धे वा ताल्वादिव्यापारः सङ्केतो वा कदाचिदभिव्यञ्जकः कदाचिन्न इति युक्तमुत्पश्यामः,
तदर्थस्यापि सामान्यस्य नित्यत्वे तद्वयस्थः प्रसङ्गः, तत् पुनः सामान्यं व्यक्त्या क्वचित् कदाचिद्
व्यज्यते न वेति व्यक्ताव्यक्तस्वभावभेदेन नित्यत्वैकान्तमतिवर्तते, सामान्यानां च सर्वगतत्वे
ऽभ्युपगम्यमाने तत्सम्बन्धवदभिव्यक्तिसाङ्कर्यमापद्यते, इदमस्यां व्यक्तौ वर्तते नेतरस्याम् इति विशेषाभावात्
कुतः समवायिनियमः स्यात्, संस्थानादिव्यतिरिक्तं सामान्यं क्वचिदप्यनुपलभ्यमानं कथं शब्द- २०
सङ्केतविषयो भवेत् येन तत् तच्छब्दाभिधेयं स्यात्' इत्यादिकमपि दूषणमस्मत्पक्षानुपाति स्यात्। न
च समानासमानपरिणामात्मकव्यक्तीनामानन्त्यात् तिर्यक्सामान्यस्य चैकस्य सर्वव्यक्तिव्यापिनो
व्यक्त्युपलक्षणभूतस्यानभ्युपगमात् तदभ्युपगमेऽपि तद्योगात् तासामानन्त्याविनिवृत्तेर्न सङ्केतस्तासु
सम्भवतीति वक्तव्यम्, अतद्रूपपरावृत्ताग्निधूमव्यक्तीनामानन्त्येऽपि यथा प्रतिबन्धः परस्परं निश्ची-
यते—अन्यथानुमानोत्थानाभावप्रसक्तेर्न क्षणिकत्वादितद्व्यवस्था स्यात् अन्यस्य तद्व्यवस्थापकस्या- २५
सम्भवात्—तथा यथोक्तव्यक्तीनामानन्त्येऽपि सङ्केतसम्भवो युक्त एव। स च सम्बन्धोऽग्निधूमव्य-
[illegible]

यथोक्तो विकल्पस्तथैव प्रवृत्त्यादिव्यवहारकर्तृत्वेन तस्य प्रामाण्यं नान्यत्र, अनुमानविकल्पे च प्रत्य-
क्षाभावेऽपि प्रवृत्त्यादिव्यवहारविधायकत्वेन प्रामाण्यमित्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यां विकल्पस्यैव प्रामाण्य-
मिति प्रत्यक्षाऽनुमानप्रमाणद्वयवादिना व्याप्तिग्राहको विकल्पः प्रत्यक्षं प्रमाणमभ्युपगन्तव्यः। तत्र
यथा व्यक्तीनामानन्त्येऽपि प्रत्यक्षतः प्रतिबन्धसिद्धिस्तथा सङ्केतविषयत्वमपि तासां तत एव ३०

१-द्वनामा-भां॰ मां॰। २-पगत्यं हा॰। ३-स्पतया गां॰ मां॰ विना। ४-या नित्यत्वमा-भां॰ मां॰। ५-माण्यस्य-वि॰। ६ तस्याऽनुत्पादि-भां॰ हा॰। तस्याऽवृत्यादि-वि॰। तस्य नित्यादि-वा॰ बा॰। ७-सम्बन्धाभिव्यञ्जकसम्बन्धाभिव्यञ्जकत्वोप-भां॰ मां॰। ८-भावात् तद्विवक्षितार्थप्रति-नियमाभावात् तद्विवक्षितार्थप्रतिपत्ति-हा॰ वि॰। ९-स्यार्थप्र-भां॰ मां॰ वा॰ बा॰ विना। १० सङ्केततो वा कदाचिन्नेति भां॰ हा॰ वि॰। सङ्केततो कदाचिद्-वा॰ बा॰। ११-यन्निमित्तं नित्य-वि॰। १२ शब्दसम्बन्ध-वा॰ बा॰। १३ शब्दवि-भां॰ मां॰। १४-भूतस्यानभ्युपगमेऽपि तद्यो-भां॰ मां॰ विना॰। १५-बन्धनं च-भां॰। १६ सम्बन्धाग्नि-भां॰ मां॰। १७-ह्यातिर-वा॰ बा॰। १८-दत्पत्ते-रनु-भां॰ मां॰। १९ स्वपरारोप-भां॰ हा॰ वि॰। २०-स्थानुमा-भां॰ मां॰ विना। २१ ... -स्वरूप-वा॰ बा॰। २२ प्रतिसम्बन्ध-भां॰ मां॰ वा॰ बा॰ विना।

सेत्स्यति, अत एवानुमाने-शाब्दयोः सामग्रीभेदाद् भेदेऽपि प्रत्यक्षेण सहैकविषयत्वम् अन्यथा—अपरस्य प्रतिबन्धग्राहकस्य पराभ्युपगमेनासम्भवात्—तयोरप्रवृत्तिप्रसक्तिः। विकल्पस्य प्रतिबन्धग्राहकत्वे तद्विषयस्याऽवस्तुत्वात् केनचित् कार्यकारणभावस्तादात्म्यं वा। न च निर्विकल्पविषयो दर्शनविषयत्वेन स्थितयोः कार्यकारणभावस्तादात्म्यं वा, विकल्पविषयस्य [illegible]
५ [illegible] तद्रूपत्वं तत्त्वतोऽन्यथाभूतस्याध्यारोप्यत इति कृत्वा 'यतो यत्र व्याप्तिग्रहणं न तत्र [illegible] प्रतिबन्धः यत्र त्वसौ न तत्र प्रतिबन्धग्रहणम्' इत्यनुमानप्रवृत्तिमभ्युपगच्छता प्रत्यक्षविषयत्वं तस्याभ्युपगन्तव्यम्। अनुमानतुल्यविषयत्वं च शाब्दप्रत्ययस्य परेणाभ्युपगम्यत एव, तस्य परार्थानुमानत्वाभ्युपगमात्। यदि पुनर्विकल्पप्रतिभासि [illegible] संकेतः पुनश्च तत्र प्रतिपत्तिः कथं वस्तु-तत्सामान्यसङ्केतादस्य विशेषः स्यात्? विकल्पानामभावविषयत्वे [illegible]
१० [illegible] । अपि च, 'शब्दैर्विकल्पैर्वा यथाभावः प्रतीयते भावो न प्रतीयेत' इति क्रियाप्रतिषेधात् किञ्चित् कृतं स्यात्। यदि पुनरभिप्रायाविसंवादात् [illegible] कथम् 'एकं शास्त्रं युक्तं नापरम्' इति व्यवस्था [illegible] विसंवादनात्? न [illegible] —'शब्दैर्वस्तु न प्रतिपाद्यते,' [illegible] । [illegible] च [illegible] नदी-देश-पर्वत-द्वीपादि [illegible] निश्चितात् [illegible]
१५ [illegible] । न च [illegible] मणि-मन्त्रौषधादिषु [illegible]

[illegible]

परमार्थस्य तत्र सामर्थ्याविरोधः । न च 'यदि शब्देनैवास्तार्थः स्वरूपेण प्रतिपाद्यते तर्ह्यस्य सर्वथा प्रतिपन्नत्वात् प्रवृत्तिर्न स्यात्' इति युक्तम्, प्रत्यक्षेऽप्यस्य दूषणस्य समानत्वात् । तथाहि-प्रत्यक्षेणापि यदि नीलादिः सर्वात्मना प्रतिपन्नः किमर्थं तत्र प्रवर्तेत ? तथापि प्रवृत्तौ प्रवृत्तेरनिरति-प्रसक्तिः । 'अप्रतिपन्नं किञ्चिद् रूपमस्ति यदर्थं प्रवृत्तिः' इत्यादिकमपि प्रत्यक्षेऽपि समानम् । तथापि हि शक्यते वक्तुम्-यदर्थक्रियार्थं प्रत्यक्षेण प्रतिपन्नेऽपि नीलादिके प्रवर्तते तदा तदेवार्थः ५ अर्थक्रियाक्षमत्वात् न प्रत्यक्षप्रतिभातं नीलादिकम् तस्यार्थक्रियासामर्थ्यरहितत्वात् । अथ तदपि नीलादिकमर्थक्रियाक्षमं तथापि तदर्थक्रियार्थी तदादानाय प्रवर्तते, ननु शाब्दप्रतिभासेऽप्येतत्

[illegible] १०

तथाहि-यदि तत्रापि नीलाद्याकारः पीताद्याकारतया गृह्यते चित्रपतङ्गज्ञानेन तदा पीताद्याकार एवासौ न नीलाद्याकारः, अथ नीलाद्याकारतया पीताद्याकारो गृह्यते तदा नीलाद्याकार एवासौ कुतश्चित्र एकः ? तथा, तत्प्रतिभासेऽपि ज्ञाने नीलाद्याभासो यदि पीताद्याभासतया संवेद्यते तदा पीताभासमेव तद् ज्ञानं न नीलाद्याभासमित्यादिकल्पनया न चित्रप्रतिभासमेकं ज्ञानम् । तथा, १५ [illegible] (?)कस्य च ज्ञानपरमा- [illegible] अथानेकनीलपरमा- [illegible] ण्वप्रतिभासादेकं बहि- [illegible] स्संवेदने एकत्वाविरो- [illegible] दर्शनेन भविष्यतीत्येके-२० स्वावभासिना दर्शनशब्दविषयस्यार्थस्यैकत्वं [illegible]

'भिन्नविज्ञानप्रतिभासिनोर्न विशेषणविशेष्यभावः एकविज्ञानप्रतिभासिनोरपि युगपत् स्वातन्त्र्येण द्वयोः प्रतिभासनात् घट-पटयोरिव नासौ युक्तः । तद्रूपेण प्रतिभासने विशेष्यरूपता विशेषणरूपता वा वेद्यता, द्वयोः प्रतिभासाभावात् न विशेषणविशेष्यभावः क्वचिदपि ज्ञाने प्रतिभाति' इत्येतदपि निरस्तम्, अनेकनीलपरमाणुप्रतिभासज्ञाने तत्स्वसंवेदने चास्य समानत्वात् । न च नीलपरमाणूनां २५ तत्प्रतिभासपरमाणूनां वा परस्परविविक्तानां प्रत्यक्षे स्वसंवेदने च प्रतिभास इति नायं दोषः, तत्र परमाणुपारिमाण्डल्यादेः बहिरन्तश्चाप्रतिभासनात् स्थूलस्यैकस्य संहतविकल्पावस्थायामपि बहिरन्तश्च वेद्यवेदकाकारविनिर्भासवतः प्रतिभासनात् । परमाणुरूपं बहिरन्तर्वा संवेदनं वा प्रत्यक्षं प्रति-जानानः कथं सर्वज्ञमात्मनो न प्रतिजानीते ? शक्यं हि वक्तुम्-संवेदनेन संवेद्यं सकलं विषयी-करोति—देश-काल-स्वभावविप्रकृष्टेष्वपि भावेषु संवेदनस्य निरङ्कुशत्वात्—किन्तु कुतश्चिन्निश्चयप्रत्यो-३० पदेशोऽविकल्पानामियमशक्तिः यतो यथार्थस्वभावं प्रत्यक्षेण विषयीकृतमपि न निश्चिन्वन्तीति ।

१-वर्णेन भां० मां० ।-वामनेन वा० वा० । २ यदि शब्दे-भां० । ३-दा तस्य भां० मां० विना । ४-पद्यात् बा० वा० । ५ पृ० २११ पं० १ । ६ नीलतो स-बा० वा० । ७ प्रवर्तते भां० मां० । ८-पन्न किञ्चि-आ० मां० । ९ पृ० २३६ पं० २ । १०-वाभूतमत्या-भां० मां० विना । ११-भासेन्दे-मां० । १२ पृ० २३६ पं० ४ । १३ पृ० २६० पं० १६ । १४ कथं मिन्द्रिय-बा० वा० विना । 'कथ-मिन्द्रियगोचरे न प्रवृत्ता-' वि० वे० । १५-सावे दृष्टरूपताध्यवसायो दृष्टरूपतया श्रुताध्यवसायो दृष्टमेव बा० वा० । १६ दृष्टमिव मां० । १७ पृ० २३५ पं० ७-१० । १८ ज्ञानं नी-भां० मां० बा० वा० विना । १९-समेवज्ञानं-भां० मां० विना ।-समेव ज्ञानं न नीलाद्यं वेदने-बा० वा० । २०-प-ज्ञाप्यनेक-बा० वा० ।-पज्ञाद्यनेक-आ० हा० वि० । २१-दनं बा० वा० । २२-त्वभा प्र-बा० वा० । २३-णादृष्ट-भां० मां० बा० वा० विना । २४ ज्ञाने भ-वि० । २५-तत्वभासि-भां० मां० बा० वा० विना । २६-च तस्य-भां० मां० बा० वा० विना । २७ तद्रूपाप्या प्र-बा० वा० । २८-रसते मा० । २९ पृ० २३७ पं० २२-२३ । ३० चाऽस्य स-आ० हा० । चाऽप्यव स-वि० । ३१ संहत-भां० मां० । संहति न वि-बा० वा० । ३२-बहिरन्तर्वा वेद-आ० हा० बा० वा० ।-बहिरन्तसंवेद-वि० । ३३-दनसंवे-आ० हा० । ३४-भाव प्र-भां० मां० विना । ३५-मपि निश्चि-बा० वा० ।

प्रत्यक्षवुद्धेस्तथाप्रतिभासाभावात् सर्वज्ञत्वमयुक्तमिति चेत्, परमाणुपारिमाण्डल्यादेरप्यप्रतिभासनं समानं संपश्यामः। यदपि 'काल्पनिकः शब्दार्थयोः सम्बन्धः न नियतः' इति, तदप्ययुक्तम्; प्रतिनियतसङ्केतानुसारिणो नियतात्च्छब्दात् प्रतिनियतार्थप्रतिपत्तिदर्शनात्। तेन 'न शब्दस्वरूपं नियतार्थप्रतिपत्तिहेतुः, *तस्य सर्वार्थान् प्रत्यविशिष्टत्वात्' इति न वक्तुं युक्तम्, नियतसङ्केतसहकृतस्य शब्दस्य*
५ सर्वार्थान् प्रत्यविशिष्टत्वासिद्धेः। कार्यगम्यं हि वस्तूनां नियतत्वम् अन्यद् वा–यदा च नियतं तत्कार्यमुपलभ्यते तदा तस्य नियतत्वं व्यवस्थाप्यते, यदा चान्यथा तदाऽन्यथात्वमिति 'कुतः पुनरेतत् स्वरूपं शब्दादेः' इति पर्यनुयोगे 'स्वहेतुप्रतिनियमः' इत्युत्तरं न्यायविदः सर्वत्र युक्तियुक्तम् दृष्टानुमितानां नियोग-प्रतिषेधानुपपत्तेः। 'प्रतिपत्तिधर्मस्तु नियमहेतुः काल्पनिक एव स्यात्' इति, एतदप्ययुक्तम्; अबाधिताकारप्रतिपत्तेस्तात्त्विकार्थधर्मव्यवस्थापकत्वात्, शब्दार्थसम्बन्धप्रतिपत्तेस्त्व-
१० बाधितप्रतिपत्तित्वं साधितमेव; बाधितत्वे वा तत्प्रतिपत्तेस्तत्प्रभवशाब्दज्ञानस्याप्रामाण्यप्रसक्तिः विपरीतप्रतिबन्धग्राहिज्ञानप्रभवानुमानाभासस्यैवम् (स्येव)। तत् सौगतदर्शनमेव ध्यान्ध्यविजृम्भितम्। यदपि 'शब्देभ्यः कल्पना बहिरर्थासंस्पर्शिन्यः प्रसूयन्ते, ताभ्यश्च शब्दाः' इति, तदप्यचारु; शब्दजनितविकल्पानां बहिरर्थाऽसंस्पर्शित्वासिद्धेः इन्द्रियजज्ञानस्येव तासां तत्प्राप्तिहेतुत्वादिति प्रतिपादितत्वात्। परसन्तानवर्तितथाभूतविकल्पजनकत्वं तद्विकल्पादृष्टावपि शब्दानां प्रत्येति, न पुनः प्रत्य-
१५ क्षादुपलभ्यमानबहिरर्थवाचकत्वमिति' विपरीतप्रज्ञो देवानांप्रियः। न चार्थाभावेऽपि शाब्दप्रतिभासस्याऽप्रच्युतेर्न शब्दस्य बाह्यार्थवाचकत्वम्, विकल्पेऽप्यस्य समानत्वात्—"विसदृशसङ्केतस्य श्रोतुस्तच्छब्दसद्भावेऽपि तथाभूतविकल्पानुत्पत्तेः शब्दाभावेऽपि च कुतश्चित् कारणात् तथाभूतविकल्पप्रतिभासाप्रच्युतेश्च। अथ समानसङ्केतस्य श्रोतुस्ततस्तत् समुत्पद्यत एव, शब्दाभावे तु यद् विकल्पकज्ञानं तादृगवभासं कारणान्तरप्रभवं न प्रच्यवते; तद् अतादृशमेवेत्यतो न व्यभिचारः। नन्वेवं
२० तद् बाह्यार्थावभासिशाब्दे प्रतिभासेऽपि समानम्–'यो ह्यर्थाभावेऽपि शौब्दः प्रतिभासः स तत्प्रतिभासमानो न भवति' इत्यादेः प्राक् प्रदर्शितत्वात्। यदपि 'शब्दाद् बाह्यार्थाध्यवसायिज्ञानोत्पत्त्यादितत्प्राप्ति-पर्यवसानव्यवहारसद्भावेऽपि बाह्यार्थासंस्पर्शित्वाद् विकल्पानां न सर्वात्मनाऽर्थग्रहणदोषः' तदप्यसङ्गतम्; प्रत्यक्षवदर्थसंस्पर्शित्वेऽपि सर्वात्मना अग्रहणस्य प्रतिपादितत्वात्। यदपि 'अप्रतिभासेऽप्यर्थस्य शब्दात् भ्रान्तेः प्रवृत्तिः,' तदप्ययुक्तम्; भ्रान्ताऽभ्रान्तप्रवृत्त्योर्विशेषसद्भावात्–यत्र
२५ ह्यर्थप्राप्तिर्नोपजायते प्रवृत्तौ तत्र भ्रान्तिः प्रवृत्तेर्व्यवस्थाप्यते अन्यत्र त्वभ्रान्तिरिति कस्य विज्ञानस्य प्रामाण्यमभ्युपगच्छता नाऽप्रतिभासेऽप्यर्थस्य प्रवृत्त्यादिव्यवहारः कदाचनाप्यभ्युपगन्तुं युक्तः। प्रतिबन्धस्तु तदविसंवादे शाब्दस्याप्यर्थप्रतिबन्धनिबन्धनः; तत्र संवादोऽस्तीति प्रत्यक्षवत् तत्र तस्य प्रामाण्यं युक्तम्, न च प्रतिबन्धः परपक्षे सम्भवतीति प्रतिपादयिष्यते, स्वसंवेदनमात्रं च परमार्थसत् तत्त्वरूपं निरस्तप्रतिबन्धादिपदार्थे यथा न संभवति इत्येतदपि प्रतिपादयिष्यते। शेष-
३० स्यत्र पूर्वपक्षग्रन्थः प्रतिपदमुच्चार्य न प्रतिविहितः ग्रन्थगौरवभयात् दिग्मात्रप्रदर्शनपरत्वाच्च प्रयासस्य। इति स्थितमेतत्–'समयपरमत्थवित्थरे' इति ॥ २ ॥

---

१ पृ० २३५ पं० २१-पृ० २३६ पं० ११। २-तार्थप्र-वा० बा० विना। ३ तेन श-वा० बा०। ४-त्यादिति नि य वक्तुं वा० बा०। ५ पृ० २३६ पं० १३। ६ अन्यथा वा० बा० विना। ७-ति तत् कु-रि०। ८-स्वन्याय-वा० बा० विना। ९-तार्था नियो-वा० बा०। १० पृ० २३६ पं० १४। ११-बाधिफाकार-भां० मां०। १२-त्वं प्रसा-भां० मां०। १३ तत्रैवेना तत्प्र-आ० हा० रि०। तत्रैवेनाऽतत्प्र-भां० मां०। १४-नाभ्यास-भां० मां० वा० बा० विना। १५-सत्र तां-वा० बा०। १६ पृ० २३६ पं० १७। १७-नस्यैव वा० बा०। १८ तद्विकल्पदृष्टा-वा० बा०। १९-ति प-भां०। २०-च्युते न भां० मां० वा० बा०। २१ विशमङ्केत-आ० हा० रि०। विशब्दसङ्केत-वा० बा०। २२-नुपपत्तेः वा० बा०। २३-कल्पका-भां० मां०। २४ नन्वेवद् वा (नन्वेतद् वा) वा० बा०। २५ शाब्दप्र-भां० मां० वा० बा० विना। २६ पृ० २३७ पं० ९। २७ पृ० २३७ पं० ५। २८ वृत्त्योर्वि-भां० मां० वा० बा० विना। २९-र्नो ज्ञा-भां० मां० विना। ३०-वृत्त इत वा० बा० मां०। ३१-मात्रंतु-भां० मां० वा० बा० विना। ३२ प्रतिबन्धान्तु हा० रि०। प्रतिबन्धात् तु भां० मां०। प्रति विधास्तु वा० बा०। ३३-एवमयह-रि०। ३४-ष्यमानम्। हा-भां० मां० वा० बा०। ३५ पृ० २३९ पं० ८।

तृतीयगाथाव्याख्या ।

[द्रव्यास्तिकनयनिरूपणम्]

[१ सदद्वैतप्रतिपादकः शुद्धद्रव्यास्तिकनयः]

अत्रे च कुदृष्टिधियोऽन्यनयाश्रितो योगित्वा(ता)प्रतिपादनार्थः प्रकरणारम्भः प्रतिपादितः। सा च विशिष्टसामान्य-विशेषात्मकतदुपायभूतार्थप्रतिपादनमन्तरेणात्र प्रकरणे न सम्भवति इति ५ प्रकरणाभिधेयं योगितोपायभूतमर्थम्—

> तित्थयरवयणसंगह-विसेसपत्थारमूलवागरणी ।
> दव्वट्ठिओ य पज्जवणओ य सेसा वियप्पा सिं ॥ ३ ॥

इत्यनया गाथया निर्दिशति । अस्याश्च समुदायार्थः पातनिकयैव प्रतिपादितः ।

अवयवार्थस्तु—तरन्ति संसारार्णवं येन तत् तीर्थम्—द्वादशाङ्गम् तदाधारो वा सङ्घः—तत् १० कुर्वन्ति उत्पन्नमात्रमुत्पादयन्ति तत्स्वाभाव्यात् तीर्थकरनामकर्मोदयाद् वेति "ईर्यापथं [illegible]" [ ] तीर्थकराणां वचनम्—आचारादि अर्थतस्तत् तदुपदिष्टत्वात्—तत्र संग्रह-विशेषौ द्रव्य पर्यायौ सामान्य-विशेषशब्दवाच्यतयाभिप्रेतौ, तयोः प्रस्तारः—विस्तरः [illegible] नयराशिना सङ्ग्रहादिकेन स प्रस्तारः—तस्य संग्रह-व्यवहारप्रस्तारस्य मूलव्याकरणी आद्यवक्ता वा द्रव्यास्तिकः-द्रुतिर्भवनं द्रव्यम्-तत्रेति वाचम्-तत्र 'अस्ति' इति मतिरस्य द्रव्यास्तिकः १५ "तद् गुणा" [अ० २, पा० १, सू० ४ पाणि० व्या० पृ० १६० सं० ६४९] इत्यत्र 'गुणा सद' इति योग विभागात् मैधुरत्वंस्वकादित्वात् वा द्रव्य-आस्तिकशब्दयोः समासः, द्रव्यमेव वाऽर्थोऽस्येति द्रव्या-र्थिकः द्रव्ये वा स्थितो द्रव्यस्थितः । परि समन्तात् अयनम् अयः-पर्ययो विशेषः [illegible] वा, तमर्थं नयः नीतिः पर्ययनयः अत्र छन्दोभङ्गभयात् 'पर्यायास्तिकः' इति वक्तव्ये 'पर्ययनय' इत्युक्तं च

१-अ कुदृष्ट-भां० मां० । २ योगित्ताम-भां० मां० । योगित्वप्र-अ० ह० डि० । ३ [illegible] मां० । ४ "इमो हेउ-[illegible]" । १, १, १० [illegible] पृ० ११९ सं० [illegible] । १, १, १० [illegible] पृ० ११४ पं० ४ । "इमो हेउ-[illegible]" । ४, १, ११ [illegible] पृ० १४८ पं० १ । "इमो हेउ [illegible]" । १, १, [illegible] पृ० ११ पं० ११ । "इमो हेउ-[illegible]" । १, १, १५ [illegible] पृ० ११५ पं० ४ । "हेउ [illegible]" । ७, १, १११ [illegible] पृ० ११५ सं० ८१ । "हेउ-[illegible]" । ५, १, १०१ [illegible] । [illegible]

[illegible]

प्रत्यक्षबुद्धेस्तथाप्रतिभासाभावात् सर्वज्ञत्वमयुक्तमिति चेत्, परमाणुपारिमाण्डल्यादेरप्यप्रतिभासनं समानं संपश्यामः। यदपि 'काल्पनिकः शब्दार्थयोः सम्बन्धः न नियतः' इति, तदप्ययुक्तम्; प्रतिनियतसङ्केतानुसारिणो नियताच्छब्दात् प्रतिनियतार्थप्रतिपत्तिदर्शनात्। [3]तेन 'न शब्दस्वरूपं नियतार्थप्रतिपत्तिहेतुः, तस्य सर्वार्थान् प्रत्यविशिष्टत्वात्' इति न वक्तुं युक्तम् नियतसङ्केतसहकृतस्य शब्दस्य
५सर्वार्थान् प्रत्यविशिष्टत्वासिद्धेः। कार्यगम्यं हि वस्तूनां नियतत्वम् अन्यद् वा–यदा च नियतं तत्कार्यमुपलभ्यते तदा तस्य नियतत्वं व्यवस्थाप्यते, यदा चान्यथा तदाऽन्यथात्वमिति 'कुतः पुनरेतत् स्वरूपं शब्दादेः' इति पर्यनुयोगे 'स्वहेतुप्रतिनियमः' इत्युत्तरं न्यायविदः सर्वत्र युक्तियुक्तम् दृष्टानुमितानां नियोग-प्रतिषेधानुपपत्तेः। 'प्रतिपत्तिधर्मस्तु नियमहेतुः काल्पनिक एव स्यात्' इति, एतदप्ययुक्तम्; अर्वाग्दिताकारप्रतिपत्तेस्तात्त्विकार्थधर्मव्यवस्थापकत्वात्, शब्दार्थसम्बन्धप्रतिपत्तेस्त्व-
[illegible] नस्याप्रामाण्यप्रसक्ति-
' ध्यान्ध्यविजृम्भितम्।
[illegible] ।, तदप्यचारु; शब्दजनितविकल्पानां बहिरर्थाऽसंस्पर्शित्वासिद्धेः इन्द्रियजज्ञानस्येव तासां तत्प्राप्तिहेतुत्वादिति प्रतिपादितत्वात्। परसन्तानवर्तितथाभूतविकल्पजनकत्वं तद्विकल्पादृष्टावपि शब्दानां प्रत्येति, न पुनः प्रत्य-
१५क्षाद्युपलभ्यमानबहिरर्थवाचकत्वमिति' विपरीतप्रज्ञो देवानांप्रियः। न चार्थाभावेऽपि शाब्दप्रतिभासस्याऽप्रच्युतेर्न शब्दस्य बाह्यार्थवाचकत्वम्, विकल्पेऽप्यस्य समानत्वात्—[21]विसदृशसङ्केतस्य श्रोतुस्तच्छब्दसद्भावेऽपि तथाभूतविकल्पानुत्पत्तेः शब्दाभावेऽपि च कुतश्चित् कारणात् तथाभूतविकल्पप्रतिभासाप्रच्युतेश्च। अथ समानसङ्केतस्य श्रोतुस्ततस्तत् समुत्पद्यत एव, शब्दाभावे तु यद् विकल्पकज्ञानं तादृगवभासं कारणान्तरप्रभवं न प्रच्यवते; तद् अतादृशमेवेत्यतो न व्यभिचारः। नन्वेवं
२०तद् बाह्यार्थावभासिशाब्दे प्रतिभासेऽपि समानम्–'यो ह्यर्थाभावेऽपि शाब्दः प्रतिभासः स तत्प्रतिभासमानो न भवति' इत्यादेः प्राक् प्रदर्शितत्वात्। यदपि 'शब्दाद् बाह्यार्थाध्यवसायिज्ञानोत्पत्त्यादितत्प्राप्ति-पर्यवसानव्यवहारसद्भावेऽपि बाह्यार्थासंस्पर्शित्वाद् विकल्पानां न सर्वात्मनाऽर्थग्रहणदोषः' तदप्यसङ्गतम्; प्रत्यक्षवदर्थसंस्पर्शित्वेऽपि सर्वात्मना अग्रहणस्य प्रतिपादितत्वात्। यदपि 'अप्रतिभासेऽप्यर्थस्य शब्दात् भ्रान्तेः प्रवृत्तिः,' तदप्ययुक्तम्; भ्रान्ताऽभ्रान्तप्रवृत्त्योर्विशेषसद्भावात्–यत्र
२५ह्यर्थप्राप्तिर्नोपजायते प्रवृत्तौ तत्र भ्रान्तिः प्रवृत्तेर्व्यवस्थाप्यते अन्यत्र त्वभ्रान्तिरिति कस्य विज्ञानस्य प्रामाण्यमभ्युपगच्छता नाऽप्रतिभासेऽप्यर्थस्य प्रवृत्त्यादिव्यवहारः कदाचनाप्यभ्युपगन्तुं युक्तः। प्रतिबन्धस्तु तदविसंवादे शाब्दस्याप्यर्थप्रतिबन्धनिबन्धनः; तत्र संवादोऽस्तीति प्रत्यक्षवत् तत्र तस्य प्रामाण्यं युक्तम्, न च प्रतिबन्धः परपक्षे सम्भवतीति प्रतिपादयिष्यते, स्वसंवेदनमात्रं च परमार्थसत् तत्त्वं रूपं निरस्तप्रतिबन्धादिपदार्थं यथा न संभवति इत्येतदपि प्रतिपादयिष्यते। शेष-
३०स्त्वत्र पूर्वपक्षग्रन्थः प्रतिपदमुच्चार्य न प्रतिविहितः ग्रन्थगौरवभयात् दिग्मात्रप्रदर्शनपरत्वाच्च प्रयासस्य। इति स्थितमेतत्–'समयपरमत्थवित्थरे' इति ॥ २ ॥

---

१ पृ० २२५ पं० २१–पृ० २२६ पं० ११। २–तार्थात्र–वा० बा० विना। ३ तेन श–वा० बा०। ४–त्यादिति नि य वक्तुं वा० बा०। ५ पृ० २२६ पं० १२। ६ अन्यथा वा० बा० विना। ७–ति तत् कु–वि०। ८–त्तरन्याय–वा० बा० विना। ९–तार्था नियो–वा० बा०। १० पृ० २२६ पं० १४। ११–वाधितकार–भा० मा०। १२–त्यं प्रसा–भां० मां०। १३ तत्वेना तत्र–आ० हा० वि०। तत्वेनाऽतत्र–भां० मां०। १४–नाभ्यास–भा० मा० वा० बा० विना। १५–रान सां–वा० बा०। १६ पृ० २२६ पं० १०। १७–नर्सय वा० बा०। १८ तद्विकल्पदृष्टा–वा० बा०। १९–ति प–भां०। २०–च्युते न भां० मां० वा० बा०। २१ विशसङ्केत–आ० हा० वि०। विशब्दसङ्केत–वा० बा०। २२–नुपपत्तेः वा० बा०। २३–कल्पज्ञा–भा० मां०। २४ नन्वेवद् वा (नन्वेतद् वा) वा० बा०। २५ शाब्दप्र–भां० मां० वा० बा० विना। २६ पृ० २३० पं० ८। २७ पृ० २३० पं० ५। २८ पृवेर्वि–भां० मां० वा० बा० विना। २९–र्नो जा–भा० मा० विना। ३०–वृत्त व्य वा० बा० मा०। ३१–गाभ्यु–भां० मां० वा० बा० विना। ३२ प्रतिबन्धात्तु ह० वि०। प्रतिबन्धात् तु भा० मा०। प्रति विशात्तु वा० बा०। ३३–स्वप्रक–वि०। ३४–ष्यमानम्। हा–भा० मा० वा० बा०। ३५ पृ० १६९ पं० ८।

योरन्यव्यवस्थापकत्वायोगात्? यश्चाऽनवयवो देशः प्रतिभाति नासौ भेदकः अतिप्रसङ्गात्। तन्न देशभेदाद् भावभेदः समस्तीति नासौ प्रत्यक्षग्राह्यः।

नापि कालभेदात् प्रत्यक्षतो भिन्नं वस्तु प्रत्येतुं शक्यम् सन्निहितमात्रवृत्तित्वात् तस्य। तथाहि–यदा आद्यं दर्शनं मृत्पिण्डमुपलभते न तदा भाविनं घटम्, तदप्रतीतौ तदपेक्षया न स्ववि-
५ षयस्य भेदं प्रत्यक्षं प्रत्येतुं समर्थम् प्रतियोगिग्रहणमन्तरेण 'ततो भिन्नमिदम्' इत्यनवगतेः। तत्र हि दर्शने मृदः स्वरूपं प्रतिभातीति तदधिगतिर्युक्ता; तत्राऽप्रतिभासमानं तु भाविघटादिरूपं भविष्यतीति नात्र प्रमाणमस्ति; नापि तस्माद् भेदः। अथ उत्तरकालभावि दर्शनं भिन्नं घटं मृत्पिण्डाद् दर्शयतीत्यभ्युपगमः सोऽप्ययुक्तः, यतः तदपि दर्शनं पुरःस्थितार्थप्रतिभासनाद्य पूर्वदृष्टार्थग्रहणक्षमम्, तदग्रहणे च न तस्माद् भेदमादर्शयितुं क्षमं वर्तमानार्थस्य। तस्मान्न तेनापि भेदगतिः।

१० अथ पूर्वदृष्टार्थस्य स्मृत्या ग्रहणात् वर्तमानस्य च दर्शनेन प्रतिभासनाद् भेदाधिगतिः नहि केवलं दर्शनं भेदाऽऽवेदकं किन्तु स्मृतिसचिवम्, असदेतत्; यतः स्मृतिरपि पूर्वमनुभूतमवैति न च पूर्वं भिन्नमवगतम्, तत् कथं साऽपि प्रतियोगिनं भिन्नमादर्शयितुं क्षमा? तन्न तयाऽपि भेदाधिगतिः। किञ्च, स्वरूपनिमग्नत्वान्न भावभेदमवगन्तुं सा समर्था। तथाहि–स्मर्यमाणेन वा रूपेण स्मृतिस्तमर्थमवतरेत्, दृश्यमानेन वा? न तावद् दृश्यमानेन रूपेणार्थमवतरति स्मृतिः तस्य तत्रा-
१५ प्रतिभासनात्। नापि स्मर्यमाणेन रूपेण तमर्थमवतरति, स्मर्यमाणस्य रूपस्य तत्राभावात्—परिस्फुटं दर्शनारूढं हि रूपं तस्य पूर्वमधिगतम् न च तत् स्मृतौ प्रतिभाति। तन्नार्थस्वरूपग्राहिणी स्मृतिः सम्भवतीति न ततो भेदग्रहः।

अथोत्तरदर्शने स्मृतौ वा यदि पूर्वरूपं नाभाति तदा तदप्रतिभासनमेव भेदवेदनम्। तथा चाह—
"विशिष्टरूपानुभवान्नान्यतोऽपि निराक्रिया" [ ] इति,
२० एतदप्यसङ्गतम्; यतः पूर्वरूपविविक्तता प्रत्यक्षप्रतिपत्तेः स्मृतेर्वा कुतोऽधगता? तादृक् स्मृतिश्च द्वयमपि स्वार्थनिमग्नं न पूर्वरूपमधिगन्तुमीशम्, तदनवगमे च न तद्विविक्ताधिगतिः तदप्रतिभासनमपि तदप्रतीतेरेवासिद्धम्। तस्मात् 'पूर्वरूपमासीत्' इति न काचित् प्रतिपत्तिः प्रतिपत्तुं क्षमा।

अथ भावरूपमेव भेदः तत्प्रतिभासे सोऽपि प्रतिपन्न एव, तदप्यसत्; यतो न भावरूपमेव भेदः, प्रतियोगिनमपेक्ष्य 'ततो भिन्नमेतत्' इति भेदव्यवस्थापनात्। यदि च स्वरूपमेव भेदस्तदाऽर्थ-
२५ स्यात्मापेक्षयापि भेदः स्यात्। परापेक्षया स्वरूपभेदः नात्मापेक्षयेति चेत्, न; पररूपाप्रतिपत्तौ तदपेक्षया स्वरूपभेदो न प्रतिपत्तुं शक्य इति न पूर्वापरकालभेदः पदार्थसम्भवी।

अथ आकारभेदाद् भेदः समानकालयोर्नील-पीतयोरवभासमानवपुरस्ति, यत्रापि देश-कालभेदस्तत्रापि तद्रूपेण स्वरूपे भेद एवोपलक्ष्यते न पुनः स्वरूपभेदादपरो भेदः सम्भवति अन्यथान्यभेदेन भेदायोगात् तस्मात् स्वभावभेद एवास्ति प्रतिभासनात्, इत्यप्ययुक्तम्, यतः स्वरूपभेदो
३० द्वयोरवद्योतमानवपुषोः किं स्वत एव प्रतिभाति, उत व्यतिरिक्तप्रतिभासावसेयः? तत्र न तावद् बोधात्मा पुरस्थयोर्नील-पीतयोर्भेदमवगमयितुं प्रभुः तस्यापरोक्षनीलाद्याकारव्यतिरिक्तवपुषः सुखादिव्यतिरिक्ततनोश्चाप्रतिभासमानत्वेनासत्त्वात्। तथाहि–बहिर्नीलादिः सुखादिश्चान्तः परिस्फुटं द्वयमाभाति न तद्व्यतिरिक्तो बोधात्मा स्वप्नेऽप्युपलभ्यत इति कथमसावस्ति? अथ 'अहम्' प्रत्ययेन बोधात्माऽवसीयते, न; तत्र शुद्धस्य बोधस्याऽप्रतिभासनात्। स खलु 'अहं सुखी दुःखी
३५ स्थूलः कृशो वा' इति सुखादि शरीरं वाऽऽलम्बमानः प्रसूयते न तद्व्यतिरिक्तं बोधस्वरूपम्, तेन तद्विषयोऽप्यसौ स्वरूपेण वाऽप्रतिभासमानवपुर्बोधः कथं भावान् व्यवस्थापयितुं प्रभुः? नहि शशविषाणं कस्यचिद् व्यवस्थापकं युक्तम्। भवतु वा व्यतिरिक्तो बोधः प्रकाशमानवपुस्तथाऽप्यसौ

१ प्रमेयक० पृ० १७ द्वि० प० १८। २ भेदे अ-बा० बा० भा० मा०। ३-नस्य द-भा० मा० वि०। ४-शभेद-भा० ह०। दार्थकं भा० मा०। भाव्ये भे बा० बा०। ६ पा भाषा-भा० ह० वि०। -षानुभवा भा-बा० बा०। ७ तोऽप्यनि-बा० बा०। ८-ता या दृक् बा० बा०। अत्र 'ता दृक्' इत्यन्। ९-दनधिग-भा० मा० बा० बा०। १० तनुस बा० बा०। ११-रूपं भे-ह० वि०। १२-दार्थस्य-भा० मा०। १३ प्रमेयक० पृ० १८ प्र० प० १। १४ बोधात्मपु भा० ह० वि०। १५-शरीरं बा-वि०। "शरीर ... बोधस्वरूपम्" प्रमेयक० पृ० १८ प्र० पं० ३। १६ तद्व-ह० वि० वि०। १७-रूपेण वा बा० बा०। -रूपेण वा-वि०। १८-एं भवति। भवतु भा० मा०।

स्वरूपनिमग्नत्वात्र नीलादेर्भिन्नस्य ग्राहको युक्तः। नहि बोधकाले नीलादिकमाभातीति तस्य बोधो ग्राहको भवेत् नीलादेरपि बोधं प्रति ग्राहकतापत्तेः।

अथ बोधात्मा पुरःस्थेषु नीलादिषु प्रत्यक्षतां प्रति व्याप्रियमाण उपलभ्यत इति ग्राहकः नीलादिस्तु तद्विषयत्वाद् ग्राह्यः, तदप्यसत्; व्यापारस्य तद्व्यतिरिक्तस्यानुपलम्भेनासत्त्वात्—नहि प्रकाशमाननील-सुखादिरूपबोधाभ्यामन्यो व्यापार उपलभ्यते, उपलम्भे वा तस्य तत्राप्यपरो व्यापारो बोधस्याभ्युपगन्तव्यः पुनस्तत्राप्यपरो व्यापार इत्यनवस्था। अथ स्वत एवासौ व्यापार उपलभ्यते; नन्वेवं तस्य स्वातन्त्र्येणोपलम्भाद् व्यापारताऽनुपपत्तिः, न हि बोधावभाससमये स्वतन्त्रतनुः प्रकाशमानः पदार्थो बोधव्यापार इति युक्तम्, बोधस्यापि तद्व्यापारताप्रसङ्गात्। बोधपरतन्त्रत्वाद् व्यापारस्तद्व्यापृतिरिति चेत्, न; समानकालावभासिनस्तस्य पारतन्त्र्यायोगात्। न हि स्वरूपेण बोधकाले प्रतीयमानतनु तत् परतन्त्रं भवितुं युक्तम्, बोधस्यापि व्यापारपरतन्त्रतापत्तेः। अनिष्पन्नरूपस्तु व्यापारः सुतरां न परतन्त्रः, नहि खरविषाणं तथाव्यवहारभाग् लोके प्रसिद्धम्। तस्मादुभयथाप्यसत् पारतन्त्र्यम्। तन्न कस्यचिद् व्यापारः। किञ्च, असावपि व्यापारः किमर्थं व्याप्रियते न वा इति कल्पनाद्वयम्। यदि न व्याप्रियते कथं तस्मिन् सत्यप्यर्थस्य ग्राह्यता बोधस्य च ग्राहकता? अथ व्याप्रियते तदा तत्राप्यपरो व्यापारोऽभ्युपगन्तव्यः तत्राप्यपर इति सैवानवस्था। अथ व्यापारस्य स्वरूपमेव व्यापारः; ननु नीलादेरपि व्यापृतिकाले स्वरूपमस्तीति तत् तस्य व्यापारः स्यात्। तस्माद् बोध-नील-व्यापारलक्षणस्य त्रितयस्यैककालमुपलम्भात् कर्तृ-कर्म-क्रियाव्यवहृतिः सम्भ- [illegible]

[illegible] णायोगात्। नहि भिन्नेनात्मनाऽप्रतीयमानो बोधोऽर्थान् भिन्नान् प्रतिपादयितुं समर्थः, शशविषाणादेरपि व्यवस्थापकत्वप्रसङ्गात्। भिन्नस्तु बोधात्मा प्रत्ययान्तरेण किं प्रतीयते, उत स्वात्मनैव? यदि 'प्रत्ययान्तरेण' इति पक्षः, सोऽनुपपन्नः; यतस्तदपि प्रत्ययान्तरमन्येन प्रत्ययान्तरेण भिन्नं प्रत्येतव्यम् तदप्यन्येनेत्यनवस्थाप्रसक्तिः स्यात्। अथात्मनैव, तदा स्वरूपनिमग्नत्वात्र नीलाद्यवभासं भिनत्ति तत् कुतो भेदसंवित्?

अथ स्वत एव नीलादेर्भेदवेदनम्, तदपि न युक्तम्; यतो यदि स्वत एव नीलादयः प्रकाशन्ते तदा स्वप्रकाशास्ते प्रसज्जन्ति; स्वप्रकाशत्वे च नीलादेर्नीलस्वरूपं स्वात्मनि निमग्नं न पीतरूपसंस्पर्शि पीतस्वरूपं च स्वस्वरूपावभासं न नीलरूपसंस्पर्शि, तत् कुतः परस्परतोऽसंवेदनात् स्वरूपतोऽपि भेदसंवित्तिः? भेदो हि द्विष्ठो द्वयसंवेदने सति विदितो भवेत्, नीलस्वरूपे वा परोक्षे 'नीलं न पीतमाभाति तथात्वे तद्वेदकतापत्तेः। अथ अप्रतिभासनमेव भेदवेदनम्; ननु नीलस्वरूपप्रतिभासे नीलं विदितम् पीतादिकं त्वनवभासमानं तत्र नास्तीति न शक्यं वक्तुम्, नास्तित्वावेदने च कुतो भेदसिद्धिः स्वरूपमात्रस्य प्रतिभासनात्?

किञ्च नीलादेरपि [illegible] स्वरू- [illegible] वानवस्थानात् [illegible] त्वान्तरेण [illegible] सुखाद्यात्मतया नानुभूयत इति भेदवद् अभेदस्यापि प्रत्यक्षतोऽप्रतिसिद्धिः, यतो नीलादिप्रतिभासस्य भेदाऽवेदनमेवाऽभेदवेदनम्। अथ नीलादीनामात्मस्वरूपावेदनमेव भेदवेदनमिति परेणापि वक्तुं शक्यत एव,

---

१-स्वाधीना-आ० हा० वि०। २-स्वकापत्तेः आ० हा० वि०। ३-वार्थः बो-भां० मां०। ४-पारास्त-आ० हा० वि०।-'पारत्व तत्रा'-वि० ध०। ५ अनुगत्व-भां० मां० वा० वा०। ६ प्र० पृ० पं० ६। ७-रस्त-आ० हा० वि० वा० वा०। ८-नात्मनाऽप्र-वा० वा०।-नात्मा प्र-आ० हा० वि०। ९-व्यपरेणेत्यन-आ० हा० वि०। १०-स्तज्जन्ति वा० वा०। ११-स्पर्शि तत् कुतः आ० हा० वि०। १२-स्पर्शं-वा० वा०। १३ नीलं पी-वा० वा०। १४-त्तिभावे-आ० वि०। १५-द्धसिद्धिः स्वरूपसिद्धिः स्वरूपमात्र-आ० हा० वि०। १६-स्या नात्र भे-भां० मां०। १७-रूपे भि-आ० वि०। १८-स्वभेदसि-भां० मां० जि०। १९-भेदावे-वा० वा०।

अथापि स्यात् न ब्रूमोऽनादेर्नोच्छेदः किन्तु नित्यस्य ब्रह्मणः किमविद्या स्वभावः, आहोस्विद् अन्यथा ? न तावत् स्वभावः ब्रह्मणस्तद्विपरीतविद्यास्वभावत्वात्, अर्थान्तरत्वे तस्यास्तत्त्वतः सद्भावे नोच्छेदः द्वैतप्रसङ्गश्च । अथ मतम्–अग्रहणमविद्या, सा कथमर्थान्तरम् ? न चाऽनिवर्त्या सर्वप्रमाणव्यापाराणामग्रहणनिवृत्त्यर्थत्वात्, तदयुक्तम्, तत्त्वाऽग्रहणस्वभावा अविद्या तत्त्वग्रहणस्वभावया विद्यया निवर्त्यते, सा तु नित्या ब्रह्मणि, न च ब्रह्मणोऽन्योऽस्ति यस्य तत्त्वाऽग्रहणं ब्रह्मणि प्रयत्न- ५ लभ्यया विद्यया निवर्त्येत, ब्रह्मणि तु युगपद् ग्रहणाऽग्रहणे विप्रतिषिद्धे अविरोधे वा न विद्यया तत्त्वाऽग्रहणव्यावृत्तिः । यस्य त्वन्यथाग्रहोऽविद्या तस्य ब्रह्मणः तत्स्वभावत्वे उक्तं दूषणम्—तत्स्वभावत्वे तदनिवृत्तिः, अर्थान्तरत्वे द्वैतापत्तिः । नित्यप्रबुद्धत्वे च ब्रह्मणः कस्यान्यथात्वग्रह इति वाच्यम् तद्व्यतिरिक्तस्यान्यस्याऽसत्त्वात्, तस्य च विद्यास्वभावत्वान्न तद्विपरीताऽविद्यास्वभावता विरुद्धधर्मसमावेशायोगात्, अविरोधे विद्यया नाविद्याव्यावृत्तिः । १०

अत्राहुः–नाविद्या ब्रह्मणोऽनन्या, नापि तत्त्वान्तरम्, न चैकान्तेनाऽसती एवमेव इयमविद्या माया मिथ्याभास इत्युच्यते । तत्तत्त्वे भेदाऽन्यत्वविकल्पायतनः, अत्यन्तासत्त्वेऽपि खपुष्पवद् व्यवहारानङ्गम्, अतोऽनिर्वचनीया सर्वप्रवादिभिरित्थमेवाभ्युपगन्तव्या । तथाहि–शून्यवादिनो यथादर्शनं सत्त्वे नाऽविद्या, खपुष्पतुल्यत्वे न व्यवहारसाधनम्, सदसत्पक्षस्तु विरोधादसन् इत्यनिर्वचनीयाऽविद्या । ज्ञानमात्रवादिनो यथाप्रतिभासज्ञानसद्भावे न बाह्यार्थापह्नवः घटादेरर्थाकारस्य ग्राहका- १५ कारात् विच्छेदेनाप्रमाणत्वाद्ग्रहणायोगात्, अत्यन्तासत्त्वे बहिरवभासाभावात् खपुष्पादेरिव, उभयपक्षस्य चाऽसत्त्वम् विरोधात् । बाह्यार्थवादिनामपि रजतादिभ्रान्तयोऽप्रमाणमानरूपसद्भावाऽविद्यात्वाभ्युपगमात्, अत्यन्तासत्त्वे न तन्निबन्धनः कश्चिद् व्यवहारः स्यात्, सदसत्पक्षस्तु द्वैतोत्तरः । तथैतत् स्यात्–अप्रमाणमानं रूपं तत्र मा भूत् ग्राहकाकारस्तु सर्वेषां नानात्वविद्या, [illegible] निरूपयितुं शक्यः, न च २० [illegible] सत्त्वी, नाप्युभयरूपा । अत [illegible] ऽप्यविचारितायाः कथमन्यथा-त्व(त्वं) स्वभावापरित्यागात् शून्यत्वेऽपि स्वयं निवृत्त्यात् । एवं च नाद्वैतहानम्, नापि निर्वचनीयतात्र ।

यच्च कस्याऽसावविद्येति चोद्यम् तत्र जीवानामिति ब्रूमः । ननु तेषामपि न ब्रह्मणोऽर्थान्तरता, सत्यम्, न परमार्थतः कल्पितस्तु भेदस्तेषां ततो न प्रतिषिध्यते, ननु कल्पनापि कस्य भेदिका ? न तावद् ब्रह्मणः तस्य विद्यास्वभावत्वेन सर्वकल्पनारहितत्वात्, नापि जीवानाम् कल्पनायाः प्राक् तेषामसत्त्वात् इतरेतराश्रयप्रसङ्गाच्च–'कल्पनातो जीवविभागः तद्विभागे सति कल्पना' इति ।

अत्र ब्रह्मवादिनोऽभिदधति–"वस्तुत्वे सत्येष दोषः स्यान्, नावस्तु वस्तु कस्यचनतिरूप्यस्य १० सामर्थ्यमावहतीति, मायामात्रे तु नेतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गः । नहि मायायाः कश्चिदनुपपत्ति–

१–तु न च तु–आ० मा० । २–धर्मेण ब० क० । ३–धर्मते ब० क० । ४–प्रतिषेधे अ० [illegible] दि० । ५ तद्युक्तम्–आ० मा० ब० क० दि० । ६–युगपद् च ब० क० । ७–[illegible] त–आ० दा० दि० । ८ अविरोधे विद्यया–ब० क० । अविरोधे विद्यया विद्यया विद्यया–दि० । अविरोधे विद्यया विद्यया आ० । ९ ब्रह्मसि० पृ० १४ पं० ९–१ । १० तथाहि–ब० क० । ११–यथाऽनुपु–आ० [illegible] ब० क० । १२ ब्र० पृ० ५० १०–१० । १३–च प्रमाणा–आ० द० दि० । १४–घातत्व दि० । १५ कारत्व–दि० ।

११ "[illegible]"

[illegible] आ० अ० १ पृ० ११ पृ० १४ पं० १ ।

१७ [illegible] द–दि० द० । [illegible]–ब० क० । १८ इत्यत्र–ब० क० । १९–[illegible]–ब० क० । २०–[illegible]–आ० मा० । [illegible] द० । [illegible] प–आ० । २१–[illegible] आ० क० । २२ [illegible]–आ० द० । [illegible]–दि० । २३–तु न तत्र सिद्धे– ब० [illegible] ब० ।–तु न सिद्धे द० ।

अनु[illegible]नार्थत्व हि माया लोके प्रसिद्धा उप[illegible]मानार्थत्वे तु यथार्थभावान्न माया" [ ]
इति केचित्।

अन्ये तु वर्णयन्ति—"अनादित्वात् मायायाः जीवविभागस्य च बीजाङ्कुरसन्तानवदेव [illegible] । तथा चाहुः—"अनादिरप्रयोजनाऽविद्या, अनादित्वादितरेतराश्रय-
५ दोषपरिहारः, निष्प्रयोजनत्वे न भेदप्रपञ्चसंसर्गप्रयोजनपर्यनुयोगावकाशः" [ ]
अन्योऽपरे [illegible]—"दुःखरूपत्वात् [illegible] प्रवृत्तिः अवाप्तकामत्वान्न क्रीडार्था" [ ]
[illegible] [illegible], यतो नासौ प्रयोजनमपेक्ष्य प्रवर्तते, नहि [illegible]
[illegible] प्रादुर्भवन्ति" [ ]।

न च [illegible] कल्पनातो जीवविभागः किन्तु तेऽपि तत्त्वतो [illegible]
१० [illegible] इति [illegible] इति वक्तव्यम्, यतो [illegible]
[illegible] प्रतिबिम्बं तत्र [illegible] एव। अथ [illegible]
[illegible]। जीव[illegible] एव [illegible]
[illegible]। अत्र [illegible] गुणार्थं [illegible] गुणैरव अत्र [illegible]
[illegible] कथं [illegible] गुण इति, [illegible]। अनादित्वेन परि-
१५ [illegible]। [illegible] एव [illegible] यथा [illegible]। अत्र [illegible]
[illegible]
[illegible]। [illegible] एव [illegible]
[illegible] इष्यते, उक्तञ्च तेन [illegible]
[illegible]। नहि [illegible]
२० [illegible]। न [illegible]
[illegible]। तदुक्तम्—

"[illegible] ।
[illegible]" ॥ [ ]
"[illegible]"। [ ]

२५ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
३० [illegible]] इत्येके केचित्।
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

सोऽखिलभेदप्रतियोगी तुच्छकल्प एव वेदे दर्शितः—"स एष नेति नेति" [बृहदा० उ० अ० ३, ब्रा० ९, मं० २६] इत्यादिना सप्रतियोगित्वाद् भेदप्रपञ्चं निवर्तयताऽऽत्मनापि प्रतीयते, यतः श्रोतव्यादीनामभावे न श्रवणादीनामुपपत्तिः, स तु तथाभूतोऽभ्यस्यमानः स्वविषयां प्रविलापयन्नात्मोपघाताय [illegible] उदके द्रव्यविशेषचूर्णरजः [illegible] मुपनयति एवं श्रवणादिभि- [illegible] यतोऽविषयैव परमात्मनः [illegible] कथं न परमात्मस्वरूपता येषां घटादिभेदे व्योम्नः परमाकाशतेव अवच्छेदकव्यावृत्तौ? नैतत् स्यात्—श्रवणादिर्भेदविषयत्वादविद्यास्वभावः कथं वा अविद्यां निवर्तयति? उक्तमत्र यथा रजसा रजसः प्रशमः एवं भेदातीतब्रह्मश्रवणमननध्यानाऽभ्यासानां भेददर्शनविरोधित्वादविद्याया अन्यविद्यानिवर्तकत्वम्। तथा च तत्रैवविद्भिरत्रार्थे निदर्शनान्युक्तानि—"यथा पयः पयो जरयति स्वयं च जीर्यति, यथा विषं विषान्तरं शमयति स्वयं च शाम्यति" [ ] एवं श्रवणादिषु द्रष्टव्यम्"। [ ]

स्यादेतत् अभेदस्य तात्त्विकत्वे भेदस्यासत्यता, असत्यरूपश्च मायः कथं सत्यप्रतिपादनम्? यथा बाष्पादिभावेन सन्दिह्यमानात् 'धूमः' इति गृहीताद् न तात्त्विकी दहनप्रतिपत्तिः।

अत्राभिदधति—नायं नियमः—असत्यं न किञ्चित् सत्यं कार्यं जनयति यतो मायाकारदर्शिता माया प्रतीतेर्भयस्य च निमित्तं तथा रेखा वर्णादीनाम्, तत्रै(त्रै)तद् भवेत्—रेखावर्णादि स्वरूपेण सद् न खपुष्पसदृशम्, अभेदवादिनस्तु भेदस्य खपुष्पतुल्यत्वात् कथं सत्योपायता? नैष दोषः, रेखास्तु स्वरूपेण रेखाकादयः येन तु रूपेण गमकास्तदसत्यम्। तथाहि—ककारादिरूपेण ते गमकाः तच्च तेषामसत्यम्—कार्योपयोगरहिता तु स्वरूपसत्यता स्थिता। किञ्च, अभेदवादिनामपि यो भेदोऽपि न स्वरूपेणाऽसन् यतो प्रतीयास्य रूपम्, तच्च प्रतीयाविद्यानुबन्धं [illegible] यथा रेखाकादयः 'ककारोऽयम्' 'गकारोऽयम्' इत्यविद्याकल्पितेन वर्णानां गमकाः। केऽप्याहुः—

"न रेखाकादयः ककारादिरूपेण ककारादीनां गमकाः, एवं रेखागवयादयोऽपि न गवयत्वेन [illegible]वयादीनाम्, अपि तु सारूप्यात् एवंरूपा गवयादयः सत्याः, वर्णप्रतिपत्त्युपाया अपि रेखाकादयः पुरुषसमयेन वर्णानां स्मारकाः न तु तेषां वर्णत्वेन वर्णप्रतिपादकत्वम्, रेखागवयादीनां च सत्याद् गृहीतसमयानां पुनरुपलभ्यमानाः समयं स्मारयन्ति समयग्रहणात् यथैव व्युत्पन्नानां बालादिषु प्रवृत्तिः" [ ], तेऽपि न लक्षणाभिज्ञाः, लोकविरोधात् बाला हि रेखासु व्युत्पत्तिपर्यन्तवेनैव व्युत्पाद्यन्ते, तथैवोपदेष्टृणां व्यपदेशः—'अयं ककारादिः' इति, [illegible] प्रतिपत्तिरभेदेनैव, एवं रेखागवयादिष्वपि द्रष्टव्यम्। त(य)थाऽसत्यात् (असत्यात् प्रतिबिम्बात् सत्यस्य) प्रतिबिम्बदेशेविशिष्टदेशावस्थस्यानुमानं न मिथ्या तथा शब्दादपि निर्दोषासत्यदर्शितो-

---

१-प्रतियोगितुच्छ-दा०। १-प्रतियोगीतुच्छ-आ०। १-प्रतियोगीतुच्छ-भा० मा०। २-च ते विस्तर् [illegible]। ३ बृहदा० उ० अ० ४ ब्रा० ९ मं० ४, ब्रा० ४ मं० २२, अ० ५ मं० १५। [illegible] ४ स्वच्छां भा०।

५ "घटादिषु प्रलीनेषु घटाकाशादयो यथा। आकाशे सम्प्रलीयन्ते तद्वज्जीव इहात्मनि" ॥ [illegible]

६-[illegible] व्यावृत्ता भा० मा०। ७ [illegible]। ८ [illegible]। ९-[illegible]विद्भि-भा० मा०। १०-[illegible] पयो यथा पयो [illegible]। ११ "[illegible] स्वयं च जीर्यति यथा विषं विषान्तरं शमयति, स्वयं च शाम्यति, [illegible] अविद्यामपि [illegible]" —[illegible] ११-१२। १२-जीर्यते आ० वि०। १३-या मायाप्रती-[illegible]। १४-[illegible] १५ [illegible] भा० मा०। १६-[illegible] १७-[illegible] १८ [illegible] १९ [illegible] २०-[illegible]

दिविशिष्टादर्थविशेषप्रतिपत्तिर्नासत्या। अलीका अहिदंशादयः सत्यमरणहेतवस्तत्त्वविद्भिरुदाहृता एव-यथा-सत्याद् दंशाद् मरण-मूर्च्छादि कार्यं तथा कल्पितादपि, न तयोर्विशेषः तस्माद् यथा दंशादेरसत्यात् सत्यकार्यनिष्पत्तिस्तथा भेदविपर्ययात् श्रवण-मनन-ध्यानाऽभ्यासादेरसत्यादपि क्षेमप्राप्तिः।

नन्वेवम् अभेदे व्यवस्थिते कथं सुख-दुःखोपलम्भव्यवस्था कथं वा बद्ध-मुक्तव्यवस्थेति? ५ नैष दोषः; समारोपितादपि भेदात् सुखादेर्व्यवस्थादर्शनात्-यथा-द्वैतिनां शरीरे एक एवात्मा सर्वगतो वा शरीरपरिमाणो वा; तस्य समारोपितभेदनिमित्ता व्यवस्था दृश्यते—'पादे मे वेदना' 'शिरसि वेदना' इति, न च वक्तव्यम्—पादादीनामेव वेदनाधिकरणत्वात् तेषां च भेदाद् व्यवस्था युक्तेति, यतस्तेषामक्षत्वेन कथं भोक्तृत्वम्? भोक्तृत्वे वा सुरगुरुमतानुप्रवेशः आत्मनः सद्भावेऽपि कर्मफलस्य सुखादेरनुपलम्भात्। तत्रैतत् स्यात्—अद्वैतपक्षे येथैकमेदाश्रितस्यात्मनः कालान्तरे भोगानुस- १० न्धानम् तथा देहान्तरोपभोगस्य भेदान्तरे अनुसन्धानं भवेत्, एतदपि न किञ्चित्; यतो द्वैतिनामपि पादादिप्रदेशो न प्रदेशान्तरवेदनामनुसन्दधाति तथा क्षेत्रज्ञोऽपि कुतश्चिन्निमित्तात् समारोपितभेदो न क्षेत्रज्ञान्तरवेदनामनुसन्धास्यति। तथा, मणि-कृपाण-दर्पणादिषु प्रतिबिम्बानां वर्णसंस्थानान्यत्वं दृश्यते भेदाभावेऽपि, मुक्त-संसारिव्यवहारोऽप्युपपद्यते अभेदपक्षेऽपि। तथाहि-द्वैतिनामप्यात्मा कल्पितैः प्रदेशैः सुखादिभिर्युज्यमानः क्वचित् सुखादियोगाद् बन्धः (द्धः) क्वचित् १५ तद्वियोगाद् मुक्त इति दृश्यते, यथा मलीमसादर्शे मुखं मलीमसम् विशुद्धे विशुद्धम् दर्पणरहितं च गम्यमानं तदुपाधिदोषासंयुक्तम्। तत्रैतत् स्यात्—कल्पना प्रतिपत्तुः प्रत्ययस्य धर्मो न वस्तुव्यवहारव्यवस्थानिबन्धनम्, न खलु वस्तूनि पुरुषेच्छामनुरुन्धते, न चोपचरितात् कार्यं दृश्यते, नोपचरितान्निर्त्वो माणवकः पाकादिष्व(प्व)प्युज्यते, एतत् परिहृतं भ्रान्तीनामपि सत्यहेतुत्वं प्रदर्शयद्भिः—"प्रतिसूर्यश्च काल्पनिकः प्रकाशक्रियां कुर्वन् दृष्ट एव" [　　　　] इति 'सर्वमेकं सत्, २० अविशेषात्' इति शुद्धद्रव्यास्तिकाभिप्रायः।

[२ सांख्यमतप्रतिपादकः अशुद्धद्रव्यास्तिकनयः]

अशुद्धस्तु द्रव्यार्थिको व्यवहारनयमतार्थावलम्बी एकान्तनित्यचेतनाऽचेतनवस्तुद्वयप्रतिपादकसाङ्ख्यदर्शनाश्रितः। अत एव तन्मतानुसारिणः साङ्ख्याः प्राहुः—

"अशेषशक्तिप्रचितात् प्रधानादेव केवलात्।
२५　　कार्यभेदाः प्रवर्तन्ते तद्रूपा एव भावतः॥" [तत्त्वसं० का० ७]

यद् अशेषाभिर्महदादिकार्यग्रामजनिकाभिरात्मभूताभिः शक्तिभिः प्रचितं युक्तं सत्त्व-रजस्-तमसां साम्यावस्थालक्षणं प्रधानम् तत एव महदादयः कार्यभेदाः प्रवर्तन्त इति कापिलाः। 'प्रधानादेव' इत्यवधारणं काल-पुरुषादिव्यवच्छेदार्थम्। 'केवलात्' इति वचनं सेश्वरसाङ्ख्योपकल्पितेश्वरनिराकरणार्थम्। 'प्रवर्तन्ते' इति साक्षात् पारम्पर्येणोत्पद्यन्ते इत्यर्थः। तथाहि—तेषां ३० प्रक्रिया——प्रधानाद् बुद्धिः प्रथममुत्पद्यते, बुद्धेश्चाहङ्कारः, अहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राणि शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धात्मकानि——इन्द्रियाणि चैकादशोत्पद्यन्ते-पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्र-त्वक्-चक्षुर्जिह्वा-घ्राणलक्षणानि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाक्-पाणि-पाद-पायु-उपस्थसंज्ञकानि, एकादशं मनश्चेति——पञ्चभ्यस्तन्मात्रेभ्यः पञ्चभूतानि—शब्दाद् आकाशः, स्पर्शाद् वायुः, रूपात् तेजः, रसाद् आपः, गन्धात् पृथिवीति। तदुक्तमीश्वरकृष्णेन—

१-काऽहि-भा० मा०। "कथं नु असत्येन वेदान्तवाक्येन सत्यस्य ब्रह्मात्मत्वस्य प्रतिपत्तिरुपपद्येत? न हि रज्जुसर्पेण दष्टो म्रियते [illegible] ... इति, नैष दोषः, [illegible] ... सर्वदर्शनात्"— ब्रह्मसू० अ० २ पा० १ सू० १४ [illegible] ... पं० ११। २-यथा-भा० हा० वि०। ३ नै दो वा० बा०। न दो-भा० हा० वि०। ४-रे एवा-भा० मा०। ५ पदेक-भा० मा०। ६ [illegible] ... ७-मला-दर्शे मुखं विशुद्धे हा० वि०। मला मुख विशुद्धे वा० बा०। मले दर्पणतले मलीमसं मुखं विशुद्धे भा० मा०। ८-प्र कादि [illegible] ... पं० १०। १० शुद्ध० भा० हा० वि०। ११-सा संख्याः भा० हा० वि०। [illegible] ... १२ तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १५ पं० १०। १४ तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १६ पं० १०। १५ "प्रवर्तन्ते" [illegible] ... "तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १६ पं० १८। १६-तोत्पद्य-भा० मा० वि०।

"प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद् गणश्च षोडशकः।
तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि" ॥ [साङ्ख्यका० २२]

अत्र च 'महान्' इति बुद्ध्यभिधानम्, बुद्धिश्च 'घटः' 'पटः' इत्यध्यवसायलक्षणा। अहङ्कारस्तु 'अहं सुभगः' 'अहं दर्शनीयः' इत्याद्यभिधानस्वरूपः। मनस्तु सङ्कल्पलक्षणम्—तद्यथा—कश्चिद् बटुः शृणोति—'ग्रामान्तरे भोजनमस्ति' इति, तत्र तस्य सङ्कल्पः स्यात्—'यास्यामि' इति, 'किं तत्र दधि स्यात्, उतस्विद् दुग्धम्' इत्येवं सङ्कल्पवृत्ति मन इति। तदेवं बुद्ध्यहङ्कार-मनसां परस्परं विशेषोऽवगन्तव्यः। महदादयः प्रधान-पुरुषौ चेति पञ्चविंशतिरेषां तत्त्वानि। यथोक्तम्—

"पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे रतः।
शिखी मुण्डी जटी वाऽपि मुच्यते नात्र संशयः" ॥ [ ] इति।

महदादयश्च कार्यभेदाः प्रधानात् प्रवर्तमाना न कारणादत्यन्तभेदिनो भवन्ति यौगाभिमता इव कार्यभेदाः किन्तु प्रधानरूपात्मान एव त्रैगुण्यादिना प्रकृत्यात्मकत्वात्। तथाहि—यदात्मकं कारणम् कार्यमपि तदात्मकमेव, यथा कृष्णैस्तन्तुभिरारब्धः पटः कृष्णः, शुक्लैः शुक्ल उपलभ्यते एवं प्रधानमपि त्रिगुणात्मकम्। तथा, बुद्ध्यहङ्कारतन्मात्रेन्द्रियभूतात्मकं व्यक्तमपि त्रिगुणात्मकमुपलभ्यते तस्मात् तद्रूपम्। किञ्च, अविवेके(कि)। तथाहि—'इमे सत्त्वादयः' 'इदं च महदादिकं व्यक्तम्' इति पृथक् न शक्यते कर्तुम्, किन्तु ये गुणास्तद् व्यक्तम् यद् व्यक्तं ते गुणा इति। तथा, उभयमपि विषयः भोग्यस्वभावत्वात्। सामान्यं च सर्वपुरुषाणां भोग्यत्वात् पण्यस्त्रीवत्। अचेतनात्मकं च सुख-दुःख-मोहाऽवेदकत्वात्। प्रसवधर्मि च। तथाहि—प्रधानं बुद्धिं जनयति, साऽप्यहङ्कारम्, सोऽपि तन्मात्राणि—इन्द्रियाणि चैकादश—तन्मात्राणि महाभूतानि जनयन्तीति। तस्मात् त्रैगुण्यादिरूपेण तद्रूपा एव कार्यभेदाः प्रवर्तन्ते। यथोक्तम्—

"त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि।
व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान्" ॥ [साङ्ख्यका० ११] इति।

अथ यदि तद्रूपा एव कार्यभेदाः कथं शास्त्रे व्यक्ताऽव्यक्तयोर्वैलक्षण्योपवर्णनम्—

"हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम्।
सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्" ॥ [साङ्ख्यका० १०]

इति क्रियमाणं शोभेत? (अत्र ह्ययमर्थः—"हेतुमत् कारणवद् व्यक्तमेव। तथाहि—प्रधानेन

---

१ "प्रकृतिः प्रधानमभिधीयते। ब्रह्म अव्यक्तम् बहुधात्मकम् माया इति पर्यायाः"—माठर० पृ० १६ पं० १०। २ "महान् बुद्धिः मतिः प्रज्ञा [illegible] ख्यातिः चितिः स्मृतिः आसुरी हरिः हरः हिरण्यगर्भ इति पर्यायाः"—माठर० पृ० ३६ पं० १२। ३ "अध्यवसायो बुद्धिः"—साङ्ख्यका० २३। ४ "तस्मात् महतः अहङ्कार उत्पद्यते, तस्य इमे पर्याया—वैकृतः तैजसः भूतादिः अभिमानः अस्मिता इति। [illegible] अहङ्कार इत्यभिधीयते"—माठर० पृ० ३९ पं० १३-१७। ५ अभिमानोऽहङ्कारः"—साङ्ख्यका० २४ [illegible] माठर० पृ० ४१ पं० १५। ६ "मनः संकल्पकम्"—साङ्ख्यका० २७। ७ "[illegible] दधि इति"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १६ पं० २८। ८ "जटी मुण्डी शिखी"—माठरवृ० पृ० १८ पं० ३, [illegible] सं० १ श्लो० १७ पृ० १३२ प्र० पं० ८, तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १० पं० ४, [illegible] इति निर्दिश्य श्लोकोऽयं समुद्धृतः—साङ्ख्यसं० तत्त्वयाथा० पृ० ६१ पं० ४ तत्र [illegible] जटी मुण्डी शिखी वाऽपि"—स्याद्वाद० टिप्प० पृ० १४ पं० १७। ९ [illegible] भवति"—माठरवृ० पृ० १९ पं० २४। १० "[illegible]"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १७ पं० ९। ११ "किञ्च, [illegible]—अविवेकि व्यक्तम्।" 'अमी गुणा इदं व्यक्तम्' इति विवेक्तुं न पार्यते"—माठरवृ० पृ० १० पं० २। "किञ्च, अविवेकि"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १७ पं० ११। १२ "किञ्च, [illegible]"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १७ पं० १२। १३ "[illegible]"—माठरवृ० पृ० १० पं० ७। "[illegible]"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १७ पं० १४। १४ "सुख-दुःख-मोहान् न चेतयति"—माठरवृ० पृ० १० पं० ८। १५—[illegible]। १६ "[illegible] तद्रूपा एव कार्यभेदाः तत् कथं [illegible]"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १७ पं० १६। १७ —"[illegible]"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १७ पं० २०। १८ पृ० २८१ पं० ६। "[illegible]"—माठरवृ० पृ० ११ पं० २; तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १७ पं० २०। १९ [illegible]

दिविशिष्टादर्थविशेषप्रतिपत्तिर्नासत्या। अलीका अहिदंशादयः सत्यमरणहेतवस्तत्त्वविद्भिरुदाहृता एव–यथा–सत्याद् दंशाद् मरण–मूर्च्छादि कार्यं तथा कल्पितादपि, न तयोर्विशेषः तस्माद् यथा दंशादेरसत्यात् सत्यकार्यनिष्पत्तिस्तथा भेदविपर्ययात् श्रवण–मनन–ध्यानाऽभ्यासादेरसत्यादपि क्षेमप्राप्तिः।

नन्वेवम् अभेदे व्यवस्थिते कथं सुख–दुःखोपलम्भव्यवस्था कथं वा बद्ध–मुक्तव्यवस्थेति?
५ नैष दोषः; समारोपितादपि भेदात् सुखादेर्व्यवस्थादर्शनात्–यथा–द्वैतिनां शरीरे एक एवात्मा सर्वगतो वा शरीरपरिमाणो वा; तस्य समारोपितभेदनिमित्ता व्यवस्था दृश्यते—'पादे मे वेदना' 'शिरसि वेदना' इति, न च वक्तव्यम्—पादादीनामेव वेदनाधिकरणत्वात् तेषां च भेदाद् व्यवस्था युक्तेति, यतस्तेषामज्ञत्वेन कथं भोक्तृत्वम्? भोक्तृत्वे वा सुरगुरुमतानुप्रवेशः आत्मनः सद्भावेऽपि कर्मफलस्य सुखादेरनुपलम्भात्। तत्रैतत् स्यात्—अद्वैतपक्षे यथैकमेवाश्रितस्यात्मनः कालान्तरे भोगानुस-
१० न्धानम् तथा देहान्तरोपभोगस्य भेदान्तरे अनुसन्धानं भवेत्, एतदपि न किञ्चित्; यतो द्वैतिनामपि पादादिप्रदेशो न प्रदेशान्तरवेदनामनुसन्दधाति तथा क्षेत्रज्ञोऽपि कुतश्चिन्निमित्तात् समारोपितभेदो न क्षेत्रज्ञान्तरवेदनामनुसन्धास्यति। तथा, मणि–कृपाण–दर्पणादिषु प्रतिबिम्बानां वर्णसंस्थानान्यत्वं दृश्यते भेदाभावेऽपि, मुक्त–संसारिव्यवहारोऽप्युपपद्यते अभेदपक्षेऽपि। तथाहि–द्वैतिनामप्यात्मा कल्पितैः प्रदेशैः सुखादिभिर्युज्यमानः क्वचित् सुखादियोगाद् बन्धः (द्धः) क्वचित्
१५ तद्वियोगाद् मुक्त इति दृश्यते, यथा मलीमसादर्शे मुखं मलीमसम् विशुद्धे विशुद्धम् दर्पणरहितं च गम्यमानं तदुपाधिदोषासंयुक्तम्। तत्रैतत् स्यात्—कल्पना प्रतिपत्तुः प्रत्ययस्य धर्मो न वस्तुव्यवहारव्यवस्थानिबन्धनम्, न खलु वस्तूनि पुरुषेच्छामनुरुन्धते, न चोपचरितात् कार्यं दृश्यते, नोपचरितामित्वो माणवकः पाकादिषु(षु)पयुज्यते, एतत् परिहृतं भ्रान्तीनामपि सत्यहेतुत्वं प्रदर्शयद्भिः—"प्रतिसूर्यश्च काल्पनिकः प्रकाशक्रियां कुर्वन् दृष्ट एव" [ ]इति 'सर्वमेकं सत्,
२० अविशेषात्' इति शुद्धद्रव्यास्तिकाभिप्रायः।

[२ सांख्यमतप्रतिपादकः अशुद्धद्रव्यास्तिकनयः]

अशुद्धस्तु द्रव्यार्थिको व्यवहारनयमतावलम्बी एकान्तनित्यचेतनाऽचेतनवस्तुद्वयप्रतिपादकसांख्यदर्शनाश्रितः। अत एव तन्मतानुसारिणः सांख्याः प्राहुः—

"अशेषशक्तिप्रचितात् प्रधानादेव केवलात्।
२५ कार्यभेदाः प्रवर्तन्ते तद्रूपा एव भावतः॥" [तत्त्वसं० का० ७]

यद् अशेषाभिर्महदादिकार्यग्रामजननिकाभिरात्मभूताभिः शक्तिभिः प्रचितं युक्तं सत्त्व–रजस्–तमसां साम्यावस्थालक्षणं प्रधानम् तत एव महदादयः कार्यभेदाः प्रवर्तन्त इति कापिलाः। 'प्रधानादेव' इत्यवधारणं काल–पुरुषादिव्यवच्छेदार्थम्। 'केवलात्' इति वचनं सेश्वरसांख्योक्तस्येश्वरनिराकरणार्थम्। 'प्रवर्तन्ते' इति साक्षात् पारम्पर्येणोत्पद्यन्ते इत्यर्थः। तथाहि—तेषां
३० प्रक्रिया——प्रधानाद् बुद्धिः प्रथममुत्पद्यते, बुद्धेश्चाहङ्कारः, अहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राणि शब्द–स्पर्श–रूप–रस–गन्धात्मकानि——इन्द्रियाणि चैकादशोत्पद्यन्ते–पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्र–त्वक्–चक्षुर्जिह्वा–घ्राणलक्षणानि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाक्–पाणि–पाद–पायु–उपस्थसंज्ञकानि, एकादशं मनश्चेति——पञ्चभ्यस्तन्मात्रेभ्यः पञ्चभूतानि—शब्दाद् आकाशः, स्पर्शाद् वायुः, रूपात् तेजः, रसाद् आपः, गन्धात् पृथिवीति। तदुक्तमीश्वरकृष्णेन—

१–कार्यादि–ओ० मा०। "कथं तु मायेन वेदान्त[illegible] [illegible] यदि [illegible] [illegible] [illegible]"— [illegible] अ० २ पा० १ सू० [illegible] २–[illegible] ३ नै दो [illegible] ४ न दो–[illegible] ५–दे एवा–[illegible] [illegible] ६ [illegible] ७–मली–दर्शे मुखं विशुद्धे [illegible] मला मुख विशुद्धे [illegible] [illegible] मलीमसं मुखं विशुद्धे [illegible] ८–[illegible] १० [illegible] ११–[illegible] [illegible] १२ [illegible] १३ [illegible] [illegible] ११–सांख्याप–[illegible]

"प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद् गणश्च षोडशकः ।
तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि" ॥ [साङ्ख्यका० २२]

अत्र च 'महान्' इति बुद्धेरभिधानम्, बुद्धिश्च 'घटः' 'पटः' इत्यध्यवसायलक्षणा । अहङ्कारस्तु 'अहं सुभगः' 'अहं दर्शनीयः' इत्याद्यभिधानस्वरूपः । मनस्तु सङ्कल्पलक्षणम्—तद्यथा—कश्चिद् बटुः शृणोति—'ग्रामान्तरे भोजनमस्ति' इति, तत्र तस्य सङ्कल्पः स्यात्—'यास्यामि' इति, 'किं तत्र ५ दधि स्यात्, उतस्विद् दुग्धम्' इत्येवं सङ्कल्पवृत्ति मन इति । तदेवं बुद्ध्यहङ्कार-मनसां परस्परं विशेषोऽवगन्तव्यः । महदादयः प्रधान-पुरुषौ चेति पञ्चविंशतिरेषां तत्त्वानि । यथोक्तम्—

"पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे रतः ।
शिखी मुण्डी जटी वाऽपि मुच्यते नात्र संशयः" ॥ [ ] इति ।

महदादयश्च कार्यभेदाः प्रधानात् प्रवर्तमाना न कारणादत्यन्तभेदिनो भवन्ति यौगाद्यभिमता १० इव कार्यभेदाः किन्तु प्रधानरूपा एव त्रैगुण्यादिना प्रधानात्मकत्वात् । तथाहि—यदात्मकं कारणम् कार्यमपि तदात्मकमेव, यथा कृष्णैस्तन्तुभिरारब्धः पटः कृष्णः, शुक्लैः शुक्ल उपलभ्यते एवं प्रधानमपि त्रिगुणात्मकम् । तथा, बुद्ध्यहङ्कारतन्मात्रेन्द्रियभूतात्मकं व्यक्तमपि त्रिगुणात्मकमुपलभ्यते तस्मात् तद्रूपम् । किञ्च, अविवेकि(कि) । तथाहि—'इमे सत्त्वादयः' 'इदं च महदादिकं व्यक्तम्' इति पृथक् न शक्यते कर्तुम्, किन्तु ये गुणास्तद् व्यक्तम् यद् व्यक्तं ते गुणा इति । तथा, उभयमपि १५ विषयः भोग्यस्वभावत्वात् । सामान्यं च सर्वपुरुषाणां भोग्यत्वात् पण्यस्त्रीवत् । अचेतनात्मकं च सुख-दुःख-मोहाऽवेदकत्वात् । प्रसवधर्मि च । तथाहि—प्रधानं बुद्धिं जनयति, साऽप्यहङ्कारम्, सोऽपि तन्मात्राणि—इन्द्रियाणि चैकादश—तन्मात्राणि महाभूतानि जनयन्तीति । तस्मात् त्रैगुण्यादिरूपेण तद्रूपा एव कार्यभेदाः प्रवर्तन्ते । यथोक्तम्—

"त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि । २०
व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान्" ॥ [साङ्ख्यका० ११] इति ।

अथ यदि [illegible]

इति क्रियमाणे [illegible] दि—प्रधानेन २१

---

१ "प्रकृतिः प्रधानमधिक्रियते । ... इति पर्यायाः"—माठर० पृ० १९ पं० १० । २ "महान् बुद्धिः मतिः प्रज्ञा ... इति पर्यायाः"—माठर० पृ० १९ पं० १२ । ३ "अध्यवसायो बुद्धिः"—साङ्ख्यका० २३ । ४ "तस्माद् महतः अहङ्कार उत्पद्यते, तस्य इमे पर्यायाः—वैकृतः तैजसः भूतादिः अभिमानः अस्मिता इति । ... अहं-कार इत्यभिधीयते"—माठर० पृ० १९ पं० १३-१७ । ५ [illegible]—साङ्ख्यका० २४ तथा माठर० पृ० ४१ पं० १५ । ६ "मनः सङ्कल्पकम्"—साङ्ख्यका० २७ । ७ [illegible] दधि इति"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १९ पं० २८ । ८ "जटी मुण्डी शिखी"—माठरवृ० पृ० १८ पं० ३, ... "जटी मुण्डी शिखी वाऽपि"—... पृ० १४ पं० १७ । ९ [illegible] भवन्ति"—माठरवृ० पृ० १९ पं० २४ । १० "[illegible]"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १७ पं० ९ । ११ "किञ्च, ... अविवेकि व्यक्तम् ।" ... "अविवेकि"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १७ पं० ११ । १२ "विषय, ... "—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १७ पं० १२ । १३ "[illegible]"—माठरवृ० पृ० ... तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १७ पं० १४ । १४ "सुख-दुःख-मोहान् न वेदयति"—माठरवृ० पृ० १० पं० ८ । १५—[illegible] । १६ "[illegible] तद्रूपा एव कार्यभेदाः [illegible]"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १७ पं० १९ । १७ [illegible]—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १७ पं० २० । १८ पृ० २८९ पं० ६ । "[illegible]"—माठरवृ० पृ० ११ पं० ३ । तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १७ पं० २० । १९ [illegible] ।

हेतुमती बुद्धिः, अहङ्कारो बुद्ध्या हेतुमान्, पञ्च तन्मात्राणि एकादश चेन्द्रियाणि हेतुमन्ति अहङ्कारेण, भूतानि तन्मात्रैः। न त्वेवमव्यक्तम् कुतश्चित् तस्यानुत्पत्तेः। तथा, व्यक्तमनित्यम् उत्पत्तिधर्मकत्वात्, तद्विपर्ययात् न त्वेवमव्यक्तम्। प्रधान-पुरुषौ दिवि भुवि चान्तरिक्षे च सर्वत्र व्याप्तिमन्तौ यथा वर्तेते(ति) न तथा व्यक्तं वर्तते इति तदव्यापि। यथा च संसारकाले त्रयोदशविधेन बुद्ध्य-
५ हङ्कारेन्द्रियलक्षणेन करणेन संयुक्तं सूक्ष्मशरीराश्रितं व्यक्तं संसारि न त्वेवमव्यक्तम् तस्य विभुत्वेन सक्रियत्वायोगात्। बुद्ध्यहङ्कारादिभेदेन चानेकविधं व्यक्तमुपलभ्यते नाव्यक्तम् तस्यैकस्यैव त्रैलोक्यकारणत्वात्। आश्रितं च व्यक्तम्—यद् यस्मादुत्पद्यते तस्य तदाश्रितत्वात्, न त्वेवमव्यक्तम् अकार्यत्वात् तस्य। 'लयं गच्छति' इति व्युत्पत्त्या लिङ्गं च व्यक्तम्। तथाहि—प्रलयकाले भूतानि तन्मात्रेषु लीयन्ते तन्मात्राणि इन्द्रियाणि चाहङ्कारे, सोऽपि बुद्धौ, साऽपि प्रधाने। न त्वेवमव्यक्तं
१० क्वचिदपि लयं गच्छतीति। लीनं वा अव्यक्तलक्षणमर्थं गमयति व्यक्तं कार्यत्वादित्यपि, न त्वेवमव्यक्तम् अकार्यत्वात् तस्य। सावयवं च व्यक्तम् शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धात्मकैरवयवैर्युक्तत्वात्, न त्वेवमव्यक्तम् तत्र शब्दादीनामनुपलब्धेः। अपि च, यथा पितरि जीवति पुत्रो न स्वतन्त्रो भवति तथा व्यक्तं सर्वदा कारणायत्तत्वात् परतन्त्रम्, नैवमव्यक्तम् अकारणाधीनत्वात् सर्वदा स्वतन्त्रम् [illegible] प्रकृतिविकारभेदेन तयोर्भेदाविरोधात्। तथाहि—[illegible]
१५ [illegible] विकाराः, सत्त्व-रजस्-तमसां स(तु)ल्यकाऽनुगतत्वविशेषात् [illegible] महदादिभेदेन न [illegible] इति कारणात्मनि कार्यमस्तीति प्रतिज्ञातं भवति। [illegible] कार्यमिति? हेतुसद्भावात्। [illegible]—

"असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात्।
शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत् कार्यम्" ॥ [साङ्ख्यका० ९] इति ईश्वर
२० कृष्णेन [illegible]।

तत्र च 'असदकरणात्' इति प्रथमो हेतुः—[illegible]—यदि [illegible] कार्यं नाभविष्यत् तदा न तत् केनचित् कृतं स्यात्, यथा [illegible] —यद् असत् तद् न केनचित् क्रियते, यथा [illegible], [illegible] प्रागुत्पत्तेः [illegible] [illegible], न चैवं भवति, तस्मात् यत् क्रियते [illegible]
२५ [illegible] इति सिद्धं प्रागुत्पत्तेः प्रागपि कारणे कार्यम्, [illegible] [illegible]।

'उपादानग्रहणात्' इति द्वितीयहेतुसमर्थनम्—यदि [illegible] कारणे कार्यं [illegible] [illegible] न स्यात्, [illegible] न [illegible]। [illegible] तथा यदि [illegible], [illegible]
३० [illegible] न [illegible], [illegible] असम्भवाविरोधात्। [illegible]

[illegible]

यद्येवं शालिबीजमपि शालिफलार्थिना तत्फलशून्यतयाऽनुपादेयं स्यात् कोद्रवबीजवत्, न चैवं भवति, तस्मात् तत्र तत् कार्यमस्तीति गम्यते।

'सर्वसम्भवाभावात्' इति तृतीयो हेतुः—यदि हि असदेव कार्यमुत्पद्यते तदा सर्वस्मात् तृण-पांश्वादेः सर्वं स्वर्ण-रजतादिकार्यमुत्पद्येत, सर्वस्मिन्नुत्पत्तिमति भावे तृणादिकारणभावानामसत्त्वाऽविशिष्टत्वात्। पूर्वं कारणमुखेन प्रसङ्ग उक्तः सम्प्रति तु कार्यद्वारेणेति विशेषः। न च सर्वं सर्वतो भवति, तस्मादयं नियमः 'तत्रैव तस्य सद्भावात्' इति गम्यते।

स्यादेतत् कारणानां प्रतिनियतेष्वेव कार्येषु शक्तयः प्रतिनियताः तेन कार्यस्यासत्त्वेऽपि किञ्चिदेव कार्यं क्रियते—न गगनाम्भोरुहम्—किञ्चिदेव चोपादानमुपादीयते तदेव समर्थं न तु सर्वम् किञ्चिदेवं च कुतश्चिद् भवति न तु सर्वं सर्वस्मादिति, असदेतत्, यतः शक्ता अपि हेतवः कार्यं कुर्वाणाः शक्यक्रियमेव कुर्वन्ति नाशक्यम्।

ननु येनैतदुक्तम्—'अशक्यं कुर्वन्ति' इति येनैतत् प्रतिषिध्यते भवता किन्तु 'असदपि कार्यं कुर्वन्ति' इत्येतावदुच्यते। तच्च तेषां शक्यक्रियमेव, असदेतत्, असत्कार्यवादिनामसत्त्वादेव अशक्यक्रियं कुर्वन्ति। तथाहि—यद् असत् तत् नीरूपम् यच्च नीरूपं तत् शशविषाणादिवत् अनाधेयातिशयम् यच्च अनाधेयातिशयं तद् आकाशवद् अविकारि, तथाभूतं चाऽसमासादितविशेषरूपं कथं केनचिच्छक्येत कर्तुम्? अथ सदवस्थाप्रतिपत्त्यैव क्रियत एव तत्, एतदप्ययुक्तम्, विरुद्धा-रमहानिप्रसङ्गात्—यतो विरुद्धाविष्टमाणायां [illegible] निरूपाख्यो धर्मेण तस्य हानिः प्रसज्येत न [illegible] तदेव तद्रूपतां प्रतिपद्यत इति सिद्धम्- [illegible] र्थोऽपसिद्धान्तात्। तस्मात् यद् असत् [illegible] कारणानामशक्यक्रियमेवाभ्युपगन्तव्यं स्यात्। न चाशक्यं केनचित् क्रियते यथा गगनाम्भोरुहम्, अतः 'शक्तिप्रतिनियमात्' इत्यनुत्तरमेतत्। एतेन 'शक्तस्य शक्यकरणात्' इति चतुर्थोऽपि हेतुः समर्थितः।

"कार्यस्यैवमयोगाच्च किं कुर्वत् कारणं भवेत्।
ततः कारणभावोऽपि बीजादेर्नोपकल्पते॥" [तत्त्वसं० का० १३]

इति पञ्चमहेतुसमर्थनम्। तस्यार्थः—एवं यथोक्तहेतुचतुष्टयाद् असत्कार्यवादे सर्वथाऽपि कार्यस्यायोगात् किं कुर्वद् बीजादि कारणं भवेत्? तेनेदं शक्यते वक्तुम्—न कारणं बीजादि, अविद्यमानकार्यत्वात्, गगनाब्जवत्, न चैवं भवति, तस्माद् विपर्ययः इति सिद्धं प्रागुत्पत्तेः सद् कार्यमिति।

स्यादेतत् यदि नाम 'सत् कार्यम्' इत्येवं सिद्धम्, 'प्रधानादेव महदादिकार्यभेदाः प्रवर्तन्ते' इत्येतत् तु कथं सिद्धिमासादयति? उच्यते—

---

१ माठरवृ० पृ० १७ पं० ९।
२ [illegible]॥
[illegible] पृ० ११।
३-स्मात् वि-भां० डा० विना। ४ द्वितीयहेतुसमर्थनावसरे पृ० २८१ पं० २०। ५ [illegible] तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १९ पं० २०। ६-[illegible] विना।
७-च कु-भां० मां० विना।
८ "[illegible]॥"
[illegible] का० ११ पृ० १९।
९ "[illegible]॥"
[illegible] का० ११ पृ० २०।
१० तच्च शक्य-भां० मां० विना। ११-त्येव क्रिय-भां० मां० विना। १२ [illegible]
१३-व्यता-भां० मां० विना। १४-[illegible]
तत्त्वसं०। १५ तथैवं भां० मां० विना।
१६ "[illegible]
[illegible]"
[illegible]

"भेदानां परिमाणात् समन्वयात् शक्तितः प्रवृत्तेश्च ।
कारणकार्यविभागादविभागाद् वैश्वरूप्यस्य" ॥ [साङ्ख्यका० १५]

"कारणमस्त्यव्यक्तम्" [साङ्ख्यका० १६]

इति पञ्चभ्यो वीतप्रयोगेभ्यः।

५ तथाहि—अस्ति प्रधानम्, भेदानां परिमाणात्, इह लोके यस्य सत्ता भवति तस्य परिमाणं दृष्टम्, यथा कुलालः परिमितात् मृत्पिण्डात् परिमितं घटमुत्पादयति प्रस्थग्राहिणम् आढकग्राहिणं वा, इदं च महदादि व्यक्तं परिमितमुपलभ्यते—एका बुद्धिः एकोऽहङ्कारः पञ्च तन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि पञ्च भूतानि—ततोऽनुमानेन साधयामः—अस्ति प्रधानम् यत् परिमितं व्यक्तमुत्पादयति यदि च प्रधानं न स्यात् निष्परिमाणमिदं व्यक्तं स्यात्।

१० इतश्चास्ति प्रधानम्, भेदानामन्वयदर्शनात्, यज्जातिसमन्वितं हि यदुपलभ्यते तत् तन्मयकारणसम्भूतम्, यथा घट-शरावादयो भेदा मृज्जात्यन्विता मृदात्मककारणसम्भूताः, सुख-दुःख-मोहादिजातिसमन्वितं चेदं व्यक्तमुपलभ्यते प्रसाद-ताप-दैन्यादिकार्योपलब्धेः। तथाहि—प्रसाद-लाघवाऽभिष्वङ्गोद्धर्ष-प्रीतयः सत्त्वस्य कार्यम् सुखमिति च सत्त्वमेवोच्यते। ताप-शोष-भेद-स्तम्भोद्वेगा रजसः कार्यम् रजश्च दुःखम्। दैन्याऽऽवरण-सादन-ध्वंस-बीभत्स-गौरवाणि तमसः कार्यम्

१५ तमश्च मोहादिनोच्यते। एषां च महदादीनां सर्वेषां प्रसाद-ताप-दैन्यादि कार्यमुपलभ्यते इति सुख-दुःख-मोहानां [illegible] इत्ययमीयते, तेन सिद्धमेतेषां प्रसादादिकार्याः सुखादिभिरन्वयः, [illegible] तन्मयप्रकृतिसम्भूतत्वं सिद्धिमासादयति, [illegible] [illegible] तत् प्रधानमिति सिद्धम्—अस्ति प्रधानम् भेदानामन्वयदर्शनात्।

इतश्चास्ति प्रधानम्, शक्तितः प्रवृत्तेः। इह लोके यो यस्मिन्नर्थे प्रवर्तते स तत्र शक्तः यथा

२० [illegible] प्रधानस्यास्ति शक्तिर्यया व्यक्तमुत्पादयति, सा च शक्तिर्निराश्रया न [illegible] प्रधानं यत्र शक्तिर्वर्तते इति।

इतश्चास्ति प्रधानम् कारणकार्यविभागात्। इह लोके कार्य-कारणयोर्विभागो दृष्टः, तद्यथा मृत्पिण्डः कारणम् घटः कार्यम् स च मृत्पिण्डाद् विभक्तस्वभावः। तथाहि—घटो मधु [illegible] धारणसमर्थः न मृत्पिण्डः [illegible] महदादिकार्यं दृष्ट्वा साधयामः—अस्ति प्रधानं कारणम्

२५ [illegible] महदादिकार्यमिति।

इतोऽस्ति प्रधानम् [illegible] वैश्वरूप्यस्याविभागात्। 'वैश्वरूप्यम्' इति त्रयो लोका उच्यन्ते, [illegible] अविभागं गच्छन्ति। तथाहि—पञ्च भूतानि पञ्चसु तन्मात्रेषु अविभागं गच्छन्ति, तन्मात्राणि इन्द्रियाणि चाहङ्कारे, अहङ्कारश्च बुद्धौ, बुद्धिः प्रधाने [illegible] त्रयो लोकाः अविभागं गच्छन्ति। अविभागोऽविवेक [illegible] 'अन्यत् क्षीरम्' 'अन्यद् दधि' इति

३० [illegible] इति [illegible] अस्ति प्रधानम् यत्र महदादिलिङ्गमविभागं गच्छतीति। [illegible]

[illegible]

[illegible]

१ [illegible]

'जं काविलं दरिसणं एयं दव्वट्ठियस्स वत्तव्वं'। [सं० का० गा० ४८] इति।

नैगमनयाभिप्रायस्तु द्रव्यास्तिकः शुद्धाऽशुद्धतया आचार्येण न प्रदर्शित एव नैगमस्य सामान्यग्राहिणः संग्रहेऽन्तर्भूतत्वात् विशेषग्राहिणश्च व्यवहारे इति नैगमाभावादिति द्रव्यप्रतिपादकनयं-प्रत्ययराशिमूलव्याकरणी द्रव्यास्तिकः शुद्धाऽशुद्धतया व्यवस्थितः।

[पर्यायास्तिकनयनिरूपणम्] ५

[१ सदद्वैतप्रतिक्षेपकः पर्यायास्तिकनयः]

अत्र पर्यायास्तिकः ऋजुसूत्र-शब्द-समभिरूढैवंभूतनयप्रत्ययराशिमूलव्याकरणी शुद्धाऽशुद्धतया व्यवस्थितः पर्यायलक्षणविषयव्यवस्थापनपरो द्रव्यास्तिकनयाभिप्रेतवस्तुव्यवस्थापनयुक्तिं प्रतिक्षिपति—यदुक्तं द्रव्यास्तिकेन 'सर्वमेकं सत् अविशेषात्' तत्र किं भेदस्य प्रमाणबाधितत्वादेकमुच्यते, आहोस्विद्भेदे प्रमाणस्याभावात्? न तावद् भेदस्य प्रमाणबाधितत्वम् यतः प्रमाणं प्रत्यक्षादिकं १० भेदमुपोद्बलयति न पुनस्तद्बाधया प्रवर्तते, भेदमन्तरेण प्रमाणेतरव्यवस्थितेरेवाभावात्। प्रमाणं च प्रत्यक्षानुमानादिभेदेन भिन्नं सद् भेदसाधकमेव न पुनस्तद्बाधकम्। तथाहि—प्रत्यक्षं तावदक्षव्यापारसमनन्तरभावि वस्तुभेदमधिगच्छद् उत्पद्यते यतो भेदो भाव एव तं चाधिगच्छता-ऽध्यक्षेण कथं भेदो न अधिगतः? यच्चोक्तम्-'भेदस्य कल्पनाविषयत्वम् 'इदमस्माद् व्यावृत्तम्' इत्येवं तस्य व्यवस्थापनात् अभेदस्तु निरपेक्षाध्यक्षधीसमधिगम्यः' इति, तदयुक्तम्। 'इदमनेन १५ समानम्' इत्यनुगतार्थप्रतिभासस्यैवेतरसव्यपेक्षस्य कल्पनाज्ञानमन्तरेणानुपपत्तेरभेद एव कल्पनाज्ञानविषयः भेदस्तु परस्पराऽसंमिश्रवस्तुस्वरूपोद्भूततदाकारसंवेदनाधिगम्यः तदाभासाध्यक्षा-नुपपत्तिसिद्धत्वात्, अध्यक्षस्य भावग्रहणरूपत्वाच्च। भावाश्च स्वस्वरूपव्यवस्थितयो नाऽऽत्मानं परेण कल्पनाज्ञानमन्तरेण योजयन्ति, एवं परस्परासङ्कीर्णरूपप्रतिभासतो भावानां व्यवहारात् नान्यथा। तदुक्तम्—"अनलार्पणतः पश्यन्ति न तिष्ठन् नापि प्रतिष्ठन्" [ ]।२० पुनरप्युक्तम्-"तत् परिच्छिनत्ति अन्यद् व्यवच्छिनत्ति प्रकारान्तराभावं च सूचयति" [ ] इति। एतेन 'आहुर्विधातृ प्रत्यक्षम्' इत्यादि पराकृतम्। यतो विधातृत्वं किं प्रत्यक्षस्य भावस्वरूपग्राहित्वम्, आहोस्विदन्यत्? यदि भावस्वरूपग्राहित्वम् न तर्हि भेदग्रहणस्य विरोधः भेदस्य तद्रूपत्वात्। अथान्यत्, तन्न, तस्य स्वभावानिर्देशात्। अथ परस्वरूपाद् व्यावृत्तस्वभावमध्यक्षं न प्रतिपादयति, तदप्यसत्, भावानां सर्वतो व्यावृत्तत्वात् तथैव चाध्यक्षे प्रतिभासनात्। तथाहि-२५ पुरोऽवस्थिते घट-पटादिके वस्तुनि चक्षुर्व्यापारसमनन्तरमतिनियतार्थप्रतिभासादेव सर्वतोऽन्यत्वतो भेदः प्रतिपन्नोऽध्यक्षेण अन्यथा प्रतिनियतप्रतिभासायोगात्। न ह्यघटरूपतयाऽपि प्रतिभासमानो घटः प्रतिनियतप्रतिभासो भवति, अघटरूपपदार्थप्रतिभासने च तत्र कथं न ततो भेदप्रतिभासः स्यात्? नहि तदात्मा भवति, स्वस्वभावव्यवस्थितेः सर्वभावानाम्, अन्यथा सर्वस्य सर्वैकत्वोपलम्भादिप्रसङ्ग इति अध्यक्षप्रतिभासमेव घटादेः प्रतिनियतरूपपरिच्छेदः। यदि पुनः प्रतिनियतस्व ३० परिच्छेदेऽपि नान्यरूपपरिच्छेदस्तदा प्रतिनियतस्वरूपस्याप्यपरिच्छेदप्रसङ्गः। तथाहि-घटरूप-(प)प्रतिनियताध्यक्षप्रत्ययेनाऽप्यघटरूपविवेको नाधिगतो यदि तदाऽघटरूपमपि घटरूपं प्रदर्शितं स्यात्

१-प्रत्ययराशिमूल-भा०। २ पृ० १०२ पं० १०। ३ प्रमेयर० पृ० १८ प्र० पं० ११। ४ स्वस्वभाव एवं (एतं) चाधि-गा० बा० विना। ५ पृ० १०२ पं० ११। ६-इत्येव स-बा०। ७-ऽधिग-बा० बा०। समधिगम्यत इति भा० हा० वि०। ८-भाव चैत-हा०। ९-इदम्-भा० बा० भव। १०-स्तु परासंमि-भा० हा० वि०। ११-च्छिनत्त्य-भा० बा० हा० वि० -च्छिनत्य-भा०। १२ पृ० १०१ पं० १०। १३-त्वादपि द-भां० मां०। १४-स्वभाव-बा० बा०। १५-तत्स्व तत्र भा० बा०। १६-स्वादेवमन्य-मां० भा० हा० वि०। -त्वादेकमन्य-भां०। १७-भेदा प्र-भा० हा० वि०। १८-दा प्र-भां० मां०। १९ कथं ततो भेदः प्रति-बा० बा०। कथं भेदप्रति-हा० वि०। कथं भेदः प्रति-भा०। २०-ति तदा-भा० बा० बा०। २१ सर्वैकत्वो-भां० मां०। २२-तः प्रतिनियतरूपपरिच्छेदस्तदा बा० बा० भा०। २३-दः तदा भां० मां०। २४ घटादिरूपं बा० बा० वि०। २५-भा प-बा० बा०।

प्रतिनियतघटरूपप्रतिपत्तिः स्यात्। ततश्च य एव कस्यचित् प्रतिनियतपदार्थदर्शनात् क्वचित् प्राप्ति-परिहारार्थो व्यवहारः स न स्यात्। न च तत्राऽसतो रूपस्य प्रतिभासो युक्तः अप्रतिभासने च कथं न ततः प्रतिभासमानरूपस्य विवेकप्रतिभासः? न च भेदः कल्पनाज्ञानविषयः अबाधितानुभव-गोचरत्वात्। अत एव 'इतरेतराभावरूपत्वान्न भेदः प्रत्यक्षविषयः' इति प्रत्युक्तम् भावस्वरूपग्रहणे
५ इतरेतराभावरूपस्य भेदस्य प्रतिभासनात्।

अनुमानागमयोः स्वरूपस्य तु भेदनिबन्धनत्वान्न भेदबाधकता। एवं प्रमेयभेदनिश्चये प्रमाणादपि प्रमेयस्य भेदो निश्चित एव भवतीति न प्रमाणनिश्चये भेदेऽबाधितत्वाद् भेदस्याभेदाभ्युपगमो युक्तः।

यदपि 'देश-कालाऽऽकारभेदैर्भेदो न प्रत्यक्षादिभिः प्रतीयते' इत्याद्युक्तम्, तदप्यसङ्गतमेव; अभेदप्रतिपत्तावप्यस्य समानत्वात्। तथाहि–अभेदोऽपि पदार्थानां यदि देशाभेदात् तदाऽनवस्था-
१० दिदूषणं समानम्। किञ्च, भिन्नदेशसम्बन्धितया प्रतिभासमानानां घट-पटादीनां सद्रूपतया सर्वेषां प्रतिभासनात् तस्याश्च सर्वत्र सर्वदाऽप्रत्यपायादबाधितप्रत्ययविषयत्वेन पारमार्थिकत्वम् घटादिभेदानां च प्रच्यवनाद् देशान्तरादौ बाधितप्रत्ययगम्यत्वादपारमार्थिकत्वमभ्युपगतम्, तैरेकदेशस्थघटादिभेदाध्यक्षप्रतिपत्तिकाले यत(त्) स्वरूपं तद्भेदपरिष्वक्तवपुः परिस्फुटमध्यक्षे प्रति-भाति न तद् देशान्तरस्थघटादिभेदपरिगतमूर्तितया प्रतिभाति, तत्र तद्भेदानामसन्निधानेन प्रति-
१५ भासायोगात् तदप्रतिभासने च तत्परिष्वक्तताऽपि तस्य नाधिगतेति कथं देशान्तरस्थभेदानुगतत्वं तस्य भातम्? यदेव हि स्पष्टदृगवगतं तद्भेदनिष्ठं तस्य रूपं तदेवाभ्युपगन्तुं युक्तम् अन्यदेशभेदानु-गतस्य तद्दर्शनासंस्पर्शिनः स्वरूपस्यासम्भवात् सम्भवे वा तस्य दृश्यस्वभावाभेदप्रसङ्गात्, तदेकत्वे सर्वत्र भेदप्रतिह[illegible]
परिगतमिति न
२० भेदाः प्रतिभासः
माभाति किन्तु यदा भेदान्तरमुपलभ्यते तदा तद्गतं सद्रूपत्वमाभातीत्यभेदप्रतिपत्तिः पश्चाद् भव-तीति, एतदप्ययुक्तम्; यतो भेदान्तरप्रतिभासेऽपि तत्क्रोडीकृतमेव सद्रूपत्वमिति न पूर्वभेदसंस्प-र्शितया तस्याधिगतिः, पूर्वभेदस्याऽसन्निहिततयाऽप्रतिभासने तत्परिष्वक्तवपुषः सद्रूपस्यापि दर्शना-तिक्रान्तत्वात् कथमपरापरदेशभेदसमन्वयिसद्रूपत्वावगमः सम्भवी?

२५ अथ प्रत्यभिज्ञानादन्वयि सद्रूपत्वं भिन्नदेशभेदेषु प्रतीयते तदा वक्तव्यं केयं प्रत्यभिज्ञा? यदि प्रत्यक्षम् तत् कुतस्तदवसेयं सद्रूपत्वमपरापरदेशघट-पटादिष्वेकं सिद्ध्यति? अथाक्षव्यापा-रादुपजायमाना प्रत्यभिज्ञा कथं न प्रत्यक्षम्? भेदग्राहिणो विकल्पव्यतिक्रान्तमूर्तेर्विशददर्शन-स्याप्यक्षप्रभवत्वेनैवाऽध्यक्षत्वं भेदवादिभिरप्यभ्युपगम्यते तदत्रापि समानम्, असदेतत्; यद्यक्ष-व्यापारसमासादितवपुरेषा प्रतीतिः तथासति प्रथमभेददर्शनकाल एवापरदेशभेदसमन्वयिसद्रू-
३० पपरिच्छेदोऽस्तु। अथ तदा स्मृतिविरहान्नैकत्वावगतिः, यदा त्वपरदेशभेददर्शनमुपजायते तदा पूर्वदर्शनाऽऽहितसंस्कारप्रबोधप्रभवस्मृतिसहकृतमिन्द्रियमभेददृशमुपजनयति, तदप्यसत्; यतः स्मृतिसहायमपि लोचनं पुरः सन्निहित एव घटादिभेदे तत्क्रोडीकृतसद्रूपत्वे च प्रतिपत्तिं जन-यितुमलम् न पूर्वदर्शनप्रतिपन्ने भेदान्तरे, तस्याऽसन्निधानेनाऽतद्विषयत्वात् गन्धस्मृतिसह-कारिलोचनवत् 'सुरभि द्रव्यम्' इति प्रतिपत्तिं गन्धवद्द्रव्ये। तेन सद्रूपत्वप्रतिपत्तिरत्र भेदे स्फुट-
३५ वपुः प्रतिपत्तिमभिसन्धत्ते। अथेन्द्रियवृत्तिर्न स्मरणसमवायिनी करणत्वात् इति नासौ

१-निश्चिते वि॰ सं॰। २-त्वाद्भेदस्याभ्युप-वा॰ बा॰। ३ पृ॰ २७३ पं॰ १९-पृ॰ २७४ पं॰ २७। ४ तन्नैक-आ॰। ५-काले त्वरूपं तद्भेद-वा॰ बा॰। ६ यत् सद्रूपत्वं त-भा॰ मा॰। ७-स्थपटादि-भां॰ मा॰ वा॰ बा॰। ८-दयत्वस-आ॰। ९-त्वदेशाप-भा॰ मा॰। १०-पत्वं नाभा-हा॰ वि॰। ११-त्वमाभाति न भां॰ मा॰। १२-पत्वभिन्नदेश-भां॰ मां॰।-पत्वं देश-आ॰ हा॰ वि॰। १३-र्श कु-क्षा॰ हा॰ वि॰। १४ स्मृतिसहकारिवि-भां॰ मां॰। १५-दा च प-भां॰ मां॰। १६-दर्शनमुप-भां॰ मां॰। १७-दे न क्रो-आ॰। १८-पन्नमे-भां॰ मां॰ वा॰ बा॰। १९ तस्य सन्नि-भां॰ मां॰ सिं॰। २०-सहायत्वे-भां॰ मां॰। २१-पत्तिग-भां॰ मां॰ सिं॰। २२ तत्र स-वा॰ बा॰ आ॰ सिं॰। २३-पत्तममिग्रं-मां॰।-पत्तिमतिसं-आ॰ हा॰ वि॰ वा॰ बा॰।

प्रतिसन्धानविधायिनी पुनस्तु कर्तृतया स्मृतिसमपायी तेन चक्षुषा परिगतेऽर्थे तद्दर्शि- तपूर्वभेदानसत्तामुपगमद्रूपत्वं संधास्यति, तदप्यसत्, यतः सोऽपि न स्वतन्त्रतयैकत्वं प्रतिपत्तुं समर्थः किन्तु दर्शनसव्यपेक्षः दर्शनं च न [illegible]
भेदकोटीरूतसन्मात्राभेदमर्दनमिति न [illegible]
निरपेक्ष एवात्मा अभेदमादधतः स्यात्, तत्र [illegible] ५
दभेदमतिपत्तिर्भवेत्, न च स्मरणसव्यपेक्षोऽसौ तद्ग्राहकः स्मरणस्य यद्विदर्थे प्रामाण्यानुपपत्तेः । गृहीतार्थाध्यवसायि हि स्मरणम्, न चाभेदः पूर्वापराध्यक्षाधिगत इति न स्मरणस्यापि तत्र प्रवृत्ति- र्युक्तिमती । न च प्रत्यभिज्ञानसव्यपेक्षोऽसौ तत्र प्रवर्तत इति कल्पना सङ्गता, प्रत्यभिज्ञानस्य देशाभिन्नघट-पटादिपरिच्छेदकस्वरूपाभेदापगमहेतुत्वेन निषिद्धत्वात् । न चात्मनोऽपि व्यापित्वं सिद्धम्, तस्य पूर्वं निषिद्धत्वात् । तत्र देशाभेदादभेदः सन्मात्रस्य कुतश्चित् प्रमाणादवगन्तुं शक्यः । १०

नापि पूर्वापरकालसम्बन्धित्वं सन्मात्रस्याभेदः प्रत्यक्षविषयः । तथाहि-प्रत्यक्षं पूर्वापरविविक्त- वर्तमानमात्रपरिच्छेदस्वभावं न कालान्तरपरिगतिमुद्द्योतयितुं प्रभुरि(भु इ)ति न तद्द्वारेणोऽभेदः । अध्यक्षमात्रपरिगतमेव यैर्न्मुरूपं गृह्यत इति तदेवास्तु । तथाहि—उपलम्भः सैवोच्यते उपलब्धिश्च [illegible]
[illegible] १५
[illegible]
[illegible]
[illegible]
समस्ति स पराकृतपूर्वापरविभागः क्षणभेदव्यवहारमासादयति, न हि पूर्वापरकालस्थायित्वेनाऽगृह्य- माणो भावोऽभेदव्यपदेशभाग् भवति । कालान्तरव्यापितामनुभवन्तो हि भावा 'नित्याः' 'अभेदिनो २० वा' इति व्यपदेशभाक्त्वमासादयन्ति । न च तत्राध्यक्षप्रत्ययः प्रवर्तते, भावि-भूतकालतायामनुमान- स्मृत्योरेव व्यापारदर्शनात् । तथाहि—'इदं पूर्वं दृष्टम्' इति स्मरणमध्यवस्यति जनस्तथास्थिरावस्था- दर्शनात्, भाविकालस्थितिमधिगच्छत्यनुमानात् दर्शनपथमवतरतोऽर्थस्येति न परिस्फुटसंवेदनप- रिच्छेद्यः कालभेदः । न हि भूतावस्था भाविकालता वा स्फुटदृशां विषय इति कथमध्यक्षगम्योऽभेदः? ननु क्षणभेदोऽपि न संविदोल्लिख्यत इति कथं तद्ग्राहः? असदेतत्, यतोऽभेदविपर्यासः क्षणभेद २५ उच्यते, कालान्तरस्थितिविपर्यासे च मध्यक्षणसत्त्वमेव गृह्णता प्रत्यक्षेण कथं न क्षणभेदोऽधिगतः? अथ यदि नामाध्यक्षधीरभेदं नाधिगच्छति तदुत्थापितमनुमानं तुं प्रत्याययिष्यति । तथाहि-स्थिरा- वस्थामर्थानामुपलभ्य वर्षादिस्थितिमधिगच्छन्ति व्यवहारिणः 'यतो यदि ध्वंसहेतुरस्य न सन्नि- हितो भवेत् तदा वर्षादिकमेव स्थास्यति' इति अतो यस्य सहेतुको विनाशस्तस्य तद्धेतुसन्निधानम- न्तरेण स्थितिसद्भाव इति कालाभेदः यस्य तु मन्दतावैनाशहेतुर्न विद्यते स सर्वदा स्थितिमनुभवती- ३० त्युभयथाप्यभेदोऽनुमानावसेयः, असदेतत्, यतो यत्राध्यक्षं न प्रवृत्तम् नापि प्रवर्तते नापि प्रवर्त्स्य- [illegible]
[illegible]
[illegible]
रकालभाव्यपि दर्शनं तत्कालमेवार्थमधिगन्तुं प्रभुर्न (भु न) पूर्वसत्तापगादीति कथं तद्रूपभेदाव- ३५

१-तं न च प्र-भां॰ मां॰ विना। २-क्षणप्रवणमिति भां॰ मां॰। ३ पृ॰ २८६ पं॰ २५। ४ पृ॰ ११४ पं॰ १२। ५ तत्र दे-वा॰ बा॰ विना। ६-भेदाः सन्मात्रस्य-भां॰ मां॰ विना। ७ दाश्यः भां॰ मां॰ विना। ८-न परि-आ॰ हा॰ वि॰। ९-सतनु-भां॰ मां॰। १० वस्तुस्वरू-भां॰ मां॰। ११-धान्युप-आ॰ हा॰ वि॰।-धाभ्युप-वा॰ बा॰। १२-णी चाध्य-वि॰ विना। १३-मात्रमिति स्थि- भां॰ मां॰ विना। १४-वस्याप-भां॰ मां॰। १५ क्षणाभेद॰ स चाध्य-वा॰ बा॰। क्षणभेदा चाध्य-आ॰। क्षणभेदात् स चाध्य-हा॰ वि॰। १६-या दृ-वा॰ बा॰। १७ भावो भेदव्यपदेशभाग् न भ-आ॰। १८ पूर्वदृ-भा॰ मा॰। १९ तु भेदमर्थानां प्र-भां॰ मां॰। २०-ते अभेदेन न तथा-भां॰ मां॰।-ते भेदेन न तथा-आ॰ हा॰ वि॰। २१-भावय-भां॰ मां॰ विना।

प्रतिनियतगदरूपप्रतिपत्तिः स्यात्। ततश्च य एव कस्मिंश्चित् प्रतिनियतपदार्थदर्शनात् कश्चित् प्राप्ति-
परिहारार्थो व्यवहारः स न स्यात्। न च तत्राऽन्यतो रूपस्य प्रतिभासो युक्तः अप्रतिभासने च
कथं न ततः प्रतिभाससमानरूपस्य विवेकप्रतिभासः? न च भेदः कल्पनाज्ञानविषयः अर्वाग्दिग्भागानुभव-
गोचरत्वात्। अत एव 'इतरेतराभावरूपत्वान्न भेदः प्रत्यक्षविषयः' इति प्रत्युक्तम् मानसप्रत्यक्षे
५ इतरेतराभावरूपस्य भेदस्य प्रतिभासनात्।

अनुमानागमयोः स्वरूपस्य तु भेदनिबन्धनत्वान्न भेदबाधकता। एवं प्रमेयभेदनिश्चये प्रमाणादपि
प्रमेयस्य भेदो निश्चित एव भवतीति न प्रमाणनिश्चये भेदेऽसाधितत्वाद् भेदस्याभेदाभ्युपगमो युक्तः।

यदपि 'देश-कालाऽऽकारभेदैर्भेदो न प्रत्यक्षादिभिः प्रतीयते' इत्याद्युक्तम्, तदप्यसङ्गतमेव;
अभेदप्रतिपत्तावप्यस्य समानत्वात्। तथाहि-अभेदोऽपि पदार्थानां यदि देशाभेदात् तदाऽनवस्था-
१० दिदूषणं समानम्। किञ्च, भिन्नदेशासम्बन्धितया प्रतिभासमानानां घट-पटादीनां सद्रूपतया
सर्वेषां प्रतिभासनात् तस्याश्च सर्वत्र सर्वदाऽप्रत्ययाद्बाधितप्रत्ययविषयत्वेन पारमार्थिकत्वम्,
घटादिभेदानां च प्रच्यवनाद् देशान्तरादौ बाधितप्रत्ययगम्यत्वादपारमार्थिकत्वमभ्युपगतम्,
तैर्न्नैकदेशस्थघटादिभेदाध्यक्षप्रतिपत्तिकाले यत(त्) स्वरूपं तद्भेदपरिष्वक्तवपुः परिस्फुटमध्यक्षे प्रति-
भाति न तद् देशान्तरस्थघटादिभेदपरिगतमूर्तितया प्रतिभाति, तत्र तद्भेदानामसन्निधानेन प्रति-
१५ भासायोगात् तदप्रतिभासने च तत्परिष्वक्तताऽपि तस्य नाधिगतेति कथं देशान्तरस्थभेदानुगतत्वं
तस्य भातम्? यदेव हि स्पष्टदृगवगतं तद्भेदनिष्ठं तस्य रूपं तदेवाभ्युपगन्तुं युक्तम् अन्यदेशभेदानु-
गतस्य तद्दर्शनासंस्पर्शिनः स्वरूपस्यासम्भवात् सम्भवे वा तस्य दृश्यस्वभावाभेदप्रसङ्गात्, तदेकत्वे
सर्वत्र भेदप्रतिहतेरनानैकं जगत् स्यात्। दर्शनपरिगतं च तद्देशभेदक्रोडीकृतं सद्रूपं न भेदान्तर-
परिगतमिति न तदस्ति। यदि तु तदपि भेदान्तरपरिगतं सद्रूपमाभाति तथासति सकलदेशपरिगता
२० भेदाः प्रतिभासन्ताम्। अथ न प्रथमदेशभेदप्रतिभासकाले देशान्तरपरिगतभेदसम्बन्धिसद्रूपत्व-
माभाति किन्तु यदा भेदान्तरमुपलभ्यते तदा तद्गतं सद्रूपत्वमाभातीत्यभेदप्रतिपत्तिः पश्चाद् भव-
तीति, एतदप्ययुक्तम्; यतो भेदान्तरप्रतिभासेऽपि तत्क्रोडीकृतमेव सद्रूपत्वमिति न पूर्वभेदसंस्प-
र्शितया तस्याधिगतिः, पूर्वभेदस्याऽसन्निहिततयाऽप्रतिभासने तत्परिष्वक्तवपुषः सद्रूपस्यापि दर्शना-
तिक्रान्तत्वात् कथमपरापरदेशभेदसमन्वयिसद्रूपत्वावगमः सम्भवी?

२५ अथ प्रत्यभिज्ञानादन्वयि सद्रूपत्वं भिन्नदेशभेदेषु प्रतीयते तदा वक्तव्यं केयं प्रत्यभिज्ञा?
यदि प्रत्यक्षम् तत् कुतस्तदवसेयं सद्रूपत्वमपरापरदेशघट-पटादिष्वेकं सिद्ध्यति? अथाक्षव्यापा-
रादुपजायमाना प्रत्यभिज्ञा कथं न प्रत्यक्षम्? भेदग्राहिणो विकल्पव्यतिक्रान्तमूर्तेर्विशददर्शन-
स्याप्यक्षप्रभवत्वेनैवाऽध्यक्षत्वं भेदवादिभिरप्यभ्युपगम्यते तदत्रापि समानम्, असदेतत्; यदक्ष-
व्यापारसमासादितवपुरेषा प्रतीतिः तथासति प्रथमभेददर्शनकाल एवापरदेशभेदसमन्वयिसद्रू-
३० पपरिच्छेदोऽस्तु। अथ तदा स्मृतिविरहान्नैकत्वावगतिः, यदा त्वपरदेशभेददर्शनमुपजायते तदा
पूर्वदर्शनाऽऽहितसंस्कारप्रबोधप्रभवस्मृतिसहकृतमिन्द्रियमभेददृशमुपजनयति, तदप्यसत्; यतः
स्मृतिसहायमपि लोचनं पुरः सन्निहित एव [illegible] च प्रतिपत्तिं जन-
यितुमलम् न पूर्वदर्शनप्रतिपन्ने भेदान्तरे, [illegible] धस्मृतिसह-
कारिलोचनवत् 'सुरभि द्रव्यम्' इति प्रतिपत्ति [illegible] भेदे स्फुट-
३५ वपुः प्रतिपत्तिमभिसन्धत्ते। अथेन्द्रियवृत्तिन स्मरणसमवायिना [illegible] इति नासौ

१-निश्चिते वि० ए०। २-त्वाद्भेदस्याभ्युप-वा० बा०। ३ पृ० २७३ पं० १९-पृ० २७४ पं० २७। ४ तथैक-आ०। ५-काले स्वरूपं तद्भेद-वा० बा०। ६ यत् सद्रूपत्वं त-भां० मां०। ७-स्थघटादि-भां० मां० वा० बा०। ८-दयत्वस्व-आ०। ९-त्वदेशाप-भां० मां०। १०-पत्वं नाभा-हा० वि०। ११-त्वमाभाति न भां० मां०। १२-पत्वभिन्नदेश-भां० मां०।-पत्वं देश-आ० हा० वि०। १३-र्श कु-आ० हा० वि०। १४ स्मृतिसहकारिवि-भां० मां०। १५-दा च प-भां० मां०। १६-दृदर्शनमुप-भां० मां०। १७-दे न क्रो-आ०। १८-पन्नभे-भां० मां० वा० बा०। १९ तस्य सहि-भां० मां० विना। २०-सहायलो-भां० मां०। २१-पत्तिग-भां० मां० विना। २२ तत्र स-वा० बा० आ० विना। २३-पन्नमभि-मां०।-पत्तिमतिसं-आ० हा० वि० वा० बा०।

दयरूपतया तस्यापि प्रतिभासनात् । न च स्वसंविदैव आत्मेनः स्थायितामुद्भासयति, अतीताऽनागतलक्षणकालदशावैदनप्रसक्तेः अतीताऽनागतजन्मपरम्परापरिच्छेदः स्यात् । न चातीताऽनागतावस्था स्वसंवेदने न प्रतिभाति तत्सम्बन्धी तु पुमांस्तत्रावभासत इति वक्तुं क्षमम्, यतस्तदवस्थाऽनवगमे तद्व्यापितया तस्याप्यनवगमात् । वर्तमानदशा हि स्वसंवेदने प्रतिभातीति तत्परिच्छेदकमेवात्मस्वरूपं तद्विषयः भूत-भाविदशानां तु तत्राप्रतिभासने तद्(द्रुत)त्वेनात्मनोऽप्यप्रतिभासनमिति न स्वसंवेद- ५
नादपि तदभेदप्रतिपत्तिः ।

अथ प्रत्यभिज्ञा पदार्थानां स्थायितालक्षणमभेदमवगमयति । ननु केयं प्रत्यभिज्ञा ? अथ 'स एवायम्' इति निर्णयः, नन्वयमपि प्रत्यक्षम् अनुमानं वा ? न तावत् प्रत्यक्षम्, विकल्परूपत्वात् । नाप्यनुमानम्, अवगतप्रतिबन्धलिङ्गानुद्भूतत्वात् । न चाक्षव्यापारे सति 'स एवायम्' इति पूर्वापरतामुल्लिखन् प्रत्ययः समुपजायत इति कथं नाक्षजः इति वक्तव्यम्, अक्षाणां पौर्वापर्येऽप्रवृत्तेः— १०
पूर्वापरसम्बन्धविकले वर्तमानमात्रेऽर्थेऽक्षं प्रवर्तत इति तदनुसार्यपि दर्शनं तत्रैव प्रवृत्तिमत् नातीताऽनागतयोरिति न ततस्तद्वेदनम् । न च 'पूर्वदृष्टमिदं पश्यामि' इत्यध्यवसायादतीतसमयपरिच्छेदकमावेदनमिति युक्तम्, यतः 'वर्तमानमेव पश्यामि' इत्युल्लेखनं स्यात् दर्शने तस्य प्रतिभासनात् पूर्वरूपता तु न तत्र प्रतिभातीति—कथमध्यक्षोल्लेखं बिभर्ति ? इति—न तदवसेया भवेत् ।
यदि तु पूर्वरूपताऽपि तदवसेया तदा स्मृतिमन्तरेणापि प्रतिभासताम् यतो न पूर्वरूपतैव स्मृति- १५
मपेक्षते न वर्तमानतेति वक्तुं क्षमम् तयोरभेदात् । यदि पूर्वता-वर्तमानतयोर्भेदो भवेत् तदा वर्तमानतावभासेऽपि पूर्वरूपता न प्रतिभाता इति स्वप्रतिपत्तौ सा स्मृत्यपेक्षा भवेत् । यदा तु यदेव वर्तमानं तदेव पूर्वरूपम् तदा तद्दर्शने तदपि दृष्टमिति न स्मरणं फलवत् तत्र स्यात्—नहि दृश्यमाने स्मृतिः फलवती, स्मृतिर्हि व्यवहारप्रवर्तकत्वेन सप्रयोजना, दृश्यमाने चार्थे दर्शनमेव व्यवहारमुपरचयतीति किं तत्र स्मृत्या ? न च पूर्वरूपता अध्यक्षे न प्रतिभासत इति स्मृतिस्तत्र २०
सार्थिका, यतः पूर्वरूपतायाः अध्यक्षाप्रतिभासे सद्भाव एव न सिद्ध्येत्, सद्भावे वा कथं तत्र साधनं (सा न) प्रतिभासेत ? अपि च, इदानीन्तनाक्षप्रत्ययावभासिनी यदि न पूर्वरूपता स्मृतिरपि कथं तामवभासयितुं क्षमा दर्शनविषयीकृत एव हि रूपे स्मृतेः प्रवृत्त्युपलम्भात् ? पूर्वरूपता तु सती यदि नेदानीन्तनदर्शनावभासेति न स्मृतिगोचरमुपगन्तुमर्हतीति न दृष्टमात्रमेव स्मृतिपथमुपयाति ।
अथ पूर्वदर्शनेन पूर्वरूपता विषयीकृतेति स्मृतिरपि तां परामृशति, असदेतत्, पूर्वरूपतायाः पूर्व- २५
दर्शनेनाप्यपरिच्छेदात्, यतः सकलमेवाध्यक्षं वर्तमानमात्रावभासं परिस्फुटं संवेद्यत इति वर्तमानतामात्रमध्यक्षविषयः । ननु यदि पूर्वरूपता नाध्यक्षगोचरः कथं स्मर्यते ? न ह्यदृष्टे स्मृतिव्यवस्था, नैतत्, दृश्यमेव हि सकलं नीलादिकं स्मृतिरुल्लिखति स्मर्यमाणं स्फुटं चाकारमपहाय नान्या काचित् पूर्वरूपता स्मृतौ भाति अन्यत्र वा संवेदने, केवलं स्मर्यमाणोऽर्थः 'पूर्वः' इति नाममात्रमनुभवति वर्तमानेऽप्यर्थ(स्य) 'पूर्वः' इति नाममात्रकरणात् । न च यथा स्फुटाध्यक्षप्रतिभासिन्यपि धूमादौ ३०
तत्र व्यवहारप्रवर्तकमनुमानं फलवत् तथा पूर्वरूपे दृश्यमानेऽपि वर्तमानदर्शने तत्र व्यवहारकारितया स्मृतिः फलवतीति वक्तुं युक्तम्, यतो विद्युदादावध्यक्षेऽपि प्रतिक्षणं युक्तम्प्रतिभासोऽनुभूयते पूर्वरूपता तु स्मृतिमन्तरेण न क्वचित् प्रतिभाति येन क्षणिकत्ववदनुभवविषयत्वेऽपि प्रतिक्षणं स्मृतिर्व्यवहारमुपरचयन्ती तत्र सफला भवेत् । किञ्च, वर्तमानवस्तुनि दर्शनात् यदि पूर्वरूपतायां स्मृतिर्भवेत् भाविरूपतायामपि भवेत् अभेदात् । तथाहि—भिन्नवस्तुनि तस्योपलम्भो ३५
नास्तीति तत्र स्मृतिर्न भवेदिति युक्तम्, अभिन्ने तु पूर्वरूपतेव भाविरूपता दर्शनेनानुभूतेति पूर्वरूपतायामिव मरणावधिसकलभाविरूपतायामपि स्मृतिर्भवन्ती केन वार्येत अभेदेनानुभूतत्वाविशेषात् ? न च पूर्वमनुभूतमपि पुनर्दर्शनोदये स्मृतिपथमुपयातीति पुनर्दर्शनमात्रं स्मृतिहेतुः, पूर्वदृष्टे गिरिशिखरादाविदानीमनुभवाभावेऽपि स्मृतेर्दर्शनात् । यदि पुनः स्मृतिरिदानीन्तना

१-इमपि तथा-भां० मां० । २-स्थायितपर्व-भां० मां० [?] । ३-नैव प्र-व० प० । ४-नाममात्र-व० प० । ५-वस्तु-भां० मां० द० प० । ६-तो पूर्वा-भां० मां० व० प० । ७ यतो वर्तमानता स्मृतिमपेक्षते स्मरणीयी नेदानीन्तनरूपतेति वक्तुम् भां० मां० । यतो न वर्तमानता स्मृतिमपेक्षा न च पूर्वरूपतैव स्मृतिमपेक्षते इति वक्तुम् व० प० । ८ सा एव न प्रतिभासेतापि च द० प० । ९ स्मृतिम-भां० मां० । १०-ति द-व० प० । ११-नर्थश्च-भां० । १२ दर्शनानु-भां० ।

भाति ? न च वर्तमानाध्यक्षेण प्रतिभाति वस्तुनि अतीतादिकालसम्बन्धिताधिगमं विना तद्
गमः सम्भवति, न चाध्यक्षं पूर्वापरसमयसम्बन्धमर्थस्तत्त्व-अविषयत्वाद्–अधिगन्तुमक्षम
न तद् उद्भासयतीति सन्देह एव तत्र युक्तः नागत्वमिति प्रकाश्यम्, यत उभयावलम्बी स
उभयदर्शने सत्युपजायते यथा ऊर्ध्व(र्ध्व)तायगमात पूर्वदृष्टो एव स्थाणु-पुरुषौ परामृशत्(त्) सन
५ प्रतिभाति, न च कालान्तरस्थायित्वं कदाचिदप्यवगतम्, तत्कुतस्तत्र सन्देहः ? यः पुनर्भवतां 'का
न्तरस्थायी' इति सन्देहः स सदृशापरापरार्थक्रियाकारिपदार्थान संस्पृशति, 'न च तया कश्चिद् दृ
ष्टचित' इत्युभयावलम्बी सन्देहो युक्तस्तत्र । इति यत्र प्रतिभाति तत्र सकलं क्षणान्तरस्थितिविरहि
तमिति पदार्थानां सिद्धः क्षणभेदः । अथ मन्यसे युगपदितिविकल्पोऽध्यक्षगोचरातिक्रान्तोऽपि पदार्थ
स्तिष्ठतीति कथं क्षणभेदः ? तथाहि – यद्यपि अध्यक्षेण न पूर्वापरकालसंस्पर्शी तथापि तस्यै
१० तत्रापि सामर्थ्यात्र क्षणभेदप्रतिपत्त्यस्तदभावस्तु नाभ्युपगन्तुं युक्तः न हि ग्रहणाभावादेव अर्थो न
सत्तैति अतिप्रसङ्गात्, असदेतत्, यतः किं स्थिरमस्थिरतया वस्तु असजे प्रतिभासे प्रतिभाति
उताऽस्थिरम्' इति सन्देह एव युक्तः । अपि च, स्थिरमूर्तिर्यद्यसौ भावः कथमस्थिरतया दृश्यमाने
दर्शनेऽवभासेत ? नहि शुक्लं वस्तु पीततया परिस्फुटेऽदुष्टाक्षजे प्रत्यये प्रतिभाति तयोः परस्परवि-
रोधात् । एवं न स्थिरमस्थिरतया परिस्फुटदर्शने प्रतिभासेत नोऽ(अतोऽ)स्थिरतया प्रतिभासनाद्-
१५ ध्यक्षगृहीत एव क्षणभेदो भावानाम । न चापेक्षितहेतुसन्निधिर्भावानां विनाशस्तदभावे न भवतीति
'स्थायिनो भावाः' इति वक्तुं युक्तम्, यतो न नाशहेतुस्तेषां सम्भवति अदर्शनस्यैवाभावरूपत्वात् ।
आह च–"अनुपलब्धिरसत्ता" [ ] इति । प्रतिभासमाने च पुरोऽवस्थिते
वस्तुनि पूर्वापररूपयोरदर्शनमस्तीति कथं ध्वंसस्य मुद्गरादिहेतुत्वम मुद्गराद्यन्तरेणाप्यदर्शनस्य
सम्भवात् ? न च तदानीमदर्शनमेव नाभाव इति, मुद्गरव्यापारानन्तर तु घटादेरभावः नादर्शन-
२० मात्रम् । यतः कोऽयमभावो नाम–अस्तमय, अर्थक्रियाविरहो वा ? यद्यस्तमय, तदा पर्यायभेद एव
'अदर्शनम्' 'अभाव' इति । अर्थक्रियाविरहोऽप्यभाव एव स च परिदृश्यमानस्य 'नास्ति' इत्यदर्शन-
योग्य एव विद्यते । तथा चादर्शनमेवाभावः भावादर्शनस्वरूपो नाश मुद्गरादिव्यापारात् सोऽपि
भावस्यास्तीति न तज्जन्यो ध्वंस इति 'अदृश्यमानोऽप्यस्ति' इति विरुद्धमभिहित स्यात् । यदपि
'मुद्गरपातानन्तरमदर्शने न पुनः केनचिद् दृश्यते घटादि' अक्षव्यापाराभावे तु नरान्तरदर्शने प्रति-
२५ भाति तथा स्वयमप्यक्षव्यापारे पुनरुपलभ्यते मुद्गरव्यापारवेलाया तु चक्षुरुन्मीलनेऽपि न स्वयम्
पुरुषान्तरेण वा गृह्यत इति तदेव तस्य नाश' इति तदप्यसङ्गतम् यत पुनर्दर्शनं किं पूर्वदृष्टस्य,
उतान्यस्येति कल्पनाद्वयम् । यदि पूर्वाधिगतस्यैवोत्तरकालदर्शनम् तदा सिद्धत्वमेव' किन्तु 'तस्यै-
वोत्तरदर्शनम्' इत्यत्र न प्रमाणमस्ति । अथापरस्य दर्शनम् न तद्भेदः । अथ यदनवरतमविच्छेदेन
ग्रहणं तदेव स्थायित्वग्रहणम्, नन्वविच्छेददर्शन नामानन्यदर्शनम् तच्चासिद्धम्, परस्पराऽसङ्घटित-
वर्तमानसमयसम्बद्धपदार्थप्रतिभासनात् । अथ वर्तमानदर्शने पूर्वरूपग्रहणम् ननु न प्रत्यक्षेण पूर्व-
समग्रहणम् तत्र वर्तमाने ग्रहणप्रवृत्तस्य तस्य पूर्वत्राऽप्रवर्तनात् । न चाऽप्रवर्तमानं तत् तत्र तदवि-
षद् स्वावभासिनोऽवगमयितुं समर्थम् येन नित्यताधिगतिर्भवेत । वर्तमानग्रहणपर्यवसितं ह्यध्यक्षं
कालार्थपरिच्छेदकमेव, न पूर्वाऽपरयोस्तेन एकताऽधिगन्तु शक्या । न स्मृतिरेव पूर्वरूपता तत्र
दर्शयति, सा च स्वग्रहणपर्यवसितव्यापारत्वाद् बहिरर्थमनुसन्धानयन्ती न पूर्वापरयोरेकत्वमवगमय-
। तत्र निरन्तरदर्शनेऽप्येकत्वावगतिरयुक्ता । न च पूर्वोत्तरदर्शनयोरेकप्रतिपत्तावर्थसामर्थ्य-
ऽप्यात्मा वर्तमानसमयस[...]
स्यैकत्वनिर्णयसामर्थ्यविरहात् । [...] स्थायित्वस्थिर
न तत्र प्रवर्तितुमुत्सहते सारूप्यस्य च प्रमाणमसम्भवतो [...] चानुमा-
च्छति । न चानन्तरा [...] नतोऽपि स्थायिता
[...] परिस्फु-

दरूपतया तस्यापि प्रतिभासनात् । न च स्वसंविदेव आत्मनः स्थायितामुद्भासयति, अतीताऽनागतसकलदशावेदनप्रसक्तेः अतीताऽनागतजन्मपरम्परापरिच्छेदः स्यात् । न चातीताऽनागतावस्था तत्संवेदने न प्रतिभाति तत्सम्बन्धी तु पुमांस्तत्रावभासत इति वक्तुं क्षमम्, यतस्तदवस्थाऽनवगमे तद्व्यापितया तस्याप्यनवगमात् । वर्तमानदशा हि स्वसंवेदने प्रतिभातीति तत्परिच्छिन्नमेवात्मस्वरूपं तद्विषयः भूत-भाविदशानां तु तत्राप्रतिभासने तद्व(द्वत)त्वेनात्मनोऽप्यप्रतिभासनमिति न स्वसंवेद- ५ नादपि तदभेदप्रतिपत्तिः ।

अथ प्रत्यभिज्ञा पदार्थानां स्थायितालक्षणमभेदमवगमयति । ननु केयं प्रत्यभिज्ञा ? अथ 'स एवायम्' इति निर्णयः; नन्वयमपि प्रत्यक्षम् अनुमानं वा ? न तावत् प्रत्यक्षम्, विकल्परूपत्वात् । नाप्यनुमानम्, अवगतप्रतिबन्धलिङ्गानुद्भूतत्वात् । न चाक्षव्यापारे सति 'स एवायम्' इति पूर्वापरतामुल्लिखन् प्रत्ययः समुपजायत इति कथं नाक्षजः इति वक्तव्यम्, अक्षाणां पौर्वापर्येऽप्रवृत्तेः—१० पूर्वापरसम्बन्धविकले वर्तमानमात्रेऽर्थेऽक्षं प्रवर्तत इति तदनुसार्यपि दर्शनं तत्रैव प्रवृत्तिमत् नातीताऽनागतयोरिति न ततस्तद्वेदनम् । न च 'पूर्वदृष्टमिदं पश्यामि' इत्यध्यवसायादतीतसमयपरिच्छिन्नभाववेदनमिति युक्तम्, यतः 'वर्तमानमेव पश्यामि' इत्युल्लेखस्तत्र स्यात् दर्शने तस्य प्रतिभासनात् पूर्वरूपता तु न तत्र प्रतिभातीति—कथमध्यक्षोल्लेखं बिभर्ति ? इति—न तदवसेया भवेत् । यदि तु पूर्वरूपताऽपि तदवसेया तदा स्मृतिमन्तरेणापि प्रतिभासताम् येतो न पूर्वरूपतेव स्मृति- १५ मपेक्षते न वर्तमानतेति वक्तुं क्षमम् तयोरभेदात् । यदि पूर्वता-वर्तमानतयोर्भेदो भवेत् तदा वर्तमानतावभासेऽपि पूर्वरूपता न प्रतिभाता इति स्वप्रतिपत्तौ सा स्मृत्यपेक्षा भवेत् । यदा तु यदेव वर्तमानं तदेव पूर्वरूपम् तदा तद्दर्शने तदपि दृष्टमिति न स्मरणं फलवत् तत्र स्यात्—नहि दृश्यमाने स्मृतिः फलवती, स्मृतिर्हि व्यवहारप्रवर्तकत्वेन सप्रयोजना, दृश्यमाने चार्थे दर्शनमेव व्यवहारमुपरचयतीति किं तत्र स्मृत्या ? न च पूर्वरूपता अध्यक्षे न प्रतिभासत इति स्मृतिस्तत्र २० साधिका; यतः पूर्वरूपताया अध्यक्षाप्रतिभासे सद्भाव एव न सिद्ध्येत्, सद्भावे वा कथं तत्र साधनं (सा न) प्रतिभासेत ? अपि च, इदानीन्तनाक्षजप्रत्ययावभासिनी यदि न पूर्वरूपता स्मृतिरपि कथं तामवभासयितुं क्षमा दर्शनविपयीकृत एव हि रूपे स्मृतेः प्रवृत्त्युपलम्भात् ? पूर्वरूपता तु सती अपि नैदानीन्तनदर्शनावभातेति न स्मृतिगोचरमुपगन्तुमर्हतीति न दृष्टमात्रमेव स्मृतिपथमुपयाति । अथ पूर्वदर्शनेन पूर्वरूपता विषयीकृतेति स्मृतिरपि तां परामृशति, असदेतत्; पूर्वरूपतायाः पूर्व- २५ दर्शनेनाप्यपरिच्छेदात्, यतः सकलमेवाध्यक्षं वर्तमानमात्रावभासं परिस्फुटं संवेद्यत इति वर्तमानतामात्रमध्यक्षविषयः । ननु यदि पूर्वरूपता नाध्यक्षगोचरः कथं स्मर्यते ? न ह्यदृष्टे स्मृतिरुपपन्ना, नैतत्; दृष्टमेव हि सकलं नीलादिकं स्मृतिरुल्लिखति स्मर्यमाणं स्फुटं वाकारमपहाय नान्या काचित् पूर्वरूपता स्मृतौ भाति अन्यत्र वा संवेदने, केवलं स्मर्यमाणोऽर्थः 'पूर्वः' इति नाममात्रमनुभवति वर्तमानमपेक्ष(क्ष्य) 'पूर्वः' इति नाममात्रकरणात् । न च यथा स्फुटाध्यक्षप्रतिभासिन्यपि क्षणभेदे ३० तत्र व्यवहारप्रवर्तकमनुमानं फलवत् तथा पूर्वरूपे दृश्यमानेऽपि वर्तमानदर्शने तत्र व्यवहारकारितया स्मृतिः फलवतीति वक्तुं युक्तम्, यतो विद्युदादावध्यक्षेऽपि प्रतिक्षणं त्रुटत्प्रतिभासोऽनुभूयते पूर्वरूपता तु स्मृतिमन्तरेण न क्वचित् प्रतिभाति येन क्षणिकत्ववदनुमानविषयत्वेऽपि प्रतिक्षणं स्मृतिर्व्यवहारमुपरचयन्ती तत्र सफला भवेत् । किञ्च, वर्तमानवस्तुनि दर्शनाद् यदि पूर्वरूपतायां स्मृतिर्भवेत् भाविरूपतायामपि भवेत् अभेदात् । तथाहि—भिन्नवस्तुनि तस्योपलम्भो ३५ नास्तीति तत्र स्मृतिर्न भवेदिति युक्तम्, अभिन्ने तु पूर्वरूपतेव भाविरूपता दर्शनेनाऽनुभूतेति पूर्वरूपतायामिव मरणावधिसकलभाविरूपतायामपि स्मृतिर्भवन्ती केन वार्येत अभेदेनानुभूतत्वाविशेषात् ? न च पूर्वमनुभूतमपि पुनर्दर्शनोदये स्मृतिपथमुपयातीति पुनर्दर्शनसहकृतं स्मृतिहेतुः, पूर्वदृष्टे गिरिशिखरादाविदानीमनुभवाभावेऽपि स्मृतेरुदयदर्शनात् । यदि पुनः स्मृतिरिदानीन्तना-

---

१-रूपनि स्था-भां० मां० । २-स्थास्तत्सं-भां० मां० विना । ३-ने प्र-वा० बा० । ४-मात्रमनव-बा० । ५-रमु-भां० मां० वा० बा० । ६-र्यां पूर्वा-भां० मां० वा० बा० । ७ यतो वर्तमानता स्मृतिमपेक्षते स्वप्रतीतौ नेदानींतनुरूपतेति वक्तुम् भां० मां० । यतो न वर्तमानता स्मृतिमपेक्षा नः पूर्वरूपतेव स्मृतिमपेक्षते इति वक्तुम् वा० बा० । ८ सा च न प्रतिभासेतादि च ह० ह० ९ स्मृतिप्र-भां० मां० । १०-ति द-वा० बा० । ११-नपेक्ष-ह० । १२ दर्शनानु-ह० ।

नुभवाभावेऽप्युपजायते तर्हि भाविदर्शनपरिगतेऽपीदानीन्तनदृक्संस्पर्शभाजि स्मृतिरुदीयताम्। अथापि पूर्वरूपता पूर्वमनुभूतेति इदानीन्तनदर्शनाभावेऽपि पूर्वतामात्रे स्मृत्युदयः; नन्वेवं पूर्वतामात्रमेव पूर्वदर्शनावगतम् नेदानीन्तनरूपव्यापितयापि तद् अवगतं स्यात्। तन्न पूर्वाऽपररूपतयोरेकतावगमः सिद्धः। न च पुनर्दर्शने सति 'स एवायं मया यः प्राक् परिदृष्टः' इति प्रतिपत्तेरभेदा-
५ वगमः पूर्वाऽपरयोः यतः पूर्वाऽपराभ्यां प्रत्ययाभ्यां न पूर्वापररूपग्रहणम् सर्वस्य स्वकालावधिपदार्थस्वरूपग्राहकत्वाद् दर्शनस्य। न च तत्कालभाविस्वरूपं पूर्वं परं वा भवितुमर्हति, साम्प्रतिकरूपव्यवहारोच्छेदप्रसक्तेः। न च 'साम्प्रतिकरूपं पूर्वं मया परिदृष्टम्' इति निश्चयो युक्तः तत्र वैतथ्यप्रसङ्गात्। नन्वेवं पूर्वरूपता वर्त्तमाने रूपे कथमवसीयते 'इदं मया पूर्वं दृष्टम्' इति भेदसद्भावात्? तदभेदेऽपि कथं वर्त्तमानस्य रूपस्य पूर्वदृष्टताऽवगमः? पूर्वदृष्टत्वात् इति न वक्तव्यम्, यतो दृष्टता
१० पूर्वदर्शनगोचरीकृतं रूपम् तद्दर्शनं चेदानीमतीततयाऽसत् तद्दृष्टताप्युपरतेति नाऽसती वर्तमानदर्शनपथमवतरतीति। न च तद्दर्शने प्रच्युते तद्दृश्यमानताप्युपरतेति न सा साम्प्रतिकदर्शनावसेया, दृष्टता तूत्पन्नेति वर्तमानदर्शनावसेया, यतो यदि दृष्टता पदार्थानां तदात्वे सन्निहिता तदा यथा नीलता सन्निहिता तदानीमनुत्पन्नेऽपि पूर्वदर्शने प्रतिभाति तथा दृष्टतापि सकलतनुभृतामनुत्पन्नेऽपि पूर्वदर्शने स्फुटवपुषि दर्शने प्रतिभासताम् न किञ्चित् पूर्वदर्शनसरणेन? एवं च येना-
१५ ध्यवसायवर्था पूर्वाद्यवगतः सोऽपि दृष्टतामवगच्छेत्। ततो 'नीलादिकमेतत्' इति पश्यति 'पूर्वदृष्टम्' इत्येतच्च स्मरणादध्यवस्यति न तु 'पूर्वदृष्टमेतत्' इत्येका प्रतीतिः। ननु 'इदं प्रतिभासमानमतीतसमये मया दृष्टम्' इत्येवं स्मृतिरनुभूयते न च पूर्वदृष्टताऽनुभवव्यतिरेकेण दृश्यमानस्य स्मृतिः सम्भवत्येवमाकारा, असदेतत्, यतो 'दृष्टम्' इति मतिः स्मृतिरूपमासादयन्ती तत्कालावधि दर्शननियमव्यवस्यन्ती लक्ष्यते न तु (न तु) वर्तमानकालपरिगतमर्थस्वरूपमधिगच्छति; वर्तमानकालतां तु
२० दर्शनमनुभवति पूर्वरूपासङ्गतामिति न काचित् प्रतिपत्तिरस्ति या वर्तमानं 'पूर्वं दृष्टम्' इत्यवगच्छति। तत्र प्रत्यभिज्ञाऽपि पूर्वापरयोरभेदमधिगन्तुं समर्था।

अथ असद्दर्शनविरतावप्युपलभ्यते यत्रोपलादिरर्थो नरान्तरेणेत्यभिधः, नैतत् सारम्। मद्दर्शनानु(नाप)गमे नरान्तरदर्शनमवतरतीति नात्र किञ्चित् प्रमाणमस्ति। तथाहि–न प्रत्यक्षं परदृग्गोचरमर्थमवगमयितुमलम् परदृशोऽनवगमात्, तदनवगमे च तत्प्रतिभासितत्वस्याप्यनवगतेः।
२५ न च तद्विषयव्यवहारदर्शनात् परोऽपि 'इदमर्थजातं पश्यति' इत्यनुमानात् परदृष्टतां स्वदर्शनविषयस्य प्रतिपद्येत जनः अनुमानेनाभेदाऽप्रतिपत्तेः। तद्धि सदृशव्यवहारदर्शनादुदयमासादयत् दृश्युपरतां परदृग्विषयव्यापकमनुमापयेत् न पुनरभेदम्, यथा धूमान्तरदर्शनादुत्पद्यमानानुमितिः पूर्वदृष्टसदृशं दहनान्तरमध्यवस्यति न पुनस्तमेव दहनविशेषम् सामान्येनान्वयपरिच्छेदात्। यदि पुनः सदृशव्यवहारदर्शनात् स्व-परदृष्टस्याभेदावगमस्तदा रोमाञ्चलक्षणतुल्यकार्यदर्शनात् स्व-परसु(सु)
३० खाभेदानुमितिप्रसक्तिः। अथ पुलकोद्गमादौ तुल्येऽपि सन्तानभेदात् भेदः स्व-परसुखयोः, ननु सन्ततेरपि कुतो भेदः? यद्यपरसन्ततिभेदात् तदाऽनवस्था। अथ स्वभावभेदात् सन्तानभेदः तथा सति सुखस्यापि स्वरूपभेदाद् भिन्नताम्, यथा च स्वरूपभेदात् स्व-परसन्ततिवर्तिनः सुखस्य भेदः तथा कालभेदात् स्व-परदृष्टस्यार्थस्य किं न भेदः? न च परस्परपरिहारेणोपलम्भप्रवृत्तेः स्व-परसन्ततिवर्तिन्योः धीर्भेदः, अर्थस्यापि स्व-परदृष्टयोस्तुल्यस्योपलम्भपरिहारेणोपलम्भप्रवृत्तेर्भेदप्रसक्तेः। यतो
३५ यदा स्वदृग्गोचरचारी न तदा परदृशि प्रतिभाति यदा चापरसमये परसंवेदनमवतरति न तदा स्वसंवेदनमिति कथं न भेदः? अतो विभिन्नदर्शनसमाधेर्या पुनर्दर्शने [illegible]

१ पूर्वदृष्टम-भा० मा०। २ [illegible] भा० मा० वि०। ३ पूर्वेण भा० [illegible]। ४ पूर्वद-[illegible] वि०। ५ इत्यादिति दर्श [illegible]। ६ प्रत्यक्षे भा०। ७-ति न साम्प्र-[illegible]। ८-ति मा साम्प्र-[illegible]-ति साम्प्र—भा०। ८ दर्शनेन वा ये भा०। ९-[illegible]। १० न नु [illegible]। ११ किञ्चिदं प्रतीया [illegible] किञ्चिद् प्रतीतिका-भा० मा०। १२-[illegible]। १३ [illegible]। १४ [illegible]। १५ [illegible]। १६-[illegible]। १७-[illegible]। १८-[illegible]। १९-[illegible]। २०-[illegible]। २१-[illegible]। २२-[illegible]। २३ [illegible]। २४ [illegible]।

इव प्रतिभासभेदाद् भेदः । प्रत्यभिज्ञा त्वभेदाध्यवसायिनी प्रतिभासभेदेन बाध्यमाना लूनपुनर्जा-तकेशादिष्विव भ्रान्तेति न तत्प्रतिपाद्योऽभेदः पारमार्थिकः । न च यत्राऽविच्छिन्नं दर्शनं चिरमर्थमवतरति तत्र प्रतिभासभेदाभावात् कथं पौर्वापर्या(र्य)भेदावगम इति वक्तव्यम्, यतः प्रतिभासमानतैव पदार्थानां सत्ता । यदाह—"उपलब्धिः सत्ता सा चोपलभ्यमानवस्तुयोग्यता तदाश्रया वा ज्ञानवृत्तिः" [ ] इति । तत्र यदि क्षणिकं दर्शनम् तथासति ५ तत्र स्फुटप्रतिभासस्यार्थस्य क्षणभेद एवाऽवभाति न क्षणाभेदावगमः । यतः क्षणिकं दर्शनं स्वकालमर्थमवगन्तुं क्षमम् न कालान्तरपरिष्वक्तम्, तस्य तदानीमभावात् । न हि यदा यन्नास्ति तदा तत् तत्कालमर्थमवगच्छति, सकलातीतपदार्थग्रहणप्रसङ्गात् । अतोऽविच्छिन्नदर्शनेऽपि प्रतिकलमपरापरज्ञानप्रसवैरवगतस्याप्यर्थस्य भेदः । न च दृगेव प्रतिक्षणमपरापरा अर्थवस्तु(र्थस्य)स्थिर एवेति वक्तव्यम्, दृग्भेदादेव दृश्यमानस्यार्थस्य भेदसिद्धेः । तथाहि—यदैका दृक् १० स्वकालावधिमर्थसत्तां वेत्ति न तदा परा यदा चापरोत्तरकालमर्थमवगमयति न तदा पूर्वेति न तत्प्रतिभासितावम्—यतो वर्तमानसंविदस्तीति तदुपलभ्यमानतैवास्तु न तु पूर्वदृगुपलभ्यमानता—अतश्चोपलम्भभेदादुपलभ्यमानताभेदः । न च पूर्वाऽपरदर्शनोपलभ्यमानता भिन्नैव उपलभ्य-

मोऽभावे क्रमवत्संवेदनाभावादर्थक्रमस्याप्यभाव इति, यतोऽनेकत्वे सति यथा पूर्वाऽपरयोरर्थयोः २० क्रमस्तथा दर्शनयोरप्यनेकत्वमस्तीति कथं न क्रमः ? न चानेकत्वं न प्रतीतिविषयः एकत्वप्रतिभासा-भावप्रतिभासस्यानेकत्वप्रतिभासरूपत्वात् तस्य च संवेदनसिद्धत्वात् । न च कालमन्तरेण पौर्वाप-र्याभावादनेकत्वमात्रमवशिष्यत इति कथं क्रम इति वक्तुं युक्तम्, यतो भेदाविशेषेऽपि दृश्यमान-स्पर्शमानतया पौर्वापर्यसद्भावात् क्रमसङ्गतिरविरुद्धैव । यद्वा हेतुसन्निधानाऽसन्निधानाभ्यां क्रमः कार्याणाम् तत्सन्निधानाऽसन्निधानेऽपि हेतुसन्निधानाऽसन्निधानात् स्वजनादिहेतुपरम्परा अर्थस्त- २५ त्स्वभावविशेष एव क्रम इति न किञ्चित् कालेन तस्याप्यन्यकालापेक्षे क्रमेऽनवस्था, स्वतः क्रमे पदा-र्थानामपि स स्वत एव युक्तः । तदेवं क्रमेणोपलभ्यमानमपरापरस्वभावमिति सिद्धः स्वभावभेदः । न च क्षणिकेऽपि संवेदने युगपत् पदार्थजातं प्रतिभाति न क्रमेणेति न क्षणभेदः यतोऽनेकक्षण-स्थितिः कालाभेदलक्षणं नित्यत्वमुच्यते, न चानेकक्षणस्थितिर्युगपदवभाति, यतो यदैका क्षणस्थि-तिरवभासते यदि तदैव द्वितीयक्षणस्थितिरपि तद्विविक्ता प्रतिभाति तथासति क्षणद्वयस्य परस्पर- ३० विविक्तस्य युगपत् प्रतिभासनात् कथं नित्यतालक्षणः कालाभेदः ? अथ तद्व्यतिरिक्ता क्षणान्तर-स्थितिः प्रतिभासते, तथाप्याद्यक्षणस्थितिरूपतया वा द्वितीया प्रतिभाति, यद्वा द्वितीयक्षणस्थितिरू-

१ यत्र वि-भां० मां० । २-चिरमर्थं च द-वा० बा० हा० वि० । ३ यतो वि-भा० हा० वि० । ४-तिसकलपरा-भा० हा० वि० ।-तिकमलपरापरप्रभवैरव-वा० बा० । ५-थस्थिरवस्तुसत्तां भा० हा० वि० । ६-स्थिरम् वा० बा० । ७-नताभे-भा० हा० वि० ।-नताऽतस्तोपलम्भभेदादुपलभ्यमानभे-वा० बा० । ८-तापरि-भां० मां० विना । ९-तो विव-भा० हा० वि० । १०-परोपलभ्यमानस्य वा० बा० । ११-मानरू-भा० हा० वि० । १२-स्ति यथाऽनुभ-वा० बा० । १३-ज्ञानतत्त्वभेदाख्या-भा० हा० वि० । १४-न चापरसं-वा० बा० भा० । १५-स्वमोऽविश्र-मां० मां० विना । १६-चानेकत्व-भा० हा० वि० । १७-तस्तत्स्वभा-भा० हा० वि० । १८-तदैव भ-हा० वि० । तथैवं भ-वा० बा० । १९-क्षणिकेत्र सं-भां० मां० । २० तद्व्यति-हा० । तद्व्यति-वा० बा० । २१-स्थि० [illegible] वा० विना । २२-सद् न भां० मां० । सद्—न भा० हा० वि० ।

तिः । अथापि स्यात् न क्षणिकं दर्शनम्—येन तद्भेदात् तद्ग्राह्यस्यापि भेदः—किन्तु तदपि कालान्तर-
स्थितिमत् कालान्तरानुपक्रमर्थमवगमयति, असदेतत्; यतः स्थिरं दर्शनमनेककालतां युगपदवभास-
यति, आहोस्वित् क्रमेणेति ? तत्र न तावद् युगपदवभासयति । तथाहि—यदा दर्शनं घटिकाद्वयावच्छि-
न्नमर्थमनुभवति न तदैव तदवभासनसम्बन्धिनम्, तदनुभवे च तस्य वर्तमानतापत्तेर्न कालान्तरता।
५ यदि च प्रथमदर्शनमेव भाविरूपतामवगच्छति तथासति ग्रहणविरतौ किमिति न जानाति 'पदार्थ-
स्तिष्ठति' इति ? न च तदा ग्रहणमुपरतमिति नावगच्छति, यतः तदर्थग्रहणमुदितमिति कथमन्यद्?
अथ पूर्वमुदितं तद् अधुना प्रच्युतमिति न गृह्णाति ननु तदा ग्रहणाभावे कथं तत्कालत्वे परिच्छि-
भवति ? अथ यदा दर्शनं विरमति न तदा तद्रूपं प्रतिभाति किन्तु यदा तदुदितं तिष्ठते तदा भावि-
रूपपरिच्छेदः, तदप्यसत्; यतस्तथापि तत्कालतैव तेन परिगृह्यते न भाविरूपम् असंनिहितत्वात्।
१० सन्निधाने वा भाविरूपतानुपपत्तेः । यदि हि तद् दर्शनकाले प्रतिभासमानमस्ति स्वरूपेण तथापि
वर्तमानतयैवेति तदपि प्रत्युत्पन्नम् न भाविरूपम्; भावित्वे वा तदाऽसन्निधेः कथमसत् प्रतिभाति?
यदि त्वसन्निहितमपि तद् भाति तथासति सकलभाविभावरूपपरम्परा प्रतिभासताम् इति वर्त-
मानेऽपि सर्वस्य भविष्यद्रूपस्य प्रतिपत्तिरस्तु । न च प्रतिभासमानाऽव्यतिरिक्तं भाविरूपमाभाति धर्मा-
दिकं तु तदतिरिक्तमिति न तद्ग्रहः, यतोऽत्रापि यदि भाविरूपं वर्तमानतया प्रतिभाति तथा-
१५ सति वर्तमानमेव तद् इति कथं कालान्तरस्थायिता? अथ वर्तमानं भाविरूपतया गृह्यते, तर्हि
भाविरूपमेव तद् भवति न च वर्तमानं किञ्चिदाम, तथा चाऽवर्तमानमपि भाविरूपं वर्तमानतया
प्रत्यक्षे प्रतिभातीति सेयं दर्शनं विपरीतख्यातिर्भवेत्, ततो नियततया यत् प्रतिभाति वस्तु तदे
तद् वर्तमानमेवेति कथं स्थायितालक्षणः पौर्वापर्यभेदः ?

अथ क्रमेण कालान्तरस्थायि दर्शनं स्थायितां प्रत्येष्यति, तन्नेदमपि वर्तमानताग्रहणकाले
२० कालान्तरस्थितिर्न प्रतिभाति, तदवगमकाले तु न पूर्वकालताप्रतिपत्तिरिति परस्पराभावेऽप्यसौ
दर्शनद्वयावगम्या कालान्तरस्थितिः स्यात् । यदि पूर्वरूपता सम्प्रति दर्शने प्रतिभाति तथापि प्रथमपा-
[illegible] ([illegible]) । न च तत्र पूर्वदर्शनं सोदितमिति [illegible] तद्ग्रहणम्,
यतः पूर्वदर्शनासन्निधानस्य निरन्तरदर्शनेऽपि समान इति कथमतो ग्रहणं प्रति सहकारी ? अथ
निरन्तरदर्शनेन 'तदेवेदं (च) दर्शनम्' इत्यभेदप्रतिपत्तिर्भविष्यति, ननु यदि नाम तदेव दर्शनं
२५ [illegible] पूर्वम् अधुना न प्रतिभाति । तथाहि-दृश्यमानात् [illegible]
[illegible] इति [illegible] । यदि भिन्नम् तदा न तद्रूपाऽभेदः । [illegible]
[illegible] पूर्वरूपम्, पूर्वरूपतया वा दृश्यमानं भातीति वक्तव्यम् । तत्र यदि पूर्वरूप[illegible]
[illegible] पूर्वरूपानुगम [illegible], न वर्तमानरूपाधिगतिरिति [illegible]
[illegible] । अथ दृश्यमानतया पूर्वरूपाधिगतिः तथापि [illegible]
३० [illegible] प्रतिभासमान[illegible] [illegible], [illegible]
[illegible] युक्तम् ।

[illegible] पूर्वरूप[illegible] इति [illegible] प्रतिपत्ता [illegible]
[illegible] पूर्वरूप[illegible] । [illegible] पूर्वरूपता[illegible]
[illegible] । अथ पूर्वरूपता सन्निहितेन, [illegible] सन्निहिता तत्र [illegible]
३५ [illegible]) । [illegible] पूर्वापर[illegible]) यदि तत्र [illegible]
[illegible] । पूर्वरूपं न [illegible] सन्निहित[illegible]
[illegible] । [illegible]—वर्तमान[illegible] न पूर्वरूप[illegible]
[illegible] पूर्वरूप[illegible]

[illegible]

अन्यथासर्वत्र भेदोपरतिप्रसक्तिः? नापि द्वितीयकल्पना, यतः तत्रापि पूर्वदृगधुना नास्तीति कथमसती सा ग्राहिका भवेत्? अथ पूर्वं तया गृहीतमित्युच्यते तत्रापि किं वर्तमानं रूपं तया गृहीतम्, उतान्यत्? यद्यन्यत् कथमेकता? अथ तदेव, तत्रापि न प्रमाणमस्ति, पूर्वाऽपरदृशोरसंस्पर्शात्तु प्रतिभासभेदात् प्रतिभास्यमपि भिनत्ति। नापि तृतीया कल्पना, यतः स्मृतिरेव पूर्वरूपतां निरन्तरदर्शनोऽवभासयति न दृगिति प्राप्तमे, तद्धेयमेव। तथाहि—यस्य स्मृतिर्नास्ति तदेवागतस्य ५ नासौ मासादिपरिगतमर्थमध्यवस्यति। ननु च स्मृतावपि पूर्वरूपता यदि चकास्ति तथापि सत्येव "उपलब्धिः सत्ता" [ ] इति वचनात्, असदेतत्; यतः स्मृतिरपि न वर्तमानकालपरिगतमवतरति तमनवतरन्ती च त(न त)द्भिन्नं पूर्वं रूपमादर्शयितुं समर्थेति न साप्यभेदप्रदर्शिका। तस्मात् पूर्वदृगनुसारिणी स्मृतिरपि वर्तमानदृशो भिन्नविषयैव।

अथ 'तदेवेदम्' इति दर्शनसमानाधिकरणतया स्मृत्युत्पत्तेः पूर्वापराभिन्नार्थता; ननु किमिदं १० सामानाधिकरण्यम्? यदि दर्शन-स्मृत्योरभिन्नावभासिता, तदयुक्तम्; प्रतिभासभेदात्। तथाहि—

[illegible]

१५

अनेनैव न्यायेन दर्शनस्याप्यभेदो निषेद्धव्यः। तथाहि—दर्शनमपि निरस्तबहिरर्थप्रतिभासमात्मानमेवोद्द्योतयितुं समर्थम् तत्रैव पर्यवसितत्वात् न बहिरर्थम् नापि त(न)रान्तरसंवेदनम्; तदवेदने च न ततोऽभिन्नमात्मानमाख्यातुमलम्। न च ततो भेदावेदनमेवाभेदवेदनम् विपर्ययेऽप्यस्य समानत्वात्। तथाहि—भेदवादिनाऽप्येतच्छक्यते वक्तुम्–अन्यतोऽभेदावेदनमेव भेदवेदनं संवेदनस्य। किञ्च, स्वसंवेदनेऽन्यानुद्भासनमेव ततो भेददर्शनम्। तथाहि—यद् यथा प्रतिभाति २० तत् तथाऽभ्युपगन्तव्यम्, यथा नीलं नीलरूपतया प्रतिभासमानं तथैवाभ्युपगमविषयः बहिरर्थनरान्तरसंवेदनविविक्ततया च दर्शनं स्वसंवित्तौ प्रतिभातीति तथैव तद्व्यवहारविषयः अन्यथा सकलव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्। न च स्वदर्शनमेवाऽपरोक्षतया स्ववपुषि प्रतिभातीति तदेव सद्वस्तु परसंविदादयस्तु न निर्भान्ति कथं ता (ताः) सत्याः? कथं वा ततः स्वसंविदो भेदः? अनुमानेनापि न तासामधिपं(ग)तिः प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ तत्रानुमानानवतारात् तदवतारेऽपि न तद् वस्तुसत्तां साध- २५ यितुं क्षमम् व्यवहारमात्रेणैव तस्य प्रामाण्यादिति वक्तव्यम्, यतो यदि स्वदर्शनं परदर्शनसंविदादौ(परसंविदादौ) न प्रवर्तते परसंवेदनमपि स्वदर्शनादौ न प्रवर्तेत इति कथं स्वदर्शनस्यापि सत्यता? अथ स्वदर्शनमपरोक्षतया स्ववपुषि प्रतिभातीति सत्यम्; नन्वेवं परदर्शनमपि तथैव प्रतिभातीति कथं न सत्यम्? नहि स्वविषयं प्रतिभासमाबिभ्राणा भावौ अन्यत्रान्यथा प्रतिभासमनवतरन्तः स्वरूपेणाप्यसन्तो नाम। यथा च परसंविदादीनामसत्त्वे न ततः स्वदर्शनस्य भेद- ३० सिद्धिः तथाऽभेदस्यापीत्युक्तम्। परसंवेदने च प्रत्यक्षानवतारेऽप्यनुमानप्रवृत्तिरुपपन्नैव, स्वसन्ततौ निश्चितसंवेदनप्रतिबन्धव्यापारव्याहारादेर्लिङ्गस्य परसन्तानादावुपलम्भात् परसंवेदनप्रसिद्धिरनुमान-

---

१-तीया क-भां०। २ पूर्वतया वां०। ३-ता तथा तदे-भां०।-ता तथा तया-भां०। ४-पि प्र-वा० बा०। ५-म् नवेष्ट-भां० मां०।-म् नन्वेष्ट-वा० बा०। ६-तदेवा-वा० बा०। ७-तरपिन तमनव-भां० मां०। ८-द्भिन्नं सर्वरू-वा० बा०।-द्भिन्नपूर्वरू-आ० हा० वि०। ९ तदैवे-भां० मां०। तदेवसि-वा० बा०। १०-भाम विभ्राण प-भां०। ११-स्वद्ग भाति वा० बा०। १२-भासेव भेदाव रूप-हा०।-भासे च भेदाव रूप-भां० मां० आ० वि०। १३ तत एव कथं-भां० मां० हा०। तत एकत्वं-वा० बा० आ०। १४ प्र० पृ० पं० ४। १५-पि दत-वा० बा०। १६-दने च ततो-वा० बा०।-दने व नं ततो-हा० वि०।-दने च ने ततो भां० मां०। १७ किञ्चास्वे सं-वा० बा०। किञ्च स्वे सं-भां० मां०। १८ नीलनी-भां० मां० हा०। १९ बहिरर्थान्तरान्तर-वा० बा० विना। २०-र्भाति वा० बा० हा० वि०। २१-र्थं मास-वा०। २२-पत्तिः भां० मां०। २३ यदि स्वदर्शनं संविदादौ न प्र-भां० मां०। यदि परदर्शनं संविदादौ ननु वर्त-वा० बा०। यदि स्वदर्शनं परदर्शनसंविदादौ न प्र-वा०। य स्वदर्शनपरदर्शनं संविदादौ न प्र-आ०। २४-क्षया वा० बा० विना।-क्षया वपु-आ०। २५-या अन्यथा वा० बा०। २६ स्वसंवित्तौ नि-वा० बा०। २७-दप्र-भां० बां० विना०।

निबन्धना युक्तैव, अतिसूक्ष्मेक्षिकया सन्तानान्तरप्रतिपत्त्यभावाभ्युपगमे स्वसंविन्मात्रस्याप्यभावप्रसक्तेः ज्ञानाद्वैतवादस्य दत्त एव जलाञ्जलिः। तदेवं संविदो देशाभेदो नावगन्तुं शक्यः।

नापि काल(ला)भेदोऽवगमार्हः। तथाहि—यदा संविद् वर्तमाना भाति तदा न पूर्विका; तदनवभासे च न तदपेक्षया 'अभिन्ना' इत्यवसातुं शक्या। अथ पूर्वसंवित् स्मरणे प्रतिभातीति ५प्रकाशमान-स्मर्यमाणयोः संविदोरभेदावगमः, अयुक्तमेतत्; यतः स्मृतावपि संविद् वर्तमाना न प्रथते पूर्वदर्शनमेव(न एव) स्मृतेर्व्यापारात्। सा हि पूर्वदर्शनमेवाध्यवस्यन्ती प्रतिभातीति कथमप्रतिभासमानं वर्तमानसंवेदनं पूर्वसंविदाऽभिन्नमा(पूर्वसंविदात्मानमभिन्नमा)दर्शयितुं प्रभुः? अपि च, स्मरणमपि स्वतत्त्वमुद्भासयत् तत्रैवोपरतव्यापारं प्रतिभाति, न तु तत्र पूर्वं दर्शनं स्वरूपेण चकास्ति प्रच्युतस्वरूपत्वात् तस्य। न चोपरतस्वरूपमपि पूर्वदर्शनं स्मृतौ प्रतिभातीति युक्तम् १०चकासतो रूपस्य स्मृतावपायात्। चकासद्रूपसम्भवे च वर्तमानं तद् दर्शनं स्यात् नातीतम् यत इदमेवातीतस्यातीतत्वं यत् चकासद्रूपविरहः। तथात्वाभ्युपगमे च न ग्रहणमिति कथमभेदावगमः? अथ यदा स्मृतौ न पूर्वदर्शनावभासः तथासति प्रतिभासविरहात् स्मृतिरेव स्वरूपेणाऽऽभाति; सा च स्वरूपेणाभिन्नयोगक्षेमत्वादभिन्नेति कथं नामेदप्रतिभासः? असदेतत्; अन्यानुवेधेन प्रतिभासे सति तदपेक्षयाऽभेदव्यवस्थितेः। यदा च स्मृतौ पूर्वदर्शनं नावभाति तदा तदपेक्षया १५कथं तस्याऽभेदावगतिः इति न कालाभेदोऽपि संविदः प्रत्येतुं शक्यः। भेदस्त्वेकस्मिन्नेव काले बहिर्नीलात्मा प्रतिभासमानवपुः अन्तश्च सुखादिसंवेदनं स्वप्रकाशतनु प्रतिभातीति कथं न प्रतीतिगोचरः? तथा, मधुर-शीतादिसंवेदनमनेकं स्वप्रकाशवपुर्युगपत् सर्वप्राणिनां प्रसिद्धमिति न तद्भेदः पराकर्तुं शक्यः यतः सुखादिसंवेदनमात्मनि पर्यवसितम्—तदात्मकत्वात्—न नीलनिर्भासे प्रवेशि नीलनिर्भासोऽपि-अप्रत्यक्षनीलात्मकत्वात्-तत्रैव परिनिष्ठित इति कथं परस्परस्वरूपानवभासने २०सुख-नीलसंविदोर्न भेदावगतिः? अभेदो ह्यन्यापेक्ष इत्यन्यानवगमेऽवगन्तुमशक्यः भेदस्तु सकलान्यपदार्थव्यावृत्तभावस्वरूपः; सोऽन्यप्रतिभासरहितस्वरूपप्रतिभाससंवेदनादेवावगत इति कथं न स्वप्रतिभासेऽपरसंवेदनाऽप्रतिभासनमेव स्वसंविदो भेदवेदनम्?

पूर्वाऽपरसंवेदनादपि स्वसंवेदनस्य भेदोऽवगम्यत एव। तथाहि-तदपि वर्तमानाऽपरोक्षाकारं स्वसंवेदने प्रतिभाति न पूर्वापररूपतया; संनिहितग्रहणं हि पूर्वापररूपग्रहणम्। न च तत् संनिहित- [illegible] विरोधात्। तदेवं स्वसंवेदनमपि न [illegible] नमेव। यच्च मनागपि न पूर्वापरभाग- [illegible] कालभेदः। तथा, एकक्षणनियतोऽपि [illegible] या एकाणुमात्रः संविप्परमाणुपिण्डः स्यात्। ततश्च पुनरप्यपरसंवित्परमाणोरभावेनाप्रतिभासने भेदावगम एव। तदेवं देश-कालाऽऽ२०कारभेदतः परस्परपरिहारेणोपलम्भप्रवृत्तेर्भेदाधिगतिर्व्यवस्थिता। न चा(वा)ऽभेदवादिनः परस्परपरिहारेण देशादीनामुपलम्भोऽसिद्धः अन्यथातिदं असिद्धतोद्भावनस्य [illegible] परत्वात्। भेदवादिनोऽपि परस्परं तदनुप्रवेशः स्यादित्यभिहितप्रायम्।

यदपि 'अथार्थान्त(र)भेदाद् भेदः न च समानासमानसमयभिन्नार्थवेदनाभासोऽभिन्नार्थवेदनावसेयम्' इत्यादि दूषणमभ्यधायि, तदपि प्रतीतिबाधितत्वादनुद्घोष्यम्, विज्ञान-वादस्य-

१-भिन्न तत्त्व-भा० मा० लिं०। २ पूर्वसं-भा० मा०। ३ प्रथते न वा० बा०। ४ प्रथमाने लिं०। प्रथमते ह०। ५-नैव पूर्वदर्शनमेवाध्यवस्यन्ती प्रतिभातीति भा० मा०। ६ मानसंवेदनमभिन्नं चिरात्मानमभिन्नं वा दर्श-भा० मा० मानसंवेदन चिरात्मानमभिन्नं वा दर्श वा० बा० लिं०। ७ पूर्वदर्शनस्या-बा० बा० लिं०। [illegible] तथ्याभ्यु-वा० बा० लिं०। [illegible] स्मृतौ न पूर्व-वा० बा० [illegible] ११ सा च स्वरूपेण [illegible] १२ [illegible] १३ [illegible] १४-स्वरूप [illegible] १५-नावेति [illegible] १६ [illegible] १७ [illegible] १८-ध्यात्वि-वा० बा०। १९ [illegible] नि पूर्व वा० बा०। [illegible] दर्शनात्मक वा० बा० लिं०। [illegible]

दानुकूलतया च पर्यायास्तिकमतानुसारिणो न क्षतिमावहति। यदपि 'घटाऽऽरामादिभेदप्रतिभासोऽविद्याविरचितत्वादपारमार्थिकः' इत्यभिधानम्, तदप्यसम्यक्, इतरेतराश्रयप्रसक्तेः। तथाहि-अविद्याविरचितत्वं भेदप्रतिभासस्य अपारमार्थिकत्वरूपत्वेऽध्यधिगते तासनाऽवसाय अविद्यानिर्मितत्वप्रतिपत्तिरिति स्फुटमितरेतराश्रयत्वम्। अभेदप्रतिभासोऽपि कुतः पारमार्थिकत्वम् इति च वक्तव्यम्, यदि विद्यानिर्मितत्वात् इत्युच्येत तदाऽवापीतरेतराश्रयत्वं तदवस्थमित्यलमतिप्रसङ्गेन। ५
तत्र भेदे प्रमाणबाधा। तत्सद्भावप्रतिपादकप्रमाणाभावस्तु दर्शितः। अभेदस्तु न प्रमाणावसेय इत्यपि दर्शितम्। अपि च, अद्वैते प्रमाण-प्रमेयव्यवहारस्य प्रत्यस्तमयाच्च तदभ्युपगमो न्याय्यः, यतस्तत्पदार्थस्थितुत्थापाक्षेपपूर्वकः। तदुक्तम्—"यतस्तु भेदविभागतु तत्त्वं परिसमाप्यते यत्र प्रमाता प्रमेयम् प्रमाणम् प्रमितिः" [   ] इति कुतोऽद्वैतस्य प्रमाणाधिगम्यता? यच्चागमो मन्त्र-ब्राह्मणरूपो भेदनिषेधायोदाहृतः तस्यार्थवादत्वेन प्रतीयमानार्थे प्रामाण्य- १०
मागमप्रमाणैवादिनाऽभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा प्रमाणविरुद्धत्वेन तदप्रामाण्यप्रसङ्गात्। एतामेवाभि दूषणमालाद्योत्तरमभ्यधायि 'अद्वैते किल शास्त्राणाम् मुमुक्षुप्रवृत्तिर्न च वैयर्थ्यम्' इत्याशङ्क्य परिहाराभिधानम्—'अविद्यानिवर्तकत्वात् मुमुक्षुप्रवृत्तेः तत्साधनत्वरूपत्वाच्च द्वैतदर्शिनः स्वान्तनिवर्तनीयम् वस्तुरेतद्ये हेतद् द्वयं भवेत्' इति, तदप्यसारम्, यतो यदि अपरमार्थरूपा अविद्या कथमेषा प्रयत्ननिवर्तनीया स्यात्? न हि वस्तुसन्तः शशशृङ्गादयो यत्ननिवर्तनीयत्वमनुभवन्तो दृष्टाः। १५
अथ तथात्वेऽपि कथं निवृत्तिः? तदनिवृत्तौ वा कथं मुक्तिः? न चैतद्युक्तम्, यदि सत्यां घटादीनां (सत्ता)-
निवृत्तिः तथाऽविद्याया अपि भविष्यति। अथ घटादीनामपि न परमार्थसत्त्वम् भेदप्रमाणबाधितत्वात्, असदेतत्, यतोऽतादृशत्वात् तेषामनित्यताऽपि नास्त्येव अन्यथा तेषां व्यवहाराङ्गता न स्यात्। अथ न तेषां परमार्थसत्त्वात् व्यवहाराङ्गता किन्तु संवृत्येति व्यवहाराङ्गत्वेऽपि घटादयोऽपि न परमार्थसद्रूपभाजः, असदेतत्, संवृतेः स्वभावासत्त्वेन सिद्धत्वात्। तथाहि—सांवृतरूपदर्शितं वस्तुविशेष- २०
रूपमभिधीयते, यच्च कल्पनानिर्मितं रूपं तत् वाचकसम्बन्धेन स्वांशं न इति कथं व्यवहाराङ्गतां भजेत? यच्च अपरमार्थसतामपि [illegible] [illegible] कथ- [illegible]
[illegible] न कथञ्चित् कार्यताभजन-
[illegible] कार्यता(ब)न्धम्', तदप्य-
[illegible] कथं भेदात् प्रमाणदेवेति न २५
प्रत्यक्षेणापि तस्य उपायात्(याः) पौर्वापर्यत्वादयः तत्र [illegible] न प्रत्यक्ष-गम्यता। यदपि 'सर्वमेकं सत्, अविशेषात्' इत्युक्तम्, अत्रापि(अत्रापि) [illegible] निर्दिष्टः, आहोस्विदनुमानम्? यदि प्रथमः पक्षः, स न युक्तः, [illegible] [illegible] प्रति-विरुद्धत्वात्। द्वितीयोऽप्ययुक्त एव, यतोऽनुमानं दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकभेदे सति प्रवृत्तिमासादयति, न चेत् पारमार्थिकः कुतोऽद्वैतम्? अपारमार्थिकश्चेत् कथं ततः पारमार्थिकाद्वैतसिद्धिः? तथा, ३०
हेतुरपि तत्साधको यदि भिन्नस्तदाऽपि कथमद्वैतम्, अभिन्नो चेन्नानुपपत्तेः [illegible] अभिन्नश्चेत् न ततः साध्यसिद्धिः प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्धत्वेनागमकत्वात्। न च [illegible] [illegible] कल्पनादिरूपस्य कार्यनिर्वर्तनाऽक्षमत्वात्। [illegible] यत् असत्ये प्रत्यक्षादिकार्यकर्तृत्वं प्रतिपादितम्, तदपि न युक्तिसङ्गतम्। [illegible] पारमार्थिकत्वप्रसङ्गः। [illegible] पदार्थ(र्थे)षु कार्यकारित्वादर्शनात्। तथा, क्वचि- ३५
प्रतिपादि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

इति न तत्पक्षोऽभ्युपगमार्हः। यच्च 'भेदाः सत्तातो यदि भिन्नाः खरविषाणवदमन्तः प्रसक्ताः अभिन्नाश्चेत् सत्तामात्रकमेव न विशेषा नाम। तथाहि—यद् यतोऽव्यतिरिक्तम् तत् तदेव, यथा सत्तास्वरूपम्, अव्यतिरिक्ताश्च ते सत्तातः, तथासति सत्तामात्रकमेव' इत्यभ्यधायि, तद् भेदवादिनोऽपि समानम्; यतस्तेनाप्येतत् शक्यं वक्तुम्—यदि विशेषेभ्यो व्यतिरिक्ता सत्ता खरविषाण-
५वदसती प्राप्ता, अव्यतिरिक्ता चेत् विशेषा एव न सा इति न्यायस्य समानत्वात्। तदेवमभेदे प्रमाणाभावात्—भेदस्य वा (चा)ऽबाधितप्रमाणविषयत्वात्—न तदभ्युपगमो ज्यायानिति शुद्धद्रव्यास्तिकमतप्रतिक्षेपिपर्यायास्तिकाभिप्रायः।

[२ सांख्यमतप्रतिक्षेपकः पर्यायास्तिकनयः]

अशुद्धद्रव्यास्तिकसाङ्ख्यमतप्रतिक्षेपकस्तु पर्यायास्तिकः प्राह—यदुक्तं कापिलैः 'प्रधानादेव
१० महदादिकार्यविशेषाः प्रवर्तन्ते' इति, तत्र यदि महदादयः कार्यविशेषाः प्रधानस्वभावा एव कथमेषां कार्यतया ततः प्रवृत्तिर्युक्ता? न हि यद् यतोऽव्यतिरिक्तं तत् तस्य कार्यम् कारणं वेति व्यपदेष्टुं युक्तम्, कार्य-कारणयोर्भिन्नलक्षणत्वात् अन्यथा हि 'इदं कारणम् कार्यं च' इत्यसङ्कीर्णव्यवहारो न स्यात्। ततश्च यदुक्तं प्रकृतिकारणिकैः—"मूलप्रकृतेः कारणत्वमेव, भूतेन्द्रियलक्षणस्य षोडशकगणस्य कार्यत्वमेव, महदहंकारतन्मात्राणां च पूर्वोत्तरापेक्षया कार्यत्व-कारणत्वे च" [ ]
१५ इति तत् सङ्गतं न स्यात्। आह चेश्वरकृष्णः—

"मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृति-विकृतयः सप्त।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः॥" [साङ्ख्यका० ३] इति।

यतः सर्वेषां परस्परमव्यतिरेकात् कार्यत्वम् कारणत्वं वा प्रसज्येत, अन्यापेक्षित्वाद् वा कार्यकारणभावस्य अपेक्षणीयस्य रूपान्तरस्य चाभावात् पुरुषवच्च प्रकृतित्वम् विकृतित्वं वा सर्वेषां वा
२० स्यात् अन्यथा पुरुषस्यापि प्रकृतिविकारव्यपदेशप्रसक्तिः। उक्तं च—

"यदेव दधि तत् क्षीरं यत् क्षीरं तद् दधीति च।
वदता विन्ध्यवासित्वं ख्यापितं विन्ध्यवासिना॥" [ ] इति।

'हेतुमदनित्या(मत्वादि)धर्माऽऽसङ्गि विपरीतमव्यक्तम्' इत्येतदपि बालप्रलापमनुकरोति, न हि यद् यतोऽव्यतिरिक्तस्वभावं तत् ततो विपरीतं युक्तम् विपरीतस्य रूपान्तरलक्षणत्वात् अन्यथा
२५ भेदव्यवहारोच्छेदप्रसङ्ग इति सत्त्व-रजस्-तमसाम् चैतन्यानां च परस्परभेदाभ्युपगमो निर्निमित्तो भवेत् तच्च विश्वस्यैकरूपत्वात् सहोत्पत्तिविनाशप्रसङ्गः अभेदव्यवस्थितेरभिन्नयोगक्षेमत्वा[illegible]दिति। व्यक्तरूपाऽव्यतिरेकाद् अव्यक्तमपि हेतुमदादिधर्माऽऽसङ्गि प्रसक्तम् व्यक्तस्वरूपवत्, अहेतुमत्त्वादिधर्मकलापाध्यासितं वा व्यक्तम् अव्यक्तरूपाव्यतिरेकात् तत्स्वरूपवत् अन्यथातिप्रसक्तिः।

अपि च, अन्वयव्यतिरेकनिबन्धनः कार्यकारणभावः प्रसिद्धः, न च प्रधानादिभ्यो महदादि-
३० स्वरूपगमनिबन्धनः अन्वयः व्यतिरेको वा प्रतीतिगोचरः सिद्धः, यतः 'प्रधानाद् महान् महतोऽहङ्कारः' इत्यादिप्रक्रिया सिद्धिसौधशिखरमध्यास्त। तत्रापि वं(शिति)न्धन एवायं प्रधानादिभ्यो महदाद्युत्पत्तिप्रक्रमः। न च नित्यस्य हेतुभावः सङ्गतः यतः प्रधानाद् महदादीनामुत्पत्तिः स्यात्, नित्यस्य क्रम-यौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधादिति प्रतिपादयिष्यमाणत्वात्।

अथ नासतामिव पूर्वस्वभावोत्पत्त्या कार्यकारणभावोऽभ्युपगतः यतो द्वयोर्भेदादसौ विरुध्येत
३५ किन्तु प्रधानं महदादिरूपेण परिणतिमुपगच्छति सर्पः कुण्डलादिरूपेणेवेति 'प्रधानं महदादिरूप-

१ यथाभेदाः [illegible]।
२ इदं [illegible] पृ० [illegible]। ३ पृ० १८० पं० २४।
४ [illegible]॥
[illegible] पृ० २२।
[illegible]

त्वम्' इति व्यपदिश्यते सदृशापरस्तु सत्परिणामरूपत्वात् सत्कार्यव्यपदेशमासादयन्ति न च परिणामोऽ-
[illegible]

अपि च, सर्वथाऽन्यथाभावः परिणामो भवद्भिर्वर्ण्यते, स चैकदेशेन, सर्वात्मना वा ? न तावत् एकदेशेन, एकस्यैकदेशासम्भवात् । नापि सर्वात्मना, पूर्वपदार्थविनाशेन पदार्थान्तरोत्पादप्रसङ्गात् । अतो न सर्वथाऽन्यथात्वं युक्तम्, तस्य स्वभावान्तरोत्पादनिबन्धनत्वात् । व्यवस्थितस्य धर्मिणो धर्मान्तरनिवृत्तौ धर्मान्तरप्रादुर्भावलक्षणः परिणामोऽभ्युपगम्यते न तु स्वभावान्यथात्वमिति चेत्, असदेतत्, यतः प्रध्वस्यमानः उत्पद्यमानश्च धर्मो धर्मिणोऽर्थान्तरभूतोऽभ्युपगन्तव्यः अन्यथा धर्मिण्यवस्थिते तस्य तिरोभावाऽऽविर्भावासम्भवात् । तथाहि—यस्मिन् वर्तमाने यो व्यावर्तते स ततो भिन्नः, यथा घटेऽनुवर्तमाने ततो व्यावर्तमानः पटः, व्यावर्तते च धर्मिण्यनुवर्तमानेऽप्याविर्भावतिरोभावाऽऽस्पदो धर्मकलाप इति कथमसौ ततो न भिन्न इति धर्मी तद्वस्थ एवेति कथं परिणतो नाम ? यतो नार्थान्तरभूतयोः कट-पटयोरुत्पाद-विनाशेऽचलितरूपस्य घटादेः परिणामो भवति अतिप्रसङ्गात्, अन्यथा चैतन्यमपि परिणामि स्यात् । तत्सम्बद्धयोर्धर्मयोरुत्पाद-विनाशात् तस्याऽवस्थाऽभ्युपगम्यते नान्यस्येति चेत्, न, सदसतोः सम्बन्धाभावेन तत्सम्बन्धित्वायोगात् । तथाहि-सम्बन्धो भवन्(न्) सतो वा भवेत्, असतो वा भवेदिति कल्पनाद्वयम् । न तावत् सतः समधिगताऽशेषस्वभावस्यान्यानपेक्षतया क्वचिदपि पारतन्त्र्यासम्भवात् । नाप्यसतः, सर्वोपाख्याविरह(हि)-ततया तस्य क्वचिदाश्रितत्वानुपपत्तेः, नहि शशविषाणादिः क्वचिदप्याश्रित उपलब्धः । न च व्यतिरिक्तधर्मान्तरोत्पाद-विनाशे सति परिणामो भवद्भिर्व्यवस्थापितः, किं तर्हि ? यत्रात्मभूतैकस्वभावानुवृत्तिः अवस्थाभेदश्च तत्रैव तद्व्यवस्था । न च धर्मिणः सकाशाद् धर्मयोर्व्यतिरेके सति एकस्वभावानुवृत्तिरस्ति, यतो धर्म्येव तयोरेक आत्मा, स च व्यतिरिक्त इति नात्मभूतैकस्वभावानुवृत्तिः । न च निरुद्ध्यमानोत्पद्यमानधर्मद्वयव्यतिरिक्तो धर्मी उपलब्धिलक्षणप्राप्तो दृग्गोचरमवतरति कस्यचिदिति तादृशोऽसद्व्यवहारविषयतैव । अथ अनर्थान्तरभूत इति पक्षः कक्षीक्रियते तथाप्येकस्माद् धर्मिस्वरूपादव्यतिरिक्तत्वात् तिरोभावाऽऽविर्भाववतोर्धर्मयोर्द्वयोरप्येकत्वम् धर्मिस्वरूपवदिति केन रूपेण धर्मी परिणतः स्यात् धर्मो वा ? अवस्थातुश्च धर्मिणः सकाशादव्यतिरेकाद् धर्मयोरवस्थातृस्वरूपवन्न निवृत्तिः नापि प्रादुर्भावः धर्माभ्यां च धर्मिणोऽनन्यत्वात् धर्मस्वरूपवत् । अपूर्वस्य चोत्पादः पूर्वस्य च विनाश इति नैकस्य कस्यचित् परिणतिः सिद्ध्येदिति न परिणामवशादपि साङ्ख्यानां कार्यकारणव्यवहारः सङ्गच्छते । न च परिणामप्रसाधकं प्रमाणं क्षणिकम् अक्षणिकं वा सम्भवतीति प्रतिपादितमभेदनिराकरणं कुर्वद्भिः ।

यच्च असत्कार्यवादे 'असदकरणात्' इत्यादि दूषणमभ्यधायि तत् सत्कार्यवादेऽपि तुल्यम् । तथाहि—असत्कार्यवादिनाऽपि शक्यमिदमित्यमभिधातुम्—

न सदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् ।
शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत् कार्यम् ॥ इति ।

अत्र च 'न सत् कार्यम्' इति व्यवहितेन सम्बन्धो विधातव्यः, कस्मात् ? 'सदकरणात्' 'उपादानग्रहणात्' इत्यादिहेतुसमूहात् । उभययो(भयो)र्यश्च दोषस्तमेकः प्रेर्यो न भवति । तथाहि—यदि दुग्धा-

१ प्रसक्तिः वि० । २ "अथ परित्यागात्"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २१ पं० १८ । ३-रहिततया वा० बा० विना । "सर्वोपाख्याविरहलक्षणतया"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २४ पं० ५ । ४-नाहि स-भां० मां० ।-नाहा मति वा० बा० । ५ यत्रान्तम् । ६ "केन आश्रयेण"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २४ पं० १३ । ७-व्यतिरिक्तत्वात् भां० मां० वा० बा० विना । ८-णोऽप्यतया-वा० बा० ।-णोऽप्यनन्यतात् भां० मां० । ९-स्य कस्यचित् वि० । १० पृ० २८२ पं० १८ । ११ तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २४ पं० ११ । १२ उभये यश्चादो-वा० बा० । उभयोश्चदो-वि० ले० । उभययाश्चदो-हा० । "यश्चोभयोर्दोषः"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २४ पं० २४ ।

१३ "यदि दध्यादयः सन्ति दुग्धाद्यात्मसु सर्वथा । तेषां सतां किमुत्पाद्यं हेत्वादिसदृशात्मनाम्" ॥

तत्त्वसं० का० १७ पृ० २५ ।

दिपु दध्यादीनि कार्याणि रस-वीर्यविपाकादिना विभक्तेन रूपेण मध्यावस्थावत् सन्ति तदा तेषां किम-
परमुत्पाद्यं रूपमवशिष्यते यत् तैर्जन्यं स्यात्? न हि विद्यमानमेव कारणायत्तोत्पत्तिकं भवति प्रकृति-
चैतन्यरूपवत्। अत्र प्रयोगः—यत् सर्वात्मना कारणे सत् न तत् केनचिज्जन्यम्, यथा प्रकृतिश्चैतन्यं
वा, तदेव वा मध्यावस्थायां कार्यम्, सत् तत् सर्वात्मना परमतेन क्षीरादौ दध्यादि इति व्यापकविरुद्धो-
५ पलब्धिप्रसङ्गः। न च हेतोरनैकान्तिकता, अनुत्पाद्याऽतिशयस्यापि जन्यत्वे सर्वेषां जन्यत्वप्रसक्तिः
अनवस्थाप्रसक्तिश्च—विपर्यये बाधकं प्रमाणम्—जनितस्यापि पुनर्जन्यत्वप्रसङ्गात्। तदेवं कार्यत्वाभि-
मतानामकार्यत्वप्रसक्तिः सत्कार्यवादाभ्युपगमे। कारणाभिमतानामपि मूलप्रकृति-बीज-दुग्धादीनां
पदार्थानां विवक्षितमहदादि-अङ्कुर-दध्यादिजनकत्वं न प्राप्नोति अविद्यमानसाध्यत्वात् मुक्तात्म-
वत्। प्रयोगः—यद् अविद्यमानसाध्यं न तत् कारणम्, यथा चैतन्यम्, विं(अवि)द्यमानसाध्यश्चा-
१० भिमतः पदार्थ इति व्यापकानुपलब्धिः। प्रसङ्गसाधनं चैतद् द्वयमपि अतो नोभयसिद्धोदाहरणेन
प्रयोजनम्। भोगं प्रत्यात्मनोऽपि कर्तृत्वाभ्युपगमे मुक्तात्मा उदाहर्तव्यः। न च प्रथमप्रयोगे असि-
व्यक्ता(क्त्या)दिरूपेणापि सविशेषणे हेताव(बु)पादीयमाने असिद्धता न ह्यस्माभिरभिव्यक्त्यादि-
रूपेणापि सत्त्वमिष्यते कार्यस्य किं तर्हि? शक्तिरूपेण निर्विशेषणे तु तस्मिन्ननैकान्तिकता यतोऽभि-
व्यक्त्यादिलक्षणस्यातिशयस्योत्पद्यमानत्वान्न सर्वस्य(स्या)कार्यत्वप्रसङ्गो भविष्यति अत एव द्विती-
१५ योऽपि हेतुरसिद्धः विद्यमानत्वात् साध्यस्याभिव्यक्त्युद्रेकानुद्रेकाद्यवस्थाविशेषस्येति वक्तव्यम्,
यतोऽत्र विकल्पद्वयम्-किमसावतिशयोऽभिव्यक्त्याद्यवस्थातः प्रागासीत्, आहोस्विन्नेति? यद्या-
सीत् न तर्ह्यसिद्धतादिदूषणं प्रयोगद्वयोपन्यस्तहेतुद्वयस्य। अथ नासीत् एवमप्यतिशयः कथं हेतुभ्यः
प्रादुर्भावमश्नुवीत? 'असदकरणात्' इति भवद्भिरभ्युपगतत्वात्। तत् स्थितम्-सदकरणान्न सत्
कार्यम्। यथोक्तनीत्या सत्कार्यवादे साध्यस्य(स्या)भावादुपादानग्रहणमप्यनुपपन्नं स्यात् तत्साध्य-
२० फलवाञ्छयैव प्रेक्षावद्भिरुपादानपरिग्रहात्, नियतादेव च क्षीरादेर्दध्यादीनामुद्भव इत्येतदप्यनुपपन्नं
स्यात् साध्यस्यासम्भवादेव; यतः सर्वसात् सम्भवाभाव एव नियताज्जन्मेत्युच्यते तच्च सत्कार्यवा-
दपक्षे न घटमानकम्। तथा, 'शक्तस्य शक्यकरणात्' इत्येतदपि सत्कार्यवादे न युक्तिसङ्गतम्
साध्याभावादेव, यतो यदि किञ्चित् केनचिदभिनिर्वर्त्येत तदा निर्वर्तकस्य शक्तिर्व्यवस्थाप्येत "निर्व-

१ "हेतुजन्यं न तत् कार्यं सततो हेतुविसित्वम्। अतो नाभिमतो हेतुरसाध्यत्वात् परात्मवत्" ॥
तत्त्वसं० का० १८ पृ० २५।

२ कार्यं सर्वं (सत्त्व) सर्वात्मना वा० बा०। "तदेव च कार्यं मध्यावस्थायाम्, सच सर्वात्मना परमतेन दध्यादि"-
तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २५ पं० १७। ३ यदि विद्यमानसाध्यं तत् कार-वा० बा०। ४ "अविद्यमानसाध्यश्चा-
भिमतः पदार्थः"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २६ पं० २। ५ "यस्तु मन्यते साङ्ख्यः पुरुषस्यापि प्रतिबिम्बोदयन्यायेन भोगं
प्रति कर्तृत्वमस्तीति। तं प्रत्येवं व्याख्या-परधामाधात्मा च—(प्र० पृ० पं० २४) मुक्त इत्यर्थः"-तत्त्वसं० पञ्जि०
पृ० २६ पं० ३।

६ "अथास्त्यतिशयः कश्चिदभिव्यक्त्यादिलक्षण.। यं हेतवः प्रकुर्वाणा न यान्ति वचनीयताम्" ॥
तत्त्वसं० का० १९ पृ० २६।

७ प्र० पृ० पं० ३। ८ प्र० पृ० पं० १२। ९ सविशेषणो हेतोरुपादीयमानऽसिद्धता। ना हा-बा०
बा०। १० हेतावपादीयमानोऽसिद्धता न हा-आ०। ११-भिव्यक्त्यादि-वा० बा० विना। १२ व्यक्त्या-
दि-वा० बा०। १३ प्रसङ्गाभावम्-प्र० पृ० प० ५। १४ एव यं द्वि-भि० के०। एवं द्वि-हा०। १५ प्र० पृ०
पं० ५। १६ साध्यस्यापि व्यक्त्यु-वा० बा०। साध्यस्यापि भिव्यक्त्यु-भि० के०।
१७ "असदुत्पद्यते कार्यं न किञ्चिद् दृश्यमुत्तरम्। नो चेत् सोऽस्ति कथं हेतुः प्रकुर्वीत समाप्नुते?" ॥
तत्त्वसं० का० २० पृ० २६।

१८ पृ० २८२ पं० १८।
१९ "[illegible] समर्थानि [illegible]। नियतादपि नो जन्म न च शक्तिर्न च क्रिया" ॥
तत्त्वसं० का० २१ पृ० २६।

२०-[illegible]-वा० बा०। २१ स्यात् तत्साध्यस्यासम्भवादेव हा०। स्यात् साध्यस्यासम्भवादेव
एव वा० बा०। स्यात् तत्साध्यस्यासम्भवादेव भि०। २२ पृ० २८२ पं० २१। २३ "[illegible]
[illegible]"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २७ पं० ६।

ध्वंसस्य च का(क)रणं सिद्धिमध्यासीतेति, नान्यथा । कारणभावोऽपि भावानां साध्याभावादेव सत्कार्यवादे न युक्तिसङ्गतः न चैतद् दृष्टमिष्टं च । तस्मान्न सत् कार्यं कारणावस्थायामिति प्रसङ्गविपर्ययः पञ्चस्वपि प्रसङ्गसाधनेषु योज्यः ।

अपि च, नैयमेव हि साधनं स्वविषये प्रवर्तमानं द्वयं विदधाति-स्वप्रमेयार्थविषये उत्पद्यमानौ संशय-विपर्यासौ निवर्तयति, स्वसाध्यविषयं च निश्चयमुपजनयति । न चैतत् सत्कार्यवादे युक्त्या ५ सङ्गच्छते । तथाहि-सन्देह-विपर्यासौ भवद्भिः किं चैतन्यस्वभावावभ्युपगम्येते, आहोस्विद् बुद्धि-मनःस्वरूपौ ? तत्र यदि प्रथमः पक्षः, स न युक्तः, चैतन्यरूपतया तयोर्भवद्भिरनभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वा मुक्त्यवस्थायामपि चैतन्याभ्युपगमात् [illegible] प्रसङ्गः, साधनव्यापारात् तयोरनिवृत्तिश्च चैतन्यवदिनश्वर [illegible] मं(म)नसोर्नित्यत्वेन तयोरपि नित्यत्वाविवृत्त्ययोगात् । [illegible] तस्या अपि सर्वदाऽवस्थितेः अन्यथा सत्कार्यवादो विशीर्येत इति साधनोपन्यासप्रयासो विफलः कापिलानाम् ।

स्ववचनविरोधश्च प्राप्नोति-तथाहि-निश्चयोत्पादनार्थं साधनं ब्रुवता निश्चयस्य असत उत्पत्तिः स्वीकृता भवेत् 'सत् कार्यम्' इति च प्रतिज्ञया सा निषिद्धेति स्ववचनविरोधः स्पष्ट एव । अथ साधनप्रयोगवैयर्थ्यं मा(मा) प्रापदिति निश्चयोऽसन्नेव साधनादुत्पद्यत इत्यङ्गीक्रियते तर्हि 'असद- १० करणात्' इत्यादेर्हेतुपञ्चकस्यानैकान्तिकता स्वत एवाभ्युपगता भवति निश्चयवत् कार्यस्याप्यसत उत्पत्त्यविरोधात् । तथाहि-यथा निश्चयस्य असतोऽपि करणम्, तदुत्पत्तिनिमित्तं च यथा विशिष्टसाधनपरिग्रहः-न च यथा तस्य सर्वस्मात् साधनाभासादेः सम्भवः-यथा चासत्प्रत्ययो शक्तैर्हेतुभिर्निर्वर्त्यते, यथा च कारणभावो हेतूनां व्यवस्थितः तथा कार्येऽपि भविष्यति इति कथं नानैकान्तिकता निश्चयेन 'असदकरणात्'इत्यादिहेतवः । न च यद्यपि प्राक् साधनप्रयोगात् सन्नेव निश्चयस्तथापि २० न साधनवैयर्थ्यम् यतः प्रागनभिव्यक्तो निश्चयः पश्चात् साधनेभ्यो व्यक्तिमासादयतीत्यभिव्यक्त्यर्थं साधनप्रयोगः सफल इति नानर्थक्यमेषामिति वक्तव्यम्, व्यक्तेरसिद्धत्वात् । तथाहि-किं स्वभावातिशयोत्पत्तिरभिव्यक्तिरभिधीयते, आहोस्विद् तद्विषयं ज्ञानम्, उत तदुपलम्भावारकापगमः इति पक्षाः । तत्र न तावत् स्वभावातिशयोत्पत्तिरभिव्यक्तिः यतोऽसौ स्वभावातिशयो निश्चयात् [illegible] [illegible] व्यतिरिक्तः [illegible] तत्र सर्वदैवाव २५ [illegible] नानुत्पत्तिः । तथाहि-अव्यतिरेके [illegible] परस्परमनुपकार्योपकारकयोस्तद्सम्भवात्, उपकाराभ्युपगमे चोपकारस्यापि पृथग्भावे सम्बन्धासिद्धिः-अपरोपकारकल्पनायां चानवस्थाप्रसक्तिः-अपृथग्भावे च साधनोपन्यासवैयर्थ्यम् निश्चयादर्थान्तरस्याभ्युपगम्य-

---

१ "यदीमता न निवर्तेत कार्यमिद्द [illegible] । कारणव्यपदेशोऽपि तस्माद्भैवोपपद्यते" ॥

तत्त्वसं० का० ११ पृ० १० ।

२-एं पा त-आ० ।

३ "सर्वं च साधनं द्वयं विदधाति निर्वर्तकम् । निश्चयोत्पादकं चेदं न तच्च युक्तिमत्तरम् ॥

न सन्देह-विपर्यासौ निवर्त्यौ सर्वदा स्थितेः । नापि निश्चयजन्मादौ तत्र एव युक्त्यन्वयम् ॥

तत्त्वसं० का० १३-१४ पृ० १० ।

४ "चैतन्य-बुद्धि-मनसां नित्यत्वेन"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २० पं० २५ । ५-मार्दस्राव-अ० ८० ।

६ "असतोऽपि निश्चयोऽभूतस्यानुत्पादेन साधनम् । ननु तेनैव सर्वेऽमी भवेयुर्व्यभिचारिणः" ॥

तत्त्वसं० का० १५ पृ० १८ ।

७ पृ० १८२ पं० १८ ।

८ "अभ्यस्तो व्यक्तिभाग् नैव इति चेद् व्यक्तिरस्य का । [illegible]" ॥

तत्त्वसं० का० १६ पृ० १८ ।

९ "[illegible]"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १८ पं० ११ ।

१०-भावाऽसौ वि० वै० । ११ अथ पृथगभू [illegible] । १२-[illegible] ।

दिषु दध्यादीनि कार्याणि रस-वीर्यविपाकादिना विभक्तेन रूपेण मध्यावस्थावत् सन्ति तदा तेषां किम-परमुत्पाद्यं रूपमवशिष्यते यत् तैर्जन्यं स्यात्? न हि विद्यमानमेव कारणायत्तोत्पत्तिकं भवति प्रकृति-चैतन्यरूपवत्। अत्र प्रयोगः—यत् सर्वात्मना कारणे सत् न तत् केनचिज्जन्यम्, यथा प्रकृतिश्चैतन्यं वा, तदेव वा मध्यावस्थायां कार्यम्, सत् तत् सर्वात्मना परमतेन क्षीरादौ दध्यादि इति व्यापकविरुद्धो-
५ पलब्धिप्रसङ्गः। न च हेतोरनैकान्तिकता, अनुत्पाद्याऽतिशयस्यापि जन्यत्वे सर्वेषां जन्यत्वप्रसक्तिः अनवस्थाप्रसक्तिश्च—विपर्यये बाधकं प्रमाणम्—जनितस्यापि पुनर्जन्यत्वप्रसङ्गात्। तदेवं कार्यत्वाभि-मतानामकार्यत्वप्रसक्तिः सत्कार्यवादाभ्युपगमे। कारणाभिमतानामपि मूलप्रकृति-बीज-दुग्धादीनां पदार्थानां विवक्षितमहदादि-अङ्कुर-दध्यादिजनकत्वं न प्राप्नोति अविद्यमानसाध्यत्वात् मुक्तात्म-वत्। प्रयोगः—यद् अविद्यमानसाध्यं न तत् कारणम्, यथा चैतन्यम्, विं(अवि)द्यमानसाध्यश्चा-
१० भिमतः पदार्थ इति व्यापकानुपलब्धिः। प्रसङ्गसाधनं चैतद् द्वयमपि अतो नोभयसिद्धोदाहरणेन प्रयोजनम्। भोगं प्रत्यात्मनोऽपि कर्तृत्वाभ्युपगमे मुक्तात्मा उदाहर्तव्यः। न च प्रथमप्रयोगे अभि-व्यक्ता(क्त्या)दिरूपेणापि सविशेषणे हेताव(वु)पादीयमाने असिद्धता न ह्यस्माभिरभिव्यक्त्यादि-रूपेणापि सत्त्वमिष्यते कार्यस्य किं तर्हि? शक्तिरूपेण निर्विशेषणे तु तस्मिन्ननैकान्तिकता यतोऽभि-व्यक्त्यादिलक्षणस्यातिशयस्योत्पद्यमानत्वाच्च सर्वस्य(स्या)कार्यत्वप्रसङ्गो भविष्यति अत एव द्विती-
१५ योऽपि हेतुरसिद्धः विद्यमानत्वात् साध्यस्याभिव्यक्त्युद्रेकानुद्रेकावस्थाविशेषस्येति वक्तव्यम्, यतोऽत्र विकल्पद्वयम्-किमसावतिशयोऽभिव्यक्त्याद्यवस्थातः प्रागासीत्, आहोस्विन्नेति? यद्या-सीत् न [illegible] । [illegible] तथातिशयः कथं हेतुभ्यः प्रादुर्भाव [illegible] -सद्करणाच्च सत् कार्यम् [illegible] स्यात् तत्साध्य-
२० [illegible] प्रेक्षावद्भिरुपादानपरिग्रहात्, नियतादेव च क्षीरादेर्दध्यादीनामुत्पत्तेः इत्येतदप्यनुपपन्नं सांख्यस्य साध्यस्यासम्भवादेव, यतः सर्वसात् सम्भवाभाव एव नियताज्जन्मेत्युच्यते तच्च सत्कार्यवा-दपक्षे न घटमानकम्। तथा, 'शक्तस्य शक्यकरणात्' इत्येतदपि सत्कार्यवादे न युक्तिसङ्गतम् साध्याभावादेव, यतो यदि किञ्चित् केनचिदभिनिर्वर्त्येत तदा निर्वर्तकस्य शक्तिर्व्यवस्थाप्येत "निर्व-

---

१ "हेतुजन्यं न तत् कार्यं यथात्मा हेतुरिष्यते। अतो नाभिमतो हेतुरसाध्यत्वात् परात्मवत्" ॥
तत्त्वसं॰ का॰ १८ पृ॰ २५।

२ कार्यं सर्व (मपि) सर्वात्मना भा॰ मा॰। "सदेव च कार्यं मध्यावस्थायाम्, तच्च सर्वात्मना परमतेन दध्यादि"-तत्त्वसं॰ पञ्जि॰ पृ॰ २५ पं॰ १७। ३ यदि विद्यमानसाध्यं तत् कार-भा॰ मा॰। ४ "अविद्यमानसाध्यत्वा-भिमतः पदार्थ."—तत्त्वसं॰ पञ्जि॰ पृ॰ २६ पं॰ २। ५ "यस्तु मन्यते सांख्यः पुरुषस्यापि प्रतिबिम्बोदयन्यायेन भोगं प्रति कर्तृत्वमस्तीति। तं प्रत्येवं व्याख्या-यथात्मा च—(प्र॰ पृ॰ पं॰ २४) मुक्त इत्यर्थः"—तत्त्वसं॰ पञ्जि॰ पृ॰ २६ पं॰ ३।

६ "अथ व्यक्त्यादिरूपः कश्चिदभिव्यक्त्यादिरूपतः। नैव हेतव. प्रकृतीनां न यान्ति सत्त्वनीयताम्" ॥
तत्त्वसं॰ का॰ १९ पृ॰ २६।

७ प्र॰ पृ॰ पं॰ ३। ८ प्र॰ पृ॰ पं॰ १२। ९ सविशेषणो हेतोरुपादीयमानेऽसिद्धता। भा॰ मा-भा॰ मा॰। १० हेतावुपादीयमानेऽसिद्धता न ह्य-आ॰। ११-भिव्यक्त्यादि-भा॰ मा॰ विना। १२ व्यक्त्या-दि-भा॰ मा॰। १३ प्रसङ्गसाधनम् प्र॰ पृ॰ पं॰ ५। १४ एवं द्वि-वि॰ दे॰। एवं द्वि-द॰। १५ प्र॰ पृ॰ पं॰ १। १६ साध्यस्याभि व्यक्त्यु-भा॰ मा॰। साध्यस्यापि मिथ्यक्त्यु-वि॰ दे॰।
१७ "[illegible] न [illegible]। [illegible] कथं तेषां प्रादुर्भावं समश्नुते?" ॥
तत्त्वसं॰ का॰ २० पृ॰ २६।

१८ पृ॰ २८२ पं॰ १८।

१९ "[illegible]" ॥
तत्त्वसं॰ का॰ २१ पृ॰ २६।

[illegible]

लोकव्यवहारोच्छेदश्च सत्कार्यवादाभ्युपगमे। तथाहि—हिताऽहितप्राप्ति-परिहाराय लोकः प्रवर्तते, न च तत्पक्षे किञ्चित्प्राप्यम् अदेयं वा समस्तीति निर्व्यापारमेव सकलं जगत् स्यादिति कथं न सकलव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः?

निषिद्धे च सत्कार्यवादे 'असत् कार्यं कारणे' इति सिद्धमेव—सदसतोः परस्परपरिहारस्थितत्वेन प्रकारान्तरासम्भवात्—तथापि परोपन्यस्तदूषणस्य दूषणाभासताप्रतिपादनप्रकारो लेशतः प्रदर्श्यते—तत्र यत् तावदुक्तं परेण 'असत् कर्तुं नैव शक्यते, निःस्वभावत्वात्' इति, तदसिद्धम्; वस्तुस्वभावस्यैव विधीयमानत्वाभ्युपगमात् तस्य च नैरूप्यासिद्धेः। अथ प्राग् उत्पत्तेर्निःस्वभावमेव तत्, न; तस्यैव निःस्वभावत्वायोगात्। न यतः सस्वभाव एव निःस्वभावो युक्तः वस्तुस्वभावप्रतिषेधलक्षणत्वान्निःस्वभावत्वस्य। न च क्रियमाणं वस्तु उत्पादात् प्रागस्ति येन तदेव निःस्वभावं सिध्येत्। न च वस्तुविरहलक्षणमेव धर्मिणं निरूपं पक्षीकृत्य 'नैरूप्यात्' इति हेतुः प(क)-धीक्रियत इति वक्तव्यम्, सिद्धसाध्यताप्रसङ्गात् यतो न वस्तुविरहः केनचिद् विधीयमानतयाऽभ्युपगतः। अनैकान्तिकश्चायं हेतुः विपक्षे बाधकप्रमाणाऽप्रदर्शनात् कारणशक्तिप्रतिनियमाद्धि किञ्चिदेवासत् क्रियते यस्योत्पादको हेतुर्विद्यते; यस्य तु शशशृङ्गादेर्नास्त्यु(नास्त्यु)त्पादकः तन्न क्रियत इति अनैकान्त एव, यतो न सर्वं सर्वस्य कारणमिष्टम्। न च 'यद् असत् तत् क्रियत एव' इति [illegible] उत्पत्तेः प्राक् सत् असदेवेत्यभ्युपगमः। अथ [illegible] यासतो हेतुर्न भवतीत्यभिधीयते, असदेतत्, [illegible] सत्कारित्वे किमिति सर्वः सर्वस्य सतो हेतुर्न [illegible]। न च प्रयत्नमनेन किञ्चिदस्तीति येन तत्र [illegible] शशादि न क्रियते इत्युत्तरमभिधानीयम्, तुल्यभाष्यस्य समानत्वात्। तदुक्तम्—

"त्रैगुण्यसत्ताविशेषेऽपि न सर्वं सर्वकारणम्"।

[तत्त्वसं० का० २८]

अभ्युपगमे(म)वादेन च 'यवात् तद्वत्' इति साम्यगुणम् न पुनरस्ति। तथाहि—सत्यपि कार्य-कारणयोर्भेदे कस्यचित् किञ्चित् कारणं भवति—स्वहेतुपरम्परायातत्वात् तथाभूतस्वभावप्रतिनियमस्य—अभेदे च तयोरेकस्यैवैकत्वसिद्धेः कुतो हेतुफलत्वं परस्परविरुद्धं कथं सम्भवेत् विरुद्धधर्माध्यासनिबन्धनत्वाद् वस्तुभेदस्य? तदुक्तम्—

"भेदे हि कारणं किञ्चिद् वस्तुधर्मतया भवेत्।
अभेदे तु विरुध्येते तस्यैकस्य क्रियाऽक्रिये" ॥

[ ]

अथ असत्कार्यवादिनः कारणानां प्रतिनियताः शक्तयो न घटन्ते कार्यस्याभावावस्थायाम् [illegible] निरपेक्षः न शक्यधिमन्तरेणावधिमतः सद्भावः सम्भवति। प्रयोगश्चात्र—ये असद्भूतकार्यावधिकाः, न ते नियतशक्तयः, यथा शशशृङ्गादयः, असद्भूतकार्यावधिकाश्चामी शालिबीजादयो भावा इति व्यापकानुपलब्धिः। सत्कार्यवादे तु कार्यावधिसद्भावात् युक्तः कारणशक्तिनियमः। एवं च—

---

१ पृ० १८१ पं० ११ तथा १८। २ "प्रागुत्पत्तेरपि सत्त्वमेवेति यद्, न, [illegible]। न हि सत्त्व एव निःस्वभावो युक्तः"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १० पं० ११। ३—त् निषेधः सम—[illegible]। ४ "[illegible] धर्मिणं पक्षीकृत्य 'नैरूप्यात्' इति हेतुः क्रियते"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १० पं० १५। ५—[illegible] कि—[illegible]। अत्र 'नास्त्युत्पादको हेतुस्तस्य' इति पाठः सम्भाव्यते। "यस्य तु [illegible]"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १० पं० १८। ६ असत्युत्पत्तेऽपि [illegible]। ७—पि सत्—[illegible]। ८ सर्वस्य सतो हेतुर्भव-[illegible]। ९—ति सर्वस्य सतो हेतु प्रय—[illegible]। १०—[illegible]।

११ "त्रैगुण्यसत्ताविशेषेऽपि न सर्वं सर्वकारणम्। [illegible] न सर्वं सर्वकारणम्"॥

तत्त्वसं० का० १४ [illegible]।

१२ "[illegible]"—तत्त्वसं० [illegible] पृ० १० पं० २०। १३ कार्ये तु [illegible]—[illegible] तत्त्वसं० [illegible] पृ० ११ पं० ३। १४ तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ११ पं० ४।

तिशयस्योत्पत्तेः । न चातिशयस्य कश्चिदाधारो युक्तः अमूर्तत्वेनाधः प्रसर्पणाभावात् अधोगतिप्रतिबन्धकत्वेनाधारस्य व्यवस्थानात् । जन्यजनकमात्रलक्षणोऽपि न सम्बन्धो युक्तः; सर्वदैव सम्बन्धाख्यस्य (निश्चयाख्यस्य) कारणस्य सन्निहितत्वान्नित्यमतिशयोत्पत्तिप्रसक्तेः । न च साधकप्रयोगापेक्षया निश्चयस्यातिशयोत्पादकत्वं युक्तम् अनुपकारिण्यपेक्षाऽयोगात्, उपकाराभ्युपगमे ५वा दोषः पूर्ववद् वाच्यः । अपि च, अतिशयोऽपि पृथग्भूतः क्रियमाणः किमसन् क्रियते, आहोस्वित् सन् इति कल्पनाद्वयम् । असत्त्वे पूर्ववत् साधनानामनैकान्तिकता वाच्या, सत्त्वे च साधनवैयर्थ्यम् तत्रापि अभिव्यक्त्यभ्युपगमे 'केयमभिव्यक्तिः' इत्याद्यनवस्थाप्रसङ्गो दुर्निवार इति व्यतिरेकपक्षोऽपि सङ्गत्यसम्भवादसम्भवी । अतो न स्वभावातिशयोत्पत्तिरभिव्यक्तिः ।

नापि तद्विषयज्ञानोत्पत्तिस्वरूपा अभिव्यक्तिर्युक्तिसंगता, तद्विषयज्ञानस्य भवदभिप्रायेण नित्य१०त्वात् । तथाहि—तद्विषयाऽपि संवित्तिः सत्कार्यवादिमतेन नित्यैव किमुत्पाद्यं तस्याः स्यात्? अपि च, एकैक(कैव) भवन्मतेन संविद्—"आ सर्ग-प्रलयादेका बुद्धिः" [ ] इति कृतांताता(न्ता)त्—सैव च निश्चयः तत्र कोऽपरस्तदुपलम्भोऽभिव्यक्तिस्वरूपो यः साधनैः सम्पाद्येत? नैं च त(न च न त)द्बुद्धिस्वभावा तद्विषया संवित्तिः किन्तु मनःस्वभावेति वक्तव्यम्, 'बुद्धिः' 'उपलब्धिः' 'अध्यवसायः' 'मनः' 'संवित्तिः' इत्यादीनामनर्थान्तरत्वेन प्रदर्शयिष्यमाणत्वात् १५तद्विषयोपलम्भाऽऽवरणक्षयलक्षणाप्यभिव्यक्तिर्न घटां प्राञ्चति द्वितीयस्योपलम्भस्यासम्भवेनोपलम्भावरणस्याप्यभावात् न ह्यसत आवरणं युक्तिसंगतम् तस्य वस्तुसद्विषयत्वात् । न चासतस्तदावरणस्य कुतश्चित् क्षयो युक्तः । सत्त्वेऽपि तदावरणस्य नित्यत्वान्न क्षयः सम्भवी, तिभा(तिरोभा)वलक्षणोऽपि क्षयस्तस्याऽयुक्तः अपरित्यक्तपूर्वरूपस्य तिरोभावानुपपत्तेः तद्विषयोपलम्भस्या(स्य) सत्त्वेऽपि नित्यत्वान्नावरणसम्भव इति कुतस्तत्क्षयोऽभिव्यक्तिः? न चाप्यावरणक्षयः केनचिद् २०विधातुं शक्यः तस्य निःस्वभावत्वात् । ततोऽभिव्यक्तेरघटमानत्वात् सत्कार्यवादपक्षे साधनोपन्यासवैयर्थ्यम् ।

एवं बन्ध-मोक्षाभावप्रसङ्गश्च तत्पक्षे । तथाहि—प्रधान-पुरुषयोः कैवल्योपलम्भलक्षणतत्त्वज्ञानप्रादुर्भावे सति अपवर्गः कापिलैरभ्युपगम्यते, तत्र(त्त्व) तत्त्वज्ञानं सर्वदा व्यवस्थितमेवेति सर्व एव देहिनोऽपवृक्ताः(मुक्ताः) स्युः । अत एव न बन्धोऽपि तत्पक्षे सङ्गतः मिथ्याज्ञानवशाद्धि बन्ध२५इष्यते तस्य च सर्वदाऽव्य(दा व्य)वस्थितत्वात् सर्वेषां देहिनां बद्धत्वमिति कुतो मोक्षः?

---

१ "सर्वदैव निश्चयाख्यस्य कारणस्य"—तत्त्वसं॰ पञ्जि॰ पृ॰ २८ पं॰ २७ । २ पृ॰ २९९ पं॰ १८ । ३ पृ॰ २९९ पं॰ २३ । ४–दसम्भवो अतो डे॰ ।–दसम्भवा अतो हा॰ ।–दसम्भवे अतो वि॰ ।

५ "न तद्विषयसंवित्तिर्नोपलम्भावृतिक्षयः । नित्यत्वादुपलम्भस्य द्वितीयस्याऽप्यसंभवात्" ॥

तत्त्वसं॰ का॰ २७ पृ॰ २९ ।

६ तद्विषयस्यापि वा॰ बा॰ विना । ७–त्पाद्य तं स्यादपि वि॰ हा॰ ।–त्पाद्यं त स्यादपि आ॰ ।–त्पाद्यं ते स्यात् अपि वा॰ बा॰ । "सत्कार्यवादिनो मतेन नित्यैवेति किं तस्या उत्पाद्यम्"—तत्त्वसं॰ पञ्जि॰ पृ॰ २९ पं॰ १० । ८ एक च भवन्म–वा॰ बा॰ । "एकैव भवतां मतेन"—तत्त्वसं॰ पञ्जि॰ पृ॰ २९ पं॰ ११ । ९ –द्धिरिकृता तात् सोय वि॰ हा॰ ।–द्धिरिति कृतिरित्याद्यच वा॰ बा॰ । १० " 'आ सर्ग-प्रलयादेका बुद्धिः' इति सिद्धान्तात्"—तत्त्वसं॰ पञ्जि॰ पृ॰ २९ पं॰ ११ । ११ "न बुद्धिस्वभावा तद्विषयसंवित्तिः किं तर्हि? मनःस्वभावेति, तदसम्यक्"—तत्त्वसं॰ पञ्जि॰ पृ॰ २९ पं॰ १५ । १२ न चाऽसत–वि॰ विना । १३–न्नित्य–वा॰ बा॰ । १४–वीति विरोधाभावल–वा॰ बा॰ । "नापि तिरोभावलक्षणः क्षयो युक्तः अपरित्यक्तपूर्वरूपस्य तिरोभावासंभवात्"—तत्त्वसं॰ पञ्जि॰ पृ॰ २९ पं॰ १९ । १५ "अथवा 'नित्यत्वात्' इति, तद्विषयायाः संवित्तेर्नित्यत्वादावरणं संभवति तदसंभवाच्च क्षयो युक्तः"—तत्त्वसं॰ पञ्जि॰ पृ॰ २९ पं॰ २२ । १६–ष्यते न च तत्त्वज्ञानं सर्वदाऽव्यवस्थितमेवेति सर्वे एव देहिनोऽपवृक्ताः भा॰ मा॰ ।–ष्यते त च तत्त्वज्ञानं सर्वदा व्यवस्थितमेवेति सर्वे एव देहिनोऽपवृक्ताः वा॰ बा॰ । "तत्त्वज्ञानस्योत्पत्तौ सत्यां मोक्षो भवद्भिरिष्यते, तच्च तत्त्वज्ञानं सर्वदाऽवस्थितमेवेति मुक्ताः सर्वे एव देहिनः स्युः"—तत्त्वसं॰ पञ्जि॰ पृ॰ २९ पं॰ २६ । १७ "तस्य च सर्वदाऽवस्थितत्वेन"—तत्त्वसं॰ पञ्जि॰ पृ॰ २९ पं॰ २७ ।

लोकव्यवहारोच्छेदश्च सत्कार्यवादाभ्युपगमे । तथाहि—हिताऽहितप्राप्ति-परिहाराय लोकः प्रवर्तते, न च तत्पक्षे किञ्चित्प्राप्यम् अहेयं वा समस्तीति निर्व्यापारमेव सकलं जगत् स्यादिति कथं न सकलव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः ?

निषिद्धे च सत्कार्यवादे 'असत् कार्यं कारणे' इति सिद्धमेव—सदसतोः परस्परपरिहारस्थितत्वेन प्रकारान्तरासम्भवात्—तथापि परोपन्यस्तदूषणस्य दूषणाभासताप्रतिपादनप्रकारो लेशतः ५ प्रदर्श्यते—तत्र यत् तावदुक्तं परेण 'असत् कर्तुं नैव शक्यते, निःस्वभावत्वात्' इति, तदसिद्धम्। वस्तुस्वभावस्यैव विधीयमानत्वाभ्युपगमात् तस्य च नैरूप्यासिद्धेः । अथ प्राग् उत्पत्तेर्निःस्वभावमेव तद्, न, तस्यैव निःस्वभावत्वायोगात् । न ह्यतः स्वभाव एव निःस्वभावो युक्तः वस्तुस्वभावप्रतिषेधलक्षणत्वान्निःस्वभावत्वस्य । न च क्रियमाणं वस्तु उत्पादात् प्रागस्ति येन तदेव निःस्वभावं सिद्ध्येत् । न च वस्तुविरहलक्षणमेव धर्मिणं निरूपं पक्षीकृत्य 'नैरूप्यात्' इति हेतुः प(क)- १० क्रीक्रियत इति वक्तव्यम्, सिद्धसाध्यताप्रसङ्गात् यतो न वस्तुविरहः केनचिद् विधीयमानतयाऽभ्युपगतः । अनैकान्तिकश्चायं हेतुः विपक्षे बाधकप्रमाणाऽप्रदर्शनात् कारणशक्तिप्रतिनियमाद्धि किञ्चिदेवासत् क्रियते यस्योत्पादको हेतुर्विद्यते, यस्य तु शशशृङ्गादेर्नास्तु(नास्त्यु)त्पादकः तन्न क्रियत इति अनेकान्त एव, यतो न सर्वं सर्वस्य कारणमिष्टम् । न च 'यद् असत् तत् क्रियत एव' इति व्याप्तिरभ्युपगम्यते किं तर्हि ? यद् विधीयते उत्पत्तेः प्राक् तद् असदेवेत्यभ्युपगमः । अथ १५ तुल्येऽपि असत्कारित्वे हेतूनां किमिति सर्वैः सर्वस्यासतो हेतुर्न भवतीत्यभिधीयते, असदेतत्, भवत्पक्षेऽप्यस्य चोद्यस्य समानत्वात् । तथाहि—तुल्ये सत्कारित्वे किमिति सर्वैः सर्वस्य सतो हेतुर्न भवतीत्यसत्कार्यवादिनोऽप्येतदभिधातुं शक्यत एव । न च भवन्मतेन किञ्चिदसदस्ति येन तन्न क्रियते, न च कारणशक्तिनियमात् सदपि नभोऽम्बुरुहादि न क्रियते इत्युत्तरमभिधानीयम्, इतरत्राप्यस्य समानत्वात् । तदुक्तम्— २०

"त्रैगुण्यस्याविशेषेऽपि न सर्वं सर्वकारकम्" ।

[तत्त्वसं० का० २८]

अभ्युपगमे(म)वादेन च 'यदसत् तदसत्' इति साम्यमुक्तम् न पुनस्तद्वस्ति । तथाहि—सत्यपि कार्य-कारणयोर्भेदे कस्यचित् किञ्चित् कारणं भवति—स्वहेतुपरम्परायातत्वात् तथाभूतस्वभावप्रतिनियमस्य—अभेदे च तयोरेकस्यैकत्रैकस्मिन्नेव काले हेतुफलत्वं चान्योन्यविरुद्धं कथं सम्भवेत् २५ विरुद्धधर्माध्यासनिबन्धनत्वात् वस्तुभेदस्य ? तदुक्तम्—

"भेदे हि कारणं किञ्चिद् वस्तुधर्मतया भवेत् ।
अभेदे तु विरुध्येते तस्यैकस्य क्रियाऽक्रिये" ॥

[ ]

अथ असत्कार्यवादिनः कारणानां प्रतिनियताः शक्तयो न घटन्ते कार्यात्मकानामवधीनाम- ३० पेक्षेः न ह्यवधिमन्तरेणावधिमतः सद्भावः सम्भवति । प्रयोगश्चात्र—ये सद्भूतकार्यावधिशून्याः न ते नियतशक्तयः, यथा शशशृङ्गादयः, सद्भूतकार्यावधिशून्याश्च शालिबीजादयो भावा इति व्यापकानुपलब्धिः । सत्कार्यवादे तु कार्यावधिसद्भावाद् युक्तः कारणप्रतिनियमः । उक्तं च—

---

१ पृ० २८१ पं० २१ तथा १८ । २ "प्राग् उत्पत्तेरपि स्वभावमेवेति चेत्, न, तस्यैव निःस्वभावत्वायोगात् । न हि स्वभाव एव निःस्वभावो युक्तः"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १० पं० १२ । ३-त् नियतः सत्त्व-मां० । ४ "नीरूपं धर्मिणं पक्षीकृत्य 'नैरूप्यात्' इति हेतुः क्रियते"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १० पं० १५ । ५ -वक्तो स्वय भि-वा० बा० । अत्र 'नास्त्युत्पादको हेतुस्तत्' इति पाठः सम्भाव्यते । "यस्य तु वियदब्जादेर्नास्ति कारणं तन्न क्रियते"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १० पं० १८ । ६ असत्तुल्येऽपि वा० बा० विना । ७-पि सत्-वा० बा० । ८ सर्वस्य सतो हेतुर्भव-वा० बा० । ९-ति सर्वस्य सतो हेतु भव-वा० बा० । १०-दिनोऽप्येत-वा० बा० विना ।

११ "त्रैगुण्यस्याविभेदेऽपि सर्वं सर्वकारकम् । यद्वत् तद्वदसत्त्वेऽपि न सर्वं सर्वकारकम्" ॥

तत्त्वसं० का० १८ पृ० १० ।

१२ "एतच्च अभ्युपगम्योक्तम्–'यदसत् तदसत्' इति, न पुनः साम्यमस्ति"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० [illegible] २ १० ।
१३ काले हेतुफलत्वं चान्यो-वा० बा० । "कार्यं हेतुफलत्वं च परस्परविरुद्धम्" [illegible] पृ० ११ पं० १ । १४ तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ११ पं० ४ ।

"अवधीनामनिष्पत्तेर्नियतास्ते न शक्तयः।
सत्त्वे च नियमस्तासां (युक्तः) सावधिको ननु"॥
[तत्त्वसं० का० २९]

इति, असदेतत्; हेतोरनैकान्तिकत्वात्। तथाहि–अवधीनामनिष्पत्तौ 'क्षीरस्य दध्युत्पादने शक्तिः'
५ इति व्यपदेशः केवलं मा भूत्, यत् पुनरनध्यारोपितं सर्वोपाधिनिरपेक्षं वस्तुस्वरूपम्–यद-नन्तरं पूर्वमदृष्टमपि वस्त्वन्तरं प्रादुर्भवति–तस्याप्रतिषेध एव। न च शब्द-विकल्पानां यत्र व्यावृत्तिस्तत्र वस्तुस्वभावोऽपि निवर्त्तते, यतो व्यापकः स्वभावः कारणं वा व्यावर्त्तमानं स्वं व्याप्यं स्वकार्यं वाऽऽदाय निवर्त्तते इति युक्तम् तयोस्ताभ्यां प्रतिबन्धात् नान्यः अतिप्रसङ्गात्। न च 'पयसो दध्नि शक्तिः' इत्यादिव्यपदेशः विकल्पो वा भावानां व्यापकः स्वभावः कारणं वा येनासौ निवर्तमानः
१० स्व(स्वं) भावं निवर्त्तयेत् तद्व्यतिरेकेणापि भावसद्भावात्। यतो व्यपदेशाः विकल्पाश्च निरंशैकस्वभावे वस्तुनि यथाभ्यासमनेकप्रकाराः प्रवर्त्तमाना उपलभ्यन्ते–एकस्यैव शब्दादेर्भावस्य अनित्यादिरूपेण भिन्नसमयस्थायिभिर्वादिभिः व्यपदेशात् विकल्पनाच्च–तत्तादात्म्ये वस्तुनश्चित्रत्वप्रसक्तिः व्यपदेश-विकल्पवत्, शब्दविकल्पानां वस्तुस्वरूपवेद(वदे)कत्वप्रसङ्गः। न ह्येकं चित्रं युक्तम् इ(अ)तिप्रसङ्गात्। ततः शक्तिप्रतिनियमात् किञ्चिदेव असद् विधीयते न सर्वमित्यनैकान्तिकोऽपि 'नैरूप्यात्'
१५ इति हेतुः। 'उपादानग्रहणात्' इत्यादिहेतुचतुष्टयस्य अत एवानैकान्तिकत्वम्। तथाहि–यदि कार्य-सत्त्वकृतमेव प्रतिनियतोपादानग्रहणं क्वचित् सिद्धं भवेत् तदैतत् स्यात् यावता कारणशक्ति-प्रतिनियमकृतमपि प्रतिनियतोपादानग्रहणं घटत एव, सर्वस्मात् सर्वस्य सम्भवोऽपि–कारणशक्ति-प्रतिनियमादेव–च न भवति सर्वस्य सर्वार्थक्रियाकारिभावत्वस्यासिद्धेः। यदपि 'अकार्यातिशयम्' इत्याद्युक्तम्, तदप्यभिप्रायापरिज्ञानादेव; यतो नास्माभिः 'अभाव उत्पद्यते' इति निगद्यते–येन
२० विकारापत्तौ तस्य स्वभावहानिप्रसक्तिरापद्येत–किन्तु वस्त्वेव समुत्पद्यते इति प्राक् प्रतिपादितम्। तच्च वस्तु प्रागुत्पादात् 'असत्'–उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेः निरंशस्यातिप्रसङ्गतः कार्यस्यानुपपत्तेश्च–इत्युच्यते, यस्य च कारणस्य सन्निधानमात्रेण तत् तथाभूतमुदेति तेन तत् 'क्रियते' इति व्यपदिश्यते, न व्यापारसमावेशात् किञ्चित् केनचित् क्रियते, सर्वधर्माणामव्यापारत्वात्। नाप्यसत् किञ्चिदस्ति यन्नाम क्रियते असत्त्वस्य वस्तुस्वभावप्रतिषेधलक्षणत्वात्। अपि च, यदि
२५ अकार्यातिशयवत् तदसत् क्रियत इत्यभिधीयते, सदपि सर्वस्वभावनिष्पत्तेरकार्यातिशयमेवेति कथं क्रियते? ततः 'शक्तस्य शक्यकरणात्' इत्ययमप्यनैकान्तिकः। सत्कार्यवादे च कारणभावस्याऽघटमानत्वात् 'कारणभावात्' इत्ययमप्यनैकान्तिकः।

अथवा कार्यत्वासम्भवस्य सतः प्राक् प्रतिपादितत्वात् असत्कार्यवाद एव चोपादानग्रहणादिनियमस्य युज्यमानत्वात् 'उपादानग्रहणात्' इत्यादिहेतुचतुष्टयस्य साध्यविपर्ययसाधनात् विरु-

---

१–वधिनो ननु वा० बा०।
२ "नैवं हेतुमनिष्पत्त्या मा भूच्छक्त्यपदेशनम्। सर्वोपाधिविविक्तस्य वस्तुनस्त्व न शक्तिः"॥
तत्त्वसं० का० ३० पृ० ३१।

३–यत् मा भूत् वा० बा० विना। ४ य पुन–वा० बा० विना। ५ न शा–वि०।
६ "न तेन हत वस्तूनां विकल्पा व्यपदाश्च यत्। भिद्यन्ते प्रवर्तन्ते यथाभ्यासमभेदिनि" ॥
तत्त्वसं० का० ३१ पृ० ३१।
७–व्यापकः स्वभावः कार–वा० बा० विना। ८–यं वादाय वि०। ९–मानः स्वभावः स्वभावं निव–[illegible] [illegible]। "देव [illegible]"–तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३१ पं० १०। १०–वये व्यापि–[illegible] [illegible] विना। ११–[illegible]–[illegible]। १२ "[illegible]"–तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३१ पं० ७। १३ न ह्येकचित्रमत्वमिति–भा०। न ह्येकं चित्रतामिति–भा० ए० वि०। न ह्येकं [illegible]मिति–[illegible]। "न ह्येकं चित्रमिति युक्तम् अतिप्रसङ्गात्"–तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३१ पं० ८। १४ पृ० २६१ पं० १६। १५–सर्वस्मात्[illegible]–वा० बा० विना। १६ पृ० २६१ पं० १२ तथा २६। १७–त्वात् इति वा० बा० विना। १८ पृ० १०१ पं० ७ ११। १९–च स तनु वा० बा० विना। २०–मा[illegible]–वा० बा०। २१ "[illegible]"–तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३१ पं० १०।

सता । अथ यदि 'असदेवोत्पद्यते' इति भवतां मतम् तेन् कथं सदसतोरुत्पादः सूत्रे प्रतिषिद्धः ? उक्तं च तत्र-"अनुत्पन्नास्तु महामते सर्वधर्मा(र्माः) सदसतोरनुत्पन्नत्वात्" [   ] इति, न, येन्पूर्वो पूर्वापरकोटिशून्यक्षणमात्रावस्थायी स्वभाव एव उत्पाद उच्यते भेदान्तर-प्रतिक्षेपेण तन्मात्रजिज्ञासायाम्, न पुनर्वैभाषिकपरिकल्पिता जातिः संस्कृतलक्षणा प्रतिषेध्यमान-त्वात् तस्याः । नापि वैशेषिकादिपरिकल्पित(तः) सत्तासमवायः स्वकारणसमवायो(यो वा, तयो)रपि ५ निषेत्स्यमानत्वात्, नित्यत्वात् तयोः परमतेन, नित्यस्य च जन्मानुपपत्तेः । उक्तं च—

"सत्ता-स्वकारणाऽऽश्लेषकरणात् कारणं किल ।
सा सत्ता स च सम्बन्धो नित्यौ कार्यमथेह किम्" ॥ [   ] इति ।

न चायमात्मनः उत्पादो नाऽसत्ता(ता) तादात्म्येन सम्बध्यते, सदसतोर्विरोधात्-न हि असत् सद् भवति । नापि सत्ता पूर्वभाविना सम्बध्यते तदा पूर्वमसत्त्वात् । कल्पनाबुद्ध्या तु केवलमसता १० वस्तु सम्बध्यते, न तत्त्वतः किञ्चिदस्ति यद् उत्पत्तिभावित्वेन 'असदुत्पद्यते' इति तु कल्पनाविरचि-तव्यवहारमात्रम् । कल्पनाबीजं तु प्रतिनियतपदार्थानन्तरोपलम्भस्य कार्यस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यो-पलम्भाभावात् प्रागनुपलब्धिः । तदेवमुत्पत्तेः प्राक् कार्यस्य न सत्त्वं धर्मः, नाप्यसत्त्वम् सैव(स्वम् तस्यैव)भावात् । अपि च, येषु प्रभृतिषु कारणेषु दध्यादिकं कार्यमस्तीति येनोच्यते तदा वक्त-व्यम्—किं व्यक्तिरूपेण तत् तत्र सत्, अथ शक्तिरूपेण ? तत्र यदि व्यक्तिरूपेणेति पक्षः, स न १५ युक्तः क्षीराद्यवस्थायामपि दध्यादीनां स्वरूपेणोपलब्धिप्रसङ्गात् । नापि शक्तिरूपेण, यतस्तद्रूपं दध्यादेः कार्यानु(नु)पलब्धिलक्षणप्राप्तात् किमन्यत्, आहोस्विद् तदेव ? यदि तदेव तदा पूर्वमेवो-पलब्धिप्रसङ्गो दध्यादेः । अथ अन्यदिति पक्षस्तदा कारणात्मनि कार्यमस्तीत्यभ्युपगमस्त्यक्तो भवेत् कार्याद् भिन्नस्य शक्त्यभिधानस्य पदार्थान्तरस्य सद्भावाभ्युपगमात् । तथाहि—यदेव आविर्भूत-विशिष्टरस-वीर्यविपाकादिगुणसमन्वितं पदार्थस्वरूपं तदेव दध्यादिकं कार्यमुच्यते, क्षीरावस्थायां २० च तद् उपलब्धिलक्षणप्राप्तमनुपलभ्यमानमसद्व्यवहारविषयत्वमवतरति, यथान्यच्छक्तिरूपम् तत् कार्यमेव न भवति, न च अन्यस्य भावेऽन्यत् सद् भवति अतिप्रसङ्गात् । न च उपचारकल्पनया तद्व्यपदेशसद्भावेऽपि वस्तुव्यवस्था, शब्दस्य वस्तुप्रतिबन्धाभावात् सद्भावेऽपि वस्तुसद्भावासिद्धेः ।

यदपि 'भेदानामन्वयदर्शनात् प्रधानास्तित्वम्' उक्तम् तत्र हेतोरसिद्धत्वम्, न हि येऽन्वयादि-

---

१ ततः न-भां० मां० । २-मतेः भां० मां० वा० बा० । ३ सर्वोधर्मो सदसतोरनु-डा० वि० । सर्वधर्मोऽसस्सदनु-वा० ब० । "सर्वधर्मा. सदसतोरनुत्पन्नत्वात्"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १२ पं० २५ । "पुनरपरं महामते ! क्रियाकारकरहिताः सर्वधर्मा न उत्पद्यन्ते अकारकत्वेन । तदुच्यते अनुत्पन्नाः सर्वधर्माः निःस्वभावाश्च"-लङ्कावतारसू० पृ० ११५ पं० ५ ।

४ "उत्पादो वस्तुभावस्तु सोऽसत्ता न सत्ता तथा । सैवच्यते कल्पितया केवलं त्वसता धिया" ॥ तत्त्वसं० का० १२ पृ० ११ ।

५-कल्पितसत्तासमवायो वा यद्यपि निषेत्स्य-डा० वि० ।-कल्पितसत्तासमवायो वा ˉˉरपि निषेत्स्य-भां० मां० । "नापि वैशेषिकपरिकल्पितः सत्तासमवाय." तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ११ पं० ६ । ६ "स्वकारणसमवायो वा तयोरपि निषेत्स्यमानत्वाद्"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ११ पं० ७ । ७ तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ११ पं० ८ । ८ नातः सादा-वा० बा० विना । "नासता"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ११ पं० १० ।

९ "भविष्यं वस्तुनो रूपमेकमनन्तरमीक्ष्यते । प्रागसीदिति तद्बीजं प्राग्भूते त्विदमस्ति न" ॥ तत्त्वसं० का० ११ पृ० ११ ।

१०-स्तस्य सैया-वा० बा० विना ।

११ "क्षीरादिषु च दध्यादि शक्तिरूपेण सम्मतम् । सा शक्तिस्तत्र दध्यादि यदि दृश्येत दुग्धवत्" ॥ तत्त्वसं० का० १४ पृ० ११ ।

१२ यदुच्य-वि० । १३ "दध्यादेः कार्यरूपात्"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १४ पं० ४ ।

१४ "अन्यच्चेत् कथमन्यस्य भावेऽभावात्मन्यदुच्यते । न हि सत्त्वस्य सद्भावे सद्भावो दुःख-मोहयोः" ॥ तत्त्वसं० का० १५ पृ० १४ ।

१५-न्यस्याभावेऽसद् भव-वि० । १६ पृ० २८४ पं० १० ।

१७ सत्त्वाद्यनुगतं व्यक्तं न सिद्धं नः कथंचन । आन्तरत्वात् सुखादीनां व्यक्तत्वात् तत्स्वसंविदः" ॥ तत्त्वसं० का० १६ पृ० १४ ।

"अवधीनामनिष्पत्तेर्नियतास्ते न शक्तयः।
सत्त्वे च नियमस्तासां (युक्तः) सार्वत्रिको ननु" ॥
[तत्त्वसं० का० २९]

इति, असदेतत्; हेतोरनैकान्तिकत्वात्। तथाहि-अवधीनामनिष्पत्तौ 'क्षीरस्य दध्युत्पादने शक्तिः' इति व्यपदेशः केवलं मा भूत्, यत् पुनरनध्यारोपितं सर्वोपाधिनिरपेक्षं वस्तुस्वरूपम्-यदनन्तरं पूर्वमदृष्टमपि वस्त्वन्तरं प्रादुर्भवति-तस्याप्रतिषेध एव। न च शब्द-विकल्पानां यत्र व्यावृत्तिस्तत्र वस्तुस्वभावोऽपि निवर्त्तते, यतो व्यापकः स्वभावः कारणं वा व्यावर्त्तमानं स्वं व्याप्यं स्वकार्यं वाऽऽदाय निवर्त्तते इति युक्तम् तयोस्ताभ्यां प्रतिबन्धात् नान्यः अतिप्रसङ्गात्। न च 'पयसो दधि शक्तिः' इत्यादिव्यपदेशः विकल्पो वा भावानां व्यापकः स्वभावः कारणं वा येनासौ निवर्तमानः स्व(स्वं) भावं निवर्त्तयेत् तद्व्यतिरेकेणापि भावसद्भावात्। यतो व्यपदेशाः विकल्पाश्च निरंशैकस्वभावे वस्तुनि यथाभ्यासमनेकप्रकाराः प्रवर्त्तमाना उपलभ्यन्ते-एकस्यैव शब्दादेर्मात्रस्य अनित्यादिरूपेण भिन्नसमैयस्यायिभिर्वादिभिः व्यपदेशात् विकल्पनैाच-तत्तादात्म्ये वस्तुनश्चित्रत्वप्रसक्तिः अपरेशविकल्पवत्, शब्दविकल्पानां वस्तुस्वरूपवेद(वे)कत्वप्रसङ्गः। न ह्येकं चित्रं युक्तम् इ(अ)तिप्रसङ्गात्। ततः शक्तिप्रतिनियमात् किञ्चिदेव असद् विधीयते न सर्वमित्यनैकान्तिकोऽपि 'नैकत्यात्' इति हेतुः। 'उपादानग्रहणात्' इत्यादिहेतुचतुष्टयस्य अत एवानैकान्तिकत्वम्। तथाहि-यदि कार्यसत्त्वकृतमेव प्रतिनियतोपादानग्रहणं क्वचित् सिद्धं भवेत् तदेतत् स्यात् यावता कारणशक्तिप्रतिनियमकृतमपि प्रतिनियतोपादानग्रहणं घटत एव, सर्वस्मात् सर्वस्य सम्भवोऽपि-कारणशक्तिप्रतिनियमादेव-च न भवति सर्वस्य सर्वार्थक्रियाकारिभावत्वस्यासिद्धेः। यदपि 'अकार्यातिशयम्' इत्याद्युक्तम्, तदप्यभिप्रायापरिज्ञानादेव, यतो नास्माभिः 'अभाव उत्पद्यते' इति निगद्यते—येन विकारापत्तौ तस्य स्वभावहानिप्रसक्तिरापद्येत-किन्तु वस्त्वेव समुत्पद्यते इति प्राक् प्रतिपादितम्, तच्च वस्तु प्रागुत्पादात् 'असत्'—उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेः निष्पन्नस्यातिप्रसङ्गतः कार्यस्यानुपपत्तेश्च—इत्युच्यते, यस्य च कारणस्य सन्निधानमात्रेण तत् तथाभूतमुदेति तेन तत् 'क्रियते' इति व्यपदिश्यते, न व्यापारसमावेशात् किञ्चित् केनचित् क्रियते, सर्वधर्माणामव्यापारत्वात्। नान्यत्तु किञ्चिदस्ति यन्नाम क्रियते असत्त्वस्य वस्तुस्वभावप्रतिबन्धलक्षणत्वात्। अपि च, यदि अकार्यातिशयवत् तदसन्न क्रियत इत्यभिधीयते, तदपि सर्वस्वभावनिष्पत्तेरकार्यातिशयमेवेति कथं क्रियते? ततः 'शक्तस्य शक्यकरणात्' इत्ययमप्यनैकान्तिकः। सत्कार्यवादे च कारणभावस्याऽघटमानत्वात् 'कारणभावात्' इत्ययमप्यनैकान्तिकः।

अथवा कार्यत्वासम्भवस्य सतः प्राक् प्रतिपादितत्वात् असत्कार्यवाद एव चोपादानग्रहणादिनियमस्य युज्यमानत्वात् 'उपादानग्रहणात्' इत्यादिहेतुचतुष्टयस्य साध्यविपर्ययसाधनात् विरु-

१-वधिनो ननु वा० बा०।
२ "नैवं हेतुर्न[illegible] मा भूच्छक्तव्यपदेशनम्। सर्वोपाधिविविक्तस्य वस्तुनस्तु न वारणम्" ॥
तत्त्वसं० का० ३० पृ० ३१।

३-यद् मा भूत् वा० बा० वि०। ४ य पुन-वा० बा० वि०। ५ न च-वि०।
६ "न च तत्र हि वस्तूनां विरुद्धा [illegible]। [illegible]" ॥
तत्त्वसं० का० ३१ पृ० ३१।

७-व्यापकः स्वभावः कार-वा० बा० वि०। ८-पि चादाय वि०। ९-मानः स्वभावः स्वभावं निव-वि० वि०। "[illegible]"—तत्त्व० पञ्जि० पृ० ३१ पं० १७। १०-मपि व्यापि-वा० बा० वि०। ११-[illegible]-वा० बा०। १२ "[illegible]"—तत्त्व० पञ्जि० पृ० ३२ पं० ०। १३ न ह्येकचित्रवस्तुमि-बा०। न ह्येकं चित्रवस्तुमि-वा० वि०। न ह्येकं [illegible]-वा०। "[illegible]"—तत्त्व० पञ्जि० पृ० ३१ पं० ८। १४ पृ० १६१ पं० १८। १५-[illegible]-वा० बा० वि०। १६ पृ० १६१ पं० १९ तथा १६१। १७-[illegible] इति वा० बा० वि०। १८ पृ० १०३ पं० ० ११। १९-[illegible] वा० बा० वि०। २०-[illegible]-वा० बा०। २१ "[illegible]"—तत्त्व० पञ्जि० पृ० ३१ पं० २०।

सता । अथ यदि 'असदेवोत्पद्यते' इति भवतां मतम् तत् कथं सदसतोरुत्पादः सूत्रे प्रतिषिद्धः ? उक्तं च तत्र–"अनुत्पन्नाश्च महामते सर्वधर्मा(र्माः) सदसतोरनुत्पन्नत्वात्" [ ] इति, न, वस्तूनां पूर्वापरकोटिशून्यक्षणमात्रावस्थायी स्वभाव एव उत्पाद उच्यते भेदान्तरप्रतिक्षेपेण तन्मात्रजिज्ञासायाम्, न पुनर्वैभाषिकपरिकल्पिता जातिः संस्कृतलक्षणा प्रतिषेत्स्यमानत्वात् तस्याः। नापि वैशेषिकादिपरिकल्पित(तः) सत्तासमवायः स्वकारणसमवायो(यो वा, तयो)रपि निषेत्स्यमानत्वात्, नित्यत्वात् तयोः परमतेन, नित्यस्य च जन्मानुपपत्तेः। उक्तं च–

"सत्ता-स्वकारणाऽऽश्लेषकरणात् कारणं किल ।
सा सत्ता स च सम्बन्धो नित्यौ कार्यमथेह किम्" ॥ [ ] इति।

स एवमात्मक उत्पादो नाऽसता(ता) तादात्म्येन सम्बध्यते, सदसतोर्विरोधात्–न हि असत् सद् भवति। नापि सता पूर्वभाविना सम्बध्यते तस्य पूर्वमसत्त्वात्। कल्पनाबुद्ध्या तु केवलमसता वस्तु सम्बध्यते, न ह्यसन्नाम किञ्चिदस्ति यद् उत्पत्तिमाविशेत् 'असदुत्पद्यते' इति तु कल्पनाविरचितव्यवहारमात्रम्। कल्पनाबीजं तु प्रतिनियतपदार्थोऽनन्तरोपलब्धस्य रूपस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तस्योत्पत्त्यवस्थातः प्रागनुपलब्धिः। तदेवमुत्पत्तेः प्राक् कार्यस्य न सत्त्वं धर्मः, नाप्यसत्त्वम् स्वैया(त्वम् तस्यैवा)भावात्। अपि च, पयःप्रभृतिषु कारणेषु दध्यादिकं कार्यमस्तीति यैरुच्यते तदा वक्तव्यम्–किं व्यक्तिरूपेण तत् तत्र सत्, अथ शक्तिरूपेण? तत्र यदि व्यक्तिरूपेणेति पक्षः, स न युक्तः, क्षीराद्यवस्थायामपि दध्यादीनां स्वरूपेणोपलब्धिप्रसङ्गात्। नापि शक्तिरूपेण, यतस्तद्रूपं दध्यादेः कार्यानु(दु)पलब्धिलक्षणप्राप्तात् किमन्यत्, आहोस्विद् तदेव? यदि तदेव तदा पूर्वमेवोपलब्धिप्रसङ्गो दध्यादेः। अथ अन्यदिति पक्षस्तदा कारणात्मनि कार्यमस्तीत्यभ्युपगमस्त्यक्तो भवेत् कार्याद् भिन्नतनोः शक्त्यभिधानस्य पदार्थान्तरस्य सद्भावाभ्युपगमात्। तथाहि–यदेव आविर्भूतविशिष्टरस-वीर्यविपाकादिगुणसमन्वितं पदार्थस्वरूपं तदेव दध्यादिकं कार्यमुच्यते, क्षीरावस्थायां च तद् उपलब्धिलक्षणप्राप्तमनुपलभ्यमानमसद्व्यवहारविषयत्वमवतरति, यच्चान्यच्छक्तिरूपम् तत् कार्यमेव न भवति, न च अन्यस्य भावेऽन्यत् सद् भवति अतिप्रसङ्गात्। न च उपचारकल्पनया तद्व्यपदेशसद्भावेऽपि वस्तुव्यवस्था, शब्दस्य वस्तुप्रतिबन्धाभावात् तद्भावेऽपि वस्तुसद्भावासिद्धेः।

यदपि 'भेदानामन्वयदर्शनात् प्रधानास्तित्वम्' उक्तम् तत्र हेतोरसिद्धत्वम्, न हि दध्यादि-

---

१ ततः क–भां० मां०। २–मतेः भा० मा० बा० बा०। ३ सर्वाधर्मा सदसतोरनु–हा० वि०। सर्वधर्मास्सदनु–बा० बा०। "सर्वधर्माः सदसतोरनुत्पन्नत्वात्"–तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ११ पं० १७। "पुनरपरं महामते! क्रियाकारणरहिताः सर्वधर्मा न उत्पद्यन्ते अकारकत्वेन। उच्यन्ते अनुत्पन्नाः सर्वधर्माः निःस्वभावाश्च"–लङ्कावतारसू० पृ० ११५ पं० ५।

४ "उत्पादो वस्तुभावस्तु सोऽसता न सता तथा। सम्बध्यते कल्पिकया केवलं त्वसता धिया" ॥
तत्त्वसं० का० ११ पृ० ११।

५–कल्पितसत्तासमवायो वा यदपि निषेत्स्य–हा० वि०।–कल्पितसत्तासमवायो वा रपि निषेत्स्य–भां० मां०। "नापि वैशेषिकपरिकल्पितः सत्तासमवायः" तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ११ पं० ६। ६ "स्वकारणसमवायो वा तयोरपि निषेत्स्यमानत्वात्"–तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ११ पं० ७। ७ तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ११ पं० ८। ८ नासता–बा० बा० विना। "नासता"–तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ११ पं० १०।

९ "यदिदं वस्तुनो रूपमेवानन्तरमीक्ष्यते। प्रागासीभेति तद्बीजं प्राग्भूते विद्यमस्ति न" ॥
तत्त्वसं० का० ११ पृ० ११।

१०–तस्य स्वैया–बा० बा० विना।

११ "क्षीरादिषु च दध्यादि शक्तिरूपेण सम्मतम्। का शक्तिस्तत्र दध्यादि यदि रूपेण दुग्धवत्" ॥
तत्त्वसं० का० १४ पृ० ११।

१२ यदुच्य–वि०। १३ "दध्यादेः कार्यरूपात्"–तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १४ प० ४।

१४ "अन्यच्चेत् कथमन्यस्य भावेऽभावस्यान्यदुच्यते। न हि तत्त्वस्य सद्भावः सद्भावो दुग्ध-मोदको." ॥
तत्त्वसं० का० १५ पृ० १४।

१५–व्यपदेशाभावेऽसत् अथ–वि०। १६ पृ० १८४ प० १०।

१७ सत्त्वादनुगतं व्यक्तं न सिद्धं नः कथंचन। अन्तरत्वात् सुखादीनां व्यक्तत्वात् तत्स्वभेदिव" ॥
तत्त्वसं० का० १६ पृ० १४।

लक्षणं व्यक्तं सुखाद्यन्वितं सिद्धम् सुखादीनां ज्ञानरूपत्वात् शब्दादीनां च तद्रूपविकलत्वान्न सुखाद्यन्वितत्वम्। तथा च प्रयोगः—ये ज्ञानरूपविकलाः न ते सुखाद्यात्मकाः, यथा परोक्तः आत्मा, ज्ञानरूपविकलाश्च शब्दादय इति व्यापकानुपलब्धिः। अथ ज्ञानमयत्वेन सुखादिरूपत्वस्य व्याप्तिर्यदि सिद्धा भवेत् तदा तन्निवर्तमानं सुखादिमयत्वमादाय निवर्तेत, न च सा सिद्धा पुंस
५स्यैव संविद्रूपत्वेनेष्टेरिति, असदेतत्। सुखादीनां स्वसंवेदनरूपतया स्पष्टमनुभूयमानत्वात्। तथाहि—स्पष्टेयं सुखादीनां प्रीति-परितापादिरूपेण शब्दादिविषयसन्निधानेऽसन्निधाने च प्रकाशान्तरनिरपेक्षा प्रकाशात्मिका स्वसंवित्तिः। यच्च प्रकाशान्तरनिरपेक्षं सातादिरूपतया स्वयं सिद्धिमवतरति तद् 'ज्ञानम्' 'संवेदनम्' 'चैतन्यम्' 'सुखम्' इत्यादिभिः पर्यायैरभिधीयते। न च सुखादीनामन्येन संवेदनेनानुभा(भ)वादनुभवरूपता प्रथते, तत्संवेदनस्याऽसातादिरूपताप्रसक्तेः
१०स्वयमतदात्मकत्वात्। तथाहि—योगिनः अनुमानवतो वा परकीयं सुखादिकं संवेदयतो न सातादिरूपता अन्यथा योग्यादयोऽपि साक्षात् सुखाद्यनुमाविन इवातुरादयः स्युः योग्यादिवद् वा अन्येषामप्यनुग्रहोपघातौ न स्याताम् अविशेषात्। संवेदनस्य च सातादिरूपत्वाभ्युपगमे संविद्रूपत्वं सुखादेः सिद्धम्। इदमेव हि सुखं दुःखं च नः 'यत् सातमसातं च संवेदनम्' इति नानैकान्तिकता हेतोः। नाप्यसिद्धता, सर्वेषां बाह्यार्थवादिनां संविद्रूपरहितत्व(त्वस्य) शब्दादिषु सिद्ध
१५त्वात्। विज्ञानवादिमताभ्युपगमोऽन्यथा प्रसज्येत तथा चेष्टसिद्धिरेव। विरुद्धताऽप्यस्य हेतोर्न सम्भवति सपक्षे भावात्। न च यथा बहिर्देशावस्थितनीलादिसन्निधानवशाद् अनीलादिस्वरूपमपि संवेदनं नीलनिर्भासं संवेद्यते तथा बाह्यसुखाद्युपधानसामर्थ्याद् असातादिरूपमपि तत्सा(सा)तादिरूपं लक्ष्यते तेन संवेदनस्य सातादिरूपत्वेऽपि न सुखादीनां संविद्रूपत्वं सिद्ध्यति अतोऽनैकान्तिकता हेतोरिति वक्तव्यम्, अभ्यास-प्रकृतिविशेषत एकस्मिन्नपि त्रिगुणात्मके वस्तुनि प्रीत्याद्या-
२०कारप्रतिनियतगुणोपलब्धिदर्शनात्। तथाहि—भावनावशेन मद्याऽङ्गनादिषु कामुकादीनाम् जातिविशेषाच्च करभादीनां केषाञ्चित् प्रतिनियताः प्रीत्यादयः सम्भवन्ति न सर्वेषाम्, एतच्च शब्दादीनां सुखादिरूपत्वान्न युक्तम्, सर्वेषामभिन्नवस्तुविषयत्वान्नीलादिविषयसंवित्तिवत् प्रत्येकं चित्रा संवित् प्रसज्येत। अथ यद्यपि त्रयात्मकं वस्तु तथाप्यदृष्टादिलक्षणसहकारिवशात् किञ्चिदेव कस्यचिद् रूपमाभाति न सर्वं सर्वस्य, असदेतत्, तदाकारशून्यत्वात्तद्वस्त्वालम्बनप्रतीतिप्रसक्तेः। तथाहि—
२५त्र्याकारं तद् वस्तु एकाकाराश्च संविदः संवेद्यन्त इति कथं अनालम्बनास्ता न भवन्ति? प्रयोगः—यद् यदाकारं संवेदनं न भवति न तत् तद्विषयम्, यथा चक्षुर्ज्ञानं न शब्दविषयम्, त्र्यात्मकवस्त्वाकारशून्याश्च यथोक्ताः संविद इति व्यापकानुपलब्धिः तथापि तद्विषयत्वेऽतिप्रसङ्गापत्तिर्विपर्यये

१–वसन्निधाने च प्रका–वा० बा० विना०। २–दनेनाभया–वा० बा० विना। ३–तू यथा वि० बा०। ४ "शब्दादिषु संविद्रूपरहितत्वस्य सिद्धत्वात्। अन्यथा विज्ञानवादिमतमेवाऽङ्गीकृतं स्यात्"–तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १५ पं० ११। ५–पि तत्साता–वा०। "बाह्यसुखाद्युपधानवशाद् असातादिरूपमपि सातादिरूपमिव लक्ष्यते"–तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १५ पं० १५।

६ "एकस्यैव च शब्दादेर्भावना-जातिभेदतः। सुखादयः संभविनो लक्ष्यन्ते नियताः स्फुटम्"॥
तत्त्वसं० का० १७ पृ० १५।

७ "एतच्च शब्दादीनां सुखादिरूपत्वे सति न युक्तम्। कस्मात्? इत्याह"–तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १५ पं० १९।

८ "एकवस्त्वनुरागित्वे चित्रा संवित् प्रसज्यते। अदृष्टादिवशात्तो चेन्न स्याद् वस्त्वनुपातिनी"॥
तत्त्वसं० का० १८ पृ० १५।

९ "अदृष्टादेव भावना-जाति-भेद-निमित्तादीनां ग्रहणम्"–तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १६ पं० ४।

१० "त्र्याकारं वस्तुनो ज्ञानेऽनाकाराश्च धियः। ... कथं तत्र युज्यन्ते ..."॥
तत्त्वसं० का० १९ पृ० १६।

११–पर्यये वा च–आ० ब० भिन्न।

बाधकं प्रमाणम् । न च यथा प्रत्यक्षेण गृहीतेऽपि सर्वात्मना वस्तुनि अभ्यासादिवशात् क्वचिदेव क्षणिकत्वादौ निश्चयोत्पत्तिर्न सर्वत्र तद्वद् शब्दादिबलाद् एकाकारा संविद् उदेष्यतीत्यभिधातुं क्षमम्, शाब्दिकादिविकल्पस्यापि परमार्थतो वस्तुविषयत्वानभ्युपगमात्, वस्तुनो विकल्पागोचरत्वात् परम्परया वस्तुप्रतिबन्धात् तथाविधतत्प्राप्तिहेतुतया तु तस्य प्रामाण्यम् । उक्तं च—

"लिङ्ग-लिङ्गिधियोरेवं पारंपर्येण वस्तुनि । ५
प्रतिबन्धात् तदाभासशून्ययोरप्यबन्धनम्" ॥ [ ] इति ।

परैस्तु परमार्थत एव वस्तुविषयत्वमिष्टं प्रीत्यादिप्रतिपत्तीनाम्, अन्यथा सुखाद्यात्मनां शब्दादीनामनुभवात् सुखानुभवव्यातिरिस्येतदसङ्गतं स्यात् । सुखादिसंविदो न सविकल्पकत्वाच्च किञ्चिदनिश्चितं रूपमस्तीति सर्वात्मनाऽनुभवव्याप्तिप्रसक्तिः यतः सोऽर्थप्रतिपत्ति(त्तिः) निश्चयात्मा-सियमेव यत् तन्निश्चयनं नाम । १०

यदपि 'प्रसाद-ताप-दैन्याद्युपलम्भात् सुखाद्यन्वितत्वं सिद्धं शब्दादीनाम्' इत्यभिहितम्, तदनैकान्तिकम् । तथाहि—[illegible] कर्पप्रासयोगानां प्रसादः प्रादुर्भवति प्रीतिश्च, [illegible] जडमतीनां च प्रत्यावर्तनं प्रादुर्भवति । [illegible]-दैन्यादिकार्यो-पलब्धेः' इत्यस्मै कथं नानैकान्तिकता ? न च सङ्कल्पात् प्रीत्यादीनि प्रादुर्भवन्ति न पुरुषादिति १५ वाच्यम्, शब्दादिष्वप्यस्य समानत्वात्, सङ्कल्पमात्रभावित्वे च सुखादयो बाह्या न स्युः सङ्कल्पस्य संविद्रूपत्वात् । बाह्यविषयोपधानमन्तरेणापि पुरुषदर्शने प्रीत्याद्युत्पत्तिदर्शनात् 'बाह्यसुखाद्युपधानबलात् सातादिरूपं संवेदनस्य' इत्यपि सव्यभिचारमेव इष्टानिष्टविकल्पादनावाधित(दनाधित)-बाह्यविषयसन्निधानं प्रसिद्धमेव हि सुखादिवेदनं कथं तत् परोपधानमेव युक्तम् ? न च मनोऽपि [illegible] नैरपेक्ष्यं स्वयं सिद्धम्' २० [illegible] । नैकान्तिकश्च प्रधा-[illegible] त्रिगुणात्मकं कारणं साधयितुमिष्टम्, न चैवंभूतेन कारणेन हेतोः प्रतिबन्धः प्रसिद्धः । न चायं नियमः—यदात्मकं कार्यं कारणमपि तदात्मकमेव, तद[illegible]
परीतं चाव्यक्तमिति कथं न [illegible]
विरुद्धोऽप्ययं हेतुः । तथाहि- [illegible]
रीतश्च अनेकोऽनित्यश्च ततः सोऽद्धमासादयति, यतो व्यक्त नकया त्रिगुणात्मिकया स्वात्मभूतया जात्या समन्वितमुपलभ्यते किं तर्हि ? अनेकत्वाऽनित्यत्वादिधर्मकलापोपेतमेव अतः कार्यस्याऽनि-

---

१ 'बन्धनम्'-तत्त्वार्थश्लोकवा० अ० १ सू० ११ श्लो० ११ । २ "सुखाद्यनु-" तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३६ पं० २२ । ३ "इयमेव हि निश्चयानो स्वार्थप्रतिपत्तिः यद् तन्निश्चयनं नाम"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३६ पं० २१ । ४ पृ० २८३ पं० ४३ तथा पृ० २८४ पं० ११ ।

५ "प्रसादोद्रेकवरणान्येकस्मिन् पुंसि योगिनाम् । जायन्ते न च तद्रूपः पुमानभिमतः परैः" ॥
तत्त्वसं० का० ४० पृ० ३६ ।

६ "अजितयोगानां शिथ्रतरमपदस्तानुद्वेगः, ये च प्रकृत्या जडमतयस्तेषां वरणमुपजायते"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३७ पं० ३ । ७-नो तदङ्कुतर-डी० । ८ "गुरु वरणकमेव तम"-माठरवृ० का० ११ पृ० २२ । ९ पृ० २८४ पं० १२ । १० पृ० ३०४ पं० १७ । ११ "अथ इष्टानिष्टविकल्पादनपेक्षितबाह्यविषयसन्निधानं सुखादिसंवेदनं प्रसिद्धं तत् कथं परोपधानात् स्यात् ?"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३७ पं० १० । १२ पृ० ३०४ पं० ७ । १३ पृ० १८४ पं० १० ।

१४ "सिद्धेऽपि त्रिगुणे व्यक्ते न प्रधानं प्रसिध्यति । एकं तत्कारणं नित्यं नैकजात्यन्वितं हि तत्" ॥
तत्त्वसं० का० ४१ पृ० ३७ ।

१५ धर्मी वि-भां० मां० बा० बा० । धर्मविशेष-वि० डे० । "धर्मविशेषविपरीतभावनात्"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३७ पं० २३ । १६ "एको नित्यस्त्रिगुणात्मकः कारणभूतो धर्मः साधयितुमिष्टः"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ३७ पं० २४ ।
स० त० ६६

प्रवृत्तिः सिद्धा स्यात्मभूतत्वाच्छक्तीनाम् । निरन्वयविनाशाभ्युपगमात् सर्वभावानां कश्चिदपि स्यादिदं 'अविभागाद् वैश्वरूप्यस्य' इत्ययमपि हेतुरसिद्धः लयो हि भवन् पूर्वस्वभावापगमे वा भवेत्, अनपगमे वा ? यद्याद्यः पक्षः तदा(दा) निरन्वयविनाशप्रसङ्गः । अथ द्वितीयः तदा लयानुपपत्तिः यतो नाविकलं स्वरूपं बिभ्रतः कस्यचिल्लयो नाम अतिप्रसङ्गात्-अतिविरुद्धमिदं परस्परतः 'अविभागः' 'वैश्वरूप्यं च' इति । विरुद्धा वा एते हेतवः प्रधानहेत्वभाव (भाव एव) सकारणशक्तिभेदतः कार्यस्य परिमाणादिरूपेण वैचित्र्यस्य कार्यकारणभावादिना(दीनां) चोपपद्यमानत्वात् । तथाहि—प्रधानं यदि व्यक्तस्य कारणं भवेत् तदा सर्वमेव विश्वं तत्स्वरूपवत् तदात्मकत्वादेकमेव द्रव्यं स्यात्, ततश्च 'बुद्धिरेका एकोऽहङ्कारः पञ्च तन्मात्राणि' इत्यादिका परिमाणविभागोऽसङ्गतः स्यादिति निष्परिमाणमेव जगत् स्यात् । तथा, प्रधानहेत्वभावे एव-प्राक्तनन्यायेन 'अभेदे न शक्तिर्न क्रिया' इत्यादिना-घटादिकरणे कुम्भकारादीनां शक्तितः प्रवृत्तिरुपपद्यते, कार्यकारणविभागोऽपि प्रधानहेत्वभावे एव युक्तो न तु तत्सद्भावे इति प्राक् प्रतिपादितम् । प्रधानसद्भावे वैश्वरूप्यमनुपपत्तिकमेव, सर्वस्य जगतः तन्मयत्वेन तत्स्वरूपवदेकत्वप्रसक्तेस्तद्विभागो दूरोत्सारित एवेति न कुतश्चिद्धेतोः प्रधानसिद्धिः ।

यदपि प्रधानविकारबुद्धिव्यतिरिक्तं चैतन्यमात्मनो रूपं कल्पयन्ति "चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपम्" [ ] इत्यागमात् पुरुषश्च शुभाशुभकर्मफलस्य प्रधानोपनीतस्य भोक्ता न तु कर्ता सकलजगत्परिणतिरूपायाः प्रकृतेरेव कर्तृत्वाभ्युपगमात् । प्रमाणयन्ति चात्र—यत् सङ्घातरूपं वस्तु तत् परार्थं दृष्टम्, यथा शयनाऽऽसनाभ्यङ्गादि, सङ्घातरूपाश्च चक्षुरादय इति स्वभावहेतुः, यश्चासौ परः स आत्मेति सामर्थ्यात् सिद्धम् । अत्र च 'चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपम्' इत्यादि वदता चैतन्यं नित्यैकरूपमिति प्रतिज्ञातम् तस्य नित्यैकरूपात् पुरुषादव्यतिरिक्तत्वात्, अध्यक्षविरुद्धं चेदम् रूपादिसंविदां स्फुटं स्वसंवित्त्या भिन्नस्वरूपावगमात् एकरूपत्वे त्वात्मनोऽनेकविधार्थस्य भोक्तृत्वाभ्युपगमो विरुद्ध आसज्येत अभोक्त्रवस्थाव्यतिरिक्तत्वात् भोक्त्रवस्थायाः, न च दिदृक्षादियोगादविरोधः दिदृक्षा-शुश्रूषादीनां परस्परतोऽभिन्नानामुत्पादे आत्मनोऽप्युत्पादप्रसङ्गः तासां तदव्यतिरेकात्, व्यतिरेके च 'तस्य ताः' इति सम्बन्धानुपपत्तिः उपकारस्य तन्निबन्धनस्याभावात्, भावे वा तत्रापि भेदाभेदविकल्पाभ्यामनवस्था-तदुत्पत्तिप्रसङ्गतो दिदृक्षाद्यभावाच्च भोक्तृत्वम् । प्रयोगः—यस्य यद्भावव्यवस्थानिबन्धनं नास्ति नासौ प्रेक्षावता तद्भावेन व्यवस्थाप्यः, यथा आकाशं मूर्तत्वेन, नास्ति च भोक्तृत्वव्यवस्थानिबन्धनं पुरुषस्य दिदृक्षादि इति कारणानुपलब्धिः । न चायमसिद्धो हेतुरिति प्रतिपादितम् । कर्तृत्वाभावाद् भोक्तृत्वमपि तस्य न युक्तम् न ह्यकृतस्य कर्मणः फलं कश्चिदुपभुङ्क्ते अकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । न च पुरुषस्य कर्माकर्तृत्वेऽपि प्रकृतिरस्याभिलषितमर्थमुपनयतीत्यसौ भोक्ता भवति, यतो नासावप्यचेतना सती शुभाशुभकर्मणां कर्त्री युक्ता येनासौ कर्मफलं पुरुषस्य सम्पादयेत् । अथ यथा पङ्ग्वन्धयोः परस्परसम्बन्धात् प्रवृत्तिस्तथा महदादि "लिङ्गं चेतनपुरुषसम्बन्धाच्चेतनावदिव धर्मादिषु कार्येष्वध्यवसायं करोतीत्यदोष एवायम्—उक्तं च—

"पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगात् तत्कृतः सर्गः" ॥ [साङ्ख्यका० २१] इति,

---

१ पृ० २८४ पं० २ । २ "तदा"–तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ४० पं० ६ । ३ "प्रधानहेत्वभाव एव कारणशक्तिभेदेन हेतुना कार्यस्य परिमाणादिरूपेण वैचित्र्यं(त्र्यस्य) कार्यकारणतादेश्च उपपद्यमानत्वात् विरुद्धता हेतूनाम्"–तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ४० पं० १२ । ४ "तथा, कुलालादीनां घटादिकरणे शक्तितः प्रवृत्तिः प्रधानहेत्वभाव उपपद्यते, न तु तद्भावे । यथोक्तं प्राक्–'न च शक्तिर्न च क्रिया' इति"–तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ४० पं० १६ । ५ पृ० २९८ पं० १९ तथा ४० । ६ तद्भावे वा० बा० । ७ पृ० २९९ पं० १ तथा ३० । ८ योगद० समा० पा० सू० ९ भा० पृ० ३३ पं० ७ । ९–सनाद्यंगादि आ० मां० मां० ।–सनारमंगादि वि० डे० ।–सनारम्भगादि हा० । "पर्यङ्क–रथ–शरणादयः–" माठरवृ० पृ० २९ पं० २२ । "शयनाऽऽसनाऽभ्यङ्गादिवत्"–साङ्ख्य० कौ० पृ० ९१ प० २ का० १७ । १०–त्र चै–वि० डे० । ११ प्र० पृ० प० १४ । १२–त्वे चात्म–भां० मां० । १३–स्य सद्भा–वि० डे० । १४ लिङ्गं चे–बा० बा० विना । माठरवृ० पृ० ३३ पं० २४ । १५ कार्येषु व्यव–बा० बा० । १६–"इति संयोगत सर्गः"–साङ्ख्यका०

[illegible]

प्रवृत्तिः सिद्धा स्थानमप्युपलभ्यमानानाम् । निरन्वयविनाशाभ्युपगमात् सर्वभावानां कस्यचिदपि व्यवस्थितेः 'अविभागाद् वैश्वरूप्यस्य' इत्ययमपि हेतुरसिद्धः स्यो हि भवन् पूर्वस्वभावापगमे वा भवेत्, अनपगमे वा ? यद्याद्यः पक्षः तदा(दा) निरन्वयविनाशप्रसङ्गः । अथ द्वितीयः तदा तथानु-पलब्धिः यतो नाविकलं स्वरूपं बिभ्रतः कस्यचित् योगो नाम अतिप्रसङ्गात्-अतिविरुद्धमिदं परस्परतः 'अविभागः' 'वैश्वरूप्यं च' इति । विरुद्धता वा एते हेतवः प्रधानहेत्वभाव (भाव एव) तत्कार- ५
णशक्तिभेदतः कार्यस्य परिमाणादिरूपेण वैचित्र्यस्य कार्यकारणभावादिना(दीनां) चोपपद्यमान-त्वात् । तथाहि—प्रधानं यदि जगतः कारणं भवेत् तदा सर्वमेव विश्वं तत्स्वरूपवत् तदात्मकतया-ऽविकमेव द्रव्यं स्यात्, ततश्च 'बुद्धिरेका एकोऽहङ्कारः पञ्च तन्मात्राणि' इत्यादिकः परिमाणविभा-गोऽनुपपन्नः स्यादिति निष्परिमाणमेव जगत् स्यात् । तथा, प्रधानहेत्वभावे एव-प्राक्तनन्यायेन 'अभेदे न शक्तिर्न क्रिया' इत्यादिना-घटादिकरणे कुम्भकारादीनां शक्तितः प्रवृत्तिरुपपद्यते, १०
कार्यकारणविभागोऽपि प्रधानहेत्वभावे एव युक्तो न तु तत्सद्भावे इति प्राक् प्रतिपादितम् । प्रधानसद्भावे वैश्वरूप्यमनुपपत्तिकमेव, सर्वस्य जगतः तन्मयत्वेन तत्स्वरूपवदेकत्वप्रसक्तेः तत्प्रवि-भागो दूरोत्सारित एवेति न कुतश्चिद्धेतोः प्रधानसिद्धिः ।

यदपि प्रधानविकारबुद्धिव्यतिरिक्तं चैतन्यमात्मनो रूपं कल्पयन्ति "चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपम्" [ ] इत्यागमात् पुरुषश्च शुभाशुभकर्मफलस्य प्रधानोपनीतस्य भोक्ता न तु कर्ता १५
सकलजगत्परिणतिरूपायाः प्रकृतेरेव कर्तृत्वाभ्युपगमात् । प्रमाणयन्ति चात्र—यत् सङ्घातरूपं वस्तु तत् परार्थं दृष्टम्, यथा शयनाऽऽसनाद्यङ्गादि, सङ्घातरूपाश्च चक्षुरादय इति स्वभावहेतुः, यश्चासौ परः स आत्मेति सामर्थ्यात् सिद्धम् । अत्र च 'चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपम्' इत्यादि यदा चैतन्यं नित्यैकरूपमिति प्रतिज्ञातम् तस्य नित्यैकरूपात् पुरुषादव्यतिरिक्तत्वात्, अध्यक्षविरुद्धं चेदम् रूपादिसंविदां स्फुटं स्वसंविदा भिन्नस्वरूपावगमात् एकरूपत्वे स्यात्मनोऽनेकविधार्थस्य २०
भोक्तृत्वाभ्युपगमो विरुद्ध आसज्येत अभोक्तृत्वस्याव्यतिरिक्तत्वात् भोक्तृत्वस्याथा, न च दिदृक्षादि-योगादविरोधः दिदृक्षा-शुश्रूषादीनां परस्परतोऽभिन्नानामुत्पादे आत्मनोऽप्युत्पादप्रसङ्गः तासां तद-व्यतिरेकात्, व्यतिरेके च 'तस्य ताः' इति सम्बन्धानुपपत्तिः उपकारस्य तन्निबन्धनस्याभावात्, भावे वा तत्रापि भेदाभेदविकल्पाभ्यामनवस्था-तदुत्पत्तिप्रसङ्गतो दिदृक्षाद्यभावाच्च भोक्तृत्वम् । प्रयोगः—यत्रैव यद्भावव्यवस्थानिबन्धनं नास्ति नासौ प्रेक्षावता तद्भावेन व्यवस्थाप्यः, यथा आकाशं २५
मूर्तत्वेन, नास्ति च भोक्तृत्वव्यवस्थानिबन्धनं पुरुषस्य दिदृक्षादि इति कारणानुपलब्धिः । न चायमसिद्धो हेतुरिति प्रतिपादितम् । कर्तृत्वाभावाद् भोक्तृत्वमपि तस्य न युक्तम् न ह्यकृतस्य कर्मणः फलं कश्चिदुपभुङ्क्ते अकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । न च पुरुषस्य कर्माकर्तृत्वेऽपि प्रकृतिरस्याभिलषितमर्थं फलं कश्चिदुपभुङ्क्ते उपनयतीत्यसौ भोक्ता भवति, यतो नासावप्यचेतना सती शुभाशुभकर्मणां कर्त्री युक्ता येनासौ कर्मफलं पुरुषस्य सम्पादयेत् । अथ यथा पङ्ग्वन्धयोः परस्परसम्बन्धात् प्रवृत्तिस्तथा महदादि "लिङ्गं ३०
चेतनपुरुषसम्बन्धाच्चेतनावदिव धर्मादिषु कार्येषु अध्यवसायं करोतीत्यदोष एवायम्—उक्तं च—

> "पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।
> पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगात् तत्कृतः सर्गः" ॥ [साङ्ख्यका० २१]   इति,

१ पृ० २८४ पं० २ । २ "तदा"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ४० पं० ६ । ३ "प्रधानहेत्वभाव एव कारणशक्ति-भेदेन हेतुना कार्यस्य परिमाणादिरूपेण वैचित्र्य(स्य) कार्यकारणतादेश्च उपपद्यमानत्वात् विरुद्धता हेतूनाम्"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ४० पं० १२ । ४ "तथा, कुलालादीनां घटादिकरणे शक्तितः प्रवृत्तिः प्रधानहेत्वभाव उपपद्यते, न तु तद्भावे । यथोक्तं प्राक्—'न च शक्तिर्न च क्रिया' इति"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ४० पं० १६ । ५ पृ० २६८ पं० १६ तथा ४० । ६ तद्भावे वा० बा० । ७ पृ० २६६ पं० १ तथा ३० । ८ योगद० समा० पा० सू० ९ भा० पृ० ११ पं० ७ । "परार्थ-रथ-शरणादयः—" ९—सनात्मगादि आ० भां० मा० ।—सनात्मगादि वि० डे० ।—सनात्मगादि हा० । १०—न चै-माठरवृ० पृ० २९ पं० २२ । "शयनाऽऽसनाऽभ्यङ्गादिवत्"—साङ्ख्य० कौ० पृ० ९१ पं० २ का० १७ । ११ प्र० पृ० पं० १४ । १२—स्ये चारम—भां० मा० । १३—स्य तद्भा—वि० डे० । १४ लिङ्ग वि० डे० । १५ कार्येषु व्यव—वा० बा० । १६—"इति संयोगसत्कृतः सर्गः"—साङ्ख्यका० चे—आ० बा० विना । माठरवृ० पृ० ३३ पं० २४ ।

असदेतत्; यतो यदि प्रकृतिरकृतस्यापि कर्मणः फलमभिलषितमुपनयति तदा सर्वदा सर्वस्य पुंसोऽभिलषितार्थसिद्धिः किमिति न स्यात्? न च तत्कारणस्य धर्मस्याभावात्तदभाव इति वाच्यम्, यतो धर्मस्यापि प्रकृतिकार्यतया तदव्यतिरेकात् तदपि सर्वदा भाव इति सर्वदा सर्वस्याभिलषित-फलप्राप्तिप्रसक्तिः। अपि च, यदि अभिलषितं फलं प्रकृतिरुपनयति तदा नानिष्टं प्रयच्छेत्, नहि ५ कश्चिदनिष्टमभिलषति। किञ्च, उपनयतु नाम प्रकृति(तिः) फलम् तथापि भोक्तृत्वं पुंसोऽनुपपन्नम् अविकारित्वात्—नहि सुख-दुःखादिना आह्लाद-परितापादिरूपं विकारमनुपगच्छतो भोक्तृत्व[illegible] सङ्गतम्। न च प्रकृतिरस्योपकारिणी अविकृतात्मन्युपकारस्य कर्तुमशक्यत्वात्, विकारित्वे वा नित्यत्वहानिप्रसक्तिः अतादवस्थ्यस्यानित्यत्वलक्षणत्वात् तस्यापि विकारित्वप्रस-क्तित्वात्। अथ न विकारापत्त्या आत्मनो भोक्तृत्वमिष्टं किं तर्हि? बुद्ध्यध्यवसितस्यार्थस्य १० प्रतिबिम्बोदयन्यायेन संवेदनात्। तथाहि—बुद्धिदर्पणसङ्क्रान्तमर्थप्रतिबिम्बकं द्वितीयदर्पणकल्पे पुंस्यध्यारोहति, तदेव भोक्तृत्वमस्य न तु विकारापत्तिः न च पुरुष(षः) प्रतिबिम्बमात्रधा-रणादपि विकारवान् दर्पणवदविकृततद्रूपत्वात्, असदेतत्; यतो बुद्धिदर्पणसङ्क्रान्त-प्रतिबिम्बकं द्वितीयदर्पणकल्पे पुंसि सङ्क्रामत् तेनः (ततः) [illegible] व्यतिरिक्तं वा इति वाच्यम्। यदि [illegible] तदेवोदय-व्यय(य)योगित्वं पुंसः प्रसज्येत उदयादि-१५ योगि[illegible] [illegible]। अथ व्यतिरिक्तमित्यभ्युपगमस्तदा न भोक्तृत्वं मे भोक्-[illegible] [illegible]। न चार्थप्रतिबिम्ब[illegible] तस्य भोक्तृत्वं पुरुष[illegible] [illegible] अपि भेदाभेदविकल्पोऽनुपपत्तेः।

अपि च, पुरुषस्य [illegible] प्रधानं यदि जानीयात् तदा पुरुषार्थं प्रति प्रवृत्तिर्युक्ता स्यात्, न [illegible], [illegible] न [illegible], यतोऽस्यो १० [illegible] न [illegible] पुरुषा-[illegible]। न च [illegible] [illegible] पुरुषः। अथ प्रधानं पुरुषस्य [illegible] तथा अपि [illegible]। न च [illegible] पुं-[illegible] न नियमः यतः प्रधानस्य [illegible] भोक्तृत्वमपि [illegible] पुं-१५ [illegible] यदि प्रधानस्य बुद्धि[illegible] तदा पुरुषार्थं [illegible], [illegible] तद् [illegible] बुद्धेरपि [illegible] किमिति न [illegible]? न च [illegible] [illegible] पुरुषस्य [illegible]।

साङ्ख्यस्य तौ प्रसिद्धौ न तथा बौद्धस्येति कथं नान्यतरासिद्धता ? न च शब्दमात्रसिद्धौ हेतुसिद्धिः, वस्तुसिद्धौ वस्तुन एव सिद्धस्य हेतुत्वात् । तदुक्तम्—

"तस्यैव व्यभिचारादौ शब्देऽप्यव्यभिचारिणि ।
दोषवत् साधनं ज्ञेयं वस्तुनो वस्तुसिद्धितः" ॥ [ ] इति ।

अथ प्रसङ्गसाधनमिति पक्षान्तरः साध्यविपर्यये बाधकप्रमाणादर्शनादनैकान्तिकता, न ह्यत्र ५ प्रतिबन्धोऽस्ति चेतनस्योत्पाद-नाशाभ्यां न भवितव्यमिति ।

यदपि प्रकल्पितम्—

"वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ।
पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य" ॥ [साङ्ख्यका० ५७] इति,

तदपि न सम्यक्, यतः क्षीरमपि न स्वातन्त्र्येण वत्सविवृद्धिं चेतस्याधाय प्रवर्तते किं तर्हि ? १० कादाचित्केभ्यः स्वहेतुभ्यः प्रतिनियतेभ्यः समुत्पत्तिमासादयति, तत्र लब्धात्मलाभं वत्सविवृद्धिनिमित्ततामुपयातीत्यचेतनमपि प्रवर्तत इति व्यपदिश्यते, न त्वेवं प्रधानस्य कादाचित्की प्रवृत्तिर्युक्ता नित्यत्वात् तस्य अन्यहेत्वभावाच्च । तथाहि—न तावत् कादाचित्ककारणसंनिधानायत्ता कादाचित्की शक्तिरस्य युक्ता तदभावात् । नापि स्वाभाविकी सदा संनिहिता अविकलकारणत्वेन सर्वस्याभ्युदयनिःश्रेयसलक्षणस्य पुरुषार्थस्य युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गात् । न च बुद्धि-चैतन्ययोरभेदेऽपि १५ चैतन्यस्यात्मत्वमप्रतिषिद्धमेव, यतो नास्माभिः चैतन्ये आत्मशब्दनिवेशः प्रतिषिध्यते किं तर्हि ? यस्तत्र नित्यत्वलक्षणो धर्मः समारोपितः स एव निषिध्यते, तस्मिन्सत्यस्य सर्वदा तथा(?)विकल्पप्रसक्तेः तदुपरतिस्वभावत्वात् तस्यानित्यत्वे चोत्पत्तेरसम्भवात्-नहि वह्निः सदाऽस्तीत्येव तदर्थं जनतेन्धनमाददीत । तत्र नित्यैकरूपं चैतन्यं युक्तिसङ्गतम् ।

यदपि "परार्थाश्चक्षुरादयः" [ ] इत्याद्युक्तम्, तत्र आधेयातिशयो वा २० परः साध्यत्वेनाभिप्रेतः, यद्वा अविकार्यनाधेयातिशयः, आहोस्वित् सामान्येन चक्षुरादीनां पारार्थ्यमात्रं साध्यत्वेनाभिप्रेतमिति विकल्पत्रयम् । तत्र यदि प्रथमः पक्षः स न युक्तः, सिद्धसाध्यतादोषाऽऽपातत्वात् यतोऽस्माभिरपि विज्ञानोपकारित्वेनाभ्युपगता एव चक्षुरादयः "चक्षुः प्रतीत्य रूपाणि चोत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानम्" [ ] इत्यादिवचनात् । अथ द्वितीयः पक्षोऽङ्गीक्रियते तदा हेतोर्विरुद्धतालक्षणो दोषः विकार्युपकारित्वेन चक्षुरादीनां साध्यविपर्ययेण २५ व्याप्ते हेतोर्व्याप्तत्वप्रतीतेः । तथाहि—अविकारिणि अतिशयस्याधानुमशक्यत्वात् शयनाऽऽसनादयोऽनित्यस्यैवोपकारिणो युक्ता न नित्यस्येति कथं न हेतोर्विरुद्धता ? यदि पुनः सामान्येन आधेयानाधेयातिशयविशेषमपास्य पारार्थ्यमात्रं साध्यत इत्ययं पक्षः कक्षीक्रियते तदापि सिद्धसाध्यतैव,

---

१ "शब्दमात्रसिद्धावपि न हेतुसिद्धिः, वस्तुन एव हेतुत्वेन वस्तुनो हि वस्तुसिद्धिः ।
तस्यैव व्यभिचारादौ शब्देऽप्यव्यभिचारिणि । दोषवत् साधनं ज्ञेयं वस्तुनो वस्तुसिद्धितः" ॥
प्रमेयर० को० पृ० ९९ पं० १२ कारिकेयमुद्धृताऽऽस्ते ।

२-पि चैतन्यस्यात्मत्वमप्रति-भां० मां० ।-पि चैतन्यस्यात्मत्वमपि प्रति-वा० बा० ।-पि चैतन्यस्यात्मत्वमपि प्रति-आ० । ३ रूप वा० भिन्न । ४ पृ० १०० पं० १६ । माठर० पृ० ११ पं० १८ का० १७ । साङ्ख्य० कौ० पृ० १० पं० ९ का० १७ । साङ्ख्यप्र० अ० १ सू० १४० पृ० ६१ पं० २ ।

५ "चक्खुं च पटिच्च रूपे च उप्पज्जति चक्खुविञ्ञाणं"—संयुत्तनि० निदानसं० महावग्ग० पृ० ७२ सं० ११ म० २ । मध्यमकवृत्ति पृ० ६ पं० ३ ।

"अभिध. क. व. (११४ b 5) प्रतीत्य-समुत्पादं इत्येतस्मिन् वचने प्रतीत्यसमुत्पादस्य इति युज्यते एव अर्थ अभिप्रेतः चक्षुः प्रतीत्य रूपाणि चोत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानमिति । न हि 'प्रतीत्याना चक्षूंषि प्रतीत्य रूपाणि' इति समासः संभवति ... चक्षुर्विज्ञानमिति असमर्थो ... (समन्तरः ...) चक्षुः प्रतीत्य रूपाणि चोत्पद्यते ... इति एवं वचनात् (अभिध. क. व. ११७ b 2)" Vallée Poussin इत्येन संपादितमध्यमकवृत्ति पृ० ६ टिप्प० ४ ।
६ दोषोऽधिका-व० व० भिन्न । ७-रादीनां साध्यसाध्यपि-व० ।-रादीनां साध्ये साध्यपि-भां० मां० । ८ सामान्येनाधेयानाधेयानाधेयातिश-भां० मां० । सामान्येनाधेयाधेयातिश-वा० बा० । सामान्येनाधेयातिश-वि० ३० ।

चक्षुरादीनां विज्ञानोपकारित्वेनेष्टत्वात्। न च भिन्नमपि गाघ्यधर्मित्वेनोपात्तमित्यपरस्य तद्व्यतिरिक्तस्य परत्वमत्राभिप्रेतम्, चित्तादिव्यतिरेकिणोऽपरस्याविकारिण उपकार्यतयासम्भवात् चक्षूरूपाऽऽलोक-मनस्काराणामपरचक्षुरादिकदम्बकोपकारित्वस्यान्यायप्राप्तत्वात् विज्ञानस्य वा अनेककारणकृतोपकाराध्यासितस्य संहतत्वं कल्पितमविरुद्धमेवेति नात्र साध्ये हेतोरप्यसिद्धता सङ्ग-
५ च्छते। तर्हि साङ्ख्योपकल्पितचैतन्यरूपस्य नित्यस्यात्मनः कुतश्चित् सिद्धिः। तत्र अशुद्धद्रव्यास्तिकमतावलम्बिसाङ्ख्यदर्शनपरिकल्पितपदार्थसिद्धिरिति पर्यायास्तिकमतम्।

[नयलक्षणानि]

[संग्रह-नैगमनयस्वरूपम्]

अत्र च नैगम-संग्रह-व्यवहारलक्षणास्त्रयो नयाः शुद्ध्यशुद्धिभ्यां द्रव्यास्तिकमतमाश्रिताः
१० ऋजुसूत्र-शब्द-समभिरूढ-एवम्भूतास्तु शुद्धितारतम्यतः पर्याया(य)नयभेदाः। तथाहि—संग्रहमतं तावत् प्रदर्शितमेव, येषां तु मतेन नैगमनयस्य सद्भावस्तैस्तस्य स्वरूपमेवं वर्णितम्-रादयन्तरोपलब्धं नित्यत्वमनित्यत्वं च नयतीति निगमव्यवस्थाभ्युपगमपरो नैगमनयः। निगमो हि नित्याऽनित्य-सदसत्-कृतक(काऽ)कृतकस्वरूपेषु भावेष्वपास्तसाङ्कर्यस्वभावः सर्वथैव धर्मधर्मिभेदेन सम्पद्यत इति। स पुनर्नैगमोऽनेकधा व्यवस्थितः प्रतिपन्नभिप्रायवशान्नयव्यवस्थानात्। प्रतिपत्तारश्च
१५ नानाभिप्रायाः। यतः केचिदाहुः—"पुरुष एवेदं सर्वम्" [श्वेताश्वत० उ० अ० ३, १५] इत्यादि, यदाश्रित्योक्तम्—

> "ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्।
> छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित्" [गीता अ० १५ श्लो० १]

पुरुषोऽप्येकत्व-नानात्वभेदात् कैश्चिदभ्युपगतो द्वेधा, नानात्वेऽपि तस्य कर्तृत्वाऽकर्तृत्वभेदो-
२० ऽप(भेदोऽप)रैराश्रितः, कर्तृत्वेऽपि सर्वगतेतरभेदः, असर्वगतत्वेऽपि शरीरव्याप्यव्याप्तिभ्यां भेदः, अव्यापित्वेऽपि मूर्तेतरविकल्पाद् भेद एव। अपरैस्तु प्रधानकारणिकं जगद् अभ्युपगतम्, तत्रापि सेश्वर-निरीश्वरभेदाद् भेदाभ्युपगमः। अन्यैस्तु परमाणुप्रभवत्वमभ्युपगतं जगतः, तत्रापि सेश्वर-निरीश्वरभेदाद् भेदोऽभ्युपगतः, सेश्वरपक्षेऽपि स्वकृतकर्मसापेक्षत्वाऽनपेक्षत्वाभ्यां तद्वस्य एव भेदाभ्युपगमः। कैश्चित् स्वभाव-काल-यदृच्छादिवादाः समाश्रिताः, तेष्वपि सापे-
२५ क्षत्वाऽनपेक्षत्वाभ्युपगमाद् भेदव्यवस्था अभ्युपगतैव। तथा, कारणं नित्यम् कार्यमनित्यमित्यपि ह्येतं कैश्चिदभ्युपगतम्, तत्रापि कार्यं स्वरूपं नियमेन त्यजति न वेत्ययमपि भेदाभ्युपगमः। एवं मूर्तैरेव मूर्तमारभ्यते, मूर्तैर्मूर्तम्, मूर्तैरमूर्तमित्याद्यनेकधा प्रतिपन्नभिप्रायतोऽनेकधा निगमनान्नैगमोऽनेकभेदः।

[व्यवहारनयस्वरूपम्]

३० व्यवहारनयस्तु—अपास्तसमस्तभेदने(भे)कमभ्युपगच्छतोऽध्यक्षीकृतभेदनिबन्धनव्यवहारविरोधप्रसक्तेः—कारक-ज्ञापकभेदे(द)परिकल्पनानुरोधेन व्यवहारमाचर(मारच)यन् प्रवर्तते इति कारणस्यापि न सर्वदा नित्यत्वम् कार्यस्यापि न सर्वदा नित्यत्वम् कार्यस्यापि नैकान्ततः प्रलय इति। ततश्च न कदाचिदनीदृशं जगदिति प्रवृत्तोऽयं व्यवहारो न केनापि प्रवर्त्यते अन्यथा प्रवर्तकान-

---

१-त्यमात्रा-भां० वि० कां० विना। २-कारिण उपकारिण उपकार्यतया-वा० बा० विना। ३-त्यस्य न्याय-वा० बा० आ० हा० विना। ४-स्य चा-वि०। ५ साध्य हे-वा० बा० विना। ६-श्च सङ्ख्योप-कां० आ० हा० वि० विना। ७-दर्शनक-वा० बा० विना। ८ पृ० २७२ पं० १६। ९-षमेव वर्णित-मां० ।-षमेव वर्णितरादय-भां० हा०। १०-स्तसाङ्कार्य-वि० डे० ।-स्तस्यांकार्य-वा० ।-स्तसाकार्य-भां० मां० हा० ।-स्तमाकार्यं स्व-आ०। ११ कर्तृत्वाकर्तृत्वभेदो रपरैरा-भां० मां०। कर्तृत्वाकर्तृत्वे भेदो-वपरैरा-आ० वि० । कर्तृत्वाभेदोरपरैरा-वा० बा०। १२ भेदो व्यापि-वा० बा० विना। १३-श्वरभेदाभ्युप-वा० बा० विना। १४-द्भ्रेदोपग-वा० बा० विना। १५ कैश्चित्तु वा० बा०। १६ एवं मूर्तेमा-वा० बा०। १७ अनवधारणमत्र विशेष.। १८-त्नभेदानेक-वा० बा० विना।

वस्थामसक्तिः । ततो न व्यवहारशून्यं जगत् । न च प्रमाणाविपरीतानः पक्षोऽभ्युपगन्तुं युक्तः अदृष्टपरिकल्पनाप्रसक्तेः, दृष्टानुरोधेन त्वदृष्टमपि वस्तु कल्पयितुं युक्तम् अन्यथा कल्पनानर्थक्यादिति संग्रह-नैगमाऽभ्युपगतवस्तुविवेकाल्लोकप्रतीतपथानुसारेण प्रतिपत्तिगौरवपरिहारेण प्रमाण-प्रमेय-प्रमितिप्रतिपादनं व्यवहारप्रसिद्ध्यर्थं परीक्षकैः समाश्रितमिति व्यवहारनयाभिप्रायः । ततः स्थितं नैगम-संग्रह-व्यवहाराणां द्रव्यास्तिकनयप्रभेदत्वम् । विषयभेदश्चैषां प्रतिपादितः— ५

"शुद्धं द्रव्यं समाश्रित्य संग्रहस्तदशुद्धितः ।
नैगम-व्यवहारौ स्तां शेषाः पर्यायमाश्रिताः" ॥ [ ]

तदुक्तम्—

"अन्यदेव हि सामान्यमभिन्नज्ञानकारणम् ।
विशेषोऽप्यन्य एवेति मन्यते नैगमो नयः" ॥ [ ] १०

"सद्रूपतानतिक्रान्त-स्वस्वभावमिदं जगत् ।
सत्तारूपतया सर्वं संगृह्णन् संग्रहो मतः" ॥ [ ]

"व्यवहारस्तु तामेव प्रतिवस्तुव्यवस्थिताम् ।
तथैव दृश्यमानत्वात् व्यवहारयति देहिनः" ॥ [ ] इति ।

[ऋजुसूत्रनयस्वरूपम्] १५

पर्यायनयभेदाः ऋजुसूत्रादयः—

"तत्रर्जुसूत्रनीतिः स्यात् शुद्धपर्यायसंश्रिता (ता) ।
नश्वरस्यैव भावस्य भावा(वात्) स्थितिवियोगतः" ॥ [ ]

देश-कालान्तरसंबद्धस्वभावरहितं वस्तुतत्त्वं साम्प्रतिकम् एकस्वभावम् [illegible] ऋजु सूत्रयतीति ऋजुसूत्रः । न हि एकस्वभावस्य नानादिक्-कालसम्बन्धित्वस्वभावमनेकत्वं युक्तम् २० एकस्यानेकत्वविरोधात् । न हि स्वरूपभेदादन्यो वस्तुभेदः स्वरूपमेव वस्तुभेदकम् । [illegible]— विद्यमानेऽपि स्वरूपे किमपरमभिन्नं वस्तु यद् [illegible] ? यद् यात्मनं [illegible] स्वभावेनोपलभ्यते तत् तेन सर्वात्मना विनश्यति न पुनः क्षणान्तरसंस्पर्शीति क्षणिकम्, [illegible]

[illegible] यदि [illegible]

[illegible] नित्यत्वेन, [illegible]

[illegible] क्षणिकस्य [illegible]

[illegible]त्यानुपपत्तेरसत्त्वम्, [illegible] सर्वकार्यमेकदैव विदध्यादिति न क्रमकर्तृत्वम्, न चा [illegible] निरतिशयत्वात् नहि निरपेक्षस्य कदाचित् करणमकरणं वा विरोधात्, [illegible] भूतमक्षणिकं यतः क्षणिकत्वमेव । व्यतिरिक्तत्वे वा सम्बन्धासिद्धिः, [illegible] ३० सक्तिः । युगपदपि न नित्यस्य कार्यकारित्वम् द्वितीयेऽपि क्षणे तत्स्वभावत्वात् [illegible] प्रसक्तेः । क्रमाऽक्रमव्यतिरिक्तप्रकारान्तराभावाच्च न नित्यस्य सत्त्वम् अर्थक्रिया[illegible]

---

१ ततो व्यव–[illegible] । २–[illegible] । ३ [illegible] पृ० ११४ पं० ११ । ४ [illegible] पृ० ११८ पं० १५ । ५ [illegible] पृ० ११० पं० २१ । ६–स्थितम् [illegible] । ७–श्रितौ [illegible] । ८ [illegible] नैश्वर–[illegible] । ९ [illegible] पृ० ११४ पं० १५ । १०–[illegible] । ११–[illegible] । १२ [illegible] । १३–[illegible] । १४–[illegible] । १५–[illegible] । १६–[illegible] तनुत्वात् [illegible] । १७–[illegible] । १८–[illegible] प्रकारान्तरभावा–[illegible] ।

चक्षुरादीनां विज्ञानोपकारित्वेनेष्टत्वात्। न च चित्तमपि साध्यधर्मित्वेनोपात्तमित्यपरस्य तद्व्य-
तिरिक्तस्य परत्वमस्माभिप्रेतम्, चित्तादिव्यतिरेकिणोऽपरस्याविकारिण उपकार्यत्वासम्भवात् च-
रूपाऽऽलोक-मनस्काराणामपरचक्षुरादिकद्रव्यकोपकारित्वस्यान्यायप्राप्तत्वात् विज्ञानस्य वा अ-
फकारणकृतोपकाराध्यासितस्य संहतत्वं कल्पितमविरुद्धमेवेति नात्र साध्ये हेतोरप्यसिद्धता स-
५ च्छते?। तन्न साङ्ख्योपकल्पितचैतन्यरूपस्य नित्यस्यात्मनः कुतश्चित् सिद्धिः। तत्र अशुद्धद्रव्यास्ति-
कमतावलम्बिसाङ्ख्यदर्शनपरिकल्पितपदार्थसिद्धिरिति पर्यायास्तिकमतम्।

[नयलक्षणानि]

[संग्रह–नैगमनयस्वरूपम्]

अत्र च नैगम-संग्रह-व्यवहारलक्षणास्त्रयो नयाः शुद्ध्यशुद्धिभ्यां द्रव्यास्तिकमतमाश्रिता
१० ऋजुसूत्र-शब्द-समभिरूढ-एवम्भूतास्तु शुद्धितारतम्यतः पर्याया(य)नयभेदाः। तथाहि—संग्रहमत
तावत् प्रदर्शितमेव, येषां तु मतेन नैगमनयस्य सद्भावस्तैस्तस्य स्वरूपमेवं वर्णितम्–शब्दन्तरो-
पलब्धं नित्यत्वमनित्यत्वं च नयतीति निगमव्यवस्थाभ्युपगमपरो नैगमनयः। निगमो हि नित्याऽ-
नित्य-सदसत्-कृतक(काऽ)कृतकस्वरूपेषु भावेष्वपास्तसाङ्कर्यस्वभावः सर्वथैव धर्मधर्मिभेदेन सम-
वत इति। स पुनर्नैगमोऽनेकधा व्यवस्थितः प्रतिपत्त्रभिप्रायवशाद्व्यवस्थानात्। प्रतिपत्तारश्च
१५ नानाभिप्रायाः। यतः केचिदाहुः—"पुरुष एवेदं सर्वम्" [श्वेताश्वत० उ० अ० ३, १५] इत्यादि,
यदाभिरुक्तम्—

> "ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्।
> छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित्" [गीता अ० १५ श्लो० १]

पुरुषोऽप्येकत्व-नानात्वभेदात् कैश्चिदभ्युपगतो द्वेधा, नानात्वेऽपि तस्य कर्तृत्वाऽकर्तृत्वभेदो-
२० ऽप्य(भेदोऽप्य)्पराश्रितः, कर्तृत्वेऽपि सर्वगतेतरभेदः, असर्वगतत्वेऽपि शरीरव्यापकव्यापित्वा-
भेदः, अव्यापित्वेऽपि मूर्तेतरविकल्पाद् भेद एव। अपरैस्तु प्रधानकारणिकं जगद् अभ्युपगतम्,
तत्रापि सेश्वर-निरीश्वरभेदाद् भेदाभ्युपगमः। अन्यैस्तु परमाणुप्रभवत्वमभ्युपगतं जगतः, तत्रापि
सेश्वर-निरीश्वरभेदाद् भेदोऽभ्युपगतः, सेश्वरपक्षेऽपि स्वकृतकर्मसापेक्षतयाऽनपेक्षतयाऽन्यां तद्-
वस्थ एव भेदाभ्युपगमः। कैश्चित् स्वभाव-काल-यदृच्छादिवादाः समाश्रिताः, तेष्वपि सापे-
२५ क्षत्याऽनपेक्षत्वाभ्युपगमाद् भेदव्यवस्था अभ्युपगतैव। तथा, कारणं नित्यम् कार्यमनित्यमित्यपि
द्वैतं कैश्चिदभ्युपगतम्, तत्रापि कार्यं स्वरूपं नियमेन त्यजति न वेत्ययमपि भेदाभ्युपगमः।
एवं मूर्तैरेव मूर्तमारभ्यते, मूर्तैर्मूर्तम्, मूर्तैरमूर्तमित्याद्यनेकधा प्रतिपत्त्रभिप्रायतोऽनेकधा निगम-
व्यवस्थानात् नैगमोऽनेकभेदः।

[व्यवहारनयस्वरूपम्]

३० व्यवहारनयस्तु—अयास्तममर्मभेदने(मि)कमभ्युपगच्छन्नोऽप्यङ्गीकृतभेदनिबन्धनव्यवहारविलो-
पनसहः—कारक-ज्ञापकभेदे(द)परिकल्पनानुरोधेन व्यवहारमायत(मारभ्य)वत् प्रवर्तते इति कार-
णत्वान्नि न सर्वदा नित्यम्, कार्यमपि न सर्वदा नित्यम् कार्यमपि नश्वरत्वतः प्रवाह इति।
नन्वध न कदाचिदनीदृशं जगदिति प्रवृत्तोऽयं व्यवहारो न केनापि प्रकारेण अन्यथा प्रवर्तयितु-

१-स्वभावा-भा० वि० वा० सि०। २-कारिण उपकारिण उपकार्यत्वा-भा० भ० सि०। ३-[illegible] [illegible]-भा० म० अ० पृ० सि०। ४-[illegible] वा-सि०। ५-[illegible] है वा० वा० सि०। ६-[illegible] [illegible] [illegible] पृ० सि० सि०। ७-[illegible] भा० भ० सि०। ८ पृ० १०९ पं० ११। ९-[illegible] [illegible] [illegible]-भा० पृ०। १०-[illegible]-भा० वि०। [illegible] [illegible] [illegible]-भा०। ११ कर्तृत्वाकर्तृत्वभेदो [illegible]-भा० भा०। कर्तृत्वाकर्तृत्व भेदो [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

वस्याप्रसक्तिः । ततो न व्यवहारशून्यं जगत् । न च प्रमाणाविषयीकृतः पक्षोऽभ्युपगन्तुं युक्तः अदृष्टपरिकल्पनाप्रसक्तेः, दृष्टानुरोधेन शब्दमपि वस्तु कल्पयितुं युक्तम् अन्यथा कल्पनासम्भवादिति संग्रह-नैगमाऽभ्युपगतवस्तुविवेकाल्लोकप्रतीतपथानुसारेण प्रतिपत्तिगौरवपरिहारेण प्रमाण-प्रमेय-प्रमितिप्रतिपादनं व्यवहारप्रसिद्ध्यर्थं परीक्षकैः समाश्रितमिति व्यवहारनयाभिप्रायः । ततः स्थितं नैगम-संग्रह-व्यवहाराणां द्रव्यास्तिकनयप्रभेदत्वम् । विषयभेदश्चैषां प्रतिपादितः— ५

"शुद्धं द्रव्यं समाश्रित्य संग्रहस्तदशुद्धितः ।
नैगम-व्यवहारौ स्तां शेषाः पर्यायमाश्रिताः" ॥ [ ]

तदुक्तम्—

"अन्यदेव हि सामान्यमभिन्नज्ञानकारणम् ।
विशेषोऽप्यन्य एवेति मन्यते नैगमो नयः" ॥ [ ] १०
"सद्रूपतानतिक्रान्त-स्वस्वभावमिदं जगत् ।
सत्तारूपतया सर्वं संगृह्णन् संग्रहो मतः" ॥ [ ]
"व्यवहारस्तु तामेव प्रतिवस्तुव्यवस्थिताम् ।
तथैव दृश्यमानत्वात् व्यवहारयति देहिनः" ॥ [ ] इति ।

[ऋजुसूत्रनयस्वरूपम्] १५

पर्यायनयभेदाः ऋजुसूत्रादयः—

"तत्रर्जुसूत्रनीतिः स्यात् शुद्धपर्यायसंश्रिता (ता) ।
नश्वरस्यैव भावस्य भावा(वात्) स्थितिवियोगतः" ॥ [ ]

देश-कालान्तरसंबद्धस्वभावरहितं वस्तुतत्त्वं साम्प्रतिकम् एकक्षणमात्रम् ऋजु प्रगुणम् सूत्रयतीति ऋजुसूत्रः । न हि एकस्वभावस्य भावस्य देश-कालान्तरव्याप्तिः [illegible] युक्ता । २० एकस्यानेकत्वविरोधात् । न हि स्वरूपभेदादन्यो वस्तुभेदः स्वरूपस्यैव वस्तुत्वोपपत्तेः । तथाहि— विद्यमानेऽपि स्वरूपे किमपरमभिन्नं वस्तु यद् रूपान्तरेऽप्येकं स्यादिति ? यद् वस्तुरूपं [illegible] स्वभावेनोपलभ्यते तत् तेन सर्वात्मना विनश्यति न पुनः क्षणान्तरमनुवर्तत इति क्षणिकम्, [illegible] [illegible] क्षणान्तराकारविशेषाप्रसङ्गात् अतो ज्ञानस्य यदि द्वितीयक्षण[illegible] प्रथमक्षणस्वभावं नापनयति तदा कल्पान्तरस्थायिनस्तस्याऽपि संप्राप्नुवन्ति, [illegible] २५ कथं न वस्तुभेदः अन्यथा सर्वत्र सर्वदा भेदाभावप्रसक्तिः ? [illegible] क्रियानुपपत्तेरसत्त्वम्, [illegible] [illegible] सर्वकार्यमेकदैव विदध्यादिति न क्रमकर्तृत्वम्, न वा कदाचनापि [illegible] निरतिशयत्वात् नहि निरपेक्षस्य कदाचित् करणमकरणं वा विरोधात्, [illegible] [illegible] दर्शितत्वाच्चैव । व्यतिरिक्तत्वे वा [illegible], [illegible] ३० [illegible] । युगपदपि न नित्यस्य कार्यकारित्वम् द्वितीयेऽपि क्षणे [illegible] प्रसक्तेः । क्रमाऽक्रमव्यतिरिक्तप्रकारान्तराभावाच्च न नित्यस्य सत्त्वम् [illegible]

---

१ ततो व्यव-भा० वा० विना । २-दौ स्तां आ० । ३ [illegible] ४ न्यायाव० टिप्प० पृ० ११४ पं० ११ । ५ [illegible] पृ० १२० पं० २१ । ६-स्थितम् वा० बा० । ७-[illegible] [illegible] ८ नैश्वर-[illegible] । ९ [illegible] पृ० १२४ पं० २५ । १०-[illegible] । ११-[illegible] । १२ [illegible] । १३-[illegible] । १४-[illegible] । १५ [illegible] । १६-[illegible] । १७-[illegible] । १८-[illegible] [illegible]

चक्षुरादीनां विज्ञानोपकारित्वेनेष्टत्वात्। न च चित्तमपि साध्यधर्मित्वेनोपात्तमित्यपरस्य तद्व्यतिरिक्तस्य परत्वमत्राभिप्रेतम्, चित्ताद्व्यतिरेकिणोऽपरस्याविकारिण उपकार्यत्वासम्भवात् चक्षू-रूपाऽऽलोक-मनस्काराणामपरचक्षुरादिकद्रव्यकोपकारित्वस्यान्यायप्राप्तत्वात् विज्ञानस्य वा अनेककारणकृतोपकाराध्यासितस्य संहतत्वं कल्पितमविरुद्धमेवेति नात्र साध्ये हेतोरप्यसिद्धता सङ्ग-
५च्छते ?। तदेवं साङ्ख्योपकल्पितचैतन्यरूपस्य नित्यस्यात्मनः कुतश्चित् सिद्धिः। तत्र अशुद्धद्रव्यास्तिकमतावलम्बिसाङ्ख्यदर्शनपरिकल्पितपदार्थसिद्धिरिति पर्यायास्तिकमतम्।

[नयलक्षणानि]

[संग्रह–नैगमनयस्वरूपम्]

अत्र च नैगम-संग्रह-व्यवहारलक्षणास्त्रयो नयाः शुद्ध्यशुद्धिभ्यां द्रव्यास्तिकमतमाश्रिताः
१०ऋजुसूत्र-शब्द-समभिरूढ-एवम्भूतास्तु शुद्धितारतम्यतः पर्याया(य)नयभेदाः। तथाहि—संग्रहमतं तावत् प्रदर्शितमेव, येषां तु मतेन नैगमनयस्य सद्भावस्तैस्तस्य स्वरूपमेवं वर्णितम्-शास्त्रान्तरोपलब्धं नित्यत्वमनित्यत्वं च नयतीति निगमव्यवस्थाभ्युपगमपरो नैगमनयः। निगमो हि नित्याऽनित्य-सदसत्-कृतक(काऽ)कृतकस्वरूपेषु भावेष्वपास्तसाङ्कर्यस्वभावः सर्वथैव धर्मधर्मिभेदेन सम्पद्यत इति। स पुनर्नैगमोऽनेकधा व्यवस्थितः प्रतिपत्त्रभिप्रायवशात्तद्व्यवस्थानात्। प्रतिपत्तारश्च
१५नानाभिप्रायाः। यतः केचिदाहुः—"पुरुष एवेदं सर्वम्" [श्वेताश्वत० उ० अ० ३, १५] इत्यादि, यदाथिलोक्तम्—

> "ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्।
> छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित्" [गीता अ० १५ श्लो० १]

पुरुषोऽप्येकत्व-नानात्वभेदात् कैश्चिदभ्युपगतो द्वेधा, नानात्वेऽपि तस्य कर्तृत्वाऽकर्तृत्वभेदो-
२०एव(भेदोऽप)राश्रितः, कर्तृत्वेऽपि सर्वगतेतरभेदः, असर्वगतत्वेऽपि शरीरव्यापित्वव्यापिभ्यां भेदः, अव्यापित्वेऽपि मूर्तेतरविकल्पाद् भेद एव। अपरैस्तु प्रधानकारणिकं जगद् अभ्युपगतम्, तत्रापि सेश्वर-निरीश्वर [illegible] यमभ्युपगतं जगतः, तत्रापि सेश्वर-निरीश्वरभेदाद् [illegible] पेक्षत्वाऽनपेक्षत्वाभ्यां तद्-वस्य एव भेदाभ्युपगम [illegible] समाश्रिताः, तेष्वपि सापे-
२५क्षत्वाऽनपेक्षत्वाभ्युपगमाद् भेदव्यवस्था अभ्युपगतैव। तथा, कारणं नित्यम् कार्यमनित्यमित्यपि द्वैतं कैश्चिदभ्युपगतम्, तत्रापि कार्यं स्वरूपं नियमेन त्यजति न वेत्ययमपि भेदाभ्युपगमः। एवं मूर्तैरेव मूर्तमारभ्यते, मूर्तैर्मूर्तम्, मूर्तैरमूर्तमित्याद्यनेकधा प्रतिपत्त्रभिप्रायतोऽनेकधा निगमभावेनैगमोऽनेकभेदः।

[व्यवहारनयस्वरूपम्]

३० व्यवहारनयस्तु—अपास्तसमस्तभेदने(भे)कमभ्युपगच्छतोऽव्यवहारीकृतभेदनिबन्धनव्यवहारविरोधप्रसक्तेः—कारक-ज्ञापकभेदे(द)परिकल्पनानुरोधेन व्यवहारमाचर(मारभ्य)न् प्रवर्तते इति कारणस्यापि न सर्वदा नित्यत्वम् कार्यस्यापि न सर्वदा नित्यत्वम् कार्यस्यापि नैकान्ततः प्रवाह इति। तत्रश्च न कदाचिदनीदृशं जगदिति प्रवृत्तोऽयं व्यवहारो न केनापि प्रवर्तते अन्यथा प्रवर्तितम-

---

१-व्यमात्रा—भां० वि० वा० रि० । २-कारिण उपकारिण उपकार्यत्वा—भा० म० लिवा । ३-लक्ष [illegible] —व० ब० आ० ८० विना । ४-स्य वा-वि० । ५ साध्ये हे वा० बा० विना । ६-स सङ्गीत [illegible] व० ब० ८० वि० विना । ७-दर्शनक ब० बा० विना । ८ पृ० १०१ पं० ११ । ९-त्तीय वर्णित [illegible] ... १०-त्वनानात्वे—भी० के० । [illegible] ११ कर्तृत्वाकर्तृत्वभेदो [illegible] १४ भेदो व्यापि—व० ब० विना । १५-व्यवभेदा [illegible] १६-शरीरव्याप [illegible] १७ ... १८ एवं मूर्तेभ्य [illegible] १९ ... २०-त्वमेवाङ्गीकृत—व० ब० विना।

वस्त्वाप्रसक्तेः । ततो न व्यवहारशून्यं जगत् । न च प्रमाणाविषयीकृतः पक्षोऽभ्युपगन्तुं युक्तः अदृष्टपरिकल्पनाप्रसक्तेः, दृष्टानुरोधेन तादृशमपि वस्तु कल्पयितुं युक्तम् अन्यथा कल्पनासम्भवादिति संग्रह-नैगमाऽभ्युपगतवस्तुनिषेधाल्लोकप्रतीतयथानुसारेण प्रतिपत्तिगौरवपरिहारेण प्रमाण-प्रमेय-प्रमितिप्रतिपादनं व्यवहारप्रसिद्ध्यर्थं परीक्षकैः समाश्रितमिति व्यवहारनयाभिप्रायः । ततः स्थितं नैगम-संग्रह-व्यवहाराणां द्रव्यास्तिकनयप्रभेदत्वम् । त्रिनयभेदश्चैषां प्रतिपादितः— 5

"शुद्धं द्रव्यं समाश्रित्य संग्रहस्तदशुद्धितः ।
नैगम-व्यवहारौ स्तां शेषाः पर्यायमाश्रिताः" ॥ [ ]

तदुक्तम्—

"अन्यदेव हि सामान्यमभिन्नज्ञानकारणम् ।
विशेषोऽप्यन्य एवेति मन्यते नैगमो नयः" ॥ [ ] 10
"सद्रूपतानतिक्रान्त-स्वस्वभावमिदं जगत् ।
सत्तारूपतया सर्वं संगृह्णन् संग्रहो मतः" ॥ [ ]
"व्यवहारस्तु तामेव प्रतिवस्तुव्यवस्थिताम् ।
तथैव दृश्यमानत्वात् व्यवहारयति देहिनः" ॥ [ ] इति ।

[ऋजुसूत्रनयस्वरूपम्] 15

पर्यायनयभेदाः ऋजुसूत्रादयः—

"तत्रर्जुसूत्रनीतिः स्यात् शुद्धपर्यायसंश्रिताः (ता) ।
नश्वरस्यैव भावस्य भावा(वात्) स्थितिवियोगतः" ॥ [ ]

देश-कालान्तरसंबद्धस्वभावरहितं वस्तुतत्त्वं साम्प्रतिकम् एकस्वभावम् अकुटिलम् ऋजु-सूत्रयतीति ऋजुसूत्रः । न हि एकस्वभावस्य नानादिक्-कालसम्बन्धित्वस्वभावमनेकत्वं युक्तम् 20 एकस्यानेकत्वविरोधात् । न हि स्वरूपभेदादन्यो वस्तुभेदः स्वरूपस्यैव वस्तुत्वोपपत्तेः । तथाहि— विद्यमानेऽपि स्वरूपे किमपरमभिन्नं वस्तु यद् रूपनानात्वेऽप्येकं स्यादिति ? यद् वस्तुरूपं येन स्वभावेनोपलभ्यते तत् तेन सर्वात्मना विनश्यति न पुनः क्षणान्तरसंस्पर्शीति क्षणिकम्, क्षणा-
[illegible] तस्य यदि द्वितीयक्षणसम्बन्धः
[illegible] संस्थापनयेत्, स्वभावभेदे वा 25
[illegible] क्षणिकस्य क्रम-यौगपद्याभ्यामर्थ-क्रियानुपपत्तेरसत्त्वम्, सहकार्युपढौकितातिशयमनङ्गीकुर्वतस्तदपेक्षाऽयोगादक्षेपेण कार्यकारिणः सर्वकार्यमेकदैव विदध्यादिति न क्रमकर्तृत्वम्, न वा कदाचनापि स्वकार्यमुत्पादयेत् निरपेक्षस्य निरतिशयत्वात् नहि निरपेक्षस्य कदाचित् करणमकरणं वा विरोधात्, तदर्हतमुका(मुपका)रं स्वभा-वभूतमङ्गीकुर्वतः क्षणिकत्वमेव । व्यतिरिक्तत्वे वा सम्बन्धासिद्धिः, अपरोपकारकल्पनेऽनवस्थाप्र- 30 सक्तिः । युगपदपि न नित्यस्य कार्यकारित्वम् द्वितीयेऽपि क्षणे तत्स्वभावत्वात् ततस्तदुत्पत्तितः तत्क-मप्रसक्तेः । क्रमाऽक्रमव्यतिरिक्तप्रकारान्तराभावाच्च न नित्यस्य सत्त्वम् अर्थक्रियाकारित्वलक्षणत्वात्

१ ततो व्यव-वा० बा० विना । २-दौ स्ता भां० । ३ "मन्यते नैगमो नयः"—न्यायाव० टिप्प० पृ० ११८ पं० ११ । ४ न्यायाव० टिप्प० पृ० ११८ पं० २५ । ५ "सत्तारूपताम्"—न्यायाव० टिप्प० पृ० १२० पं० २६ । ६-स्थितम् वा० बा० । ७-श्रितौ वा० बा० विना । न्यायाव० टिप्प० पृ० १२४ पं० २४ । ८ नैश्वर-वा० भां० मां० वि० । नैश्वर-आ० हा० । ९ "भावात् स्थितिवियोगत"—न्यायाव० टिप्प० पृ० १२४ पं० २५ । १०-स्यन्ध-वि० डे० । ११-स्यातत्सम्ब-वा० बा० । १२ तं न इत्यर्थः । १३-सक्तेः वि० डे० । १४-पि स्वं का-वा० बा० आ० वि० डे० विना । १५-त् कारणमकार-वा० बा० । १६-रस्त-तनुकारं भां० मां० हा० । १७-यात् तदुत्पत्ति-वा० बा० । १८-रिक्तत्वे प्रकारा-वि० डे० ।-रिक्तत्वे प्रकारान्तरभावा-भां० मां० आ० हा० डां० ।

तत्र्वं। प्रध्वंसस्य च निर्हेतुकत्वेन स्वभावतो भावात् स्वरसभङ्गुरा एव सर्वे भावाः इति पर्यायास्तिकसूत्राभिप्रायः। तदुक्तम्—

> "अतीतानागताकारकालसंस्पर्शवर्जितम्।
> वर्तमानतया सर्वमृजुसूत्रेण सूत्र्यते" ॥ [ ]

५प्रमाण-प्रमेयनिबन्धनं यद्यपि शब्दाऽर्थौ सामान्येन भवतः तथापि साक्षात् परम्परया वा प्रमाणस्य कारणमेव स्वाकारार्पकविषयः, "नाऽनुकृतान्वयव्यतिरेकं कारणम् नाक(का)रणं विषयः" [ ] तथा

> "अर्थेन घटयत्येनां नहि मुक्त्वार्थरूपताम्।
> तस्मात् प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं मेयरूपता" ॥ [ ]

१०इत्यादिवचनात् तदाकारानुविधायिनी तदध्यवसायेन च तत्रानिसंवादात् संवित् प्रमाणत्वेन गीयते। अध्यक्षधीश्चाऽशब्दमर्थमात्मन्याधत्ते अन्यथा अर्थदर्शनप्रच्युतिप्रसङ्गात्। न ह्यक्षगोचरेऽर्थे शब्दाः सन्ति तदात्मानो वा येन तस्मिन् प्रतिभासमानेऽपि नियमेन प्रतिभासेरन्निति कथं तत्संस्पृष्टाः(ष्टा) अध्यक्षधीर्भवेत्? किञ्च, वस्तुसन्निधानेऽपि तन्नामानुस्मृतिं विना तदर्थस्यानुपलब्धाविष्यमाणायामर्थसन्निधिरक्षधीजननं प्रत्यसमर्थ इति अभिधानस्मृतावु(?)पक्षीणशक्तित्वात्
१५तदाऽभिधानापीन्द्रियबुद्धिं जनयेत् सन्निधानाविशेषात्। यदि च स्वायं भवतां निर्बन्धः-स्वाभिधानविशेषापेक्षमेव चक्षुरादिप्रतिपत्ति(?)स्वार्थमवगमयति तदाऽस्तंगतेयमिन्द्रियप्रभवाऽर्थाधिगतिः तन्नामस्मृत्यादेरसम्भवात्। तथाहि-यत्रार्थे प्राक् शब्दप्रतिपत्तिरभूत् पुनस्तदर्थवीक्षणे तत्सङ्केतितशब्दस्मृतिर्भवेदिति युक्तियुक्तम् अन्यथा अतिप्रसङ्गः स्यात् न चेद् अनभिलापमेव प्रतिपत्ता पश्यति तदा तत्र दृष्टमभिलापमपि न स्मरेत् अस्मरंश्च शब्दविशेषं न तत्र योजयेत् अयोजयंश्च न तेन विशि-
२०ष्टमर्थं प्रत्येतीत्यायातमाध्यक्षस्याशेषस्य जगतः। ततः स्वाभिधानरहितस्य विषयस्य विषयिणं चक्षुरादिप्रत्ययं प्रति स्वत एवोपयोगित्वं सिद्धम् न तु तदभिधानानाम् तदर्थसम्बन्धरहितानां पारम्पर्येणापि सामर्थ्यासम्भवात्। इत्यर्थनया व्यवस्थिताः।

[शब्दनयस्वरूपम्]

शब्दनयास्तु मन्यन्ते-कारणस्यापि विषयस्य प्रतिपत्तिं प्रति नैव प्रत्येकं युक्तं यावच्छब्द-
२५स्पर्शो न भवेत् सोऽप्यध्यवसायविकल्पश्चेत् तदभिधानस्मृति(तिं) विना नोत्पत्तुं युक्तः इति सर्वव्यवहारेषु शब्दसम्बन्धः प्रधानं निबन्धनम्। प्रत्यक्षस्यापि तद्भूताध्यवसायलक्षणविकल्पबहिर्भूतस्य प्रतिभासपरिणामप्रतिपत्तावपि प्रमाणत्वानुपपत्तेः अविसंवादलक्षणत्वात् प्रमाणानाम्, प्रतिक्षेत्रपरिणामग्रहणेऽपि तस्य प्रामाण्याभ्युपगमे प्रमाणान्तरप्रवृत्तेः वक्ष्यान्तरं क्रियमाणमपार्थकं स्यात्। ततः प्रमाणव्यवस्थानिबन्धनं तन्नामस्मृतिव्यवसाययोजनमर्थप्राधान्यमनुभवन्तीति शब्द
३०एव सर्वत्र प्रमाणादिव्यवहारे प्रधानं कारणमिति स्थितम्। शब्दनयश्च ऋजुसूत्राभिमतवर्तमानं पर्यायं स्वविषयत्वेन व्यवस्थापयति। तथाहि—'तटः' 'तटी' 'तटम्' इति विरुद्धलिङ्गलक्षणधर्माध्यासे भिन्नमेव वस्तु, नहि तत्कृतं धर्मभेदमननुभवत् तत्सम्बन्धो युक्तः तद्धर्मभेदे वा कथं धर्मी कथं न भिद्यते? यथा हि सन्निकृष्टं वस्तु अतीताऽनागताभ्यां कालाभ्यां न सम्बन्धमनुभवति
तौ चाहि [illegible]
३५[illegible](?)विरुद्धधर्माध्यासस्य भेदलक्षणत्वात्, तथाभेदे 'न किञ्चिद् भिन्नं स्यादिति' इति

१ [illegible]। २ मुक्त्वार्थरू-[illegible]। ३ [illegible]। ४ तदर्थे-[illegible]। ५-[illegible] [illegible]। ६-[illegible]। ७ [illegible]। ८-[illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible]। १०[illegible]। ११-[illegible]। १२ [illegible]। १३-[illegible]। १४ [illegible]। १५-[illegible]। १६ [illegible]।

भेदप्रसङ्गात् प्रयोगविरोधः। तथा, एकस्मिन् दारवस्तुनि 'दाराः' इति बहुवचनान्ततया निर्देशोऽनुपपन्नः न हि वस्तुसङ्ख्याभेदमाख्यातिमं तदेव तद्भिन्नबहुवचनप्रयोगेऽपि भवतीत्येकवचनेनैव तन्निर्देष्टव्यम्। कालभेदात् वस्तुभेदः कालभेदेनान्यथानुपपत्तेः यथेति 'अग्निष्टोमयाजी पुत्रोऽस्य जनिता' इत्ययुक्तमेव यतः अतीतानागतयोः सम्बन्धाभावात्। तथा, अन्यकारकयुक्तं यत् तदेव अपरकारकसम्बन्ध-(न्धं) नानुभवतीति अधिकरणं चेद् ग्रामः अधिकरणशक्त्याचि(करणशक्ति)विशिष्टक्रियाश्रय एव ५ न कर्माभिधानविषयत्वमभिधेयो युक्त इति 'ग्राममधिशेते' इति प्रयोगोऽनुपपन्नः। तथा, पुरुषभेदेऽपि "प्रहासे(चं मन्ये)वचनु इति 'एहि मन्ये रथेन यास्यसि नहि यास्यसि यातस्ते पिता' इति च प्रयोगो न युक्तः अपि तु 'एहि मन्यसे यथाहं रथेन यास्यामि' इत्यनेनैव परभावेनैतन्निर्देष्टव्यम्। एवमुप-ग्रहभेदेऽपि 'विरमति' इति न युक्तः आत्मार्थत्वात् हि 'विरमते' इत्यस्यैव प्रयोगसङ्गतेः। न चै(चै)वं लोकशास्त्रव्यवहारविलोप इति तं चाच्यम्, सर्वत्रैव नयमते तद्विलोपस्य समानत्वादिति यथार्थशब्द- १० नात् शब्दे(ब्द)नयो व्यवस्थितः। तदुक्तम्—

> "विरोधिलिङ्ग-सङ्ख्यादिभेदाद् भिन्नस्वभावताम्।
> तस्यैव मन्यमानोऽयं शब्दः प्रत्यवतिष्ठते" [ ]

[समभिरूढनयस्वरूपम्]

एकसंज्ञासमभिरोहणात् समभिरूढस्त्वाह—यथा हि विरुद्धलिङ्गादियोगाद् भिद्यते वस्तु तथ १५ संज्ञाभेदादपि। तथाहि-संज्ञाभेदः प्रयोजनवशात् सङ्केतकर्तृभिर्विधीयते न व्यसनितया अन्यथा अनवस्थाप्रसक्तेः ततो यावन्तो वस्तुनः स्वाभिधायकाः शब्दास्तावन्तोऽर्थभेदाः प्रत्यर्थं शब्दनिवे-शात् नैकस्यार्थस्यानेकेनाभिधानं युक्तमिति 'घटः' 'कुटः' 'कुम्भः' इति वचनभेदाद् भिन्न एवार्थः, क्रियाशब्दत्वात् वा सर्वशब्दानां सर्वेऽप्यन्वर्था एव वाचकाः ततो 'घटते' 'कुटति' 'कौ भाति' इति च क्रियालक्षणनिमित्तभेदात् नैमित्तिकेनाप्यर्थेन भिन्नेन भाव्यमिति 'घटः' इत्युक्ते कुतः 'कुटः' इति २० प्रतिपत्तिः तेन तदर्थस्यानभिहितत्वात्! यथा वा 'पौचक'शब्दोक्तेरन्यैव वाचकशक्तिरन्वय-व्यतिरे-काभ्यां लोकतः प्रसिद्धा तथा घटन-कुटनादिशक्तीनामपि भेदः प्रतीयत एवेति नानार्थवाचिन एव पर्यायध्वनयः नैकमर्थमभिनिविशन्त इति समभिरूढः। उक्तं च

> "तथाविधस्य तस्यापि वस्तुनः क्षणवृत्तिनः।
> ब्रूते समभिरूढस्तु संज्ञाभेदेन भिन्नताम्" ॥ [ ] २५

---

१ "धातुसंबन्धे प्रत्ययाः"–पाणि॰ अ॰ ३ पा॰ ४ सू॰ १। "सोमयाजी अस्य पुत्रो भविता"–सिद्धान्तकौ॰ पृ॰ ४७६ सूत्राङ्क॰ २८२४। "धातोः संबन्धे प्रत्ययाः"–हैम॰ अ॰ ५ पा॰ ४ सू॰ ४१। २ संबन्धे ना–आ॰ दि॰। ३-शक्त्याधि भा॰ मां॰ विना। ४ "अधिशीङ्-स्थाऽऽसां कर्म"–पाणि॰ अ॰ १ पा॰ ४ सू॰ ४६ सिद्धान्तकौ॰ पृ॰ ११७ सूत्राङ्क॰ ५४२। "अधेः शीङ्-स्थाऽऽस आधारः"–हैम॰ अ॰ २ पा॰ २ सू॰ २०। ५ नै-कान्तवस्तु वा॰ वा॰ विना। ६ "प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च"–पाणि॰ अ॰ १ पा॰ ४ सू॰ १०६ सिद्धान्तकौ॰ पृ॰ १२५ सूत्राङ्क॰ २१६१। आचार्यहेमचन्द्रस्तु एतत् सूत्रमकृत्वैव एनं प्रयोगं समर्थितवान् भङ्ग्यन्तरेण, स चेयं भङ्गि–'एहि मन्ये रथेन यास्यसि न हि यास्यसि यातस्ते पिता' इति प्रहासे यथाप्राप्तमेव प्रतिपत्ति नात्र प्रति-द्वार्थविपर्यासे किञ्चिन्निबन्धनमस्ति 'रथेन यास्यसि इति भावगमनाभिधानात् प्रहासो गम्यते। 'नहि यास्यसि' इति बहिर्गमनं प्रतिषिध्यते। अनेकस्मिन्नपि प्रहसितरि च प्रत्येकमेव परिहास इति अभिधानवशाद् 'मन्ये' इति एकवचनमेव। लौकिकश्च प्रयोगोऽनुगन्तव्य इति न प्रकारान्तरकल्पना न्याय्या"–"त्रीणि त्रीणि अन्य-युष्मदस्मदि"–हैम॰ अ॰ ३ पा॰ ३ सू॰ १७ बृ॰ वृ॰। ७ प्रहेण–भा॰ मां॰। ८-वमेदोऽपि वा॰ वा॰ विना। ९-तथा हि वा॰ वा॰ विना। १०-नश्चैवं वा॰ वा॰। नश्चैवं भा॰ मां॰। ११-ति न च–वा॰ वा॰। १२-रोधलि-आ॰ विना। "विरोधि लिङ्ग-सङ्ख्यादि"–न्यायाव॰ टिप्प॰ पृ॰ १२६ पं॰ २०। १३-ति को भा–आ॰। १४-पाचक–वा॰ वा॰ आ॰। १५ न्यायाव॰ टिप्प॰ पृ॰ १२७ पं॰ १८।

तस्य। प्रध्वंसस्य च निर्हेतुकत्वेन स्वभावतो भावात् स्वरसभङ्गुरा एव सर्वे भावाः इति पर्या-श्रितर्जुसूत्राभिप्रायः। तदुक्तम्—

"अतीतानागताकारकालसंस्पर्शवर्जितम्।
वर्तमानतया सर्वमृजुसूत्रेण सूत्र्यते" ॥ [ ]

५ प्रमाण-प्रमेयनिबन्धनं यद्यपि शब्दाऽर्थौ सामान्येन भवतः तथापि साक्षात् परम्परया प्रमाणस्य कारणमेव स्वाकारार्पकविषयः, "नाननुकृतान्वयव्यतिरेकं कारणम् नाक(का)र-विषयः" [ ] तथा

"अर्थेन घटयत्येनां नहि मुक्त्वार्थरूपताम्।
तस्मात् प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं मेयरूपता" ॥ [ ]

१० इत्यादिवचनात् तदाकारानुविधायिनी तदध्यवसायेन च तत्राविसंवादात् संवित् प्रमाणत्वे गीयते। अध्यक्षधीश्चाऽशब्दमर्थमात्मन्याधत्ते अन्यथा अर्थदर्शनप्रच्युतिप्रसङ्गात्। न ह्यक्षगो-चरेऽर्थे शब्दाः सन्ति तदात्मानो वा येन तस्मिन् प्रतिभासमानेऽपि नियमेन प्रतिभासेरन्निति क-तत्संस्पृष्टा(ष्टा) अध्यक्षधीर्भवेत्? किञ्च, वस्तुसन्निधानेऽपि तन्नामानुस्मृतिं विना तदर्थस्यानुपल-ब्धाविष्यमाणायामर्थसन्निधिरक्षदृग्जननं प्रत्यसमर्थ इति अभिधानस्मृतादु(?)पक्षीणशक्तिरर्थः

१५ कदाचनापीन्द्रियबुद्धिं जनयेत् सन्निधानाविशेषात्। यदि चायं भवतां निर्बन्धः-स्वाभिधानविशे-षणापेक्षमेव चक्षुरादिप्रतिपत्ति(?)स्वार्थमवगमयति तदाऽस्तंगतेयमिन्द्रियप्रभवाऽर्थाधिगतिः तन्ना-मस्मृत्यादेरसम्भवात्। तथाहि-यत्रार्थे प्राक् शब्दप्रतिपत्तिरभूत् पुनस्तदर्थवीक्षणे तत्सङ्केतितशब्द-स्मृतिर्भवेदिति युक्तियुक्तम् अन्यथा अतिप्रसङ्गः स्यात् न चेद् अनभिलापमर्थं प्रतिपत्ता पश्यति तदा तत्र दृष्टमभिलापमपि न स्मरेत् अस्मरंश्च शब्दविशेषं न तत्र योजयेत् अयोजयंश्च न तेन विशि-

२० ष्टमर्थं प्रत्येतीत्यायातमान्ध्यमशेषस्य जगतः। ततः स्वाभिधानरहितस्य विषयस्य विषयिणं चक्षुरादि-प्रत्ययं प्रति स्वत एवोपयोगित्वं सिद्धम् न तु तदभिधानानाम् तदर्थसम्बन्धरहितानां पारम्पर्येणापि सामर्थ्यासम्भवात्। इत्यर्थनया व्यवस्थिताः।

[शब्दनयस्वरूपम्]

शब्दनयास्तु मन्यन्ते-कारणस्यापि विषयस्य प्रतिपत्तिं प्रति नैव प्रमेयत्वं युक्तं यावदध्यव-

२५ सायो न भवेत् सोऽप्यध्यवसायविकल्पश्चेत् तदभिधानस्मृति(तिं) विना नोत्पत्तुं युक्तः इति सर्वव्य-वहारेषु शब्दसम्बन्धः प्रधानं निबन्धनम्। प्रत्यक्षस्यापि तत्कृताध्यवसायलक्षणविकल्पस्य बहिर-न्तर्वा प्रतिक्षणपरिणामप्रतिपत्ताविव प्रमाणतानुपपत्तेः अविसंवादलक्षणत्वात् प्रमाणानाम्, प्रति-क्षणपरिणामग्रहणेऽपि तस्य प्रामाण्याभ्युपगमे प्रमाणान्तरप्रवृत्तौ पक्षान्तरं क्रियमाणमपार्थकं स्यात्। ततः प्रमाणव्यवस्थानिबन्धनं तन्नामस्मृतिव्यवसाययोजनमर्थप्राधान्यमपहस्तयतीति शब्द

३० एव सर्वत्र प्रमाणादिव्यवहारे प्रधानं कारणमिति स्थितम्। शब्दनयश्च ऋजुसूत्राभिमतपर्यायात् शुद्धतरं पर्यायं स्वविषयत्वेन व्यवस्थापयति। तथाहि—'तटः' 'तटी' 'तटम्' इति विरुद्धलिङ्गलक्षण-धर्माक्रान्तं भिन्नमेव वस्तु, नहि तत्कृतं धर्मभेदमननुभवतस्तत्सम्बन्धो युक्तः तद्धर्मभेदे वा स्वयं धर्मी कथं न भिद्यते? यथा हि क्षणिकं वस्तु अतीताऽनागताभ्यां क्षणाभ्यां न सम्बन्धमनुभवत्येवं गोत्वादि कल्पनासामान्यविशेषस्वरूपपरस्परविरुद्धस्त्र्याद्यन्यतमधर्मसम्बन्धं मान्यधर्मा(र्मि)र्मैम्ब-

३५ न्धमनुभवति(?)विरुद्धधर्माध्यासस्य भेदलक्षणत्वात्, तथाप्यभेदे 'न किञ्चिद् भिन्नं जगदस्ति' इति

---

१ गरदस। २ मुक्त्याऽर्थ-शा०। ३ स्पृष्टां अ-वा० बा०। ४ तथार्थ-वा० बा०। ५-वि-धेर-हा० वि० विना। ६-तानुप वा० बा०। ७-सुद्धि अ-वा० बा० विना। ८-दि चायं भां० मां०। -द्रियं आ० हा०। ९ चेदमभि-वा० बा०। १०-मर्थं प्र-वा० बा० भां० मां०। ११-गतः स्वाभि-वा० बा० भां० मां०। १२-स्मृति विता नो-आ०।-स्मृतिं विता विना भां० मां०।-स्मृतिं विता ना वा० बा०। १३-शब्दं हा०। १४-दाता सा-आ० हा०। १५-संबंध मान्य-वा०।-संबंधं मान्य-रि०। १६ संबंधमनु-बा०।

भेदव्यवहार एवोचितम्। तथा, एकस्मिन्नुदकपरमाणौ 'आपः' इति बहुवचनसङ्ख्यया निर्देशोऽनुपपन्नः न हि तत्परमाणुमात्रमाख्यातुं तदेव तद्भिन्नबहुत्वसङ्ख्योपेतं भवतीत्येकसङ्ख्ययैव तन्निर्देष्टव्यम्। कालभेदाद् वस्तुभेदः ऋजुसूत्रेणाप्यभ्युपगत एवेति 'अग्निष्टोमयाजी पुत्रोऽस्य जनिता' इत्ययुक्तमेव ययोः अतीताऽनागतयोः सम्बन्धाभावात्। तथा, अन्यकारकयुक्तं यत् तदेव अपरकारकसम्बन्ध-(न्धं) नानुभवतीति अधिकरणं चेद् ग्रामः अधिकरणशब्दवाचि(करणवाचि)विभक्तिवाच्य एव ५ न कर्माभिधानविभक्त्यभिधेयो युक्त इति 'ग्राममधिशेते' इति प्रयोगोऽनुपपन्नः। तथा, पुरुषभेदेऽपि 'नैवान्यद(वं तद्)वस्तु इति 'एहि मन्ये रथेन यास्यसि नहि यास्यसि यातस्ते पिता' इति च प्रयोगो न युक्तः अपि तु 'एहि मन्यसे यथाहं रथेन यास्यामि' इत्यनेनैव परभावेनैतन्निर्देष्टव्यम्। एवमुप-ग्रहभेदेऽपि 'विरमति' इति न युक्तः आत्मार्थतायां हि 'विरमते' इत्यस्यैव प्रयोगसङ्गतेः। नं चै(चै)वं लोकशास्त्रव्यवहारविलोप इति वक्तव्यम्, सर्वत्रैव नयमते तद्विलोपस्य समानत्वादिति यथार्थशब्द- १० नात् शब्दे(ब्द)नयो व्यवस्थितः। तदुक्तम्—

"विरोधिलिङ्ग-सङ्ख्यादिभेदात् भिन्नस्वभावताम्।
तस्यैव मन्यमानोऽयं शब्दः प्रत्यवतिष्ठते" [ ]

[समभिरूढनयस्वरूपम्]

एकसंज्ञासमभिरोहणात् समभिरूढस्त्वाह—यथा हि विरुद्धलिङ्गादियोगाद् भिद्यते वस्तु तथ १५ संज्ञाभेदादपि। तथाहि-संज्ञाभेदः प्रयोजनवशात् सङ्केतकर्तृभिर्विधीयते न व्यसनितया अन्यथा अनवस्थाप्रसक्तेः ततो यावन्तो वस्तुनः स्वाभिधायकाः शब्दास्तावन्तोऽर्थभेदाः प्रत्यर्थं शब्दनिवे-शात् नैकस्यार्थस्यानेकेनाभिधानं युक्तमिति 'घटः' 'कुटः' 'कुम्भः' इति वचनभेदाद् भिन्न एवार्थः, क्रियाशब्दत्वाद् वा सर्वशब्दानां सर्वेऽप्यन्वर्था एव वाचकाः ततो 'घटते' 'कुटति' 'को भाति' इति च क्रियालक्षणनिमित्तभेदात् नैमित्तिकेनाप्यर्थेन भिन्नेन भाव्यमिति 'घटः' इत्युक्ते कुतः 'कुटः' इति २० प्रतिपत्तिः तेन तदर्थस्यानभिहितत्वात्? यथा वा 'पावक'शब्दोक्तेरन्यैव पावकशक्तिरन्वय-व्यतिरे-काभ्यां लोकतः प्रसिद्धा तथा घटन-कुटनादिशक्तीनामपि भेदः प्रतीयत एवेति नानार्थवाचिन एव पर्यायध्वनयः नैकमर्थमभिनिविशन्त इति समभिरूढः। उक्तं च

"तथाविधस्य तस्यापि वस्तुनः क्षणवृत्तिनः।
ब्रूते समभिरूढस्तु संज्ञाभेदेन भिन्नताम्" ॥ [ ] २५

---

१ "धातुसंबन्धे प्रत्ययाः"—पाणि० अ० ३ पा० ४ सू० १। "सोमयाजी अस्य पुत्रो भविता"—सिद्धान्तकौ० पृ० ४७६ सूत्राङ्क० २८२४। "धातोः संबन्धे प्रत्ययाः"—हैम० अ० ५ पा० ४ सू० ४१। २ संबन्धे भा—आ० मि०। ३-शब्दवाचि भां० मां० विना। ४ "अधिशीङ्-स्थाऽऽसां कर्म"—पाणि० अ० १ पा० ४ सू० ४६ सिद्धान्तकौ० पृ० १३७ सूत्राङ्क० ५४२। "अधेः शीङ्-स्थाऽऽस आधारः"—हैम० अ० २ पा० २ सू० २०। ५ नै-कांतवस्तु बा० बा० विना। ६ "प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच"—पाणि० अ० १ पा० ४ सू० १०६ सिद्धान्तकौ० पृ० ११५ सूत्राङ्क० २११३। आचार्यहेमचन्द्रस्तु एतत् सूत्रमकृत्वैव एनं प्रयोगं समर्थितवान् भङ्गयन्तरेण, सा चेयं भङ्गि—'एहि मन्ये रथेन यास्यसि न हि यास्यसि यातस्ते पिता' इति प्रहासे यथाप्राप्तमेव प्रतिपत्ति नात्र प्रति-शब्दार्थविपर्यासे किञ्चिन्निबन्धनमस्ति 'रथेन यास्यसि इति भावगमनाभिधानात् प्रहासो गम्यते। 'नहि यास्यसि' इति बहिर्गमनं प्रतिषिध्यते। अनेकस्मिन्नपि प्रहसितरि च प्रत्येकमेव परिहास इति अभिधानवशाद् 'मन्ये' इति एकवचनमेव। लौकिकश्च प्रयोगोऽनुसर्तव्य इति न प्रकारान्तरकल्पना न्याय्या"—"त्रीणि त्रीणि अन्य-युष्मदस्मदि"—हैम० अ० ३ पा० ३ सू० १७ बृ० वृ०। ७ प्रहेण—भां० मां०। ८—णभेदोऽपि बा० बा० विना। ९—ताया हि बा० बा० विना। १०—नचैवं बा० बा०। मत्वेवं भां० मां०। ११-ति न च—बा० बा०। १२-रोधलि-भा० विना। "विरोधे लिङ्ग-सङ्ख्यादि"—न्यायाव० टिप्प० पृ० १२६ पं० २०। १३-ति को भा-आ०। १४-पाचक—बा० बा० आ०। १५ न्यायाव० टिप्प० पृ० १२७ पं० १८।

ए० ए० ४०

तत्त्वे। प्रध्वंसस्य च निर्हेतुकत्वेन स्वभावतो भावात् स्वरसभङ्गुरा एव सर्वे भावाः इति पर्याया-भिधर्जुसूत्राभिप्रायः। तदुक्तम्–

"अतीतानागताकारकालसंस्पर्शवर्जितम्।
वर्तमानतया सर्वमृजुसूत्रेण सूत्र्यते" ॥ [ ]

५प्रमाण-प्रमेयनिबन्धनं यद्यपि शब्दाऽर्थौ सामान्येन भवतः तथापि साक्षात् परम्परया वा प्रमाणस्य कारणमेव स्वाकारार्पकविषयः, "नाननुकृतान्वयव्यतिरेकं कारणम् नाक(का)रणं विषयः" [ ] तथा

"अर्थेन घटयत्येनां नहि मुक्त्वाऽर्थरूपताम्।
तस्मात् प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं मेयरूपता" ॥ [ ]

१०इत्यादिवचनात् तदाकारानुविधायिनी तदध्यवसायेन च तत्राविसंवादात् संवित् प्रमाणत्वेन गीयते। अध्यक्षधीश्चाऽशब्दमर्थमात्मन्याधत्ते अन्यथा अर्थदर्शनप्रच्युतिप्रसङ्गात्। न ह्यक्षगो-चरेऽर्थे शब्दाः सन्ति तदात्मानो वा येन तस्मिन् प्रतिभासमानेऽपि नियमेन प्रतिभासेरन्निति कथं तत्संसृष्टाः(ष्टा) अध्यक्षधीर्भवेत्? किञ्च, वस्तुसन्निधानेऽपि तन्नामानुस्मृतिं विना तेऽर्थस्यानुपल-[illegible]थमर्थसन्निधिरक्षादिजननं प्रत्यसमर्थं इति अभिधानस्मृतावु(?)पक्षीणशक्तिश्चा-
१५[illegible]न्द्रियबुद्धिं जनयेत् सन्निधानाविशेषात्। यदि [illegible] भवतां निर्बन्धः-स्वाभिधानविशेष-[illegible] चक्षुरादिप्रतिपत्ति(?)स्वार्थमवगमयति तदाऽस्तंगतेयमिन्द्रियप्रभवाऽर्थाधिगतिः तथा-
[illegible] पुनस्तदर्थवीक्षणे तत्सङ्केतितशब्द-
[illegible] अनभिलाप्यमेव प्रतिपत्ता पश्यति
[illegible] योजयेत् अयोजयंश्च न तेन निश्चि-
२०[illegible] ततः स्वाभिधानरहितस्य विषयस्य विषयिणं चक्षुरादि-[illegible] प्रति [illegible] सिद्धम् न तु तदभिधानानाम् तदर्थशब्दरहितानां पारम्पर्येणापि [illegible]। इत्यर्थनया व्यवस्थिताः।

[शब्दनयस्वरूपम्]

शब्दनयास्तु मन्यन्ते–[illegible] विषयस्य प्रतिपत्तिं प्रति नैव प्राधान्यं युक्तं [illegible]-
२५[illegible] तदभिधानस्मृति(नि) विना [illegible] युक्तः इति [illegible]-वहारेषु शब्दसम्बन्धः प्रधानं निबन्धनम्। [illegible] प्रमाणानुपपत्तेः [illegible] प्रमाणानाम्, प्रति-[illegible] तस्य प्रामाण्याभ्युपगमे प्रमाणान्तरप्रवृत्तौ [illegible] क्रियमाणत्वात्। ततः [illegible] इति शब्द
३०एव सर्वत्र [illegible] प्रधानं कारणमिति स्थितम्। शब्दनयश्च [illegible] एकमेव [illegible] व्याख्यापयति। तथाहि–'तटः' 'तटी' 'तटम्' इति [illegible] वस्तु, नहि [illegible] युक्तः [illegible] कथं न भिद्यते? यथा हि [illegible] वस्तु अतीताऽनागताभ्यां [illegible] इत्यादि [illegible]
३५[illegible], तथाऽन्यमेव 'न किञ्चित् भिन्नं [illegible]' इति

१ [illegible]। २ [illegible]। ३ [illegible]। ४ [illegible]। ५-[illegible]। ६-[illegible]। ७-[illegible]। ८-[illegible]। ९ [illegible]। १० [illegible]। ११-[illegible]। १२ [illegible]। १३-[illegible]। १४ [illegible]। १५-[illegible]। १६ [illegible]।

भेदव्यवहार एवोत्सीदेत्। तथा, एकस्मिन्नुदकपरमाणौ 'आपः' इति बहुत्वसङ्ख्यया निर्देशोऽनुपपन्नः न ह्येकत्वसङ्ख्यासमाध्यासितं तदेव तद्विरुद्धबहुत्वसङ्ख्योपेतं भवतीत्येकवचनेनैव तन्निर्देष्टव्यम्। कालभेदाद् वस्तुभेदः ऋजुसूत्रेणाप्यभ्युपगत एवेति 'अग्निष्टोमयाजी पुत्रोऽस्य जनिता' इत्ययुक्तमेव वचः अतीताऽनागतयोः सम्बन्धाभावात्। तथा, अन्यकारकयुक्तं यत् तदेव अपरकारकसम्बन्ध-(न्धं) नानुभवतीति अधिकरणं चेद् ग्रामः अधिकरणशब्दवाचि(करणवाचि)विभक्तिवाच्य एव न कर्माभिधानविभक्त्यभिधेयो युक्त इति 'ग्राममधिशेते' इति प्रयोगोऽनुपपन्नः। तथा, पुरुषभेदेऽपि 'नैकान्तद्(कं तद्)वस्तु इति 'एहि मन्ये रथेन यास्यसि नहि यास्यसि यातस्ते पिता' इति च प्रयोगो न युक्तः अपि तु 'एहि मन्यसे यथाहं रथेन यास्यामि' इत्यनेनैव परमार्थेनैतन्निर्देष्टव्यम्। एवमुप-ग्रहणभेदेपि 'विरमति' इति न युक्तः आत्मार्थतायां हि 'विरमते' इत्यस्यैव प्रयोगसङ्गतेः। नं दे(दे)नं लोकशास्त्रव्यवहारविलोप इति तं वक्तव्यम्, सर्वत्रैव नयमते तद्विलोपस्य समानत्वादिति यथार्थशब्द-नात् शब्दे(ब्द)नयो व्यवस्थितः। तदुक्तम्—

"विरोधिलिङ्ग-सङ्ख्यादिभेदात् भिन्नस्वभावताम्।
तस्यैव मन्यमानोऽयं शब्दः प्रत्यवतिष्ठते" [ ]

[समभिरूढनयस्वरूपम्]

एकसंज्ञासमभिरोहणात् समभिरूढस्त्वाह—यथा हि विरुद्धलिङ्गादियोगाद् भिद्यते वस्तु तथ संज्ञाभेदादपि। तथाहि-संज्ञाभेदः प्रयोजनवशात् सङ्केतकर्तृभिर्विधीयते न व्यसनितया अन्यथा अनवस्थाप्रसक्तेः ततो यावन्तो वस्तुनः स्वाभिधायकाः शब्दास्तावन्तोऽर्थभेदाः प्रत्यर्थं शब्दनिवे-शात् नैकस्यार्थस्यानेकेनाभिधानं युक्तमिति 'घटः' 'कुटः' 'कुम्भः' इति वचनभेदाद् भिन्न एवार्थः, क्रियाशब्दत्वाद् वा सर्वशब्दानां सर्वेऽप्यन्वर्था एव वाचकाः ततो 'घटते' 'कुटति' 'कौ भाति' इति च क्रियालक्षणनिमित्तभेदात् नैमित्तिकेनाप्यर्थेन भिन्नेन भाव्यमिति 'घटः' इत्युक्ते कुतः 'कुटः' इति प्रतिपत्तिः तेन तदर्थस्यानभिहितत्वात्? यथा वा 'पीवर'शब्दोनोच्यते पादपाणिवदन-नयनादि-कार्यो लोकतः प्रसिद्धा तथा घटन-कुटनादिशब्दानामपि भेदः प्रतीयत एवेति भावार्थवाचिन एव पर्यायध्वनयः नैकमर्थमभिनिविशन्त इति समभिरूढः। उक्तं च

"तथाविधस्य तस्यापि वस्तुनः क्षणवृत्तिनः।
ब्रूते समभिरूढस्तु संज्ञाभेदेन भिन्नताम्" ॥ [ ]   २५

---

१ "प्रावृषेण्यश्चे प्रत्ययः" पाणि० अ० ३ पा० ३ सू० ३। "भोजदत्ती ... पुत्रो ..." [illegible]
पृ० ४०६ [illegible] ... [illegible] अ० ५ पा० ४ सू० ९३। २ [illegible]
[illegible]

[एवंभूतनयस्वरूपम्]

शब्दाभिधेयक्रियापरिणतिवेलायामेव 'तद् वस्तु' इति भूत एवंभूतः प्राह—यथा संज्ञाभेदाद् भेदवद् वस्तु तथा क्रियाभेदादपि, सा च क्रिया तेन्द्रेत्री यदैव तामाविशति तदैव तन्निमित्तं तत्व्यपदेशमासादयति नान्यदेत्यतिप्रसङ्गात्। तथाहि—यदा 'घटते' तदैवासौ 'घटः' न पुनः 'घटितवान्' 'घटिष्यते' वा 'घटः' इति व्यपदेष्टुं युक्तः सर्ववस्तूनां घटताप्रसक्तिप्रसङ्गात्। अपि च, चेष्टासमय एव चक्षुरादिव्यापारसमुद्भूतशब्दानुविद्धप्रत्ययमास्कन्दन्ति चेष्टावन्तः पदार्थाः यथावस्थितार्थप्रतिभास एवं च वस्तूनां व्यवस्थापको नान्यथाभूतः अन्यथा अचेष्टावतोऽपि चेष्टावत्तया शब्दानुविद्धेऽध्यक्षप्रत्यये प्रतिभासस्य(भास इत्य)भ्युपगमे तत्प्रत्ययस्य निर्विषयतया भ्रान्ततापि वस्तुव्यवस्थापकत्वे सर्वः प्रत्ययः सर्वस्यार्थस्य व्यवस्थापकः स्यादित्यतिप्रसङ्गः। तत्र घटनसमयात् प्राक् पश्चाद् वा 'घटः' तद्व्यपदेशमासादयतीत्येवंभूतनयमतम्। उक्तं च—

> "एकस्यापि ध्वनेर्वाच्यं सदा तन्नोपपद्यते।
> क्रियाभेदेन भिन्नत्वादेवंभूतोऽभिमन्यते" ॥ [ ] इति।

तद् ध्वनिभेदात् ऋजुसूत्रादयः पर्यायास्तिकस्य विकल्पा इति।
अस्याश्च गाथायाः सर्वमेव संक्षिप्तं विवरणम् ॥ ३ ॥

[illegible]

चतुर्थगाथाव्याख्या ।

[द्रव्यास्तिकैकप्रकृतिकयोः संग्रह-व्यवहारयोः शुद्धाशुद्धतया भेदनिरूपणम्]

'दव्वट्ठिओ य पज्जवणओ य' इत्यादिपश्चार्द्धैकदेशस्य विवरणाय आह सूरिः—

दव्वट्ठियनयपयडी सुद्धा संगहपरूवणाविसओ । ५
पडिरूवे पुण वयणत्थनिच्छओ तस्स ववहारो ॥ ४ ॥

इति गाथासूत्रम् ।

अत्र च संग्रहनयप्रत्ययः शुद्धो द्रव्यास्तिकः व्यवहारनयप्रत्ययस्त्वशुद्ध इति तात्पर्यार्थः ।

अवयवार्थस्तु द्रव्यास्तिकनयस्य व्यावर्णितस्वरूपस्य प्रकृतिः स्वभावः शुद्धा इत्यसङ्कीर्णा विशेषासंस्पर्शवती संग्रहस्य अभेदग्राहिनयस्य प्ररूपणा—प्ररूप्यतेऽनयेति कृत्वा—उपवर्णना १० पदसंहतिस्तस्या विषयोऽभिधेयः । विषयविषयिणोरभेदोपचारेण विषयिणो वृत्तस्य विषयव्यवस्थापकत्वादुपचारेण विषयेणा(ण) विषयिप्रकथनमेतत् अन्यथा कः प्रस्तावः शुद्धद्रव्यास्तिकेऽभिधातुं प्रक्रान्ते संग्रहप्ररूपणाविषयाभिधानस्य ?

[संग्रहस्य सत्तामात्रविषयकत्वसाधनम्]

सुबन्तस्य तिङन्तस्या(स्य) वा पदस्य वाक्यस्य वा प्ररूपणास्वभावस्य विषयः संग्रहाभि-१५ प्रायेण भाव एव । तथाहि—जाति-द्रव्य-गुण-क्रियापरमार्पितरूपेण स्वार्थ-द्रव्य-लिङ्ग-कर्मादिप्रकारेण वा सुबन्तस्य योऽर्थः(र्थः स) भावाद् व्यतिरिक्तो वा भवेत्, अव्यतिरिक्तो वा ? यदि व्यतिरिक्तस्तदा निरु(रू)पाख्यत्वादत्यन्ताभाववत् न द्रव्यादिरूप इति कथं सुबन्तवाच्यः ? अव्यतिरिक्तश्चेत् कथं न भावमात्रता सुबन्तार्थस्य ? तिङन्तार्थस्यापि क्रिया-काल-कारक-पुरुष-उपग्रह-वचनादिरूपेण परिभाष्यमाणस्य सत्तारूपतैव । तथाहि-'पचति' इत्यत्र क्रिया विक्लित्ति-२० लक्षणा, काल आरम्भप्रवृत्ति(प्रभृति)रपवर्ग(रपवर्ग)पर्यन्तो वर्तमानस्वरूपः, कारकं कर्ता, पुरुषः परमात्मकः, उपग्रहः परार्थता, वचनमेकत्वम् यद्यपि प्रतिपत्तिविषयस्तथापि सत्त्वमेवैतत् यतः क्रिया ह्यसती चेत् कारकैर्न साध्येत खपुष्पादिवत्, सती चेत् अस्तित्वमेव,सा कारकैर्व्याभिव्यज्यत इति । एवं कालादयोऽप्यसन्तश्चेद् न शशशृङ्गाद् भिद्येरन्, सदात्मकाश्चेत् कथं न अस्तित्वादभिन्ना इति सत्त्वैव तिङन्तस्यार्थः । 'घटोऽस्ति' इति वाक्यार्थ(र्थे) यद् वाक्यं प्रयुज्यते 'घटः सन्' इति तत्र भावाभि-२५ धायिता पदद्वयस्यापि । तथाहि-'घटः' इति विशेषणम् 'सन्' इति विशेष्यम् । अत्र द्वयेनापि भावाभावविपरीतेन भाव्यम् न ह्यन्यथा तद् विशेषणम् नापि तद् विशेष्यं स्यात् निरु(रू)पाख्यत्वाद् अत्यन्ताभाववत् । यदि पुनरभावविपरीतं तद् इष्यते, विशेषण-विशेष्ययोः कथं न भावरूपता ? तेन यदेवं पटस्य (घटस्य) भावो घटत्वं तदेव घटः, यच्च सतो भावः सत्त्वं तदेव 'सन्' इति सर्वत्र संग्रहाभिप्रायतः प्ररूपणाविषयो भाव एव । उक्तं चैतत् समयसद्भावमभिधावता अन्येनापि—३०

"अस्त्यर्थः सर्वशब्दानामिति प्रत्याय्यलक्षणम् ।
अपूर्वदेवतास्वर्गैः समप्रा(मा)हुर्गवादिषु" ॥ [वाक्यप० द्वि० का० श्लो० १२१]

१ पृ० २७१ प० ८ । २-रूपेण पु-आ० । शोधनाय व्यापार्यमाणेषु सर्वेषु टीकाऽऽदर्शेषु 'परिरूप' इत्येव प्रतीकं टीकाकृता निरदेशि, व्याख्यापि च 'प्रतिरूपम्' इति । ३-या कारण-वा० बा० । ४-ण विषयता विष-आ० ।-ण विषयेणो विष-वि० ।-ण विषयिप्र० भां० मां० ।-ण विषयिप्रधन-वा० बा० । ५-इकप-वा० बा० विना । ६-स्याप्याप-वा० बा० ।-स्यापाप्ररू-भां० मां० ।-स्याचाप-वि० । ७-योर्थः स्वभावा स्वभावाद् व्यति-वा० बा० । ८-भावात्तद्-वा० बा० । ९-मात्रस्य वा० बा० । १०-वृत्तिपपर्ग-आ० । वृत्तिपपर्ग-भां० मां० ह्रा० वि० । ११-रमयात्म-वा० बा० । १२-नि अस्तार्थे यद् वा० बा० विना । १३-यथैपरीत्येन वा० बा० । १४-भावतया प-वा० बा० । १५ तद्विशेष्यते भ० । १६-च घटस्य वा० बा० । १७ "समाहुः" इति निर्दिश्य कोष्ठेऽमुद्रितः तत्रत्यैके पृ० २५१ पं० ११ । तत्र च "अपूर्वदेवतास्वर्गैः सममाहुः" इति पाठः ।

[[illegible]]

[illegible] इति [illegible] ।

[illegible] । उक्तं च—

"[illegible] ।
[illegible]" ॥ [ ] इति ।

[illegible] इति ।
[illegible] ॥ ३ ॥

[illegible]

चतुर्थगाथाव्याख्या ।

[द्रव्यास्तिकैकप्रकृतिकयोः संग्रह-व्यवहारयोः शुद्धाशुद्धतया भेदनिरूपणम्]

'दव्वट्ठिओ य पज्जवणओ य' इत्यादिगाथार्थैकदेशस्य विवरणाय आह सूरिः—

दव्वट्ठियनयपयडी सुद्धा संगहपरूवणाविसओ ।
पडिरूवे पुण वयणत्थनिच्छओ तस्स ववहारो ॥ ४ ॥ ५

इति गाथासूत्रम् ।

अत्र च संग्रहनयप्रत्ययः शुद्धो द्रव्यास्तिकः व्यवहारनयप्रत्ययस्त्वशुद्ध इति तात्पर्यार्थः ।

अवयवार्थस्तु द्रव्यास्तिकनयस्य व्यावर्णितस्वरूपस्य प्रकृतिः स्वभावः शुद्धा इत्यसङ्कीर्णा विशेषासंस्पर्शवती संग्रहस्य अभेदग्राहिनयस्य प्ररूपणा—प्ररूप्यतेऽनयेति कृत्वा—उपवर्णना १० शब्दसंदर्भरूपा तस्या विषयोऽभिधेयः । विषयोपचारेण विषयिणो वृत्तस्य विषयव्यवस्थापकत्वादुपचा रेण विषयेणा(ण) विषयिप्रकथनमेतत् अन्यथा कः प्रस्तावः शुद्धद्रव्यास्तिकेऽभिधातुं प्रक्रान्ते संग्रहे- प्ररूपणाविषयाभिधानस्य ?

[संग्रहस्य सत्तामात्रविषयकत्वसाधनम्]

सुबन्तस्य तिङन्तस्य(स्य) वा पदस्य वाक्यस्य वा प्ररूपणास्वभावस्य विषयः संग्रहाभि-१५ प्रायेण भाव एव । तथाहि—जाति-द्रव्य-गुण-क्रियापरिभाषितरूपेण स्वार्थ-द्रव्य-लिङ्ग-कर्मादि- प्रकारेण वा सुबन्तस्य योऽर्थः(र्थः स) भावाद् व्यतिरिक्तो वा भवेत्, अव्यतिरिक्तो वा ? यदि व्यतिरिक्तस्तदा निरु(रु)पाख्यत्वादत्यन्ताभाववत् न द्रव्यादिरूप इति कथं सुबन्तवाच्यः ? अव्यतिरिक्तश्चेत् कथं न भावमात्रता सुबन्तार्थस्य ? तिङन्तार्थस्यापि क्रिया-काल-कारक-पुरुष- उपग्रह-वचनादिरूपेण परिभाष्यमाणस्य सत्तारूपतैव । तथाहि-'पचति' इत्यत्र क्रिया विक्लित्तिल-२० क्षणा, काल आरम्भप्रवृत्ति(प्रभृति)रपवर्ग(रपवर्ग)पर्यन्तो वर्तमानस्वरूपः, कारकं कर्ता, पुरुषः परैस्मा- त्मकः, उपग्रहः परार्थता, वचनमेकत्वम् यद्यपि प्रतिपत्तिविषयस्तथापि सत्यमेवैतत् यतः क्रिया हासती चेत् कारकैर्न साध्येत खपुष्पादिवत्, सती चेत् अस्तित्वमेव,सा कारकैर्याभिव्यज्यत इति । एवं कालादयोऽप्यसन्तश्चेद् न शशशृङ्गाद् भिद्येरन्, सदात्मकाश्चेत् कथं न अस्तित्वादभिन्ना इति सत्तैव तिङन्तस्यार्थः । 'घटोऽस्ति' इति वाक्यार्थे(र्थे) यद् वाक्यं प्रयुज्यते 'घटः सन्' इति तत्र भावाभि-२५ धायिता पदद्वयस्यापि । तथाहि-'घटः' इति विशेषणम् 'सन्' इति विशेष्यम्, अत्र द्वयेनापि भावा- द्विपरीतेन भाव्यम् न ह्यन्यथा तद् विशेषणम् नापि तद् विशेष्यं स्यात् निरु(रु)पाख्यत्वाद् अत्य- न्ताभाववत् । यदि पुनरभावविपरीतं तद् इष्यते, विशेषण-विशेष्ययोः कथं न भावरूपता ? तेन यदेवं घटस्य (घटस्य) भावो घटत्वं तदेव घटः, यच्च सतो भावः सत्त्वं तदेव 'सन्' इति सर्वत्र संग्रहाभिप्रायतः प्ररूपणाविषयो भाव एव । उक्तं चैतत् समयसद्भावमभिधायता अन्येनापि—३०

"सँस्त्यर्थः सर्वशब्दानामिति प्रत्याय्यलक्षणम् ।
अपूर्वदेवतास्वर्गैः सममा(मा)हुर्गवादिषु" ॥ [वाक्यप० द्वि० का० श्लो० १२१]

---

१ पृ० २७१ पं० ८ । २-रूपेण पु-आ० । शोधनाय व्यापार्यमाणासु सर्वासु टीकाप्रतिषु 'पडिरूव' इत्येव प्रतीकं टीकाकृता निर्दिष्टं, व्याख्यापि च 'प्रतिरूपम्' इति । ३-या कारण-वा० बा० । ४-ण विषयणा विष- आ० ।-ण विषयेणो विष-वि० ।-ण विषयिप्र० भां० मां० ।-ण विषयिप्रधन-वा० बा० । ५-इरूप-वा० बा० विना । ६-स्तावाप-वा० बा० ।-स्तात्याप्ररू-भां० मां० ।-स्तावाप-वि० । ७-योर्थः स्वभावा स्वभावाद् व्यति-व० बा० । ८-भावात्तद्-वा० बा० । ९-भावस्य वा० बा० । १०-वृत्तिरपवर्ग-आ० । वृत्तिपवर्ग-भा० मा० ह० वि० । ११-रभवात्म-वा० बा० । १२-लि अस्त्यर्थे यद् वा० बा० । १३-र्थपरीत्येन व० ब० । १४-भावतया च-वा० बा० । १५ तद्विशेष्यते आ० । वा० बा० । १६ "... इति ...) ऽयमुद्धृतः तत्त्वार्थवार्तिके पृ० २५१ पं० ११ । ... सममाहु" इति पा० ।

"घटादीनां न चाकारान्(न्) प्रत्यापयति वाचकः ।
वस्तुमात्रनिवेशित्वात् तद्गतिर्नान्तरीयकैः" ॥ [वाक्यप० द्वि० का० श्लो० [illegible]

अत एव "यत्र विशेषक्रिया नैव श्रूयते तत्रास्तिर्भवन्तीपरः [illegible] गम्यते" [ ] इत्युक्तं शब्दसमयवेदिभिः । अवगतिश्चैवं युक्ता यदि
५ व्यभिचरेत्, अव्यभिचारे च तदावेशात् तदात्मकतैव सत्तापरित्यागे वा स्वरूपहा[illegible] मेवाध्यक्षस्य शब्दस्य वा विषयः अन्तर्नी(र्नी)ताशेषम् [illegible] धुप[illegible] वत् । भेदप्रतिभासस्तु भेदप्रतिपादकागमोपहतान्तःकरणानां तिमिरो[illegible] लस्यानेकत्वावभासनवत् असत्य इति सर्वभेदान् अपह्नुवानः सर्वं सन्मात्रतया शुद्धा द्रव्यास्तिकप्रकृतिरिति स्थितम् ।

१० [व्यवहारस्य विशेषमिश्रितसत्ताविषयकत्वसाधनम्]

तामेवाऽशुद्धम्(द्धाम्) पडिरूवं पुण इत्यादिगाथापश्चार्द्धेन दर्शयत्याचार्यः– [illegible] विम्बम् प्रतिनिधिरिति यावत् । विशेषेण घटादिना द्रव्येण सङ्कीर्णा सत्ता, पुनरिति तेनायमर्थः–'विशेषेण संकीर्णा सत्ता प्रकृतिः स्वभावः वचनार्थनिश्चयः इति [illegible]णीयवस्तुविषयनिवृत्ति-प्रवृत्त्युपेक्षालक्षणव्यवहारसंपादनार्थमुच्यत इति वचनम् तस्य
१५ विभक्तरूपतया 'अस्ति' इत्यविभक्तात्मतया प्रतीयमानो व्यवहारक्षमः–अर्थस्तस्य [illegible] पृथग्भूतः नयः परिच्छेदः तस्य इति द्रव्यास्तिकस्य व्यवहारः इति [illegible] भेदरः नयः । सोऽभिमन्यते यदि हि हेयोपादेयोपेक्षणीयस्वरूपाः परस्परतो विभिन्न[illegible] [illegible] भावाः प्रतिभान्ति ततो निवृत्ति-प्रवृत्त्युपेक्षालक्षणो [illegible] प्रवृत्ति[illegible] न [illegible] सन्मात्राऽविशिष्टेषु भावेषु सर्वथाभिमते
२० [illegible] व्यवहारनिबन्धनं सम्भवतीति । तथाहि–[illegible] [illegible] प्रतिभागमापद्येत तत् तथैव 'सत्' इति व्यवहर्तव्यम्, प[illegible] [illegible], [illegible]कारनिरपेक्षं च घटादिकं भावमात्रमिति ज्ञाने स्वरूपं [illegible] [illegible] । [illegible] च घटादेः घटाद्यभावेऽपि भावात् [illegible](तत्)

[illegible] वीनाताम् [illegible] वस्तुस्वत्र प्रवर्तते । तेनायमर्थः–
२५ वस्तु वस्तु प्रति [illegible] वचनार्थनिश्चयस्तस्य [illegible](तिः) स्वभावः स व्यवहार इति [illegible] वचनार्थनिश्चयो व्यवहारहेतुर्न पुनः [illegible]निश्चयः, यतः 'अस्ति' इत्यु[illegible] [illegible] 'किमस्ति' इत्याकाङ्क्षायाम् 'द्रव्यम्' इत्युच्यते, तदपि '[illegible] [illegible] वा ? [illegible], [illegible] ? [illegible] [illegible] 'पृथिवी' 'कठिनः' इत्या[illegible] [illegible] व्यवहारसिद्धिरिति । व्यवहारो हि नानारूपतया [illegible]
३० [illegible] । [illegible] व्यवहार [illegible] विग्रह अशुद्धा द्रव्यास्तिकप्रकृ[illegible]

[illegible]

गूजरात विद्यापीठद्वारा प्रकाशित

पुरातत्त्व मंदिर ग्रंथावली

१ पालीपाठावली—सं० मुनि जिनविजयजी.	किं० ०–१४–०
२ प्राकृतकथासंग्रह—सं० मुनि जिनविजयजी.	किं० ०–१२–०
३ आर्यविद्याव्याख्यानमाळा—छींटनी पट्टी.	किं० २– ० –०
पामडानी पट्टी.	किं० २– ८ –०
४ प्राचीन साहित्य—(श्रीरवीन्द्रनाथ टागोरना पुस्तकनो अनुवाद)	मीळक नथी
५ उपनिषत्पाठावली—सं० श्री० द० बा० कालेलकर.	किं० ०–१२–०
६ अभिधम्मत्थसंगहो—(बौद्ध तत्त्वज्ञाननो प्राथमिक ग्रंथ). सं० अ० धर्मानंद कोसम्बी.	किं० २– ० –०
७ बुद्धलीलासारसंग्रह—ले० अ० धर्मानंद कोसम्बी.	किं० २– ८ –०
८ आर्योना तहेवारोनो इतिहास—ले० ऋग्वेदी.	किं० १– ८ –०
९ अभिधानप्पदीपिका—(पाली भाषानो शब्दकोष).	किं० ५– ० –०
न्मतितर्क भाग १—सं० पं० सुखलालजी तथा पं० बेचरदास.	किं० १०–०–०
व्यप्रकाश—अनु० श्री रा. वि. पाठक अने श्री र. छो. परीख.	किं० १– ८ –०
मपद—सं० अ० धर्मानंद कोसम्बी.	किं० १– ० –०
धिमार्ग—सं० अ० धर्मानंद कोसम्बी.	किं० ०– ८ –०
ग्रंथनो परिचय—ले० अ० धर्मानंद कोसम्बी.	किं० २– ० –०
व्याकरण—ले० पं० बेचरदास जीवराज.	किं० ४– ० –०
र्क भाग २—सं० पं० सुखलालजी तथा पं० बेचरदास.	किं० १०–०–०
ठावली—सं० श्री रसिकलाल छोटालाल परीख.	(छपाय छे)
ारातीगपसंदर्भ—सं० मुनि जिनविजयजी.	(छपाय छे)
(त्रैमासिक) पु. १–२–३ दरेकनी जोरुती किंमत.	किं० ९–१२–०

"घटादीनां न चाकारान्(न्) प्रत्यापयति वाचकः ।
वस्तुमात्रनिवेशित्वात् तद्गतिर्नान्तरीयकैः" ॥ [वाक्यप० द्वि० का० श्लो० १२५]

अत एव "यत्र विशेषक्रिया नैव श्रूयते तत्रास्तिर्भवन्तीपरः [illegible] गम्यते" [ ] इत्युक्तं शब्दसमयवेदिभिः । अंवगतिश्चेयं युक्ता यदि सत्तां पर
५ व्यभिचरेद्, अव्यभिचारे च तदावेशात् तदात्मकत्वेन सत्तापरित्यागे वा स्वरूपहानमिति स [illegible]
मेवाव्यक्तस्य शब्दस्य वा विषयः अन्तर्नी(र्नी)तावेयम् [illegible]
यत् । भेदननिभासस्तु भेदप्रतिपादकागमोपहतान्तःकरणानां [illegible]
नम्नानेकत्वावभासमनवन् असत्य इति सर्वभेदान् अपह्नुवानः सर्वं सन्मात्रतया संगृह्णन् [illegible]
शुद्धा द्रव्यास्तिकप्रकृतिरिति स्थितम् ।

१० [व्यवहारस्य विशेषमिश्रितसत्ताविषयकत्वसाधनम्]

[illegible](दाम्) पडिरूवं पुण इत्यादिगाथाव्याख्यानेन [illegible]—प्रतिरूपं [illegible]
[illegible] । विशेषेण घटादिना द्रव्येण सङ्कीर्णा सत्ता, पुनरिति प्रकृतिं [illegible]
[illegible]—'विशेषेण संकीर्णा सत्ता प्रकृतिः [illegible] वचनार्थनिश्चयः इति हेयोपादेयो [illegible]

[illegible]

गूजरात विद्यापीठद्वारा प्रकाशित

पुरातत्त्व मंदिर ग्रंथावली

१ पालीपाठावली—सं० मुनि जिनविजयजी.	किं० ०–१४–०
२ प्राकृतकथासंग्रह—सं० मुनि जिनविजयजी.	किं० ०–१२–०
३ आर्यविद्याव्याख्यानमाळा—छीटनी पट्टी.	किं० २– ० –०
पाकदानी पट्टी.	किं० २– ८ –०
४ प्राचीन साहित्य—(श्रीरवीन्द्रनाथ टागोरना पुस्तकनो अनुवाद)	सीलक नथी
५ उपनिषद्पाठावली—सं० श्री० द० बा० कालेलकर.	किं० ०–१२–०
६ अभिधम्मत्थसंगहो—(बौद्ध तत्त्वज्ञाननो प्राथमिक ग्रंथ). सं० अ० धर्मानंद कोसम्बी.	किं० २– ० –०
७ बुद्धलीलासारसंग्रह—ले० अ० धर्मानंद कोसम्बी.	किं० २– ८ –०
८ आर्योना तहेवारोनो इतिहास—ले० त्रवेदी.	किं० ३– ८ –०
९ अभिधानप्पदीपिका—(पाली भाषानो शब्दकोष).	किं० ५– ० –०
१० सम्मतितर्क भाग १—सं० पं० सुखलालजी तथा पं० बेचरदास.	किं० १०–०–०
११ काव्यप्रकाश—अनु० श्री रा. वि. पाठक अने श्री र. छो. परीख.	किं० १– ८ –०
१२ धम्मपद—सं० अ० धर्मानंद कोसम्बी.	किं० १– ० –०
१३ समाधिमार्ग—सं० अ० धर्मानंद कोसम्बी.	किं० ०– ८ –०
१४ बौद्धसंघनो परिचय—ले० अ० धर्मानंद कोसम्बी.	किं० २– ० –०
१५ प्राकृत व्याकरण—ले० पं० बेचरदास जीवराज.	किं० ४– ० –०
१६ सम्मतितर्क भाग २—सं० पं० सुखलालजी तथा पं० बेचरदास.	किं० १०–०–०
१७ वैदिक पाठावली—सं० श्री रसिकलाल छोटालाल परीख.	(छपाय छे)
१८ प्राचीन गूजरातीगद्यसंदर्भ—सं० मुनि जिनविजयजी.	(छपाय छे)
पुरातत्त्व (त्रैमासिक) पु. १–२–३ दरेकनी पोथली किंमत.	किं० [illegible]–१

"घटादीनां न चाकारात्(न्) प्रत्यापयति वाचकः ।
वस्तुमात्रनिवेशित्वात् तद्गतिर्नान्तरीयकैः" ॥ [वाक्यप० द्वि० का० श्लो० १२५]
अत एव "यत्र विशेषक्रिया नैव श्रूयते तत्रास्तिर्भवन्तीपरः [illegible]
गम्यते" [ ] इत्युक्तं शब्दसमयवेदिभिः । अवगतिश्चैवं युक्ता यदि सत्तां पदार्थो
५ व्यभिचरेत्, अव्यभिचारे च तदावेशात् तदात्मकतैव सत्तापरित्यागे वा स्वरूपहानमिति [illegible]
मेवाध्यक्षस्य शब्दस्य वा विषयः अन्तर्नी(नी)ताशेषम् [illegible]
यत् । भेदप्रतिभासस्तु भेदप्रतिपादकागमोपहतान्तःकरणानां तिमिरो[illegible]
लस्यानेकत्वावभासनवत् असत्य इति सर्वभेदान् अपह्नुवानः सर्वं सन्मात्रतया संगृह्णन् सं[illegible]
शुद्धा द्रव्यास्तिकप्रकृतिरिति स्थितम् ।

१० [व्यवहारस्य विशेषमिश्रितसत्ताविषयकत्वसाधनम्]

तामेवाऽशुद्धम्(द्वाम्) पडिरूवं पुण इत्यादिगाथापश्चार्द्धेन दर्शयत्याचार्यः—प्रतिरूपं प्रति-
बिम्बम् प्रतिनिधिरिति यावत् । विशेषेण घटादिना द्रव्येण सङ्कीर्णा सत्ता, पुनरिति प्रकृतिं स्मरयति ।
तेनायमर्थः—'विशेषेण संकीर्णा सत्ता प्रकृतिः स्वभावः वचनार्थनिश्चयः इति हेयोपादेयोपेक्ष-
णीयवस्तुविषयनिवृत्ति-प्रवृत्त्युपेक्षालक्षणव्यवहारसंपादनार्थमुच्यत इति वचनम् तस्य—'घटः' इति
१५ विभक्तरूपतया 'अस्ति' इत्यविभक्तात्मतया प्रतीयमानो व्यवहारक्षमः—अर्थस्तस्य निश्चयः निर्गतः
पृथग्भूतः चयः परिच्छेदः तस्य इति द्रव्यास्तिकस्य व्यवहारः इति लोकप्रसिद्धव्यवहारप्रवर्त-
नैकपरः नयः । सोऽभिमन्यते यदि हि हेयोपादेयोपेक्षणीयस्वरूपाः परस्परतो विभिन्नस्वभावाः सद्रू-
पतया शब्दप्रभवे संवेदने भावाः प्रतिभान्ति ततो निवृत्ति-प्रवृत्त्युपेक्षालक्षणो व्यवहारस्तद्विषयः
प्रवृत्तिमासादयति नान्यथा, न चैकान्ततः सन्मात्राऽविशिष्टेषु भावेषु संग्रहाभिमतेषु पृथक् स्वरू-
२० पतया परिच्छेदोऽबाधितरूपो व्यवहारनिबन्धनं संभवतीति । तथाहि—यद्घटाका (यत् घटाका)-
रनिरपेक्षतया स्वभावाहिणि ज्ञाने प्रतिभासमाधत्ते तत् तथैव 'सत्' इति व्यवहर्तव्यम्, यथा प्रतिनियतं
रसादिरूपम्, घटाद्याकारनिरपेक्षं च पटादिकं स्वावभासिनि ज्ञाने स्वरूपं सन्निवेशयतीति स्वभाव-
हेतुः । घटादिनिरपेक्षत्वं च पटादेः घटाद्यभावेऽपि भावात् अवभासमानाच्च(नाच्च) सिद्धम् ।

यद्वा प्रतिशब्दो वीप्सायाम् रूपशब्दश्च वस्तुन्यत्र प्रवर्तते । तेनायमर्थः—रूपं रूपं प्रति,
२५ वस्तु वस्तु प्रति यो वचनार्थनिश्चयस्तस्य प्रकृति(तिः) स्वभावः स व्यवहार इति । तथाहि—
प्रतिरूपमेव वचनार्थनिश्चयो व्यवहारहेतुर्न पुनरस्तित्वमात्रनिश्चयः, यतः 'अस्ति' इत्युक्तेऽपि श्रोता
शङ्कामुपगच्छन् लक्ष्यते अतः 'किमस्ति' इत्याशङ्कायाम् 'द्रव्यम्' इत्युच्यते, तदपि 'किम्? पृथिवी,
सापि वा? वृक्षः, सोऽपि कः? चूतः' तथान्यदपि यावत् 'पुष्पितः' 'फलितः' इत्यादि तावद्विधि-
मोति यावद् व्यवहारसिद्धिरिति । व्यवहर्ता हि नानारूपतया सत्तां व्यवस्थापयति तथैव संव्यव-
३० हारसंभवात् । अतो व्यवहरतीति व्यवहार इत्यन्वर्थसंज्ञां बिभ्रत् अशुद्धा द्रव्यास्तिकप्रकृतिर्भवति ॥५॥

---

१ न चाका मो० वि० । 'न चाकारात्'—वाक्य० । २—गतिना [illegible] "[illegible]"—वाक्य० । "न हि [illegible]" —
वाक्य० टी० । ३—दवे [illegible] "[illegible]"—[illegible] २, १, १
[illegible] ११, [illegible] २, १, ४६ [illegible] १ [illegible] १०
[illegible] २५ [illegible] । ४ [illegible] । ५—अन्तर्नीता—[illegible] । ६—[illegible]—[illegible] । ७—[illegible]
[illegible] । ८—विशेषणं—[illegible] । ९—[illegible]
१०—[illegible] । ११ [illegible] । १२—[illegible]
१३ [illegible] । १४—[illegible] ।

गूजरात विद्यापीठद्वारा प्रकाशित

पुरातत्त्व मंदिर ग्रंथावली

१ पालीपाठावली—सं० मुनि जिनविजयजी.	कि० ०–१४–०
२ प्राकृतकथासंग्रह—सं० मुनि जिनविजयजी.	कि० ०–१२–०
३ आर्यविद्याव्याख्यानमाला—छीटनी पट्टी.	कि० २–०–०
चामडानी पट्टी.	कि० २–८–०
४ प्राचीन साहित्य—(श्रीरवीन्द्रनाथ टागोरना पुस्तकनो अनुवाद)	सीलक नथी
५ उपनिषत्पाठावली—सं० श्री० द० बा० कालेलकर.	कि० ०–१२–०
६ अभिधम्मत्थसंगहो—(बौद्ध तत्त्वज्ञाननो प्राथमिक ग्रंथ). सं० अ० धर्मानंद कोसम्बी.	कि० २–०–०
७ बुद्धलीलासारसंग्रह—ले० अ० धर्मानंद कोसम्बी.	कि० २–८–०
८ आर्योना तहेवारोनो इतिहास—ले० ऋग्वेदी.	कि० ३–८–०
९ अभिधानप्पदीपिका—(पाली भाषानो शब्दकोष).	कि० ५–०–०
१० सम्मतितर्क भाग १—सं० पं० सुखलालजी तथा पं० बेचरदास.	कि० १०–०–०
११ काव्यप्रकाश—अनु० श्री रा. वि. पाठक अने श्री र. छो. परीख.	कि० १–८–०
१२ धम्मपद—सं० अ० धर्मानंद कोसम्बी.	कि० १–०–०
१३ समाधिमार्ग—सं० अ० धर्मानंद कोसम्बी.	कि० ०–८–०
१४ बौद्धसंघनो परिचय—ले० अ० धर्मानंद कोसम्बी.	कि० २–०–०
१५ प्राकृत व्याकरण—ले० पं० बेचरदास जीवराज.	कि० ४–०–०
१६ सम्मतितर्क भाग २—सं० पं० सुखलालजी तथा पं० बेचरदास.	कि० १०–०–०
१७ वैदिक पाठावली—सं० श्री रसिकलाल छोटालाल परीख.	(छपाय छे)
१८ प्राचीन गूजरातीगद्यसंदर्भ—सं० मुनि जिनविजयजी.	(छपाय छे)
पुरातत्त्व (त्रैमासिक) पु. १–२–३ दरेकनी पोल्ली किंमत.	कि० ५–१२–०

पुरातत्त्व

[त्रैमासिकपत्र]

संपादक–रसिकलाल छोटालाल परीख.

मंदिर तरफथी उक्त नामनुं एक त्रैमासिक पत्र प्रकट करवामां आवे छे जेमां इतिहास, साहित्य, तत्त्वज्ञान, स्थापत्य, गणित, ज्योतिष, भूगोल, खगोल; इत्यादि दरेक विषयना विचारशील अने विद्वान् लेखकोना हाथे लखाएला उच्च कोटिना लेखो प्रकट थाय छे. वार्षिक लवाजम पांच रूपिया, पोस्टेज आठ आना.

प्राप्तिस्थान—

मंत्री गूजरात पुरातत्त्वमंदिर,

अमदावाद.

पुरातत्त्व

[त्रैमासिकपत्र]

संपादक—रसिकलाल छोटालाल परीख.

मंदिर तरफथी उक्त नामनुं एक त्रैमासिक पत्र प्रकट रवामां आवे छे जेमां इतिहास, साहित्य, तत्त्वज्ञान, स्थापत्य, णित, ज्योतिष, भूगोल, खगोल; इत्यादि दरेक विषयना चारशील अने विद्वान् लेखकोना हाथे लखाएला उच्च कोटिना खो प्रकट थाय छे. वार्षिक लवाजम पांच रूपिया, पोस्टेज ाठ आना.

प्राप्तिस्थान—

मंत्री गूजरात पुरातत्त्वमंदिर,

अमदावाद.

पुरातत्त्व

[त्रैमासिकपत्र]

संपादक–रसिकलाल छोटालाल परीख.

मंदिर तरफथी उक्त नामनुं एक त्रैमासिक पत्र प्रकट करवामां आवे छे जेमां इतिहास, साहित्य, तत्त्वज्ञान, स्थापत्य, गणित, ज्योतिष, भूगोल, खगोल; इत्यादि दरेक विषयना विचारशील अने विद्वान् लेखकोना हाथे लखाएला उच्च कोटिना लेखो प्रकट थाय छे. वार्षिक लवाजम पांच रूपिया, पोस्टेज आठ आना.

प्राप्तिस्थान—

मंत्री गूजरात पुरातत्त्वमंदिर,

अमदावाद.